

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

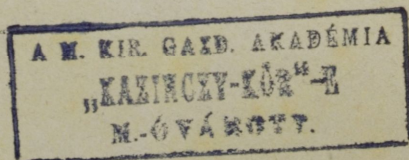
975

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HUSZONNYOLCZADIK KÖTET.

(58. 59. 60. SZÁM.)

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1881.

Orsz. Levéltár Könyvtár
18477/1560 n. sz.

Franklin Társulat nyomdája

TARTALOM.

LVIII. SZÁM.

	Oldal.
AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ MYTHOLOGIA FEJLŐDÉSE. — Goldziher Ignácztól	1
EMLÉKEZÉSEK MULTAMRA. (III.) Gróf Seherr Thosz Arthur után, németből. — Könyve Nándortól	36
WALLENSTEIN GYILKOSA. — Szilágyi Sándortól	62
A FINNEK TÖRTÉNETE. (II.) Szinnyei Józseftől	79
A HUNOK, AVAROK ÉS KUNOK. — Csetneki Elektől	98
PICKERING ÖDÖN. (II.) Beszély. James Henry után angolból. Csurgó Györgytől	112
KÖLTEMÉNYEK: <i>Szép éjszaka</i> . Greguss Ágosttól. — <i>Őszkor</i> . G. I.	136
KISFALUDY K. «IRÉNE»-JÉNEK TÁRGYÁRÓL. — Heinrich G.-tól.	140
ÉRTESITŐ: Bászeli Aurél: <i>Thukydides beszédei</i> . Csengery János. — Topinard Pál: <i>Az anthropologia kézikönyve</i> , fordították Pethő Gyula és Török Aurel. — Dezső Béla. — Menard R.: <i>Le monde vu par les artistes</i> . —y.— Jalava A. <i>Unkarini Albumi</i> . Sz. J.	150

LIX. SZÁM.

B. KEMÉNY ZSIGMOND, MINT REGÉNYÍRÓ. — Péterfy Jenőtől	161
RANKE VILÁGTÖRTÉNETE. — Marezali Henriktől	192
A FINNEK TÖRTÉNETE. (III.) — Ifj. Szinnyei Józseftől	203
ROSCHER LEGUJABB MŰVE. — Ecseri Lajostól	244
A SPIRITUALISMUS TERMÉSZETTUDOMÁNYI ALAPON (I.) — Bihari Pétertől	260
KOZSBOR MÁRTON. (I.) Eredeti beszély. — Belényesi Gábortól	275
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az áldozat</i> . Tennyson költeménye, angolból. Szász Károlytól. — <i>Virrasztva</i> . Gyulai Páltól.	301
AZ OSZTRÁK EGYENES ADÓKRÓL. — E. L.	305
ÉRTESITŐ: Hegedüs István: <i>Költemények</i> . — Double L.: <i>L'empereur Charlemagne</i> . Szilágyi Sándortól. — <i>Természettudományi mű- és tan- szerek Magyarországon</i> . Dezső Bélától. — <i>A Nyelvőr és a költői sza- badság</i>	310

LX. SZÁM.

	Oldal
EGY MŰVÉSZNŐNK SZALONJA. — Vadnai Károlytól	321
PARLAMENTI REFORM ÉS ÁLLAMTANÁCS. — Ballagi Gézától	367
A SPIRITUALISMUS TERMÉSZETTUDOMÁNYI ALAPON.(II.) Bihari Pétertől	392
STEPHENSON GYÖRGY. — a - f.	415
KOZSBOR MÁRTON. (II.) Eredeti beszély. — Belényesi Gábortól	429
KÖLTEMÉNYEK: <i>Tavaszi reggel.</i> Gyulai Páltól. — A reggel (Természetrajz). Hajnal Pétertől	465
AZ IPARFELÜGYELŐ INTÉZMÉNY. Heltai Ferencztől	467
ÉRTESETŐ: Bartók Lajos: <i>Költemények.</i> a—d. — Tóth Sándor: <i>A magyar irodalom története.</i> — 1.— Körösi József: <i>Buda-Pest fővárosa 1881-ben.</i> E. L.—	479

AZ ÖSSZEHAISONLÍTÓ MYTHOLOGIA FEJLŐDESE.

A híres angol író, Gibbon Edward, 1761-ben egy francia nyelven írt csinos kis értekezéssel nyitotta meg irodalmi pályáját. *Essai sur l'étude de la littérature*, ez a kis könyvecskének a címe, mely 1794-ben *Versuch über das Studium der Literatur* cím alatt Eschenburg János Joachim által német nyelvre is lefordíttatott. Ezen, most már nem igen olvasott kis munkában, a híres szerzőnek számos finom megjegyzése van az ókori irodalomról, vallásról és mythológiáról. Az ember szívesen elmereng a múlt század tudományos klasszikusainak nyilatkozatain oly tudományok terén, melyeket a mi századunk hatalmas fölfedezései által nagy lépéssel előbbre vitt és egészen új irányokba terelt. Csak ily összehasonlító szemlélet mutatja meg nekünk egész nagyságában haladásaink nagy terjedelmét és jelentőségét. «De miért nevezzük Venus csillagát a szerelem istennőjének? miért emelkedik ki a tenger habjai közül? ezt a talányt csak kuruzslók oldhatnák meg nekünk» — így szól Gibbon ezelőtt százhusz évvel. Az általa kételkedve várt kuruzsolást elvégezte az a tudomány, melynek megalapítóját a nemrég kimúlt Kuhn Adalbert személyében gyászolja a tudományos világ, és melynek egyik legjelesebb élő képviselője az a férfiú, kinek legújabb munkájának bemutatása volt tulajdonképeni indító oka a következő lapoknak. *) Azt a talányt, melynek megoldását Gibbon valamely kuruzslótól várja, megoldotta az össze-

*) *An introduction to the science of Mythology and Folklore* by the Rev. Sir George W. Cox Bart., M. A. London 1881.

hasznosító mythosz-tudomány, melynek keletkezését és mai állását Kuhn és Cox nevei fényesen jelezik; e két név között pedig a tudomány képviselőinek nagy tekintélyes sora díszkedik. Ez a tudomány az emberiség legrégebb hagyományait, a mythoszokat, a mint a különféle népeknél és a legtávol- esőbb korszakokban, elkezdve a *Védáktól* le a mai népek között forgó népmeséig ugyanazon jelenségeknek ugyanazon mondásokkal való nyelvi jelölését mutatják, egymással kapcsolatban tárgyalja, kutatja a mythoszi tulajdonnevek eredeti alakját s értelmét, és azt mutatja ki, hogy az egyes csoportokba tartozó mythoszi elbeszélések nem egyebek, mint dialektikai változatai egy és ugyanazon ős elbeszélésnek. Hogy e mythologiai típusok mind a természeti tüneményekre, a napra, a sötétségre, a zivatarra stb. vonatkoznak, azt az összehasonlító mythológiának folyton szemére hányják. Pedig ő a maga részéről az ős hagyományokat azon tények és törvények szerint magyarázza csak, melyeket neki a nyelvészet és lélektan nyújtanak. Nem tehet róla, hogy az ős emberek legszívesebben azokról beszéltek, a mi leginkább szemökbe ötlött, a természet nagy tüneményeiről és azoknak harczeitől és váltakozásáról, és hogy e tüneményekről oly kifejezésekben beszéltek, melyeket az ő emberi viszonyaikból kölcsönöztek. Hiszen még mi is így beszélünk róluk, még pedig nemcsak költőink száján, hanem saját köznapi beszédünkben is. A rómaiak minden árja nép között legtöbb kölcsönvétellel töltötték ki mythológiájukat; eredeti itali mythoszi alakjaikat nem ritkán a görögök rokon alakjainak mythoszaival ruházták föl. A mit Venusról beszéltek, az nagyrészt a görögök Aphroditéjének mythoszában található meg. Hogy mi ez: Aphrodité? Azt mondhatnók: a görögök egy istennője. Az is, de nem mindjárt istennőnek született. Ez a szavuk Aphrodité megvolt a görögöknek, még mielőtt a vallásos képzetek fejlesztéseig eljutottak. Aphrodité csakis az lehet, a minek önmagát e szóban jelöli, és ez a szó, ez a név nem lehetett üres, jelentés nélküli hangcsoport ezer meg ezer éven át, mielőtt a görög szellem vallása megalkotásáig eljutott. Annyit jelent e szó, ha leg egyszerűbb szótári értékét keressük, hogy a «a hab(aphros)-ból fölmerülő (dyó)», és egyik melléneve csakugyan Ana-dyomené is: a vízből, tengerből fölmerülő, felbukkanó, egy másik neve meg Pontia, a Tengeri, ebből pontos = tenger, és végre En-alia,

a mi ugyanannyit jelent. Ha az Ana-dyomené melléknevet nézzük, meg nem állhatjuk, hogy azonnal eszünkbe ne jöjjön a görög mythologia egy másik alakja, melynek nyelvi megjelölése ugyancsak a *dyó* ige egyik névszói alakjának egy *præpositió*val való összetételéből keletkezett. Ott van az *En-dymion* szó, az *Anadyomenének*, úgyszólván, másik oldala; az előbbi az alábukó, a másik a fölbukkanó; az az *Endymion*, kibe *Seléné*, a hold szerelmes, az a *Seléné*, mely az ég boltozatán megjelenve, szerelmesként vágyva nézi az esthajnalnak ép a víz alá bukott sugarait, szerelmese ugyanazon *Endymion*-nak, ki a *mythosz* egy másik kifejezése szerint a *Latmos* barlangba száll aludni. Reggel a víz alá bukott *Endymion* ismét elhagyja nyugvó helyét és a víz alól fölbukkan. Hajnallik. Ez a tengeri habok szülte hajnal, ez az *Anadyomené*, ez az *Aphrodité* és számos más mythologiai szóknak és kifejezéseknek eredete. A régi ember, ki a föld körforgásáról bizony még semmit sem tudott, úgy nevezte el a természet tüneményeit, a mint azokat látta. A nevekből később tulajdonnevek lettek, és azokból a mondásokból, melyekkel a természet tényeiről a maga módja szerint beszélt, szerelmes történetek és egyéb társadalmi jelentőségű elbeszélések lettek, a mint nyelvtörténeti mozzanatok kiszorították ama nevek eredeti jelentését, etymonját, az ember tudatából. Mit keres *Seléné* az ég boltozatán, abban a pillanatban, midőn a nap a víz alá bukik? Keresi szerelmesét, ki kerüli őt. Ép így kerüli *Daphné* a belé szerelmes *Phoibost*, és hogy folytonos üldözései elől meneküljön, a *Peneios* hullámaiba veti magát. Hogy pedig nem pusztá szörszálhasogató ráfogás a hajnalnak vízbe merülése és abból való fölbukkanása, azt az ókori irodalom oly bőven mutatja, hogy e tekintetben minden kételkedés csak hiábavaló feszegetésnek eredménye lehet. A ki olvasta *Homérost*, az jól tudja, hogy miképen szól e költő a nap fölkeltéről, és a világ majd csaknem összes népeinek mythológiáiban tengerre szállónak vagy hajósnak neveztetik a nap, sőt azt is találjuk, hogy azon *mythoszi* nevek, melyek a nap tüneményeit jelölik, oly időben, midőn már az előrehaladott emberiség a kultura mozzanatainak legelső föltalálói keresi, egyenesen a hajózás föltalálóiává lesznek.*) Így aztán meg-

*) Lásd *Egyetemes philologiai Közlöny* III. Évfolyam 609. lapját

értjük, mit beszéltek a régi emberek a mythoszokon, ha megfigyeljük, hogy a nyelvtudományi módszerrel helyesen értett nevek mindegyike miként beszél el nekünk a maga történetét. Aphrodité, Endymion, Anadyomené, és sok mások könnyen engednek kérdéseinknek. A tulajdonnevek történetében oly végzetes mozzanat, az alakok elkopása, nem ejtett csorbát eredeti alakjaikon. De legtöbb esetben csakis a rokon nyelvekben megmaradt eredetibb és teljesebb alakok árulják el a nevek történetét. És ez esetekben sem egyforma készséggel. Daphné vagy Argynnis még önön magok mutatnak vissza eredeti alakjaikra és jelentésükre, melyeket az ind Dahána és Ardsuni őriztek meg, és Uranos oly tisztán vall szanszkrit ősalakjára Varúnára, hogy csak a reájok vonatkozó ősrégi himnuszokat kell megkérdeznünk, hogy bizton megérthessük azokat a görög meseket is, melyekben ama görög névalakok hordozói szerepelnek. Máskor az összehasonlító nyelvtudomány ily egyszerű hangtani egyenletei nem elegendők, és ekkor e tudomány egész súlyos apparatusa segítségével kénytelen megbirkózni a problematikus nevekkel és tartalékos seregeit behívni abból a tágas nyelvbirodalomból, melynek hangtörvényei legbiztosabban vannak eddig megállapítva. Az első szó mindig a szanszkritot illeti, nemesak nyelvtörténeti rangjánál fogva, hanem azért is, mert rajta szerkesztvék az árja vallás legrégebb okiratai, és így a neveken túl mindazon epithetonokat és szólásokat is nyújtja, melyek a kérdéses nevekre vonatkoznak. Bátran állíthatni, hogy az összehasonlító nyelvtudomány legfényesebb eredményeit épen ott mutatja föl, a hol módszerével és törvényeivel a mythologia terén dolgoznak. A ki erről meg kíván győződni, csak olvassa meg Müller, rövidsege mellett nyomós, essayjet a Bellerophon-mythosról, hol csupa nyelvtudományi módszerrel az összehasonlító mythológiának tág kinézést nyit egy egész sereg mondára, melyekben phon-nal összetett görög nevek szerepelnek, egyszersmind kijelölven azoknak viszonyát az ind mythologia haná-val összetett nevű alakjaira; vagy olvassa el ugyanazon tudósnek a Helenáról írt értekezését, melyből nemesak azt tudjuk meg, hogy annak, a mit a görögök Helenának neveztek, az indben mily név felel meg, hanem megismerjük egyúttal a trójai háborúról szóló monda eredeti csirait is, melyekből később hatalmas epikai elbeszélések nőtték

ki magokat. Ezen sokak által «szörszálhasogatás»-nak nézett nyelvészeti kutatásoknak aztán nemcsak az a kicsinyes haszna van, hogy a mythoszi személynevek helyes etymológiájára tanítanak bennünket. Van bizony ez egyoldalú nyelvészeti eredményen kívül egy magasabb, művelődéstörténeti következménye. Ha tudjuk ugyanis, hogy nemcsak a görögök beszéltek a trójai háború történetét, hanem hogy azon mondanak, melyek a nagy trójai eposzok csiráit foglalják magokban, az árja fajnak tulajdonát képezik, úgy legalább ezt az eposzkört nem fogjuk nemzeti hagyományok, történelmi emlékek költői földolgozásának tekinteni. Ha Parist nyelvészeti uton rajta kapjuk azon, hogy ő ugyanaz a mi a *Vedák*-ban a Pani-k, kik ellopják a napisten teheneit, és a hozzá küldött Saramát (a hajnalt) kísértik, úgy erős a meggyőződésünk, hogy sem Paris, sem Helena nem nemzeti hagyományok emlékeinek elemei, hanem hogy — mint Müller írja — «Trója ostroma csak ismétlése annak az ostromnak, melylyel minden nap vívják keletet a nap hatalmai, melyek minden nap legfényesebb kincseiktől látják magokat megfosztva nyugaton. Ez az ostrom, eredeti alakjában, képezi folyton tárgyát a *Véda* hymnusainak.» Az eredeti alakjokban földerített mythoszok a természet mindennapi tüneményeinek naiv szemléletét mutatják elénk, és azon módot, a mint az ember, azokról szellemi fejlődésének legeslegrégibb fokán állva beszélt. Természetes, hogy e történelem előtti korszakában nem lehettek történeti hagyományai, mindennapi közvetlen szemléletei voltak, a mikről a maga módja szerint beszélt: nap kelte, nap nyugta, a napnak harcza a sötétség s a felhők és szelek ellen, a nap szerelméről a hajnal iránt, mely néki majd lánya majd anyja, a szerint a mint az esthajnal vagy a reggeli hajnal volt az, a miről beszélt. Néha meg mind a kettőt összefoglalja, és a nap ikergyermekeinek mondja. Per abusum «solar theory»-nak nevezik ezt a mythologiai módszert; pedig nem az a jellemző sajátsága, hogy a napról oly bőven van szó a mythoszokban, melyeket magyaráz, ez a mythoszoknak és nem magyarázásuk módszerének sajátsága; ezt a módszert, mint láttuk, *összehasonlító nyelvtudományinak* kell neveznünk, ha számára keresztnevet keresünk. A «solar theory» azonban egyik kedvelt gúnynév maradt, melylyel a régi módszerek makacs hívei azt a «Naturdeutelei»-t, mint német ellenfelei mondják, elne-

vezni szeretik. Ezekkel a régi módszerekkel is meg kell ismerkednünk.

Azt, a mit most «solar theory» neveznek, nem szabad összekapcsolnunk egy skeptikus áramlattal, melynek kezdetei a XVIII. századba nyúlnak vissza. Már ekkor lépett elő az írók egy csoportja, mely a vallásos hagyományokat csupa természeti elbeszélésekre szállította alá és a mythológiát a nap és az időszakok változásainak történeteivé oldotta föl. Ez irány fő képviselői abban az időben különösen a francziák között voltak; közöttük a legnevezetesebb Charles François Dupuis, francia tudós (szül. 1742-ben, meghalt 1809-ben), ki e nézetet az 1794-ben megjelent *L'origine de tous les Cultes ou la Religion universelle*ben nagy apparatussal hozta érvényre. E munkából maga a szerző egy »Abrégé»-t is állított össze, melyet újabb időben a *Bibliothèque nationale*ba is fölvettek. Mondhatjuk, hogy ez iránynak, mely Dupuisben valóságos orgiákat ül, csak annyiban volt értéke, a mennyiben, mint később Creuzer symbolikája is, a mythológiák euhemeristikus fölfogásának bukását készítette elő. Magában véve pedig, minden mély tudományosság mellett, melylyel világba lépett, halva született túlzásnak mondható. Az újabb összehasonlító mythológiával nem szabad ezt a francia iskolát azonosítani. A nyelvtudományyal, mely amannak exact alapot kölesönöz, Dupuis módszere semmiféle összeköttetésben nem áll. Historiát pedig ez irány képviselői egyáltalán nem igen ismernek el. A kor skepsisének legtúlzóbb gyümölcését látjuk benne. A mi iránt minden érzékek hiányzik, azon tünemény, hogy valamely alak lehet magában véve historiai alak, a nélkül, hogy minden vonás, mely hagyományos életrajzához fűződött, egyszersmind historiai igazságot tartalmazna. Az a kettős tény, hogy egyrésről mythoszi alakokról valóságos historiai vonások beszélhetnek, és viszont másrésről, hogy historiai alakok életrajzi hagyományához mythoszi vonások szövődnek, ez a tény teljesen ismeretlen előttök, — és már ez a körülmény maga is elegendő arra, hogy megezáfolja azokat, kik a modern összehasonlító mythológiát a Dupuisféle elavult iránynyal azonosítani akarnák. A mi az összehasonlító mythologia módszerét a Dupuisétől megkülönbözteti, épen az a döntő philologiai módszer, melylyel az előbbi eljár, és mely a XVIII. század mythologusai előtt teljesen ismeretlen volt. A Kuhn-Müller

iskolájának hívei nem hirdetik az őskor hagyományait a természettről való elbeszéléseknek, a nélkül, hogy maga e hagyományok anyaga, különösen pedig a benne előforduló tulajdonnevek nyelvészeti értéke ne vallana ily természeti elbeszélésre. Jól megkülönböztetik a historiai hagyományt a mythoszitól, és mindkettőt elemeire bonczolván, jól tudják, hogy különbséget kell tenni mindkettőjökben az eredeti anyaghoz vegyült egyrészt historiai, másrészt mythoszi vonások között. Nagy Sándort, vagy a héberek Dávidját nem mondják pusztá mythologiai árnyékalakoknak, azért mert életrajzokba mythologiai vonások vegyültek és viszont annak tudata is él bennök, hogy a néphagyomány számos esetben valóban megesett történeteket mythologiai alakokhoz esatol. A zsidók harca a philiszteusok ellen valódi történelmi tények sorozatát mutatja élénk, a nélkül, hogy Sámson, e harcokról való hagyományoknak egyik leginkább kimagasló alakja, történelmi személynek volna bizonyítható. Ezt a különbséget Dupuisék nem tudták megtenni, és mert nem tudták, azért találkoznak náluk a történettagadás legszélsőbb végleteivel. Hogy mennyire mennek, arra nézve legyen elég Dupuis következő mondatának idézése: «Quand nous aurons fait voir que l'histoire prétendue d'un dieu qui est né d'un vierge au solstice d'hiver, qui ressuscite à Pâques ou à l'équinoxe du printemps, après être descendu aux enfers; d'un dieu qui mène avec lui un cortège de douze apotres, dont le chef a tous les attributs de Janus, d'un dieu vainqueur du prince des ténèbres, qui fait passer les hommes dans l'empire de la lumière, et qui répare les maux de la nature, n'est qu'une fable solaire, comme toutes celles que nous avons analysées, il sera à peu près aussi indifférent d'examiner, s'il y a eu un homme appelé Christ qu'il l'est d'examiner si quelque prince s'est appelé Hercule, pourvu qu'il reste démontré que l'être consacré par un culte, sous le nom de Christe, est le soleil, et que le merveilleux de la légende ou du poème a pour objet cet astre; car alors il paraîtra prouvé que les chrétiens ne sont que les adorateurs du soleil, et que leurs prêtres ont la même religion que ceux des Perou qu'ils ont fait égorger».*)

De fontos reánk nézve, ez irány előzményeire s futó pillantást vetnünk. Csak így fogjuk teljességgel

*) *Abrégé de l'origine de tous les Cultes.* chap. IX.

méltányolhatni azt a tudományos haladást, melyet a mostani összehasonlító mythologia módszere képvisel. Érdeemes volna e tudomány történetét teljes kiterjedése szerint megírni; e lapokban nincsen elég terünk e föladat megoldására. Most csak futtában tekinthetünk az előlépett iskolák leghíresebb képviselőire és a legkiválóbb mozzanatokra, melyek e történet folytában a kiemelésre érdemesek. Hogy a régi görög philosophok, szemben a mythológiával, mint népvallással, általán negativ álláspontra helyezkedtek, és hogy e tagadásukat vagy leplezetlen gúnyval fejezték ki, vagy pedig az allegorikus magyarázat mögé rejtették, azt nagyon szép előadásban lehet Müller Miksánál megolvasni *), és még több adatot lehet róla Gilownak a *Sokratikus philosophiát megelőző görög philosophok viszonyáról a népvalláshoz* című munkácskájában találni. De már e philosophiában vannak megadva az allegoricus magyarázat kezdetei, azaz, annak a magyarázatnak, mely kiinduló pontul veszi azt, hogy a magyarázandó történet mást (ἄλλου) beszél (ἀγορεύειν), mint a mit szavainak pusztá szószerinti értelme mutat. Meg van például többek között Demokritosnál, ki a nép isteneit természeti és erkölcsi fogalmakra magyarázta, még inkább pedig Demokritos tanítványánál lampsakosi Metrodorosnál, ki a homérosi istenekben «a természet személyesítéseit és az elemek rendszerét» látta. **) Ez az allegorikus magyarázat azonban úgy látszik nem kellett senkinek. Nem kertes belőle, sem a régi vallás hagyományain függő nép, sem pedig a rationalisták, kik megelégedtek a régi néphagyományok pusztá tagadásával. Anaxagorast, ki képletes erkölcsi jelentést tulajdonított az isteneknek, börtönbe vetették Athenében, és csak Perikles pártfogása által szabadulhatott onnét. Platon, kiről tudjuk, hogy a mythológiát a fiatalság neveléséből is kizárni kívánta, a mythoszok allegorikus magyarázatának is ellensége volt, melynek feltalálására «iszonyatosan fáradozó ember képes csak, kit nem lehet épen irigyelni e mesterségért, mert ily közönséges bölcseséggel mindent kiegyenlíteni, vagy minden-

*) *Újabb felolvasások a Nyelvtudományról* (magyar fordítás) 415—419. lap.

**) Gilow *Über das Verhältniss der griechischen Philosophen zur griechischen Volksreligion* (Oldenburg, 1876.), 83. lap.

ből valami valónak látszót kisütni, sok időbe kerül, mely nem áll mindenkinek rendelkezésére, a ki komolyabb és fontosabb dolgoknak szánhatja idejét».

A mythoszok magyarázatára czélzó rendszeresebb kísérletek azonban az ókori philosophiai fejlődés végső korszakában jutnak világos kifejezésre. A népvallással való meghasonlás ekkor már sokkal inkább előre haladt; most már nemcsak egyes philosophusok eszét töltötte el, hanem behatott mindinkább a közönséges társadalom lelkületébe is. Könnyebb volt már most, a mythológiát mint tárgyilagos problémát fölvetni, és gondolkodni eredetének és valódi jelentésének kérdése fölött. Nevezetes, hogy az a három mythosz-magyarázó rendszer, melyekkel ez időben találkozunk, egészen a legújabb időkig, természetesen mindig a tudomány haladó színvonalának mértéke szerint idomítva, mutatja nekünk azt a három iskolát, melyekre a mythosz-magyarázók oszolnak. E mythologiai iskolák közül kettőnek a létezéséről és azoknak elveiről Cicero is (*De natura Deorum*) értesít minket. Schelling, ki legelőször nyújtott használható átnézetet a mythologiai tudomány történeti fejlődéséről, *) e háromféle mythosz-magyarázási irányt helyesen nevezi el egyrészt történelmi, másrészt természettudományi, végre metaphysikai iránynak. E három osztályba sorozhatók mindazon módszerek, melyekkel Zenótól napjainkig a mythológiákat megfejteni, eredeti jelentésüket és czelzásukat kideríteni akarták. Megjegyezzük, hogy ez utóbbi, a metaphysikai, vagy jobban mondva symbolikus irány, már nem tartozott Cicero látkörébe; az újplatonikus philosophusok, pogányok, keresztyének és zsidók, képviselik azt. Mélyebb philosophiai igazságokat keresnek az ókor egyszerű elbeszéléseiben, és a magok philosophiai eszméinek megtestesítését látják a mythológiában szereplő alakokban. Hogy fogalmat nyújtsunk arról, a mit ily finom észjárással Porphyrius, Plotinus, Proklus, Philo és mások az ókor hagyományaiiba belémagyaráztak, elég lesz például annak említése, hogy Plotinus szerint Uranus, Saturnus és Jupiter az egyiséget (τὸ ἕν), az értelmet (νοῦς) és a lelket (ψύχη) jelképezik, hogy Porphyrius szerint a nymphák a lelkeket jelölik, fátyoluk

*) *Einleitung in die Philosophie der Mythologie* (1856-diki kiadás.) 33. és kk. lapokon.

a testet és a barlang, melybe elrejtöznek, a földi világot; hogy Philo szerint Jakab patriárcha a külső gyakorlat által elért bölcseséget jelöli, és a későbbi allegoristák szerint Ábrahám és Sára a materiát és formát jelképezik, a négy király pedig a ki a Genesis elbeszélése szerint öt ellensége ellen szállott sikra, a négy elemet jelöli, melyek az öt érzékkel vannak harczoló viszonyban stb. Az a két mythosz-magyarázó rendszer, melyről Cicero szól fönt jelölt munkájában: a stoikus philosophusoké egyrésztől, és az epikureusoké másrésztől; amazok képviselik a mythologia természeti (ex ratione physica) magyarázatát, ezek a történelmi magyarázatot. A stoikusok (Zeno, Cleanthes, Chrysippus) azt tanították, hogy a mythológiában előforduló isteni és hősi alakok a természet tüneményeinek személyesített kifejezői, az Olympus történetei nem egyebek, mint a természet történetének dramatizált előadása. Nevezetes, hogy már a stoikusok is a mythologiai tulajdonnevek etymológiájában keresték nézetük alapjait: «Saturnus, quia se saturat annis; Mavors, quia magna vertit; Minerva, quia minuit, aut quia minatur; Venus, quia venit ad omnia; Ceres a gerendo» (Cicero, *De nat. DD.* III. 24.). Az epikureusok iskolája termette meg Euemeros mythologiai rendszerét. Erről már nagyon sokat irtak, és alig merném e folyóirat lapjait ez iskola mythológiájának bővebb jellemzésével megtölteni. Müller Miksa nyelvtudományi fölolvasásának fönt idezett helyén sok szó van róla. Veleje az, hogy a mythológiában előforduló alakok történelmi alakok, valóban elt emberek, kiket az utókor mint jóltevőit, háladatosságból az istenek sorába emelt. A mythologia isteni alakjai valóságos apotheosis következtében váltak ilyenekké. Ezért nevezi Schelling a mythoszoknak ez alapon induló magyarázatát történelminek. Nagyon tetszetős volt a messinai philosophusnak ez elmélete oly társadalomban, mely mindinkább az atheismus felé hajolván, — az ókor atheismus nem istentagadás, hanem az istenek tagadása, — mégis jogczimet keresett az ősi hagyományok tisztelete számára. Meg is nyerte, midőn Euemeros az emberek kegyeletében találta az ókor theogoniat elvét. Hogy megértsük, mily mély gyökeret vert Euemeros elmélete a műveltek lelkében, elég csak arra az adatra emlékeznünk, hogy az ókor egyik leg-híresebb történetírója, Diodoros, mint azt maga mondja el

olvasóinak, a világ nagy részét bejárta, hogy a különböző népek hagyományjaiban Euemeros elmélete számára bizonyító adatokat találjon. Különösen a római császárság idejében uralkodó közszellem volt az alkalmas talaj arra, hogy Euemeros mythosz-magyarázó nézete gyökeret verjen. Egyik finom megjegyzése ez Gibbonnak azon értekezésében, melyet e czikkem bevezetésében idéztem: «Oly időben», úgymond Gibbon, «midőn a rabszolga világ oly szörnyeket, melyek alig voltak méltók az ember nevezetére, isteneknek mondott, az által érték el a hatalmasok kedvét, ha Jupitert és Domitianust egyfelének híresztelték. Mint a föld jóltevői — mert ilyeneknek mondta őket a hízélgés — mindkettőjüknek egyenlő joguk volt az isteni címre; egyenlő volt természetök, egyenlő volt hatalmuk. . . . Hiába igyekezett Plutarchosz, ősei hitét megmenteni. Euemeros uralkodott most mindenfelé.» *)

A mythológiáknak euemeristikai magyarázata uralkodott leg hosszabb ideig az emberek elméjében. Ha nem tekintjük azon elszigetelt kísérleteket, melyek a mythologiában astrologiai és alchymistikus titkok rejtőit találták, azt mondhatjuk, hogy a középkoron át egészen a XVIII. századig leginkább euemeristikai szellemben fogták föl a régiek mythoszait. A renaissance sem volt képes a görög mythológiának az igazsághoz közelebb járó fölfogását közvetíteni. Petrarca szerint is: «inventores artium quarundam post mortem divinitatis honore cultus audivimus», szerinte Apollo ember volt, ki a zenét, Aesculap ember, ki az orvostant találta föl, Saturnus, Liber és Ceres emberek, kik a földművelés körül szerettek érdemeket, és ezért háladatosságból az istenek sorába emelt az utókor. **) Csak századunk elején kezdődött az irodalomban komoly és erélyes visszahatás érezhetővé válni a századokon át uralkodó euemerismus ellen. E visszahatás, mely részint a stoikus «ex ratione physica» mythosz-magyarázására, részint pedig az újplatonikusok philosophiai symbolismusára emlékeztet, a tudományos tévedések egy egész sorát létesítette, melyeknek azonban az a hasznos eredményök volt, hogy általok a kényelmes euemeristikai magyarázat egy-

*) *Essai sur l'étude de la littérature*. LXI—LYIV. fejezeteiben az euemerismus szellemének jellemzése alkalmával.

**) *De vita solitaria*. I. c. 15.

szerre letűnt a tudomány napirendjéről. Csak a legújabb időben sikerült ismét belopódnia a hagyományokat magyarázó tudományba azon iskola útján, mely az emberiség összes vallásos hagyományait, és így az ókor mythológiáját is, az ősök cultusából (worship of ancestors) törekedik leszármaztatni. E módszert nem tekinthetjük egyébnak, mint az újkor exact módszerébe burkolt euemerismusnak.

Az euemerismus elleni visszahatás nagyban Heynéval (1795—1812), a híres göttingai nyelvtudóssal veszi kezdetét, a kit egyszermind a későbbben lábra kapott *symbolicus mythosz-magyarázás* atyjának tekinthetünk. Szerinte a mythológiák költői böles emberek voltak, kik a világrend keletkezéséről való gondolataikat burkolták a mesemondás leplébe. Ha Hesiodos például azt beszéli, hogy Zeus atyját, Kronost a tróntól, és mint némelyek beszélik, férfiaságától megfosztotta: úgy ez nem lehet pusztá mese, melyet az emberek mulattatására költöttek, sem pedig valóságos történeti ténynek megfelelő elbeszélés; hanem mély természetphilosophiai fölfogás képletes kifejezése, mely valójában annyit mond: hogy a teremtő erő hosszú ideig csak a rendezetlen tömeget hozta volt elő, míg aztán beállott egy időpont, midőn megszűnt pusztá formátlan tömeget teremteni, hanem szerves alkotásokat kezdett előhozni. A formátlan *productio* megszűnését jelkepezi azon kegyetlen tény, melyet Zeus, a teremtő erő, Kronoson elkövet. De mi kényszerítette ama bölcseket, hogy ezen és hasonló igazságokat a mythologia leplébe burkolják? Mert csak hiába nem mondták el képletekben azt, a mit tisztán és világosan is kimondhattak volna? Erre is meg volt Heyneéknek a kész feleletök. Az a mód, melyben ez őskori bölcsek a világrend problémáiról elmondották az általuk hirdetett igazságokat, szerinte azon benső küzködésnek eredménye, melyet egyrészt a nyelv szegénységével vívtak, másrészt pedig a lelkeikben élő és dolgozó gondolatok erejével. Az akkori nyelvnek még nem voltak szavai oly mély gondolatok számára, a minőket ők kifejezni akartak, másrészt pedig a gondolatok oly erővel hatottak magokra azokra a philosophokra, oly mélyen ragadták meg egész valójukat, hogy kénytelenek voltak az abstract elméleti alak helyett mintegy dramatikus (in *dramatis modum in scenam proferre*) alakban előállítani azon igazságokat, melyek lelkeiket eltölték. Kor-

társaik jól megértették, mit értenek a mesék alatt, melyeknek szerzői nem is akarták eltitkolni jelentésüket; a költőké a hiba, hogy az utókor elveszté az eredeti értelem tudatát. A költők jól értették ugyan a mythoszok jelentését, de mesteriségük úgy hozta magával, hogy bizony nem mellettek el ezen természetfilozophiai tartalmukon kívül történetkének is elég jó elbeszéléseken, a nélkül, hogy ne használnák föl egyszerűsmind anyagúl az ő művészetök érvényesítésére is. A nép is jobb szerette azokat a költeményeket, melyekké az epikusok a philosophok képletes elbeszéléseit átdolgozták, mint ama mély philozophiai igazságokat, melyek mögöttök lapangtak. A mint meg volt a költemény, feledésnek indult a philozophia, melyet aztán Heynének és iskolájának sikerült kihámozni az eposzok hüvelyéből. — Heyne nem vetette föl azt a kérdést, hogy van-e összefüggés valamely mythoszban előforduló tulajdonnevek között és azon jelentés között, melyben azt az ókor természetphilozophjai mély gondolataik közlése alkalmával használták? Ő azt mondja, hogy Kronos a rendszer nélküli, formátlan anyagot jelenti; vajon ez a szó «Kronos» ad e jogot arra, hogy általa a formátlan anyagot jelöltnek higyük? Heyne álláspontján e kérdés vajmi mellekes lehetett. Mert hisz ő azt hitte, hogy épen a dictionis egestate «a beszéd szükölködése következtében» kényszerültek a philozophok gondolataik kifejezésére a monda alakját használni. Ha lett volna kellő műszavuk, talán nem is választják az előadás e formáját, hanem előadják elvont thésiseiket, gondolkodásuk eredményét, oly alakban, minőt az évszázadokkal utánuk élő philozophusok használtak írataikban. Ekkor tán nem is volna görög eposzunk. Nincs tehát semmi szükölköenti kapcsolat a tulajdonnevek etymonja és azon philozophiai szerep között, melyet Heyne mythoszfjtésében nekik tulajdonít. — Heyne utóda, Hermann Gottfried, a görög nyelv híres grammatikusa, egy lépéssel tovább ment (1818), és nem elégedett meg Heynének a fölszínen mozgó, és az önkényes magyarázatot elősegítő módszerével. Elismeri, hogy a mythoszok szerzői philozophusok voltak, hogy a mythoszok tartalmát a természet rendje fölötti bölcselkedes mély eredményei képezik; azonban rendszerének alapjává teszi a mythoszok etymologiai magyarázatát. Minden tulajdonnév a természet azon tüneményét jelöli, a melyet neve etymologice kifejez, a nevekben pedig az illető

tüneménynek legfontosabb, öt a többiektől leginkább megkülönböztető jele van jelölésére fölhasználva. A mythoszi nevekben tehát a természeti tüneményeknek mindig egyik fontos epithetonját kell keresnünk. Például a jégeső megnevezésére a régi philosophok e nevet használták Koptos, mely annyit jelent, hogy: a lecsapó. A mi már most Koptosról, a százkarú óriásról Hesiodosnál mondatik, mind a jégesőre vonatkozik. Ily módszerrel magyarázza aztán Hesiodos teljes theogoniáját, és a világrend keletkezéséről szóló régi elméleteket talál benne csupa etymologiai alapon. A titanok, a törekvők (titainóból) a természet háborgó erőit jelölik, például Krios = az elválasztó, Koios = a vegyítő; Phoibé = a tisztító, Thetis = a vonzó erő; Kronos pedig a titánrendszer csúcsa és tetőzete ez igéből krainó, annyi mint bevégező. Ily alapon tartalmazzák, Hermann szerint, a régi görögök mythoszai az őskor tudósainak physikáját, melyből mondák csak úgy lehetek, hogy az emberek később a természeti erők neveit személyneveknek vették, és így a mythosznak eredeti jelentésével teljesen ellentétes jelentést tulajdonítottak. Hermann ugyanis arról van meggyőződve, hogy az általa megfejtett mythoszoknak, melyek minden természetfölötti befolyást kizárnak, egyszersmind polemicus czélzata is van a népnek istenhite ellen, mely a természeti rend létesülését természetfölötti erők befolyásának tulajdonítja. A mythoszokban magok a természeti erők működnek kizáróan, isteneknek azokban semmi helye sincsen. A későbbi kor a természeti erők neveit isteni személyek neveire értette.

Heyne és Hermann elméleteiket a görög mythológiának adataira építék. Az utóbbinak nagy kortársa, Creuzer Frigyes, heidelbergi tanár volt az első, ki tekintetét tágasabb mezőre terjeszté ki, az összes emberiség mythológiáira. Ő volt az, ki azokat legelőször tárgyalta kapcsolatban. Míg Heyne és Hermann a XIX. században azt az állást foglalják el a mythológiával szemben, melyet az ókorban a stoikusok képviselnek, midőn ők is ex ratione physica magyarázzák azt, csak hogy a mit a stoikusok nem kerestek benne, mely tudományos elméletek kifejezőivé bélyegzik az ókor népeinek naiv beszédét: addig Creuzert s a nevéhez fűződő nagy mythologiai iskolát az újkor neoplatonikusainak mondhatjuk. Két pontban jelezhetjük az ellentétet, mely közötté és Hermann mytholo-

giai módszere között tapasztalható. Az első az, hogy, a mint már mondtuk, Creuzerék az összes emberiség mythológiájának nagy birodalmát barangolják be, és míg Hermann egy nép szűk határai között mozog, a symbolikus iskola — így nevezi Creuzer a maga módszerét — távol keletre indul, Babyloniába és Indiába, Persiába és Phœnicziába, hogy mindenütt ugyanazon mondákat kutassa, találja és magyarázza, melyeket az ókor klasszikus emlékeiben hagyott reánk. Nemcsak ugyanazon mondákat találja mindenütt, hanem ugyanazon neveket is, mert a mythologiai alakok nevei az emberiség egy körében támadtak, és népről-népre keltek elváltozott formában. De mit jelentettek ez ő mythoszok azon körben, a hol legelőször keletkeztek? Ez a második pont, melyre nézve Creuzer ellentétet alkot Hermann módszeréhez. Hermannék és Heyneék csupa physikát találtak a mondákban, a vallásos gondolatoknak ott semmi helyök, sőt, mint láttuk, Hermann vallásellenes czélzatot talál a mythológiában. Creuzer ellenben *Symbolik und Mythologie der alten Völker* (1819—21) című nagy művét «azzal az egy czéllal írta, hogy bebizonyítsa, hogy a görög mythológiát Keleten született vagy nevelkedett papok szerzették, kik a félig barbár görög népeket magasabb műveltségre és az istenség tisztább ismeretéhez akarták vezetni. Creuzer és iskolája szerint mély titokszerű bölcsesség és egy Isten vallása rejlett a mythologia jelképes nyelvében; ezt a nyelvet a nép nem értette, csak a papok és a mythologia gondos tanulmányozója most is megfejtheti». *) Míg Hermann elmélete a grammatikusra vall és szerinte minden mythologiai név első sorban szó, melynek mibenlétét az etymologia fejt meg, addig Creuzerében tulnyomó a régészeti és mütörténeti elem. Ő nemcsak azt nézi, mit szólnak a költők, hanem értelmezéseinek körébe bevonja a mythologiai anyag képzőművészeti tárgyalását is. Heyne és Hermann elméletei megértésénél ellehetünk illusztrációk nélkül, Creuzer munkájának megértését egy jó nagy csomó illusztráció segíti elő. Mellekes körülmény, de mindamellett jellemző. Már elmondtuk, mit talál Creuzer az ókor mythológiáiban. Papi mysteriumokat, mély vallásos dogmatikát, mely a Keleten tisztábban maradt meg, a görögökhöz már rom-

*) Müller Miksa újabb felolvasásai a nyelvtudományról 428. lapon.

lott formában jutott. «Azt hinnéd», úgymond Renan «hogy Plotinus, Proklus és Porphyrius szelleme ébredt új életre az ókor symbolumainak e nagyszabású és philosophiai magyarázatában. Julianus árnyéka remegne örömeben, ha megtudná, hogy a keresztyén theologia doctora ismét fölebreszti az ő thésisét, azt hirdetvén, hogy a pogányság is eleget tehetett a lélek legmélyebb szükségleteinek, és kegyelmet nyújtván azon nemeseknek, kik kebleikben új lángra gyújták az istenekben való hitet, mielőtt végkép elköltöznenek». *) Keleten kereste Creuzer minden bölcsesség, minden vallás, minden nemes érzés eredetét. Iskolája e gondolatot mindinkább böven fejté ki, és mythologiai téren Braun Gyula, Creuzernek leghívebb apostola, vonta meg ez elmélet legszélsőbb következményeit. **) Valamint az összes művészet hazájának és fészkeinek, úgy a világ mythológiája ősz hazájának Egyiptomot hirdette. A világ összes mythológiái nem egyebek, mint romlott jargonjai azoknak a gondolatoknak, a melyeket tiszta alakjukban az egyiptomi ókor emlékei tartottak fönn számunkra. «Az emberiség nem teremt semmi eredetét, a míg módjában van idegentől kölcsönözni», ez Braun *Naturgeschichte der Sagejének* bevallott alapgondolata és kiinduló pontja. Mint-hogy a mythoszi neveknek is mindenütt hangtanilag is meg kell egyezniök az egyiptomi prototypussal, könnyen elképzelheti az olvasó, mily nyelvészeti orgiáknak színhelye Braun es a többi Creuzeriánusok mythologiai művelete.

A symbolikus iskola Creuzer föllépése után csakhamar oly általánosan uralkodóvá vált a mythosz-magyarázás terén, mint hajdan az euemerismus, melyet végleg csak Creuzer szorított sarokba. Kedvezett neki a kor sentimentális, romantikus hangulata. Szívesen foglalkodtaták a távol ókor embereit ugyanazon eszmekörrel, melyben ők is legszívesebben mozogtak: a symbolumok és mysteriumok körében. Ez iskolában termett meg az ősmoetheismus elmélete, és azon tan, hogy a polytheista mythológiák és vallások az ősmoetheismus kinyilatkoztatásának megromlott alakját mutatják elénk. ***) Az az őskori papi tan, melynek felreértés következtében támadt

*) *Études d'histoire religieuse* (Paris, 1857.) 13. lapon.

**) *Naturgeschichte der Sage* (München, 1864—65.).

***) Lásd: *Budapesti Szemle*. 1881. májusi füzetében.

elferdítését mutatják a különféle népek mythológiái, melyeket most Creuzerek eredeti alakjokkal hoznak kapcsolatba, meg-
egyezett az ős kinyilatkoztatással, mely a pogányok vallásai-
ban polytheismussá mállott széjjel. A mythologia ez iskolában
theologiai tárgygyá vált. Philosophusa pedig ez iránynak
Schelling volt, többször idézett munkájával, melynek címe :
Bevezetés a mythologia philosophiájába. A kik az ókorral foglal-
koztak, megteltek mystikus eszmékkal, melyeket előbb az
ókor emlékeiből merítettek, később aztán mindig inkább és
mindig nagyobb és nagyobb erőszakkal bele is vittek. Termé-
szetes, hogy a lelkek ez irányra a tárgyilagosabb gondolko-
zók visszahatását idézte elő.

E visszahatás két irányban állott be. Az egyiket
Voss J. H., Homerosz híres német tolmácsa, a másikat
Müller Ottfried képviseli. Az előbbi a romanticismus minden
nyilatkozásának esküdt ellensége, ki hatalmas ostorával súj-
totta a «christlich-germanisch» gondolkodás középkoriaskodó
hőseit, nem barátkozhatott meg a symbolika sentimentális
kenetével, és e szabad gondolkodás felé törekvő hajlamával
összetalálkozik tanára, Heyne elleni kiolthatatlan gyűlölete,
mely, habár magán jellegű összeütközésben gyökerezik,
elég döntő volt, hogy a göttingai mester ellen táplált ellen-
szenvet a tudomány terén is érvényesítse. Az *Antisymbolik*
(1824—26), egyike a legkeményebb polemiáknak, melyek
Lessing *Anti-Goezeje* mellett írtak, apróra morzsolja benne
Heyne-t, az embert, a tudóst, az író, hogy a symbolika atyjá-
ban az egész symbolikát megsemmisítse. Oly mély gyűlölség
dictálta e polemikus iratot, hogy még a «tanárnét» sem kíméli
meg szilaj gúnyától. Érdemes elolvasni e könyvet, mint az
akkori idő irodalmi szenvedélyei mértékének egyik adatát ;
a híres odium philologicumnak soha tán fauatikusabb nyilat-
kozata nem akadt. Mértékletesebb és nyugodtabb szellem
lengi át a *Mythologiai leveleket*, melyek öt kötetben jelentek
meg (1794—1834), a három utolsó csak Voss halála után.
Mindkét rendbeli munkában a mythologia nemzeti eredetiségét
védi a keleti kölcsönvétel elmélete ellen, és megtisztítani
törekszik a nép költészetét minden mystikus mély theologia-
és philosophiától, a mit a symbolikusok belé magyaráztak.
Midőn minden néven nevezendő elméletet kitilt a mythológiá-
ból, és nem enged ottan se természeti, se vallási tanítást,

a maga részéről meg a másik szélsőségébe téved: a mythológiának, úgymond, semmi értelme sincsen, üressége jellemzi azt és bélyegzi mythológiának. A népeknek legműveletlenebb fokát örökíti meg: ki keresné e fokon a gondolkodásnak egyáltalán nyomát? «Minél kevesebb értelemmel bírnak ez eredeti képzetek», így jellemzi Schelling ez irányt, «annál jobb; mert ez elvvel meg van adva a gyökeres óvószert minden kísérlet ellen, mely a mythológiában némi jelentést akarna látni, többet mint az ő (Voss) tárgyalása enged, mely csak a holt betűt veszi tekintetbe. Az emberiség kezdetleges sötét állapotában, midőn a természet tüneményei hatnak csak reá, az ember azokat magához hasonló, tehát szintén vad lényekkel hozza kapcsolatba, melyek az ő első istenei. Hogy ebből a fölfogásból mythologia váljék, az a költők dolga, kiket Voss segítségül hí; ezeknek tisztje, hogy a sötét alakokat és határozatlan lényeket lassan-lassan kiműveljék, finomabb emberi tulajdonokkal fölruházzák és eszményies személyekké magasztalják. Végre e költők az általok kiművelt lények történetét is kitalálják, a mely által az eredetileg értelmetlen fölfogás csinos kellemes módon eltakartatik. Így keletkezett Voss szerint a mythologia». Míg tehát Heyne szerint a philosophusok, Hermann szerint a physikusok, Creuzer szerint a theologusok faragták a mythológiát, addig Voss értelmében a költők készítették azt: ott vagyunk megint, a hol Herodotosz volt: Homerosz és Hesiodosz készítették a görögök isteneit. A philosophiai elmelkedésnek e rendszer körében sem szükségére sem haszna, a mythologia nem a közszellemnek szükségyszerű, hanem az egyéneknek véletlen terméke.

A symbolika elleni visszahatás másik irányának képviselője csakis egy tekintetben osztozik a Voss-féle *Anti-symbolik* kiinduló pontjában, abban tudniillik, hogy a mythológiát nem szabad az emberiség közös productumának tekinteni, és egy eszmével magyarázni az egyiptomi, ind, babyloniai, görög stb. népek mondáit. A görög mythologia a görög nemzet önálló sajátlagos műve, tiszta görög természetű. Vannak benne ugyan a mélyebb vallásos gondolkodásnak is, annak, mit Creuzer symbolikának nevez, nyomai, de nagyjában a görög őstörténetnek hagyományai vannak benne lerakva vallásos alakban. A hol istenek küzdenek, ott törzsek küzdelmeit kell értenünk; a régi ember saját háborúiról azt hitte,

hogy istenei harcolnak az ellenséges nép istenei ellen. A legyőzött nép isteneit felistenekké, hősökké degradálta a győzők mythológiája. Ily módszerrel tette a *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (1825) a görög mythologia isteni alakjainak történetét a görög népet kitevő ethnographiai rétegek vándorlásai és küzdelmei történetének lecsapódásaivá. Reális viszonyok eszményi alakban beszéltenek el. «A mythologia kezdettől fogva az ideális és reálisnak egyesülése és kölcsönös egymásba hatása által keletkezett», ez Müller Ottfried mythologiai módszerének alapigazsága. Az isteneknek meg van a magok chronológiája, úgy mint meg van a magok nemzetisége. A görög istenek, a mint most együttesen szemléljük őket, különféle korokban, különféle nemzetek között keletkezett vallásos fogalmak. A thrákiai és pelasgus törzsek vallása a természet cultusa felé hajolt, közöttök leginkább a föld-anya és a földi (chthonikus) istenek honosodtak meg, Persephoné, Hadés, Hermész, Hekaté, kiknek cultusa a mysteriumokban folytatódott. A dórok a kosmikus isteneket tisztelték, például Apollont stb. Így a különféle törzseknek különféle isteneik voltak, melyek aztán a görög nemzet megalakulása következtében egy pantheonban egyesültek, de olyképen, hogy a törzsek harczi visszatükröződnek azon viszonyban, melybe őket a mythologia egymással hozza. Hermész és Apollón harcza, például, nem egyéb, mint a régi arkadiaiak rustikus istenének harcza a honfoglalók finomabb vallása ellen. Ily módon sokszor a mythologia csekélyebb részleteit a görög őstörténet visszatükrözőjévé tette. A rendelkezésemre álló tér nem elegendő arra, hogy e fontos elméletet kellő számú példákkal világítsam meg. De a *Prolegomena* eléggé hozzáférhető könyv, és az olvasó, ki Müller Ottfried mythologiai módszerébe mélyebben akarna behatolni, könnyen fordulhat magához a kútforráshoz. E módszer az, mely az összehasonlító mythológiának ma még legerősebb, legszámbevehetőbb vetélytársa, különösen a görög régiség terén, a hol még ma is oly erős képviselője van, mint Curtius Ernő. Ez író tekinthető ma a mythosz-magyarítás történeti iskolája legelőkelőbb támaszának. Nem rég egy akadémiái fölolvasásában fejté ki bővebben meggyőződése okait, melynek nagy történelmi munkája első fejezeteiben természetesen bő alkalmaztatása jutott. «Az istenek története», úgymond, «a nép

és egyúttal az ország ős történelme». Továbbá: «A legrégebb néptörténelem korszakairól tüzetesebb értesítést adnak a hősök mondakörei, melyekben a nép élénken fölidézi azon időszakot, midőn a pelasz öslakók egyhangú viszonyai felbeszakítottán, új isteni tiszteletek, a tevékenység új pályái, új életrendek állapítottak meg. Ezeknek megállapítói az emberekhez hasonló alakok, csak hogy nagyobbak, fenségebbek, és a halhatatlanokhoz közelebb állók. Nem üres ábrándképek, hanem ellenkezően az előidők valóban megtörtént tetteinek és tényeinek megtestesülései. A hősök története okiratszerű tartalommal bír, és nincs benne egyéb önkényes, mint az, a mit a mondagyűjtők hozzá tettek a rendszeres chronologiai összefüggés helyreállítására».*)

(Összehasonlító mythológiának az eddig ismertetett rendszerek közül, melyeknek csakis fő képviselőit neveztek meg, kizáróan a Creuzerféle volna nevezhető, a mennyiben mindnyájok között a symbolikus módszer az, mely nem elégszik meg egy adott nép mythologiai hagyományainak magában véve befejezett magyarázatával, hanem széjjel néz szeles e világon, hol találjuk a kutatás tárgyává tett mondacsoport tartalmi rokonait. És épen e jellemével fogva találkozott az iskola-philologusoknak is visszatetszésével, kik akkor is, mai nap is, az általuk tárgyalt irodalom négy fala közé zárkóznak és visszautasítják a népek nyelvének, hitének és hagyományainak távolabb kapcsolatuk szerint való méltatását. A philologusok között különösen Lobeck *Aglaophamus*-ában (1829) és Lehrs különféle írataiban tartoztak Creuzer leghevesebb megtámadói közé, mely ellenszenvet utódaik az összehasonlító mythologia azon módszerére is átviszik, melyről a következőkben, mint a mythosz tudománya fejlődésének legújabb és hiszszük maradandó módszeréről, kell szólnunk. Az öreg Lehrs p. o. 1856-ban *Népszerű előadásainak* előszavában nem csekély iróniával keményen hangsúlyozza, hogy «görögök alatt azt a népet érti, mely Görögországot lakta és görögnek neveztetett, semmiképen pedig oly nemzetet, mely a Ganges és Himalaya körül található», és 1875-ben «A tudós világban rendkívül megszaporodott azok száma, kik a busma-

*) *A Görögök története*; írta Curtius Ernő (magyar fordítás). I, kötet, 70—71. lapján.

nokat és botokudokat a kaukázusi fajhoz sorozzák és nem szabad nyugodtan megengedni, hogy minden utakat elállják, és mindinkább szükségessé válik, hogy szétválasszuk a görögöket a barbároktól, és hogy különbséget tegyünk közöttük, hogy azok, kiknek köze van hozzá, megtudják, hol találkozik és hol nem a műveltség». *) Mintha csak azokat hallanók, kik közöttünk, a magyarnak mindenféle «csip-csup» ugor rokonsága ellen a nemzeti becsület és reputáció nevében óvást emeltek! mintha tudományos tények valódiságára nézve az egyéni ízlés és érzés bírna döntő szózáttal.

De azért Creuzerék sem jártak oly úton, mely az összehasonlító tudomány kritikája előtt megállhatott volna. Az igaz, nem nézték valamely nép mythoszáat magában véve önállóknak; a hol rokonát vélték találhatni, összehasonlították egymással, és e tekintetben módszerök, a megelőző módszerekhez viszonyítva, haladást jelez; de a hasonlatok nyitját azon már a priori megállapított tényben találták mindig, hogy a világ összes népeinél e mythosz valamely mély értelmű keleti eredetinek elágazása. A bizonyos népesoportban uralkodó faj- és nyelvrokonságot egyáltalán nem vették tekintetbe, és ennél fogva az összehasonlító nyelvtudomány tényeinek megállapítása után e módszer mintegy önkényt utalt egy új tudományos rendszer által való kiszorítására, mely rendszer első keletkezését ugyanazon fölfedezéseknek köszöni, mely a Creuzerék keleti symbolikájának is forrójója volt: a szanszkrit nyelven megmaradt mythoszok és vallásos hagyományok fölfedeztetésének.

Mindenki tudja, hogy a szanszkrit nyelv és a régi ind irodalom emlékeinek ismerete az, a minek az összehasonlító nyelvtudomány keletkezését köszönjük. Neki köszönjük az összehasonlító mythosztudomány keletkezését is. Ez a tudomány és annak módszere azon tapasztalat által pendült meg, hogy nemcsak a görög nyelvtan és szótárral, tehát a görög nyelv alaki és anyagi elemeivel találkozunk a szanszkritban, még pedig inductió alapján levont nyelvfeljedési törvényeknek megfelelő alakban, azaz, nemcsak nyelvrokonság az, a mi az árja faj ez és egyéb tagjai között

*) Lehrs, *Populäre Aufsätze aus dem Alterthum* (II. kiadás.) Lipcse, 1875. előszavában.

fönforog, hanem a néphagyományokat képviselő mythoszoknak is alaki és anyagi rokonsága tűnik szembe. Más szóval: hogy a görög és szanszkrit mythoszokban ugyanazon személyek fordulnak elő és rólok ugyanazon történetek beszéltetnek; a személynevek nyelvi alakjai pedig e két nyelvben azon viszonyban állanak egymáshoz, melyet a nyelvfejlődés törvényeinél fogva várhatunk. Továbbá, hogy a görög mythoszokban előforduló nevek a szanszkritban sokszor mint appellatív nevek, melyek még nem jegezedtek tulajdonnevekké, találhatók, és így egyedül képesek arra, hogy feleletet adjanak arra a kérdésre: mit értett a régi ember e mythoszon? Kuhn Adalbert, berlini tudós volt az első, ki ez igazságokat legelőször hirdette, és levonta belőlük azt a módszert, hogy az összehasonlító nyelvtudománynak tényei és törvényei határozzák meg az összehasonlító mythosztudomány módszerét és eredményeit. A görög Prometheus-mythosz példáján mutatta ezt ki. Az ind mythosz is beszél a tűznek rejtkehelyéről való ellopásáról: «Agni eltűnt a földről, barlangba rejtőzött. Māta-risvan ismét visszahozta az emberek közé». Ez a Māta-risvan szó ebből a gyökérből van képezve: math-nā-mi vagy manth-ā-mi, mely a tűz szikrának az árják kezdetleges tüzelő eszköze által való előidézéséről használatik, különösen a pra praepositióval való összeköttetésben: pramantha. Ez az utóbbi szó az, melyet a görög nyelv a Prometheus tulajdonnévben megőrzött: a tűz-szikrának előidézője. Ez a veleje annak, a mit Kuhn a Prometheus-mythosztól a *Herabkunft des Feuers und des Göttertranks* című emlékezetes munkában mond. Mit látunk belőle? Azt, hogy a szanszkrit nyelv megőrizte számunkra a görög mythoszi tulajdonnév etymonját, épen úgy, mint viszont ugyanazon mythosz Agni-ja, mely a többi indogermán mythologiákban elveszté isteni szerepét, a latin ignis-ből nyerhetne fölvilágosítást, ha ugyan a gazdag szanszkrit nyelv ezt a fölvilágosítást amúgy is nem nyújtaná. Így jelöli ki az összehasonlító nyelvtudomány a mythosztudománynak irányát. És valóban «Ő felsége a veletlen» legszeszélyesebb és józan észszel el sem képzelhető alkotásának volna nevezhető, hogy a görög mythologia még legmellékesebbeknek tartott alakjaival is sorra találkozunk a szanszkrit nyelvben és az ind mythoszbán. A görögök hagyománya szerint Hadés palotáját két ret-

tenetes kutya őrizte: Orthrosz és Kerberosz. Véetlenségnek mondhatjuk-e, hogy az ind mythoszban Vritra (= Orthrosz) és Szarvara (= Kerberosz) azok a szörnyetegek, melyekkel a világosság fényes ura küzd, mint a görögöknél Heraklész? Végtelen azon tenyek sora, melyek ez alaki és tartalmi azonosságot az összehasonlító nyelvtudomány fényével megvilágítják, és hogy a nagyobb szabású munkákat ne is említsem, Cox kis *Mythologiai kézikönyvére* utalhatom az olvasót, hogy kénye kedve szerint a példák egy egész seregét gyűjtse a maga számára.

E tények előtt mind Creuzer symbolikája, mind pedig Müller Ottfried nézete hátrálni kényszerült. Az előbbi azért, mert a rokon nyelvű népek mythoszainak összehasonlítása bebizonyította egyrészt, hogy a mythologia terén nem papi kasztok által őrizett ősevelátiónak népről népre szállása forog fenn, hanem a népek legősiebb korába, a nyelvvalakulás korába visszanyúló közösen alkotott mondások lépnek elénk a mythoszokban; másrészt pedig, hogy nem mély vallás-philosophia jelképes kifejezésével van a mythologia tartalma megtöltve, hanem hogy az emberi kepzetek legegyszerűbb elemei vannak abban a legegyszerűbb nyelven kifejezve. Müller Ottfried elmélete, úgy mint mindazoké, kik euemeristikai módra történelmi tények visszatükrözésének nézték a mythoszt, nem állhat meg az összehasonlító nyelvtudomány által kiderített mythologiai tények mellett. Mert e két jelenség: az árja népek mythoszainak egymásközi azonos volta és más oldalról azoknak történelmi jelentősége együtt csakis úgy állhatnának meg, ha feltételezhetnők, hogy az árja faj valamennyi ágának régi történetében ugyanazok az események fordultak elő. Már pedig ez a föltevés merő lehetetlenség volna. Az árja mythoszok egybevágó természete ennél fogva egyenesen kizárja azon tételt, hogy azok egy-egy népkör őstörténetének visszatükrözői legyenek; de ép oly természetesen megkívánja azt, hogy valamennyi népkörben egy és ugyanazon eredeti jelentéssel bírijanak. És ez eredeti jelentésök kiderítésében azon ősi alak, melyben az árja mythoszok az ind nép írott hagyományáiban reánk maradtak, óriási szolgálatot tett. Megmutatta, hogy oly mythoszi tulajdonnevek, melyek például a görög mythosz reánk maradt alakjában már megjegőződött tulajdonnevek, a szanszkritban még

átlátszóan mutatják apellatív értékeket, vagy legalább etymonjukat; megmutatta, hogy mindezen régi mythoszokban az emberek a természet jelenségeiről, változásairól, a tünemények egymás elleni harcáról szóoltak, még pedig nem mystikus módon, hanem a képzelhető legnaivabb módon, a hogy gyermekeink még ma is szoktak a napról, holdról és esőről szólni, saját körük mértékével mérve a természet minden napos történetét. A bevezetésben is láttunk ebből példát elegendő. «Argynnis és Phoroneus» úgymond Cox «Briséis és Achilleus, Paris és Helena, csupa személynevek a hellen hagyományban, az árja faj legrégebb énekeiben még eredeti alkalmazásukban találhatunk, mint a reggel, a nap vagy a sötétség nevei; és ugyanaz, a mi ezekről a nevekről áll, ugyanaz áll a Khárisokról, Orthrosról, Varunáról és magáról Zeusről. Hogy ezek a nevek és a hozzájuk fűződő történetek csupa véletlenségből terjedtek el az egész világon, vagy hogy a történetek, melyek ugyanazon módon a különféle népek között beszéltetnek, külön-külön historiai alappal bírnak minden egyes árja országban, — ezek oly föltevés, melyeket ma már kevés ember akarhat koczkáztatni; de ez utóbbiak voltak azok az elméletek, melyekkel az összehasonlító nyelvtan és mythosztudomány keletkezése előtt a valószínűség némi látszatával akarták a mondák eredetét és elterjedését magyarázni. Nincs az a képtelenség, mely bántathatna bennünket, hogy ha készeknek nyilatkozunk már elhinni, hogy négy vagy öt, egymástól teljesen független, író képes volna a tények ugyanazon sorát szakasztott ugyanazon szakakkal leírni; és lehetőleg még képtelenebb az a föltevés, hogy számos, akár vad, akár művelt törzsek, melyek egymásról többnyire mitsem tudtak, ugyanazon mondákra vetemedjenek, ugyanazon illetlenségekkel lássák el azokat, és e botlásokért a megragadó pathos és szépség szülte ugyanazon képletekkel engeszteljenek ki bennünket».

Az összehasonlító mythologia nem állapodott meg módszerének az árja téren fölmutatott eredményeinél. A nyelvtudomány fegyverével meghódított birodalom védelmére sietett a psychologia tudománya is. Ennek segítségével megszilárdította a nyelvtudomány vívmányait a mythologia terén. Kiderítette, hogy az emberi lelek fejlődési törvényei is azt a következtetést sürgetik, hogy a fejlődés legprimitívebb fokán

a nyelvhasználat abban a körben mozogjon, a melyben, hogy mozgott legyen, az összehasonlító nyelvtudomány az imént a maga hatáskörében kimutatta. A mythosz a lelki élet szükségképeni formája az emberi fejlődés első fokán. De ha e tétel való, okvetlenül következik, hogy nem csak az árja fajhoz tartozó emberiség alkotta e mythoszokat, hanem hogy az emberiség egyéb ethnographiai körében ép oly alakban legyenek meg; hogy más szóval, a sémi és úgynevezett turáni emberiség mondai hagyományai ugyanazon nyelvtudományi módszerrel magyaráztassanak. És az összehasonlító mythologia e tekintetben is kiállotta a tűzpróbát. Nem szólok a különféle afrikai és ausztráliai mythologiákról, melyeket újabb időben a «solaris» elmélet szolgálatában sikerült érthetővé tenni. Sokkal fontosabb azon tény, hogy az egyiptomiak régi hagyományainak legilletékesebb magyarázói is azon meggyőződésre jutottak, hogy azon mythoszok, melyek a régi egyiptomi nép vallásos énekeinek és mondáinak alapjait képezik, csakis azon módszerrel nyerhetnek helyes megfejtést, melyet az árja mythosz-hagyomány terén oly nagy sikerrel alkalmaznak. Halljuk csak, miképen nyilatkozik e kérdésről egy híres angol egyiptolog, ki a múlt alkalommal említett *Hibbert lectures* során legközelebb bocsátott ki egy érdekes könyvet az egyiptomiak vallásáról: Le Page Renouf. Az egyiptomi mythosz isteni alakjairól való átnézetét ekképen kezdi: «Bármiképen álljon a dolog egyéb mythologiákban, én a nap fölkelését és leáldozását, a nappal és éjjel mindennapi váltakozását, a világosság és sötétség közötti harczot, szóval az egész soláris drámát minden részletével, a mint az minden nap, minden hónapban, minden esztendőben, az égben és a földön végbe megy, tekintem az egyiptomi mythologia fő tárgyának». És miután az egyiptomi pantheon egy pár főfő szereplőjét bemutatta, ekképen végzi elmélgését: «Lehetetlen, hogy e futólagos, de — úgy hiszem — nem épen megbízhatatlan pillantás után, melyet némely egyiptomi főistennel összekötött mythoszokra vetettünk, ellentállhatnánk azon meggyőződésnek, hogy e mythologia nagyon hasonló az ind-európai emberiség mythologiájához. Ugyanaz a dráma az, mely különböző nevek és szerepek leple alatt végbe megy. Az isten megöli a drákót, vagy egy szörnyeteg megvakítja, megbénítja vagy fölfalja az istent. Mi az, hogy a fénylő isten az ég és föld sze-

relme folytán születik, és ki az ő ikertestvére és hitvese? Kik az ő két feleségei? Ki az, kit «saját anyja ferjének» neveznek? Ki az isteni ifju, ki a lotus-virágból emelkedik ki? És mit jelent maga a lotus? Ki az az isten, ki befutja pályáját keletről nyugat felé, és miután befutotta azt, az elköltözöttek királya és bírójává lesz? Szanszkrit tudósok, kik egy szót sem értenek az egyiptomi nyelvből, és egyiptologusok, kik egy szanszkrit szót se tudnak, e személyiségeket különféle névvel fogják jelölni. De az összehasonlító mythologus egy pillanatot sem fog habozni, hogy igazi nevén ne nevezze azokat, akár már most egyiptomi, akár árja néven. A mythoszok azonosításának egyik legesattanósabb bizonyítékát láthatjuk a Louvre egy bas-relief-jén, melyen a Sz.-György harezát a sárkánynyal, mely valójában azonos Indra harezával Vritra ellen, úgy szemlélhetjük, a mint Horus a krokodilust szúrja lándzsájával. Müller Miksa tanár fölolvasásai a nyelvtudományról, melyeket közel húsz évvel ezelőtt tartott, teljesen megértették velünk, hogy az indo-európai fajok között a napnak, a napkelet és nap nyugtának és egyéb ily tünemények neveiből miképen válhattak személyek, melyekről a legcsudálatosabb mondák beszéltek. Az egyiptomi mythologia ugyanazon magyarázatokat nemcsak megtűri, hanem követelően megkívánja azokat. És e meggyőződésünk annál bizonyosabbá válik, ha azt a kérdést is tekintetbe vesszük, hogy e mythologiai személyek mily úton ruháztattak föl az istenség attribútumaival oly emberek által, kik, mint az egyiptomiakról láttuk, az isteni iránt oly eleven érzéssel bírtak.*)

A míg így a nem-árja téren is mindinkább új tartományai nyílnak meg az összehasonlító mythológiának, természetesen azon talajon, hol a tudomány született, legtöbb művelője akad. Hisz különben is, az árja régiség az, melynek minden faj között a leggazdagabb hagyományai maradtak fenn. Hosszu névsort kellene közölnünk, ha föl akarnók sorolni azok neveit, kik Kuhn és Müller kezdeményezése óta az összehasonlító mythologia eredményeit terjeszték és mind mélyebb alapra fektették. De, nem feledem, e czikkem tulajdonképeni czelja, Cox mythologiai munkáját bemutatni. Cox

*) *Lectures on the Origin and Growth of Religion as illustrated by the Religion of ancient Egypt.* (London, 1880.) p. 109. és 117.

neve az összehasonlító mythologia irodalmának egyik legfényesebb neve. Ő azon számos munkán kívül, melyekben a görögök történetét tárgyalja, részint a tudós közönség számára, részint pedig tapintatteljes tankönyvekben az iskolás ifjuság számára, az összehasonlító árja mythológiát is több jeles munkában adta elő. Van egy kis mythologiai katekizmus, melyben az összehasonlító mythologia eredményeit a zsenge ifjuság használatára összefoglalta oly mesterséggel, hogy az érett ember is szívesen lapoz benne; aztán a görög regéket külön állította össze egy izléses olvasó könyvben. Ezt a két kisebb munkáját magyar nyelven is élvezhetjük, amazt Simonyi Zsigmond jeles átdolgozásában, az utóbbit Komáromy Lajos fordításában. Fő munkája azonban a Londonban 1870-ben két terjedelmes kötetben megjelent *Mythology of the Aryan nations*. E munka az összehasonlító mythológiára nézve valóban korszakot alkotó volt. Legelőször láthatuk benne konkrét alakban egy rendszerle földolgozva azt az igazságot, hogy az egész árja emberiség mythoszaiban, eposzaiban és népmondáiban ugyanazon anyagokat dolgozta és Cox e munkája előreláthatóan hosszú időig az összehasonlító mythologia alapkönyve fog maradni. Különösen az árja nagy eposzok mythologiai magvainak fáradságos kihámozása és azonosságuknak lépésről-lépésre való kimutatása teszi e munkát az összehasonlító mythologiai irodalom egyik legemlékezetesebb jelenségévé és bátran mondhatjuk, hogy soha más munkában a germán faj mondáinak oly alapos méltatása nem jutott az általános mythologia szempontjából, soha összefüggésük az ind és görög mythológiával annyi kritikai tapintattal ki nem jelöltetett, mint az angol tudós e nagy és alapvető könyvében. Új munkájában, melynek címét ezen cikkünk első jegyzetében tettük ki, tulajdonképen a nagy könyv eredményeinek összefoglalását nyújtja csak a nagy közönségnek, hozzáférhetőbb könnyebb előadásban és átlátszóbb csoportosításban. Hibája csak egy van: hogy nem áll még a tudomány azon magaslatán, melyet a cím után elvártunk volna. «Bevezetést» ígér a cím, azaz a mythologia anyagaiból és az összehasonlító mythosztudomány eredményeiből levonható általános elméleteket, melyek a mythologia tényeivel megvilágíttatnának; e helyett ismét rendszeres mythológiát kaptunk, az összehasonlító tudomány szempont-

jából készült; de, az igaz, hogy illet a javából. E munkában is, valamint egy évtizeddel ezelőtt a nagy mythológiában, az ösmythosz mellett különösen a népmondáknak a régi mythosz anyagával való kapcsolatának kimutatása képezi a munka fénypontját, sőt e tekintetben az *Introduction* többet is nyújt a *Mythologymál*, és ennek méltán kiegészítőjeként tekinthető. Cox a népmondákat joggal tekinti az összehasonlító mythologia fontos adatainak. Valamint az összehasonlító nyelvtudomány lépten-nyomon megfigyelteti velünk, hogy a nepdialektusok számos nyelvtényeket őriztek meg, melyek az irodalmi nyelv alakulás érthetetlen mozzanatai megfejtésének nyitját szolgáltatják, oly igazság, melynek e tudomány sokszor meglepő eredményeket köszön: épen úgy van a dolog az összehasonlító nyelvtudomány legközelebbi rokonával a tudományok terén: az összehasonlító mythosztudományval is. Ebből az következik, hogy az összehasonlító mythosztudomány nem szorítkozhatik a népek irodalmi hagyományyaiból merithető mondai anyagra, hanem köteles azokon túl a köznép száján forgó hagyományokat is az összehasonlító tudomány szolgálatába belevonni. Bizvást lehet állítani — úgy mond Cox — hogy azon népies hagyományok, melyeket Nemetország, Norvégia és India köznépe mai nap beszél, sok századdal Krisztus előtt Görögországban és egyebütt ismeretesek voltak, és hogy ily népmondák nagy számmal találhatók Homeros költeményeiben és az athénei dráma nagy kincses házában. E történetek sorsa nem volt egyenlő. Sok oly történetke, mely a görög gyermekek száján kelt, valószínűleg mindörökre elveszettnek tekinthető; míg mások meg földrajzi és történelmi munkák lapjain véletlenül megőrizettek: még mások átmentek az eposzok költészetébe, mely örökké fog élni. De mindezek között a lényegét tekintve, nincsen semmi különbség. Az epikai költemény nem egyéb, mint népies elbeszélés, melynek a legmagasabb emberi geniusz különös varázst kölcsönözött: és ugyanazon geniusz épen úgy járhatott volna el más elbeszélésekkel is, melyek különben nem jutottak volna tovább a közönséges mesemondók körénél. Ezért mindnyájukat a néphagyományok bő tárházából valóknak kell tekintenünk és ilyenképen tárgyalnunk. Tényleg ezek alkotják a szó legszorosabb értelmében és alkották évezredekén át a nepek ismereteinek összegét,

mindazt, a mit a külső vagyis érzei világról tudtak. És csakugyan Cox ez általános szempontból méri a népmondát minden körben, a hol vele találkozik: egyenlő rangúnak a nagy époszokban fönmaradt elbeszélésekkel, és ennél fogva ugyanazon módszerrel tárgyalandónak. Úgy nézi a népmondákat, mint az irodalomba bele nem fért elemeit a néptudatnak, melyeket a szóbeli hagyomány szívóssága megőrizett a végveszélytől, melynek e hagyományok java része martalékaúl esett. Az éjszaki népmonda szól egy csónakról, mely magától halad, csak azt kell mondani: «csónak, csónak, menj előre», s e mondásra magától is tova indul. Ebben a csónakban van egy vasbunkó. Midőn a csónak ura a víz tetején azt a hajót pillantja meg, mely szerelmesét messze földre elviszi, a bunkót forgatja és rögtön zivatar támad. Rendeltetése helyére megérkezve, a csónak megint magától visszatér hazájába, csak azt kell ismét mondani: «csónak, csónak, térj hazádba». Ezzel a magától induló csónakkal lényegileg azonosak a phaiakok királyának, Alkinoosnak csodás hajói, melyeket az *Odysszeiá*ból ismerünk (VIII. ének 557—570. vv.). Se kormányzójuk, se evezőjük nincsen; de ők is eltalálják az emberek gondolatját, nem félnek semmi veszélytől, midőn a tenger hullámain szelve, országról országra indulnak. Soha baj nem érte őket, soha zátonyon meg nem törnek, és mindig oda viszik az embert, a hová maga akar eljutni. A német mythologia meg szól Skidbladnir bárkáról, melyen az istenek hajóznak, melynek mindig kedvez a szél, és mely oly könnyű, hogy valamint egy könnyű ruhadarabot, úgy lehet összegöngyölni és kézben hordani. Még egy mondai hajót ismer az éjszaki mythologia; ez a hajó, midőn az utazó belép, mindinkább öblösebbé és öblösebbé válik, és midőn kiszáll abból, ismét lassan-lassan visszanyeri keskeny alakját. «Ezek a hajók — úgy mond Cox — nem egyebek, mint az égboltozat kék tengerén úszkáló hajók. A felhők ezek, melyek majd megdagadnak, majd meg összezsugorodnak, melyek egyenesen céljuk felé vitorláznak, tévedhetetlen ösztönnel fönnakadás nélkül. Mindenütt láthatók azok, mindenhová eljutnak, azért mondja Homeros, hogy nincsen város meg mező széles a földön, hova a phaiakok bárkái el ne látogatnának».

Ilyen a kapcsolat a népmonda és az époszok mythoszi elemei között. A természeti tünemények azok, melyek mind-

ezen régi hagyományok tárgyait képezik, melyekről ugyan a népnek már régen semmi tudata, de melyek e mondáknak a régi emberek száján való első alakulásakor a közvetlen szemlélet tárgyát képezék, melyeknek kifejezést adott a nyelvben és a nyelvalakulással párhuzamos mythoszban.

Vagy nézzünk még egy példát. Az *Odyssëia* legvonzóbb helyeinek egyike az a hely, hol az ithakai főnök látogatása a lotus-evők birodalmában és Kírké palotájában leíratik. A gyümölcs, melylyel ottan megvendégelik őt, mindenkivel, a ki csak hozzá nyúl, elfelejteti hazáját, becsületét és kötelességét. Ilyen epizódok nagyon kedvelt vonásai a hindu meséknek. Az egyik hindu mesében a rádsa, ki az Öt-Virág királynőjét veszi nőül, azon eledelhez nyúl, melyre a varázslók csudás port hintettek. Rögton megfélekedzik feleségéről, gyermekeiről, valamint mindenről, a mi valaha életében vele történt; és midőn az összeesküvő azt mondja neki: «Miért is távoznál tőlünk? Maradj velünk és szegődjél hozzánk», ő szívesen engedel e meghívásnak, és tizennyolcz évi távollét után fakir-öltözetbe burkolva találják őt, areza sovány, redves, elaggott. De ismét visszanyeri régi szépségét, mint Odysseus is, és bajai bőségesen megboszultatnak. E népies hindu mondában látjuk keretét a világ egyik legnagyobb eposzának; és akárhány más ily elbeszélésről ép úgy elmondhatjuk, hogy abban nem kevésbé hatalmas epikai anyag van fölhalmozva, csak hogy nem dolgozták föl. A hindu mesékben a fénylő leányzó, kiből a rádsa felesége lesz, rendszerint hét tágas árokkal körülvett házban lakik, melyek mindegyiket hét nagy lándzsa-kerítés védi. Ez a hagyomány oly égaljba való, mely Hindusztánétól nagyon is különböző. A leányzó nem egyéb, mint a fénylő nyár, mely a tél palotájába van elzárva. A hét kerítés nem más, mint a Fafuir-sárkány hét kötele, melylyel az alvó Brynhild van letartóztatva a Guitaheidén (ragyogó pusztán), és fölszabadítása Sigurd által a Volsunga-sága tárgyát képezi, mely a *Nibelungenlied*nek anyagát szolgáltatta. — Csak egyszerű példák ezek a népmonda tágas birodalmából, melyek alapos átvizsgálása és az eposzi irodalommal való összehasonlítása nagy terjedelemben mutatja azt a számtalan egyezést, mely az epikaillag földdolgozott mondák között és a hindu, germán és egyéb népmesék között kimutatható. Lépten-nyomon meggyőződhetünk arról, hogy

annak a mit népmondának nevezünk, tárgyai legnagyobbbrészt ugyanazonosak az ősiebbnek tartott mythosz tárgyaival. A népies hagyományok e két rétege nem lényegében különbözik egymástól, hanem csak azon méltóság fokozatos különbsége szerint, melyet mindegyiköknek a köztudat tulajdonít. Jól mondja Cox, hogy a népmonda csakis oly mythoszi anyag, mint az eposzokban földolgozott epizodok, csak hogy nem akadt mindig geniusz, a ki a nemzet epikai muokájának körébe belevonta, a ki egy nagy cyklusba beleillesztette és vele összeforrasztotta volna. Ennélfogva az is könnyen érthető, hogy — ha csak Vossal azt nem akarjuk hinni, hogy a mondában a nép szabad képzeletének eredményét látjuk csak, melynek rajta kívül más magyarázó okot keresni, hiu elmefuttatásnál nem egyéb, — a népmonda eredeti értelmének földerítésében ugyanazon szempontokból kell kiindulnunk, ugyanazon módszert kell alkalmaznunk, mint ama régi mythoszokénak kutatásában, melyeknek az epikai földolgozás szerencséje jutott osztályrészül. Nincs komoly okunk azt tetelezní föl, hogy oly állandó mythoszi jelleg, mint például az úgynevezett végzetes gyermek, kinek már születésétől fogva az a végzete jutott, hogy szüleinek vesztét ő idézze elé, minélfogva szülei őt kiteszik a biztos halálnak, melyből azonban csodás módon menekülni köteles, hogy végzetét teljesítse — hogy mondom e jelleges vonásnak más értelme legyen a mythoszban, mint a népmondában. Ennélfogva Perseus, ki Akrisioszt megöli, Oedipus, ki atyjának Laiosnak gyilkosa, Cyrus, ki Astyagest és Romulus és Remus, kik Amuliuszt bántják, nem különböznek a népmondákban előforduló azon gyermekektől, kik születésök folytán szülőjük halálát idézik elő. Egyáltalán az a tény, hogy vannak tyikus elbeszélések, melyeket nemcsak az egyes ethnographiai fajok mythoszaiban és meséiben, hanem, úgyszólván, az egész emberiség régi hagyományaiban találunk, jellegek, melyek csakis úgy magyarázhatók, hogy azok az egész emberiséggel közös tapasztalásnak megfelelő kifejezések lehetnek, az összehasonlító mythologia eredményeinek egyik legerősebb bizonyítékaként szolgálhat. Apa- és testvérgyilkosok, tiltott ocsmány szerelmek, ezek oly jellegek, melyekkel az emberiség bármely körének hagyományaiban, még pedig egyenkint is elég sűrűen találkozunk. Az emberiség rossz lelkülete vagy

romlott izlése szülte-e e közönséges elbeszéléseket mindenfelé? Vagy tán mély symbolumok rejlenek ez ocsmányságok mögött, melyeket az egyik nép értelem nélkül, szajkó módjára tanult el a másiktól? Semmi esetre. Hanem az egész emberiségben szólnak a napról, mely legyőzi anyját, a sötét éjt, melynek méhéből támadott, az egész emberiségben a hajnalról, melyet a szerelmes napsugarak követnek, mely elől a szemérmes leányzó felve menekül!

Cox általános tétéleiből e helyütt különösen egyet akarunk még kiemelni. Ez azon visszautasító állás, melyet a «kölesönzési hypothesis» (hypothesis of borrowing) irányában a mythologia terén elfoglal. A mythologusok egy nevezetes iskolája létezett, melynek hívei azokat a meglepő hasonlatosságokat, melyek a legfélreesőbb geographiai pontokat lakó emberiség mondái között tapasztalhatók, nem ösrokonságra, közös conceptióra vezetik vissza, hanem a mondának ős jellegét egy helyen vélik keletkezettnek, a melyből vándorlás folytán távol országokba elterjedt légyen. Természetesen nem az úgynevezett mythoszra vonatkozik e föltevés, ámbár vannak olyan tudósok is, kik a mondai hagyományok e legregibb alakulását is belevonják a «kölesönzési hypothesis» körébe. De mindamellett leginkább a népmesék azok, melyeknek vándorlásairól szoktak szólni, melyek egy központból kiindulva, vándorlás és kölesönvétel következtében népről-népre szálltak, országról-országra keltek. India az az ország, melyet a mesék egy egész csoportja számára keletkezési középpontnak hisznek. Benfey *Pancsatantrá*ja óta e tan exact alappal bír, és az újabb kor fölfedezései számos ténynyel erősítik a mesék vándorlásának tanát, oly annyira, hogy a mesék vándorlásának tényét teljességgel tagadni, hiú kísérlet volna. Cox sem tagadja azt teljességgel; csak mint általános magyarázási elvet, mely a tartalmi rokonság minden egyes esetére volna alkalmazható, utasítja vissza érvényét, különösen oly esetekben, midőn a monda természete és lényeges tartalma, valamint azon egyéni alakítás, melyet az egy fajhoz tartozó különféle népek között a történelmi fejlődés folytán nyert, mind arra mutatnak, hogy itt csak az ős közösség az, mely a hasonlóság magyarázatát nyújtja, nem pedig történelmi időben végbement átvétel. «Hogyha Achilleus története, a mint azt az *Iliás*ban találjuk, csak egy másik alakja azon elbeszé-

lésnek, melyet az *Odyssiában* az ithakai fejedelem életpályájáról találunk; hogy ha ugyanazon elbeszéléssel megint a *Volsung-Sagában* és a *Niebelungenliedben* találkozunk, Arthur és Nagy Károly cyklusaiban, a Beowulf énekében és Firdüsi *Sahnáméjában*, és ha továbbá a népies költészet mind-ezen folyamait egy közös eredetre vezethetjük vissza, phrasisokra, melyek a külső világ benyomásait írják le, akkor a hasonlóságok még mindig nem oly meglepők, mint az a hasonlóság, mely Germánia és Skandinávia, Görögország és Róma, Persia és Hindusztán népies mondái között forog fenn. Ha elfogadjuk azt a hypothesisist, hogy létezett a gondolatnak egy formája, mely a physikai tárgyakkal tudatos életet kölcsönzött, akkor el kell ismernünk azt is, hogy ily alapon a rokon legendák egy nagy seregének támadása is elkerülhetetlen volt. Nincs is semmi idegenszerű abban a tényben, hogy szólások, melyek eredetileg a hajnal halálát jelölték, vagy szökését az égboltozaton feltűnt nap elől, vagy az estfény ellopását a sötétség hatalmasságai által, hogy ily szólások alkalmat adjanak Helene és Genoveva, Brynhild és Gudrun, Páris és Lancelot, Achilleus és Sigurd mondáinak keletkezésére. Mindaz, a mit ez elmélet föltételez, annyiból áll, hogy az emberi nem néhány faja, vagy ugyanazon faj néhány törzse egymástól már abban az időben vált el, midőn nyelveikben az élettelen tárgyakat még személyes étellel ruházták föl, és hogy, midőn a régi szók jelentése részben vagy teljesen feledésbe ment, az égnek és földnek tüneményei, mint emberi vagy isteni lények tűntek elő, úgy hogy Panisból, ki az ind énekben Saramâ-t, a hajnalt, akarja barlangjába csábítani, Páris vált, a Helenát Trójába szöktető és Lancelot, ki Arthur nejenek hűségét megrontá». Ily hasonlóságokra természetesen az összehasonlító mythologia nem engedti kiterjeszteni a kölesönvétel és vándorlás hypothesisit. Cox nagy könyve, I. köt. 99—169, úgy mint az *Introduction* a 17—23. lapokon e tényre nézve bőven nyújtják a példákat. Úgy látszik, hogy az összehasonlító mythologiának a legközelebbi jövőben épen a kölesönvétel tanának túlzásai ellen kell majd a maga állását keményen védenie; még pedig különösen a germán mythologia terén magok ellen a germánok ellen. Az utóbbi hónapokban ugyanis az európai tudományos sajtót bejárta Sophus Bugge, norvégiai tudós, elmé-

lete az éjszakgermán mythologiai hagyományokról, melyekhez dr. Bang is csatlakozott. Szerintök létezik ugyan egy önálló ősgermán mythologia, mely a többi árja népek mythológiájával közös eredetű. De lényegesen megszorították ez őshagyomány körét és terjedelmét, a mennyiben egy pár fő alakját és fővonását és azok hasonlóságát egyéb rokonfajú népek hagyományaival, nem a közös eredetből magyarázzák, hanem azon föltevésből, hogy az általuk megjelölt történelmi korszakokban az éjszaki germánok a többi európai népek között már is elterjedett, egyrészt görög-római, másrészt bibliai, vagy egyáltalán keresztyén hagyományokat vegyítettek belé az ő őskori mythológiájukba. Így az *Eddát* kivetkőztetik ősgermán jellegéből, és a mit benne régi pogány hagyományt találtak, azt ők nagyrészt bibliai és klasszikai elbeszélések visszasugárzásának nézik. Baldr mondája például Krisztus legendájának átváltozása. Lokinak még neve is Luciferre vall. És így egy sereg eddai vonást sorolnak föl, melyeket ők nem hisznek régi germán hagyományoknak, hanem kölcsönvételnek a keresztyénségre tért európai népektől. Találóan jegyzi meg Werner Hahn ez elméletről: «Azt mondják, hogy e dalokat azon czélból költötték, hogy általok a keresztyén eszméknek útát egyengessenek a pogányokhoz. Ez indok közlése által csak újabb zavarokba jutunk. Mert hogyan képzeljük a dolgot? Pogány volt-e a költő? Ez esetben nincs miért hinnünk, hogy a keresztyén eszméknek akarta volna útját egyengetni. Vagy pedig tán ő maga keresztyén volt? Ez esetben meg hihetetlen volna, hogy oly vastag pogányságot hirdetett legyen, minőt épen az a dal tartalmaz, melyről különösen szó van (a *Völuspa*), Ymir mondáját, kinek testéből készítették Odin, Hönir és Loptr az eget és a földet, a törpék mondáját, kik Ymir tajtékzó véréből és kék csontjaiból teremtettek; az Yggdrasil-körísről szóló mondát, és a farkasról szólót, melynek teste fölpattan, midőn a holdat fölfalja stb. Az «új, forradalmi» eszmék bármelyik pontjához nyúlunk — ellenmondásokra és tarthatatlanságokra bukkanunk». Épen Cox könyveinek is egyik legerősebb oldala az, hogy azon vonásokat, melyeket újabban a skandináviai tudósok kiszakítanak a közös hagyományok összefüggéséből, épen e melyebb kapcsolatok szerint tárgyalja.

Az emberiség történetének nagyon fontos kérdései azok,

melyeket az összehasonlító mythosztudomány tárgyal; nemünk szellemi fejlődésének első kezdetei azok, melyeknek földérintésével foglalkozik e mindig szélesebb és biztosabb alapokra fektetett tudomány. Illik, hogy oly korban, midőn oly szívesen szólaltatjuk meg a történelem előtti korszaknak a föld mélyéből kiragadott néma maradványait, hogy hírt adjanak nemünk ősi viszonyairól, illik, hogy figyeljünk azokra is, a mikről a mondák, a történelem előtti idő hangos tanúságai, oly érthetően beszélnek nekünk. A külföldnek irodalmi bővében vannak a munkáknak, melyek lehetővé teszik, hogy a művelt közönség is átértse azt a nyelvet, melyen a mythoszok és mondák az ősidők gondolkodását tolmácsolják. Pedig az utóbbi években közöttünk is mutatkoztak szép kísérletek arra nézve, hogy az Ipolyinak széles anyaggyűjteménye által megtört út a haladó nyelvészeti és mythologiai ismeretek színvonalán tovább is egyengettessek (Barna Ferdinánd dolgozatai a magyar és ugor hagyományok kapcsolatáról; György Aladár néhány értekezése a magyar népmesekről); népmeséink már is szorgalommal gyűjtettek és a gyűjtemények mindinkább kibővülnek. Úgy hiszem, hogy közönségünknek nagy szellemi nyereséget nyújtana, ha tudományos Akadémiánk könyvkiadó vállalata az illető sorozat legközelebbi programjába belevenné Cox munkájának átdolgozását, és ennek eszközzését oly erőre bízna, mely a magyar népmonda terén való teljes otthonosságot az általános mythologia újabb irodalma körül való tájékozottsággal egyaránt bírja. Mert Cox könyvének pusztá fordítása nem pótolná azt a hézagot, mely betöltésre vár. Belé kellene olvasztani mindazon mozzanatokot, melyeket a magyar népmonda az abban fölmutatott általános szempontok megvilágítására nyújt; és erre kétségkívül bő alkalom fog nyílni. Így aztán a magyar népmonda is bele volna egyszersmind illesztve az összehasonlító mondakutatás általános nagy keretébe.

GOLDZIER IGÁNCZ.

EMLÉKEZÉSEK MÚLTAMRA.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

1853 tavaszán elhagytam Párist. Makacs szembajom, melynek meggyógyítását Sichel és Démarre eredménytelenül kísérelték meg, és némi pénzbeli viszonyok Berlinbe kényszerítettek, hol Gräfe tanár vett gyógykezelés alá. Ekkor nem úgy jöttem Berlinbe, mint valami törvényes okiratok hiánya miatt gyanús egyéniség. Volt egy francia útlevelem, mely nekem menedéket és oltalmat ígért s a miről engem marqius de Moustier, francia követ biztosított is.

Arago Manó egy ajánló írást adott velem Humboldt Sándorhoz. S így részesültem abban a szerencsében, hogy a híres kozmologussal megismerkedhettem, s vele egy negyed óráig beszélgethettem vagyis inkább őt hallgathattam. Gyakran és igen örömetstársalogtam Varnhagen von Ensével; csak az ő unokanővérevel, Assing Ludmillával őszintén megvallva, nem igen volt kedvem találkozni. A magasabb körök házai közül gyakran voltam Bonin hadügyminiszternél, Moustier marquisnál, Loftus lordnál és Lanoy grófnál; néhány este voltam Manteuffel úrnál, az akkori miniszterelnöknél, és Hinckeldey rendőrfőnöknél, ki később Rochow hadnagyval való párbajában elesett. Nem volt kikerülhető, hogy a társaságokban többször ne találkozzam az osztrák követtel, Eszterházy Ernő gróffal, a kinek szemében ép úgy szálka voltam, mint Eszterházy Pál, a londoni osztrák követében. Így

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 56. és 57. számaiban.

történt, hogy egy bálon Loftus lordnál a követ önkénytelenül is fültanúja volt egy köztem és B. Vilmos herceg közt végbe ment párbeszédnek, mely nem igen kellemesen csenghetett füleiben. A herceg elbeszélte nekem, hogy ép most érkezett meg magyarországi útjáról, Léváról. Ott állomásoz testvéreje mint huszárcapitány s a ki mindent helybenhagyott és megerősített, a miket neki, tudniillik a hercegnek, a magyarországi állapotokról elmondtam, s a miket előbb túlhajtott valószínűtlenségeknek tartott. «De magyarázza meg nekem,» tette hozzá a herceg, a ki a nagy tolongásban ép úgy nem vette észre Eszterházy Ernő jelenlétét, mint én, «magyarázza meg nekem, honnan van az, hogy nagy magyar nevek viselői is szolgálják az osztrák kormányt?» Én szokott egykedvűséggel adtam meg rá a feleletet, midőn a herceg egészen megijedve, hirtelen megragadja karomat: «Az Istenért! itt mellettünk áll Eszterházy, bizonyosan hallott minden szót». «Annál jobb,» mondám, s a beszédet másra fordítottuk. Ausztria ugyancsak ajánlotta is utóbb Berlinből való kiutasításomat; de még sem volt szükség a francia oltalomra hivatkoznom, mert Manteuffel úr maga visszautasította e méltatlanságot.

Két nyáron át Homburgban használtam a gyógymódot, más két nyarat pedig rokonaimnál töltöttem a vidéken. 1855-ben Kopenhágába utaztam barátomnak, Steffen Adolf bárónak látogatására, a ki ott mint porosz kereskedelmi megbizott működött. Németországban való tartózkodásom alkalmából még meg kell emlékezniem egy curiosumról. Nem saját ügyemben, hanem egy máséban közbenjárván, 1854 tavaszán párbajom volt egy előkelő személyiséggel. Jobb csípőmbe sebet kaptam. A golyó átlvukasztotta kabátomat, nadrágomat és ingemet, de nem hatolt a testbe, hanem megmaradt a nadrágom zsebében. Langenbeck tanár mindjárt a küzdő helyen kötést tett sebemre és megtiltotta a bajvívás folytatását. Miután a seb gyógyulni nem akart, nyolcz nap múlva a tanárt magamhoz hívtam. Ekkor tudtam meg nagy meglepetésemre, hogy sebem egy egészen különös esetről tett bizonyosságot; Langenbeck oly különös és ritka esetnek constatálta, mely tán százezer esetben sem ismétlődik. Föl is jegyezte évkönyvébe. A tanár a következőképen nyilatkozott: «A mint a golyó által a ruhában és ingben okozott nyílásból következtetni lehet, a golyó körülbelül egy

arasznyira hatolt a testbe, de az ott épen egyesülő izomrendszer ellenálló ereje által ismét visszalökett. Ha egy centiméterrel magasabban, mélyebben vagy jobban oldalvást hatol a golyó a testbe, vagy ha egy lépéssel közelebről jő, a halál bekövetkezése kikerülhetetlen.» Hiúság nélkül mondván, nekem nagy elégtételt szolgáltatott, hogy a híres tanárnak följegyzéseit egy érdekes esettel gazdagíthattam.

1857-től 1861-ig viszonylag nyugalmas éveket töltöttem nőmmel Genfben, a hol Revilliod, Saussure, James Fazy, Simon, Vogt Károly, Boyv-Lisberg és egyéb családokkal érintkeztünk. Időnkint Klapka, Teleki, Almássy is ellátogattak Genfbe. Egy Angolországba tett útazás után 1862 tavaszán állandó lakást vettünk Párisban.

Az emigratio köréből akkor már csak egy közelebbi ismerősöm tartózkodott Párisban, Nemeskéri Kiss Miklós ezredes. Ő egy minden tekintetben kitünő, előkelő társaságokhoz tartozó párisi nőt vett el, a ki által már akkor igen tekintélyes állást foglalt el. A politikában való tényleges részvételtől eddig távol tartottam magamat. Politikai szereplésem csak arra szorítkozott, hogy 1859-ik évben néhány röpiratot és néhány hírlapi cikket írtam Ausztria ellen. A magyarországi állapotokról azonban, és abbéli kilátásainkról, hogy mit várhatunk egyéb államok kormányaitól, mindig elég jól voltam értesülve. Így például a Napoleon császár és Cavour közt Plombièresben létrejött megállapodásokat sokkal előbb tudtam meg, mint az európai kabinetek. Kiss figyelmeztetett legelőször a porosz követnek, Bismarcknak föltűnő működésére, a ki bizalmasabb körökben nyíltan kifejezést adott Ausztria iránti ellenséges érzelmeinek. Nem sokkal azelőtt történt, hogy egy ebéd után, melyet a francia külügyminiszter Thouvenel, Kissné rokona adott, Bismarck többek jelenlétében oda nyilatkozott, hogy hívatásának tartja Új-Ausztria megsemmisítését, az olmtüzi gyalázat megtorlását, és Poroszország nagyobbítását. Ez úton tehát némi kilátások nyíltak számunkra, de még azok nagyon messze voltak. Már 1850 óta az volt a meggyőződésem — Andrássy talán még emlékszik rá, ámbár akkor csak nevetett rajta — hogy Magyarország nem Franciaország vagy Olaszország segélyével vívhatja ki alkotmányos szabadságát, hanem Poroszország segélyével, mihelyest

az fölfogja Németországban való nemzeti föladatát és elég hatalmasnak mutatkozik annak végrehajtására.

Ez a várt eset csakhamar bekövetkezni látszott. A Hohenzollern-miniszterium lemondott. Bismarckot a király Berlinbe hívta és kinevezte miniszterelnökké. Néhány napra rá visszament Párisba, hogy visszahívó levelét átnyújtsa Napoleon császárnak. A cselekvés órája elérkezett. — Föltehettem, hogy Bismarck tudja, ki vagyok. Hat évvel azelőtt egy kis időre majnai Frankfurt társas köreiben forogván, körülbelül épen olyan eset történt velem, mint Londonban Eszterházy Pállal. Az osztrák követ azt kívánta, hogy mutassam be neki magamat; én ezt nem tettem, nem talán elfogultságból, vagy szenvedélyességből, hanem mert nem akartam se őt se magamat kenyes helyzetbe hozni. De a követ a helyett, hogy engemet egyszerűen ignorált volna, úgy nyilatkozott, hogy oly kisebb társaságban óhajt megjelenni, a melybe engemet is meghívtak. A dolog amnyira ment, hogy a francia követ, Montessuis gróf, kérdést intézett Napoleon császárhoz, vajon meghívjon-e magához vagy sem? S a kedvező feleletet nekem személyesen átadta. Természetesen ezt a többi követek is megtudták. Bismarck akkor nem volt Frankfurtban, de visszatértekor a dologról bizonyosan értesítettett már neje által is, a kinek be lettem mutatva. Elég az hozzá, remélhettem, hogy nevem és állásom Bismarck előtt nem lesz egészen ismeretlen. Levelet küldtem tehát neki, melyben úgy nyilatkoztam, hogy ha igaz az, a mit róla beszélnek, hogy ő Ausztria ellensége, s hogy azt háborúval akarja megtámadni, továbbá, ha ő nem csupán porosz Schwarzenberg Felix, hanem német Cavour akar lenni, akkor Magyarország becsületes és hathatós támogatására bizton számíthat. Ez esetre rendelkezésére ajánlom magamat és a további lépések iránt a főbb egyéniségekkel értekezni fogok. Ezt a levelet egy nappal Bismarck visszatérése előtt a követségi palotában átadtam.

Két nap múlva a levél átadása után reggel öt órakor egy vadász örkatoná kelt föl álmomból, igen nagy elővigyázattal szerezvén magának meggyőződést a felől, vajon csakugyan én vagyok-e az, a kit keres. Megmondta aztán, hogy a porosz miniszterelnök kéret, látogassam meg őt még ma reggel nyolcz órakor. A kitűzött órában Bismarcknál voltam. Bismarck akkor állt fényes, de nehéz pályájának kezdetén.

Mindenek előtt bocsánatot kért tőlem, hogy hálókabátban fogad, de csak négy óraker tart vissza az ünnepélyről, melyre Napoleon császár hívta St. Cloudba. Sajnálta, hogy ily korán kellett magához kéretnie, de a gondos Metternich, az osztrák követ, kémeikkel környezteti őt, és nem szeretné, ha ezek engem észrevennének. Bismarck ezután hosszasan kérdezősködött Magyarország viszonyairól, s annak valamint az emigrációk kiválóbb férfairól. Azon kérdésére, hogy mi módon jutottunk az udvari és közigazgatási viszonyoknak, továbbá a hadsereg állapotának oly alapos ismeretéhez: kifejtettem előtte, hogy ez onnan van, mert emigrációnk nagy része a magasabb körökhöz tartozik, kiknek az udvarnál s a hadseregben számos barátai vannak, az országban élő hazafiak pedig minden alkalmat fölhasználnak, hogy minket az ottani állapotokról értesítsenek. Most tért Bismarck azon pontra, mely minket összehozott. «Az ön föltevésai — úgy mond — nagyon helyesek. Célul tűztem ki az olmtüzi szegényt megtorolni és megalázni Ausztriát, mely a legmeltatlanabbul bánt velünk és kész volna minket hűbéreseivé lealacsonyítani. Föl akarom emelni Poroszországot s oly állást akarok neki adni Németországban, mely mint tisztán német államot megilleti. Nem ismerem felre Magyarország eshetőleges segélyének becset, és tudom, hogy a magyarok nem a szó közönséges értelmében vett forradalmárok. Egyébiránt Nagy Frigyes is alkuozott egy szövetség létrehozására az elégedetlen magyar mágnásokkal. Ha győzünk Magyarország is szabad lesz. Számítson rá.»

De bátorkodtam azon kérdést intézni hozzá, hogy mi módon biztosíthatja Franciaország semlegességét, mely bizonyosan terület-átengedéseket fog követelni. «A fölött már nem aggódom,» felelé Bismarck szokott nyíltságával, mely neki már annyi gyümölcsöt hozott. «Ma reggel két órafolyásig értekeztem a császárral, ki engem föltétlen semlegességről biztosított. Természetes, hogy beszélt egy kis határigazításról, a mint ő nevezte; a saarbrückeni szenes serpenyőt szeretné. De kereken megmondtam neki, hogy még egy falut sem engedünk át, mert ha én hajlandó volnék is rá, királyom sohasem egyeznek bele. Erre a császár beleegyezett. De vagy minket tartott gyöngéknek, vagy pedig Ausztria erejét becsülte túl; mert több ízben figyelmeztetett az eshetőleges veszedelemre.

Midőn azonban intései daczára is látta bátorságomat, mondá: «Tegeye, a mit tennie kell.» Bismarck ezután megkért engem, hogy időről időre jelentéseket küldjek neki Magyarország viszonyainak folyamáról, de azok úgy legyenek szerkesztve, hogy a király elé terjeszthesse azokat. De mi módon juttassam kézhez a jelentéseket, hogy a kémlelő szemek elől biztosítva legyenek? «Halt! Meg van!» kiálta föl Bismarck «van itt nekünk egy minden tekintetben megbízható emberünk, dr. Bamberg consulunk, ezt fogom önhöz küldeni. Ő táviratait mindig a saját táskájába teszi, mely csak Berlinben nyitattik föl.» Ezzel véget ért beszélgetésünk, én pedig — váratlanul s legelőször életemben, összeesküvő lettem.

Beszélgetésünk tartalmát azonnal siettem politikai barátaimmal közölni. A kívánt jelentéseket körülbelül egy évig rendszeren megküldtem Bismarcknak, később aztán bizonyos külső körülmények megakadályoztak benne. 1863 őszén, nőmet nehéz betegsége miatt Nizzába kellett kísérem s a telet vele ott töltenem. A rá következő tavasszal Bernbe mentünk Svájcba. Június elején Klapka tábornok arra kért föl, hogy menjek el Bukarestbe Cuza fejedelemhez. Olaszországban már készülődtek az Ausztria elleni támadásra. Garibaldi seregeket gyűjtött, a kormány titokban segélyt is nyújtott, Napoleon császár pedig jól tudta mindezt. Az volt kitűzve főladatomul, hogy Románia fejedelmétől átvegyem ama 30,000 darab fegyvert, melyeket Napoleon császár már 1859-ben egy Romániából tervezett támadás esetére nekünk átengedett. Nagy elővigyázat kellett hozzá, hogy az osztrák kormány figyelmét idő előtt föl ne ébresszük. Cuzának jellemében keveset lehetett bízni, sőt képesnek tartottuk rá, hogy elárulja terveinket. Miért is küldtetésemet egy pénzügyi üzletnek látogatásával kellett eltakarni. E végre James Fazynak, a genfi köztársasági elnöknek közbenjárására a Crédit foncier de Francetól meghatalmazást kaptam egy Romániával kötendő államkölesön fölött alkudozni.

Az Ausztria ellen tervezett vállalat nézetem szerint semmiféle eredménnyel sem kecsegtetett. Meg is vagyok róla győződve, hogy az olasz kormánynak közbelépése csak azon okból történt, hogy a cselekvő féllal ne jöjjön ellenséges viszonyba. Az Olaszországban való osztrák foglalásoknak veszelvétől már azon körülmény által is biztosítva voltak, hogy

Franciaország azt meg nem engedte volna. De másrészt a vállalatból azt a közvetett előnyt nyerték, hogy Ausztriát nem hagyták nyugodni, s feldült pénzügyi viszonyait még inkább tönkre tették.

Június végén útnak indultam. Nőmet elkísértem Münchenig, honnan Magyarországra utazott édesanyámhoz és gyermekeimhez. Innen pedig Párison át Marseilleba mentem s ott a *messingeries impériales* egyik nagy gőzösére szálltam, hogy Konstantinápolyba menjek. Az út gyönyörű volt. Gőzösünk kétszer kötött ki, Messinában és Pyräusban. Ez utóbbi helyen a három órai megállást arra használtam föl, hogy egy körutat tettem Athénben, fölmentem az Akropolisra, és szemeimet a nagyszerű kilátáson legeltettem, mely onnan a tengerre s az azt félkörben körülfogó domblánczolatra nyílik. Konstantinápolyba érkezvén, legelőször is a francia követhoz mentem, Moustier marquishoz, a ki már Berlinben ismert. Azonnal meghívást eszközölt ki számomra a nagy ünnepélyre, mely ugyanazon estére volt kitézve a szultán születése napja alkalmára Bebekben, Ali pasa nagyvezér nyári lakában. Köszönettel vettem szíves ajánlatát és a nagy, tizenkét evezőssel ellátott követségi csónakban elkísértem őt az ünnepélyre.

Az egy órányi távolságra eső Bebekbe a vízi útazás valami tündéres volt. A négy városrész: Stambul, Pera, Skutari és Galatha, melyek együtt véve Konstantinápolyt képezik és festőileg koronázzák a Bosporus két partjának dombjait, mind fényesen ki voltak világítva. A sok hajó mind föl volt lobogóva és szintén kivilágítva; közülök néhányan röppentyűket is eresztettek föl. Száz meg száz, vendégekkel vagy kíváncsiakkal telt csónak sürgött a víz tükren. Az *Ezer egy éj* meséjébe való látvány volt. E fényt még fölülmulta magának az ünnepélynek keleti pompája. Száz ezernyi lángok és különféle szmü és alakú lámpák szórtak itt nappali fényt a kertben és a széles, mindennemű fényüzéssel fölszerelt lakosztályokban. Legpompásabb volt a szultánnak nagy és gazdagon megara-nyozott sátora, mely alatt a kertekben frissítő italokat nyújtottak. Azt mondják, hogy ez a sátor Soliman szultáné volt és több millió arany értékkel bír. Legfőbb ingert kölcsönöztek azonban az ünnepélynek a szép, nyúlánk görög nők, a kik nagy számmal és fesztelenül járkáltak föl s alá. Konstantiná-

polynak minden, nem mohamedan női szépsége megjelent az ünnepélyen. A görög nőknek szénfekete szemök és hajok csodásan szép ellentétben voltak keblöknek rózsa színével és könnyű, csaknem átlátszó bálruháiknak fehérségével. A nagyvezérnek Moustier mutatott be s egyszersmind itt ismertem meg egy más érdekes egyéniséget: Omer basát, az ismert hadvezért.

Konstantinápolyban csak rövid ideig tartózkodtam. Hat nap múlva egy francia gőzösre szálltam, mely a tengeren át Galacra vitt. Galaczról táviratokat küldtem az olasz consulnak és leveleket egyéb személyeknek. Mily nyomorult, piszkos hely ez a Galacz! A Dunán való tovább utazás Gyurgyevoba csakis osztrák gőzössel volt lehetséges. A consul nem tanácsolta annak igénybe vétele, mert ha a kapitányban gyanú támad, elfogatásom bizonyos. A szárazon való út pedig igen hosszadalmas és fáradságos lett volna; mégis a gőzöst választottam tehát azon elhatározással, hogy szükség esetében bele ugrom a Dunába. Ez által ugyan a folyónak szélessége miatt életemet meg nem mentettem volna, de irataimait igen. A gőzöson volt egyszersmind a rustsuki basának háreme, a ki már Konstantinápolyból velünk jött. A basának neje, mintegy 25—26 éves lehetett, kiváló szépségű cserkesz nő volt. Minden baj nélkül értem Gyurgyevoba s innen Bukarestbe.

Az olasz főconsul, cavaliere Strambio, egy igen élczes és eszes életre való ember és buzgó hazafi, megérkezésemről már értesítve volt kormányja által. Igen előzekeny módon ajánlotta föl tanácsát és szolgálatát, mik nekem igen becseksek voltak.

Megbízatásom kivitele elé egy váratlan eset akadályt vetett. Huszonnégyszáz órával megérkezésem előtt elfogtak egy magyart, a kinek konfiskált iratai egy Mazzinival való összeküvésre vezettek s a többi között egy levelet is tartalmaztak, mely Cuzához volt címezve, s benne ez halállal fenyegetett, ha az Ausztria elleni actióhoz nem csatlakozik. Ily körülmények mellett kevés kilátás volt rá, hogy Cuzánál kedvező fogadtatásra találjak, sőt attól kellett tartanom, hogy titkos kapcsolatot gyanít köztem és az elfogott egyéniség közt. Azt is tudtam, hogy megérkezésemtől kezdve két ór leskelődik utánam. Megbízóimnak megsürgönyöztem, természetesen titkos szavakkal, hogy küldetésem politikai oldalának

kivitelére a jelen helyzet nem kedvező, s hogy e szerint mihez tartsam magamat? A feleletben helyben hagyták nézeteimet, de egyszersmind meghagyták, hogy további intézkedésig Bukarestben maradjak. Most tehát a miniszterelnökkel, Kogolniceanoval, a tervezett államkölcsön iránt alkudozásba léptem.

A társadalmi élet Bukarestben az időben sajtószerű volt a francia műveltségnek és a keleti szokásoknak, s talán még most is az. Az ottani társadalmi és erkölcsi állapotok egy egész könyvre szolgáltatnának anyagot. A volt kaimakammal, az öreg Kantakuzen fejedelemmel, közelebbi barátságba léptem. Az ország legtekintélyesebb és tiszteletre legméltóbb egyéniségei közé tartozott. Gyakran meghítt ebédre, ebéd után pedig rendszeren sétakocsizást tettünk a bukaresti ligetbe, mely alkalmakkor az elhaladó társaságokra érdekes megjegyzéseket szokott tenni.

Öt hosszú hét után végre megkaptam a visszahívó rendeletet. Az Ausztria elleni támadásról ez évre lemondtak. Megírtam Kogolniceanunak, hogy addig nem szeretném elhagyni Romániát, míg a fejedelemnél tiszteletemet nem teszem, és kértém őt eszközölné ki nála, hogy kiballgatásra fogadjon. Mire Kogolniceanutól azt a hírt vettem, hogy a fejedelem, ki akkor a Bukarest melletti nyári lakában tartózkodott, négy órára vár.

Igen szívesen fogadtattam. Cuza, nagy meglepetésemre mindenről igen alaposan volt értesülve; még azt is tudta, hogy politikai okokból, nem pedig kölcsönkötés végett jöttem Bukarestbe. Beszélt még azon helyzetnek nehézségéről, melyet Oroszország, Ausztria és Franciaországgal szemben el kell foglalnia, melyek őt folytonosan egy politique de jeu de bascule üzésére kényszerítik. Melegen biztosított Magyarországra iránti rokonszenvéről és általam Klapkának üdvözléseket küldött.

A fortélyos Cuza minden barátságos biztatgatásai dacára még elutazásom előtt egy csínytet követett el ellenem. Már természetében volt, semmi alkalmat sem mulasztani el, hol az ő jeu de bascule-jét alkalmazásba veheti. Hosszúra terjedne elbeszélni az esetet, mely több jegyzékváltásra adott okot a hatalmak közt. Csak annyit mondok, hogy nekem elégtételül szolgált a megtorlás. Elutazásom előtti este ugyanis

a Rosetti testvérek és még egy harmadik férfiú egész bizalmasan közölték velem, hogy itt Cuzát azonnal elmozdítanák, ha attól nem tartanának, hogy az által Franciaország jó indulatát elvesztik. Arra kértek tehát, hogy Páris irányadó köreiből e tekintetben kutassam ki a hangulatot. Meg is jött rá az alkalom, midőn visszatértemkor azon helyzetbe jöttem, hogy a francia külügyminiszternek, Drouyn de L'huys úrnak Cuzáról és Románia politikai viszonyairól személyesen jelentést tehettem. A miniszter fölhatalmazott az urakat, kikkel Bukarestben beszéltem, értesíthetnem «hogy Franciaország Cuzára mit sem ad s oka van rá vele elégedetlennek lenni». Egy év múlva Cuza tényleg elmozdított.

Konstantinápoly felé való visszatértemkor Küstendsetől Várnáig vasúton utaztam. Ez alkalommal két napig tartózkodtam Konstantinápolyban, hogy pénzt vegyek föl; C. gróf, ki ma magas rangú diplomata, 2000 frankot hozott számomra a gőzösre, mely Európa felé vitt. Nem tartom e helyt fölöslegesnek megemlíteni, hogy keleti utazásom volt az egyedüli út, melyre valaha pénzt kaptam, és pedig 10,000 frankot. Minden egyéb útaim költségét, melyeket azelőtt vagy azután a haza érdekében tettem, a saját erszényemből fődöztem.

Útamat Turin felé vettem. Messinában leszálltam a marseillei gőzsről. Nehány napra Nápolyba és Pompejibe mentem és aztán Livornon keresztül a Re gentiluomo szekvárosába. B. B. úrnak tett tudósításom nem sok időbe került. Turint elhagyván, Genfbe utaztam, hogy onnan Klapkával Párisba térjünk.

1864 november havában azon nagy örömben részesültem, hogy családomat ismét együtt láthattam. Zemplén megyei birtokomnak akadt egy vevője s így elérhettem, hogy családomat közelembbe hozzam. Először Svájc deli részében, Bellevueben, utóbb a barátságos Bexben telepedtem le. A következő 1865-dik évben ügyeim gyakran Párisba és Brüsszelbe hívtak.

Egy alkalommal Párisban lévén, dr. Bamberggel találkoztam, ki Bismarck megbízásából újlag fölhívott, hogy neki a magyarországi állapotokról ismét jelentéseket küldjek. Poroszországban akkor volt a feszültség legnagyobb. Bismarck gözerővel dolgozott a hadsereg újjászervezésének keresztül

vitelére s mindent megtagadó makaességgel lépett föl a vonakodó országgyűléssel szemben. Én megtagadtam a jelentéseket. Rövidlátó voltam, megvallom, rövidlátó sok millió emberrel egyetemben. Épen e feszültség ideje volt a legnehezebb kora Bismarck életének, de épen azért fénypontja is az ő dicsőségének. Ekkor mutatta meg Bismarck meggyőződésének, erkölcsi bátorságának és kitartásának erejét. Mint egy két malomkö közé szorult vasdarab, úgy állott ő a király közt, a ki előtt őt forradalmárnak gyanúsították, és a parlament közt, melyben csak a gyűlölet és ócsárlás kifejezéseivel találkozott. Bismarckot sokszor Cavourral hasonlították egybe. De ez az összehasonlítás csak az egyforma célra vonatkozhatik, melyért küzdöttek, és a lángészre, minővel mindketten céljaik elérésére működtek. A nehézségek azonban, melyeket Bismarcknak le kellett győznie, minden összehasonlítás fölött állanak. Cavourt támogatta a közvélemény és a királynak s az országgyűlésnek föltétlen bizalma. Bismarck e hathatós támaszokat mind nélkülözte; magas célját, a melyre törekedett, évekig el kellett titkolnia s erejét a népszerűtlenség és bizalmatlansággal való küzdelemre kellett pazarolnia.

Elérkezett az 1866-ik év és vele egyszersmind Ausztria politikai helyzetében azon új átalakulás kezdete, a mely által a monarchia természetes alapra fektettetett, s elérte életre képességét és hatalmának teljességét. Velenczének átengedése és a német szövetségből való kizáratás a Habsburg-Lotharingiai monarchiára nézve ép oly jelentőséggel bírtak, mint az emberi testből a ráksebnak eltávolítása.

Bismarcknak azon terve, hogy ez évben fogja megtenni a nagy csapást, már a tavasszal ismeretes volt előttünk. Az előkészületek egész csendben mentek végbe. Klapka tábornok holmi megbeszélésekre többször Berlinbe hivatott s végre egy magyar legiónak föllállítása is elhatározott, melynek szervezője Csáky Tivadar gróf volt. Bismarcknak Poroszországban e «forradalmi» jellegű mozgalomért erős szemrehányásokat tettek. De biz nagyon igazságtalanul! A kik őt gáncsolják, se a porosz történelemre nem emlékeznek, se számba nem veszik azt a nagy felelősséget, melyet Bismarck ezen, ő általa megindított háborúval a királylyal és hazájával szemben magára vett. Miért lett volna Bismarck az eszközök megválasztásában kényesebb, mint a porosz hatalomnak megalapítója,

Nagy Frigyes? Nem volt-e Frigyes forradalmár a császár és a birodalom ellenében? Nem volt-e császártól és birodalomtól kiátkozva és számkivetve? Nem alkudozott e ő is az elégületlen magyarokkal? S nem vette-e föl seregébe a hozzája szegődött magyarokat? E tekintetben tehát egy igen nagy tekin-tély szolgál előzményül.

A háború kitörésekor ügyeim által tartóztatva, Párisban voltam. A legióhoz való elútaazásom július 5-ikére volt kitűzve. Midőn e nap reggelén az utczára mentem, egész Páris föl volt lobogózva Velenczének átengedése miatt. A királyi pala-tota felé mentem, hogy Napoleon herczegtől elbűcsűzzam. A herczeg épen a császártól jött és igen izgatott volt. «Jó, hogy jön — mondá — egy szívességet kell nekünk tennie.» A herczeg fölkért, hogy egyenesen a porosz király főhadiszál-lására menjek és figyelmeztessem Bismarckot, hogy elhirte-lenkvedve békét vagy fegyverszünetet ne kössön. Ausztria a szerencsétlenségben engedékeny, a szerencsében boszúálló és kegyetlen, ha nem gyözetik le teljesen, akkor annak idején véres boszút fog állni, ha a szerencse kedvezni fog fegyve-reinek. Ausztria már a háború kitörése előtt azt a tudósítást küldte Párisba, hogy a győzelem ára Szilézia lesz, és hogy minden német szövetséges társai — nem volt kevés! — terü-leti kárpoótlást fognak nyerni Poroszország testéből.

A herczeg mintegy félórai társalgása alatt igyekezett engem arról meggyőzni, hogy nem annyira saját nevében, mint inkább a császár nevében intézkedik, a kinek tudja leg-bensőbb vágyait, s a kinek az ő közbenjáró szerepében híva-talosan békét kell tanácsolnia. Bismarck emlékezni fog rá, hogy a császár már előbb Olaszországban két ízben használta föl a hercezet ily bizalmas politikai lépésre. — A megbízás főbb pontjait egy kis piros úti naplóba jegyeztem, mely nekem később egy komoly veszély alkalmával megmentőm lett. A herczegtől elválván, a porosz követséghez siettem, hogy útlevelet szerezzek Berlinbe. Ezt Goltz gróf követ által azon-nal megkaptam és július 5-dikén délután öt órákor útnak indultam.

Az út hosszú és fárasztó volt. A három napi útazás alatt Páristól a Csehországban fekvő Pardubitzig csak kétszer volt alkalmam meleget enni: Mindenben egy peccenyét és Gitschinben három tojást, ezeket is egy porosz kapitánytól

kaptam szívességből. Útközben a külügyi hivatalhoz táviratilag azon kérést intéztem, hogy a hadügyminiszteriumtól a tovább utazásra útlevelet eszközjenek ki számomra. Julius 6-dikán este tíz órakor Berlinbe érkezvén, Bucher Lothar úr átadta a kért útlevelet és egy sürgönyt küldött Bismarcknak, melyben tudtára adta utazásomnak célját. Számítottam rá, hogy a sziléziai pályaudvarban még lesz annyi időm, hogy valamit ehetem, de épen csakhogy jókor jöttem, egy pillanatsnyi idő sem maradt rá, hogy korgó gyomromat kielégíthetem volna. Július 7-dikén reggel Görlitzbe érkezvén, postakocsira ültem s este Gitschinbe értünk. Itt egy negyed órára megállottunk; a vendéglőben semmi enni való sem volt kapható s mint mondám, az udvarias kapitány segített rajtam. 8-dikán kora reggel Sadowán mentünk keresztül és a még mindig sok holt testtel födött csatamezőn. Néhány óra múlva Pardubitzban voltunk.

Megvallom, hogy Bismarckhoz menetelemkor bizonyos szorongást éreztem. Ő most állott dicsőségének teljességében s én nem sokkal azelőtt megtagadtam a vele való összeköttetést! Ha még emlékszik rá, úgy igen barátságatlan fogadtatásra számíthatok. Azzal vigasztaltam magamat, hogy sokkal magasabban áll, hogy sem velem újjat hüzzon. — Gyanításom alapos volt. Bismarck nem volt otthon, a királyhoz ment. Az egy emeletes ház előtt, melyben a király tartózkodott, igen sok tábornok volt összegyűlve. A sok utazás által kimerülve, leültem egy köre, hogy bevárjam Bismarckot. Stiehle ezredes hozzám közeledett, megkérdezte nevemet es kívánságomat. Az urak nagyon kíváncsiak voltak egymást Párisról hallani, mert azonnal bemutattak Károly porosz herezegnek és a többi tábornokoknak, kiknek nagyon tetszett, hogy a párisiak föllobogózták házaikat, a nélkül, hogy a francia fegyverek valami győzelmet vívtak volna ki. Végre Bismarck megjelent a trónörökössel. Minden oldalról mély tisztelettel üdvözöltetve, Jupiter istenként közeledett a szerény őrnagyi egyenruhába öltözött Bismarck úrnak magas alakja, jobbra-balra viszonzván a tisztelgéseket. Majd ő excellenciája az én csekélységemet is figyelembe vette és fölszólított, hogy kövessem őt lakására.

Alig végeztem be közlendőimet, Bismarck visszasietett a királyhoz, hogy megakadályozza Gablentz tábornagnak —

ki fegyverszünet kötése végett már másodszer jött a királyi főhadiszállásra — a királynál való fogadtatását. Egy negyedóra múlva Bismarck visszatérvén, egész barátságosan székkal kínált meg. «Így, most gyújtunk szivarra,» egy skatulya havannát nyújtván elém, «ön is reactionáriusnak tartott engem. A látszat csal. Hogy czéломot elérjem, ezt a szerepet kellett játszanom. A királynál minden oldalról elfogúlt demokratának gyanúsítottak. Teljes bizalmát csak az által tudtam megnyerni, hogy megmutattam, hogy még a kamarától sem ijedek meg, hogy keresztül vigyem a sereg újjászervezését, mely nélkül háborút indítanunk képtelenség lett volna, sőt még az állam biztossága is veszélyben forgott volna. De ez a küzdelem idegeimbe, életerömbe került. De meggyőztem őket mind! mind!» kiálta föl kifakadt haraggal, indulatosan az asztalra ütven. Három nevet is említett, a kik, úgy látszik, igen sok bosszúságot okoztak neki. Tíz percz lefolyása alatt két győzelmi távirat érkezett Közép-Németországból. Bátorkodtam megkérdezni, hogy mi lesz már most a délnémetországi tartományokkal? «Ezek az ultramontánok nekünk nem kellenek», mondá Bismarck, «nem is szabad többet lenyelnünk, mint a mennyit meg tudunk emészteni; nem akarunk abba a hibába esni, melybe Piemont esett, Nápoly annexiója által inkább gyöngítvén magát, mint erősítvén. Még a Csehország sorsa fölötti kérdést is bátorkodtam koczkaztatni. «No, a mi a mienk, azt megtartjuk», volt rá a felelet. Szerencséjére Ausztriának és a cseh uraknak ez a pillanatnyi gondolat nem valósult meg.

Berlinben a magyar légióhoz csatlakoztam, mint őrnagy. Kinevezésemet a porosz hadügyminiszter a király nevében már megerősítette. Berlinben tartózkodásom alatt a legiónak altisztjeivel úgy szólván semmi érintkezésbe sem jöttem. Azért emlitem meg ezt határozottan, mert néhány évvel később egy könyv jelent meg — úgy hiszem *Custozzáról*(?) — melyben az előttem ismeretlen szerző azt a rossz tréfát engedte meg magának, hogy egy több lapra terjedő hosszú asztali beszéd adott ajkaimra, melyet egy banketten, tisztek előtt Károly Frigyes herczegre, mint jövődő magyar királyra mondtam volna. Becsületszavamra mondom, hogy az egészből egy szó sem igaz. Nem is voltam semmiféle banketten. A «véletlen» ismét szerepet vitt életemben. Két egyenlő nagyságú piros nap-

lóm volt, az egyik a magán, a másik pedig a politikai följegyzések számára. Ez utóbbiban volt följegyezve Napoleon hercegnek megbízása és a Bismarckkal való parduibzi beszélgetés. A legio elindulása előtt holminnak egy részét Berlinben hagytam. Csomagoláskor sietségemben tévedésből a politikai jegyzőkönyvemet vettem magamhoz a másik helyett. Ez a fölcserélés később hasznomra vált.

Klapka tábornok átvette a parancsnokságot a csak 2400 emberből álló légió fölött, mely Schillersdorfbán Osztrák-Sziléziában állomásozott. A közben, augusztus 2-dikán, Poroszország és Ausztria között fegyverszünet kötöttetett. Egy reggelen Klapka egybelívta a hadi tanácsot, mely a legiónak két tisztjéből és két nem-katonából állott. Klapka azon kérdést tette föl, vajon Magyarország becsületéhez való-e, hogy mi itt, mint Olaszországban is, csak mint madárijesztők szerepeljünk, a nélkül, hogy tényleges ütközetbe bocsátkoznánk? Azt indítványozta tehát, hogy a fegyverszünet tekintetbe vétele nélkül Magyarországra vonuljunk. Komáromy ezredes és az egyik nem-katona pártolták az indítványt, sőt ez utóbbi nagyon is hevesen kardoskodott a bevonulás mellett. Mi többiek az indítvány ellen szóltunk, azzal indokolva szavunkat, hogy mi mindannyian már sokkal több bizonyítékát adtuk bátorságunknak, hogy sem a gvávaságtól való gyanúsítástól félünk kellene, másrészt pedig vétket követnénk el Magyarországra ellen, ha ott bevonulásunk által lázadást szítanánk a nélkül, hogy azt elégséges erővel támogathatnók. Az indítvány tehát elvettetett. Néhány óra múlva Klapka mégis indulót fúvatott és megkezdtük a menetet. Hogy minő okai voltak Klapkának a hadi tanács határozatának mellőzésére, azt majd egy későbbi kor fogja földeríteni.

A kik ez okokat nem tudták, azok előtt a bevonulás valószínűsége Don Quixotiáda volt. Jól tudtuk, hogy néhány nap múlva mintegy 10,000 emberből álló osztrák csapatot küldhetnek ellenünk. Egyetlen ágyunk sem volt, a gyalogsági fegyverekhez pedig egy emberre csak 60 töltény esett. — A legelső éjjeli szállás alkalmával nagy derűtséget keltett köztünk, midőn megtudtuk, hogy ama nem-katona, ki annyira heveskedett a bevonulás mellett, útközben megfordult s a kevésbbe tövises útra tért Páris felé. Más nap átleptük a magyar határt s az ottani ulánusokat megtámadtuk. Minden oldalról azon

hírek érkeztek hozzánk, hogy az osztrák csapatok sebes menetben jönnek ellenünk. Magyarországra való bevonulásunknak egyik célját akkor már elértük: a magyar lobogót a haza földjén kibontottuk. Ez egy időre elég volt. A következő napon néhány magyar falun mentünk keresztül, melyekben húsz magyar tót csatlakozott hozzánk, mint önkénytes s azután visszaindultunk. Augusztus 7-diken Rosenau kis morva városba érkezvén, azt gondoltuk már túl vagyunk a határvonalon, melynek egy újabb áttételéről nem volt tudomásunk. Klapka engem választott ki rá, hogy a legiónak Rosenaubába való megérkeztéről jelentést tegyek Stollberg tábornoknak, a kiről azt hittük, hogy hadtestével közelünkben táboroz. Kinos volt az út, melyre indultam.

Két jó ló által vont nyitott kocsin délután négy óraker Frankstadt felé mentem. Nem tudván a határvonal hollétét, épen az ellenség földjére hajtattam. Alig egy negyed óra múlva egyszer csak azt látom, hogy osztrák ulánusok üldöznek. Kocsisomban eléggé nem bízván, magam vettem kézbe a gyeplőt s vágatva hajtattam tova azon reményben, hogy nem sokára porosz csapatokra kell találnom. Egy magas hegy lejtőjéről jöttem le, ennek lábánál feküdt egy falu, melyben két út keresztezte egymást. Az éjszaki iránynak fordulván, a kiszaladt parasztok megállították lovaimat s egyidejűleg néhány ulánus is elért. Leszállottam a kocsiról s kardomat átadtam az egyik ulánusnak, mert ellentállásra úgy sem lehetett gondolnom. Ketten közülök mégis felém szurkáltak lándzsáikkal; le is szúrtak volna, ha a közellévő patakba nem ugrom, hova vonakodtak követni annak magas partjai miatt. Néhány pillanat múlva tíz vagy tizenkét ulánus közeledett felém egy őrmesternek vezérlete alatt. Kimentem az országútra. De két paraszt karomnál fogva durván megfogott. Egy teljes galoppban közeledő tiszt azonban megparancsolta, hogy ereszszenek el. De ezek csak vonakodtak engedelmeskedni, míg a tiszt jól meg nem karilapozta őket. A parasztok oly fanatikusok voltak, hogy kövekkel hajigáltak utánunk, mikor a tiszt fölült velem a kocsira. A tiszt igen lovagias módon bánt velem; előkérte írataimat, megkérdezde nevemet s egyszersmind megmondta az övét: Mittrowsky gróf, főhadnagy. Néhány hét múlva meglátogatott a tömlöczben; ezelőtt néhány évvel párbajban esett el Galicziában. Csakhamar találkoztunk a kapi-

tánnyal is, ki rajna-porosországi születésű volt. Mittrowsky azon megbízást kapta, hogy engem Teschenbe kísérjen.

Szükségtelen mondanom, hogy mindenre el voltam készülve, a minek jönnie kell. Azt tudtam, hogy segítség nincs számomra. Már 1849-ben és 1850-ben egész dühvel üldöztek, mintha csak nihilista volnék. Mit várjak tehát most, mikor a gyűlölt magyar legió egyenruhája van rajtam. Csak egy kívánságom volt: az, hogy a minek meg kell történnie, hamar történjék meg. — Kevéssel éjfél előtt megérkeztünk a tescheni várba. Mittrowsky bevezetett egy szobába, melyben az itt parancsnokló Breischach tábornoknak adjutánsai aludtak. Az egyik, ha nem tévedek, Bordolo kapitány, fölkelt ágyából s Mittrowskyval átment a tábornokhoz. Két katonát állítottak mellém. Még csak szóval sem kínáltak meg. Sok időbe került, míg Bordolo visszajött. Mint később megtudtam, politikai naplómnak egész tartalmát megsürgönyözték Bécsbe. Bordolo azt mondá, mikor belépett: «Most önt a fogházba viszik, készüljön el rá, holnap reggel agyonlövök». «Nem bánom», felelém, «legalább meg van az az elégtételelem, hogy halálom Ausztriának egy tartományába fog kerülni.» «Hát azt gondolja ön, hogy Porosország ön miatt újra megkezdí a háborút?» kérdé Bordolo. «Nem, de nem fog innen kimenni, a hol van.» E szavakat a legbensőbb meggyőződés hangján mondtam, mert tudtam, hogy Bismarck erre nézve föl is használna bizonyos alkalmas körülményt. Megjegyzésem által Bordolo igen mehökkentnek látszott, azonnal el is ment ismét Breischachhoz. Engem elvezettek a katona-fogházba; elvették tőlem pénzemet, órámat és gyűrűimet. Egy nyomorult kis lyukba vittek; egy hitvány lóca volt benne szalma nélkül. Breischach tábornok, úgy látszik, nem ismerte a művelt nemzetekhez illő szokásokat, s nem tudta, hogy az elfogott ellenséggel való jó bánásmód által önmagunkat tiszteljük meg. A napi fáradságok és izgatottságok következtében csakhamar elaludtam kemény fekvő helyemen.

Reggel az ajtózárok zörgésére ébredtem föl. Egy tiszt lépett be hozzám két katonával és a porkoláb szobájába hívott. Itt megmondta, hogy Krakóba fog vezetni, s e czélra az én pénzemen fölfogadott egy postakocsit. Azon kívül meghagyta, hogy kérdéseire csak igen vagy nem-mel feleljek, a katonákkal pedig egy szót se beszéljek, mert — zsebéből kihúzta re-

volverét és szorosán az orrom alá tartotta. Nem nagyon lepett meg e durvaság, megvetőleg vontam félre tekintetemet s nem szóltam semmit. A négy ülésű postakocsin helyet foglalván, a tiszt szemközt ült velem, hogy — mint az egyik katonának a revolvernek újlag való mutogatásával mondta — «jobban kezére legyek». Elhallgatok itt néhány, majd hihetetlen esetet, melyek ez útam első óráiban velem történtek, mert a tisztnek, ki tán még most is a hadseregben szolgál, nem akarok ártani; becsületére legyen mondva, néhány óra múlva meg is változott. Azóta hiteles forrásokból megtudtam az események kapcsolatát. Breischachnak először az a szándéka volt, hogy azonnal elítél és föbe lövet, a mint Bordolo is mondta. Naplónak tartalma, mely nemcsak egyszerű őrnagynak, hanem fontos diplomatai küldetés viselőjének tüntetett föl, határozatlanná tette őt. S midőn rá Bordolo szavaim szerint megmondta neki, hogy kivégeztetésem Ausztriának egy tartományába kerül, megijedt ez eshetőségtől, melynek következtében állását is elveszthette volna. Elhatározta tehát, hogy nem végeztet ki. Örömet küldött volna Olmützbe, melynek parancsnoka, Jablonszky, különösen erélyes ember volt, de Olmütz poroszoktól volt körülvéve, kik engem könnyen megszabadíthattak volna. Tehát Krakóba szántak. De ez még nem volt elég. Az útra mellém adtak egy tisztet, ki kilencz évig mint tüzéraltiszt szolgált s csak néhány nappal előbb nevezték ki a gyalogsághoz hadnagynak. Ennek tették föladatává, hogy «egy rebellistát», ki azon kívül még «zsidó» is, Krakóba szállítson, s egyszersmind fölhatalmazták, hogy a legkisebb ellenszegülő szóra löjje agyon.

Augusztus 9-dikén a krakói fellegrvárba értünk. A poroszló azonnal egy szobát jelölt ki számomra, ugyanazt, melyben 1863-ban Langievicz, az ismeretes lengyel vezér lakott. A zárt ajtó elé őrt állítottak, kinek egy lyukon át éjjel-nappal kukucsálnia kellett rám. Krakóban Krziszowski tábornagy volt a csapatparancsnok, tiszteletre méltó katona volt, nem pedig vére szomjas hóhér. A következő napokban többször hadi törvényszéki kihallgatás alá vettek, melyeken csak arra szorítkoztam, hogy a hadi törvényszéki intézkedés ellen tiltakoztam. Különb en nem panaszkodhatom, igen illedelmesen bántak velem. Legjobban fáj, hogy nem engedték meg családomnak írnom. A poroszló, Pomezny őrmester, igen derék és

barátságos ember volt; jó lábon állottam vele. Augusztus 13-dikán reggel hat órakor, tehát három órával a rendes idő előtt, szobámba lép és komoly arczkifejezéssel mondja, hogy nyolcz órakor — tehát egészen rendkívüli időben — meg kell jelennem a hadi törvényszék előtt. A különben mindig nyájas ember most semmit sem felelt kérdéseimre. «Hála Isten! ha ma vége lesz kinaimnak», mondám neki, midőn eltávozott. Űt nyolczat, kilenczet, tizet, nem jön senki! Végre tizenkét órakor négy katona jött értem. Az összegyűlt hadi törvényszék előtt néhány kérdést intéztek hozzám és ismét visszavezettek. Ez volt a legkínosabb napom, melyet ott töltöttem. Természetesen valahányszor kivezettek, mindig a halállal néztem szembe. Lőn délután, lőn este, de nem jött senki. Ezt a rejtvényt nem tudtam megfejteni; azt gondoltam, hogy az ítélet végrehajtását a következő napra halasztották. Ez is elmúlt s az én Pomezny barátom ismét vídám arczot mutatott. De még nem mertem illusiokat formálni, lehetetleneknek tün-tek föl, ha hideg vérrel megfontoltam a tényállást. Így múlt el öt hosszú nap. Augusztus 18-dikán ismét értem jöttek, hogy «az ítélet kihirdetésére» menjek. Tehát eljött az órája! gondoltam. A hadi törvényszék együtt volt; égő gyertyák álltak a feszület mellett. Blumenbach őrnagy és a törvényszék többi tagjai teljes díszben voltak; az auditor kapitány, Juvanz úr, föltette a zöld tollas három szögletű kalapot és összefont karokkal a szoba közepére lépett. Az auditor fölolvasta az ítéletet, mely oda ment ki, hogy a császári ház ellen egyetértőleg fegyvert viselven, s ez által az árulás bűnében vétkesnek találtatván, czímemtől megfosztattam és kötél általi halálra ítéltetem, de kegyelem útján — ez ítélet 16 évi súlyos börtönre enyhítettett. Alig hittem füleimnek! Mit? Hát nem ítélték halálra? Mi történt, a mi e csodát előidézte? Új rejtvény-nyel állottam szemben. Az auditor, egy igen tiszteletre méltó férfiú, ki már a kihallgatásnál igen barátságosnak mutatkozott irányomban, néhány udvarias szót váltott velem s aztán visszavezettek czellámba. Most nem kételkedtem róla, hogy nem sokára szabad is leszek, mert nem volt gondolható, hogy a békekötés alkalmával kölesönös amnestiát ne állapítsanak meg. Még egy kis meglepetés ért. Délután belépett hozzám a poroszló egy lakatossal, ki egy nehéz lánczot korácsolt lábaimra. Hadl legyen! gondolám, úgy sem lesz rajtam sokáig! Azt is

megtudam, hogy mindjárt én utánam a légiónak két más tisztjét szintén elfogták, a fiatal Károlyi Tibor és Pista grófokat. Bécsbe vittek őket. Lánczaimat tovább hordtam, mint gondoltam. Az újságokból, melyeknek olvasását most már megengedték, megtudtam, hogy a béke augusztus 22-dikén megkötetett s abban az amnestia is kimondatott. Szeptember 11-dikén a 16 porosz katonát, kik mint hadi foglyok voltak Krakóban, haza utasították. Engemet nem. Új rejtvény! Szeptember 16-dikán hirtelen megnyílik az ajtóm; Juvanz úr egy Bécsből jött táviratot olvas föl előttem, mely szerint azonnal a határra küldjenek s egy kapitány megmaradt pénzemet és órámat az asztalra tette. A következő napon elértem a porosz határt.

A számtalan veszélyből csodálatos módon menekültem meg. A dolog megértésére el kell mondanom, hogy mi történt érdekemben másutt. Klapka egy huszár-őrcsapat által megtudta, hogy elfogták. Augusztus 9-dikén jelentést tett erről Berlinben. 11-dikén Bismarck magához hívatta Csákyt s elmondta neki, hogy gondolkodott fölöle, miképen menthetne meg a boszúvételtől. Ha azzal fenyegetődzik, hogy értem tíz osztrák tisztet represszáliakép agyon fog lövetni, az mit sem fog használni, mert Bécsben jól tudják, hogy Poroszország nem képes ily barbárságra. «No de, hatalmunkban van tíz, közönséges büntett miatt elfogott tratenauai polgár; ezekkel másképp áll a dolog. Ausztria el fogja hinni, ha ezeknek kivégeztetésével fenyegetődzöm, s csak nem teheti ki magát a világ szemrehányásának: hogy tíz hű polgárát áldozta föl, hogy egy magyaron boszút vehessen. Ma küldtem Prágába egy sürgönyt a követünkhöz, melyben becsületszavamat adtam rá, hogy a tíz tratenauit azonnal föbe lövetem, ha Seherr Thosznak nyakára hágnak s meghagytam a követnek, hogy e határozatomnak átvételét az osztrák kormány által írásbelileg megerősíttesse.» Ez a gondolat valóban elmés volt, méltó a nagy szellemhez, melytől származott; csak az a csodálatos: hogyan jött rá Bismarck az ő súlyos politikai gondjainak közepette? Bismarck adott becsületszavával s azon kívánata által, hogy határozatának átvétele írásbelileg megerősítették, már nem tette kétségessé, hogy komolyan veszi fenyegetését s hogy Ausztriát kész esetleg az európai közvélemény pellengérére állítani. Mégis csak kevés híja volt, csak egy hívatálnok lelki-

ismeretességén fordult meg, hogy én s következőleg a tíz tratenauai, nem lettünk bizonyos személyek boszúvágyának áldozatai. A tíz derék polgár polgármesterökkel együtt, talán még ma sem tudják, hogy sorsunk mint volt egymáshoz kötve. — Ha jól vagyok értesülve, s el is hiszem, a következő napon, augusztus 12-dikén, Bécsben a fölött tanácskoztak, vajon Bismarck fenyegetését figyelembe vegyék-e, vagy sem? Annak tekintetbe vétele, hogy Bismarck becsületszavában kételkedni nem lehet, s hogy a dolognak nyilvánosságra hozatalával Európa vádját vonják magokra, az igen mellett döntöttek. Egy igen befolyásos s előttem gyűlöletes személyiség még sem átallotta a hadügyminisztert, Frank lovagot, a hivatalos határozat kivitelében megakadályozni. Tény, hogy augusztus 12-dikén este Bécsből egy sürgöny érkezett Krakóba, azon rendeletet tartalmazván, hogy engem azonnal a hadi törvényszék elé állítsanak és dhajtsák végre az ítéletet», a mi annyit tett, hogy a gonosztevőt el kell ítélni és azonnal kivégezni. A hadi törvényszék 13-dikán nyolcz órakor összegyűlt, az volt gondolható, hogy tíz vagy tizenegy órakor vége lesz a dolognak. De a gondviselés akarata erősebb volt, mint a gyaló embereknek gyaló eszközei. Az ítéletet kihirdetése az auditor lelkiismeretessége következtében néhány órára elhalasztott. Minthogy elfogatásomkor vér nem folyt, törvényesen nem ítéltettek volna halálra, hanem csak fogházra. A becsületés Juvanz vonakodott a halálos ítéletet kimondani. A közben egy második sürgöny érkezett Krakóba, mely szerint a hadi törvényszéki vizsgálat azonnal fölfüggesztendő. Ez a második távirat valószínűleg arra volt szánva, hogy az én halálom és a tratenauiai halála iránt a kormánynak ártatlanságát földözze. De Juvanz úrnak becsületessége e keresett bizonyítékot fölöslegessé tette; megmentett engemet s ezzel egyszersmind a cseli parasztokat is. A táviró-tiszt, ki az első bécsi sürgönyt másolta és az «ítélet végrehajtsassék» formulának jelentését tudta, a reggelinél elmondta a *Szilézia* troppauai lap levelezőjének, hogy engem ma kivégeznek. A levelezőnek nem volt sietősebb dolga, mint e korai hírt, mint bevégzett tényt közölni lapjában. Így terjedt el kivégeztetésem híre. — Hogy szeptember 11-dikén nem eresztettek szabadon, annak az lett a következménye, hogy a porosz hadügyminiszterium felfüggesztette az osztrák hadi foglyok hazabocsátását. Csak e jelentős

intés után határozták el Bécsben, hogy az én csekélységemet is szabad lábra tegyék.

Berlinen keresztül Svájcba mentem a családomhoz. Szerencsére családom elől mind elrejtették amaz újságokat, melyek kivégeztetésem hírét hozták.

A következő 1867-dik év tavaszán létre jött Magyarországon a kiengesztelődés nagy műve a korona és a nemzet közt; a törvény és igazság ismét érvényre emelkedtek. A cél, melyért mindnyájan küzdöttünk és szenvedtünk, el volt érve! — Július havában ismét visszamentem Magyarországra. Ausztria határán azonban, Salzburgban, bizonyos, Bécsből indított akadályokra találtam, melyeknek eltávolítására Andrassy erélyes föllépése szükségeltetett. Egy alkalommal Andrassyyal vizontlátván egymást, oly nyilatkozatot tett, melyet jónak látok, itt elmondani; nagyon jellemző az mind az ő személyére, mind pedig a magyarországi állapotokra. «Még eddig valamivel előnyben voltam fölötted», mondá ő, midőn krakói élményeimről volt a szó, «de most már egyenlők vagyunk.» Megjegyzém, hogy nem tudom, mi legyen e szavaknak rejtett értelme; mert ő a korona minisztere, én pedig csak egyszerű magánzó vagyok. «Oh, nem azt értettem», mondja Andrassy, «ma miniszter vagyok s holnap talán már nem vagyok az; ezt értettem — itt egy kézmozdulatot tett nyaka körül — «a kötelet!» Valóban! az oly nemzet, melynek fiainál a hazafiúság oly meleg és oly általános, hogy a legmagasabb körökig mindegyik «érdem»-nek tartja, hogy a haza védelmében halálos ítéletet vout magára, az oly nemzet erős, még akkor is, ha kevés tagból áll.

Még csak arról akarok megemlékezni, hogy mi módon részesültem abban a szerencsében, hogy Andrassy és Bismarck között megindítsam az első összeköttetéseket és abban az elégtételben, hogy Berlin s Bécs és Buda-Pest közt békét eszközöljek. Az 1868-diki év deczember havának utolsó napjaiban ügyeim Berlinbe hívtak. Tudván, hogy Bécsben még mindig bizalmatlansággal viseltetnek irántam, megkértem Andrassyt: értesitse elútazásomról Beust grófot, hogy ez, ha úgy tetszik neki, ellenőrizhesse lépéseimet. Andrassy, a ki gondolkodó és cselekvő módjában mindig correct ember volt, kereken megtagadta kívánságomat, mert, mint mondá, sokkal jobban ismer engem, hogy sem valamely illoyalításra képesnek tartson; és

ez elég ahhoz, hogy az irántad való bizalmatlansággal ne törődjem. «Ellenkezöleg», így folytatá, «egy jó szolgálatot tehetsz nekünk. A sajtóharcz, mely a német és az osztrák-magyar lapok közt már régóta foly, mind ott, mind nálunk igen elkeseríti a hangulatot és igen rossz következményeket vonhat maga után. Kívánatos volna, hogy ennek vége legyen. Azon kívül, a mint tudod, sok porosz ügynök jár az országban, kik Ausztria ellen elégtelenséget szítanak. E porosz izgatásnak okait csak abban találom, hogy Poroszország a majnai vonalat át akarja lépni s hogy ez oldalról akadályt ne találjon, monarchiánk mind két államát össze szándékszik veszteni. A prágai békében kiszabott majnai vonallal nem sokat törődünk, az nem Ausztriának, hanem Franciaországé műve. Ha alkalmad lesz Berlinben befolyásos egyéniségekkel beszélhetni — mert az én állásom nem engedi, hogy a külfölddel közvetlenül érintkezzem — megmondhatod nekik, hogy míg én azon állásban leszek, melyben vagyok, nem fogjuk megakadályozni Poroszországot a majnai vonal áthágásában. De azt is mondd meg nekik, hogy ne fáradozzanak Magyarországnak a dynastia ellen való fölizgatására, mert az ily izgatás számára már nincs hely Magyarországon. A király megkoronázása óta az ilyenemű insinuatiókra már nálunk nem hallgatnak.»

Az ügyet, mely miatt Berlinbe mentem, 48 óra alatt bevégeztem. Elmentem tehát a külügyi hivatalba, hogy Keudell urat, kit már előbb ismertem, s a ki Bismarcknak igen bizalmas embere volt, meglátogassam. Azon szim alatt, hogy Bismarcknak köszönetemet akarom kifejezni 1866-ban érdeklében tett szíves közbenjárásáért, megkértem Keudellt, eszközölné ki Bismarcknál, hogy kihallgatásra fogadjon. Midőn azt mondta, hogy ez a kancellárnak ideges hangulata miatt igen nehéz dolog, előadtam neki megbízatásomat azon kérelemmel, hogy alkalom adtával használja föl közleményeimet. Keudell nagyon csodálkozott. «Hogy lehetséges — így kiáltott föl — hogy a magyar kormány oly rosszul van értesülve, miszerint elhíheti, hogy ezeket az ügynököket mi küldtük volna Magyarországra! Én magam kezelem a titkos alapot, és szavamot adom önnek, hogy egyetlen egy tallér sem fordított e célra. Egyébiránt, ha ily ügyben jár, Bismarck gróf bizonyosan fogadni fogja önt.» Azon megjegyzéssel váltam meg

Keudelltől, hogy ha épen Bismarck engem kihallgatásra fogadni méltóztatnék, én ez okból még három napig várakozni fogok.

Az új év január 2-dikán este nyolcz óraker már egészen útra készen álltam, midőn Keudell úr hozzám jött, hogy Bismarckhoz vezessen. A gróf egyedül volt dolgozó szobájában. «No, ön ugyancsak közel volt hozzá! örülök rajta, hogy megmenthettem», mondá hozzám. Ezután egy pamlagra ültetett, ő pedig előttem egy támlásszéken foglalt helyet és megkezdődött a társalgás, mely kevés félbeszakítással másfél óráig tartott. A kancellár eleinte, épen úgy mint Keudell, csodálkozását fejezte ki azon, hogy Pesten jobban nincsenek értesítve, hogy homnan jön a vélt porosz izgatás s így folytatá beszédét: «Mondja meg Andrássy grófnak, hogy becsületszavam lekötése mellett 1000 darab aranyat fizetek minden ügynök után, a ki bebizonyítja, hogy mi küldtük ki őt. Nemesak hogy semmiféle «agent provocateurs»-öket nem küldtem Magyarországra, hanem inkább a román kormányt is követünknek rögtöni visszahívásával fenyegettem, ha tizennégy nap alatt vége nem lesz a román izgatásnak Magyarországon. Azon ellenvetésre, hogy Magyarországon csakugyan járnak porosz agent provocateurs-ök, csak azt felelhetem: hogy bárki könnyen megteheti, hogy porosz egyéneket fölbérel, nekik porosz tallérral fizet, és őket mint porosz ügynököket szerepelteti. Önnek azon kérdésére, hogy ki küldi és fizeti ez ügynököket, nem akarok felelni. Poroszországnak legkevésbé sem áll érdekében, hogy viszálykodást szítson Magyarország és Ausztria közt. A majnai vonal átlépésére meg épen nem gondolunk. Arra törekszünk, hogy az osztrák-magyar monarchia megerősödjék és velünk szoros barátságba lépjen. Ezen kívánságunk épen Ausztria-Magyarország mostani átalakulásán alapszik. A monarchiának dualistikus alakja magával hozza, hogy ez oldalról nem kell félnünk támadástól, mert akár ki lesz a jövőben az én helyemen, igen ügyetlennek kell lennie, ha azt nem tudná elhárítani. Ellenkezőleg, Ausztria-Magyarország mint szövetséges társunk, igen nagybecsű előtünk. Bécsben még nem feledték el az 1866-ot. Majd bele nyugosznak, mihelyt belátják, hogy Ausztria-Magyarországnak mily javára válik, ha velünk szoros összeköttetésbe lép. És Beust mégis mindig fondorkodik ellenünk Párisban épen

úgy, mint a delnémet államokban. (Itt több részletes adatot beszélt el Metternichnek Párisban tett dolgairól.) Franciaországgal háborúnk lesz, mert nem bocsátja meg Sadowát, mintha csak valami francia csatavesztés lett volna. Minél későbben következik be a háború, reánk nézve annál jobb; de hogy meglesz, az bizonyos. Mi győzni fogunk, igen, mi győzni fogunk, mert katonáink ép oly jók, mint a francziák, de tábornokaink jobbak. Aztán egy hosszú időköz következik, mely alatt Franciaország ellenében vigyáznunk kell magunkra. Talán még egy második háborura is szükség lesz, hogy megmutassuk Franciaországnak, hogy megmérkőzünk vele. Ha már majd a francziák erről meggyőződnek, nem lesz ok rá, hogy miért ne legyenek a francziák és németek egymással jó szomszédok. A polgárisúlt Európának igazi ellensége akkor Oroszország lehet; ha ez majd kiépíti vasúthálózatát, és újjá szervezi hadseregét, két millió katonát mozgósíthat. Akkor majd egyesülnie kell Európának, hogy e hatalomnak ellentállhasson.» E jövőbe tekintés után, mely részben már be is teljesedett, a kancellár azon fortélyoskodásokra tért vissza, miket Bécsben tervezgetnek Poroszország ellen. Biztosítottam róla, hogy Andrassy minden befolyását föl fogja rá használni, hogy a jelzett intriguáknak végét vesse; s egyszersmind azon kéréssel járultam hozzá, hogy viszont a kancellár szüntesse meg a hivatalos tollharcot, mely az őszinte közeledést Ausztria és Poroszország közt megakadályozza. Bismarck gróf azt felelte, hogy nem a német újságok kezdték a pörlekedést. «Mind egy — viszonzám — ön az erősebb és Bécsset még nyugtalanítja a szenvedett veszteség miatti érzelem. Vegye számba ez érzelmet, adja bizonyítékát őszinteségének, és legyen ön az első, ki békejobbot nyújt.» Egy kis gondolkodás után a kancellár beleegyezett. A *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* néhány nap múlva azt a nyilatkozatot közölte, hogy a tollharcot megszünteti és minden újabb kihívást felelet nélkül fog hagyni.

Mielőtt Bismarck grófot elhagytam volna, még egyszer megkértem őt: mondaná meg, hogy ki küldi Magyarországra ama lázítókat és kinek áll érdekében, hogy azokat mint «porosz» ügynököket szerepeltesse? A kancellár eleinte vonakodott, végre mégis engedett unszolásomnak. A rejtvény megfejtése egy szörnyűség lett! Csak ennyit mondhatok róla.

Azon megjegyzéssel zárom be emlékezéseimet, miszerint nem hiszem, hogy azoknak közlésével súlyos indiscretio vádját vontam volna magamra azon személyiségek ellenében, a kikkel egy időre közelebbi viszonyban állottam. A magasabb körökben az elmondottak már régóta ismeretesek: nyilvánosságra hozataluk senkinek archimedesi körét nem zavarja.

GRÓF SEHERR THOSZ ÁRTHUR *után németből*

KÖNNYE NÁNDOR.

WALLENSTEIN GYILKOSA. *)

Ki volt Wallenstein gyilkosa ?

Egészen új kérdés a történetírásban, melylyel bár közvetve csak utolsó időben kezdenek a történetírók foglalkozni, daczára hogy a Wallenstein-irodalom e rendkívüli ember első föllépésének és sikereinek leírásával 1626-ban kezdődik s azóta folyton tart. Schmid György 1878-ban a harmadfelszázados nagy irodalom termékeit egy érdekes bibliographiai tanulmányban összeállítá — a legkülönbözőbb irányú, tartalmú, fölfogású munkák e hosszú sorozatában egyet sem találunk, mely földerítné vagy megoldaná e kérdést. Halála után nagy mohósággal egész özönét bocsátották ki a röpiratoknak és történeti munkáknak, melyek oly kézzelfoghatólag kimutatták árulását, hogy bűnösségében nem is kételkedtek. Legföllebb arról lehetett az akkép megállapított közvéleménnyel szemben vitatkozni, hogy megöletése «Justiz-Mord» volt-e vagy «kivégzés»? A történetírásnak még levegője is meg volt méltelyezve e kérdésre vonatkozólag, midőn Schiller a harmincz éves háború történetének tanulmányozásához s nagyszabású trilogiájának megírásához fogott: a tragedia hősének szomorú sorsát a költészet varázsa még jobban elfátyolozta. Azokhoz a levéltárakhoz, melyekben e rejtélyes esemény kulcsát őrizték, nem lehetett ferni — természetes volt, hogy a kérdés bírálata változást nem szenvedett.

Körülbelül felszáz év előtt a jogász-világban nagy port vert föl gróf Waldstein Krisztián pöre a prágai fiscus ellen a Wal-

*) *Die Lösung der Wallenstein-Frage.* Von Dr. Edmund Schebek. Berlin, 1881. Nagy nyolczadrét. VII. és 612 ll. Ára 12 márka.

lenstein által alapított majoratus elismerése ügyében. Ekkor bele kellett a dologba a történetírásnak is szólani, mert a kérdés azon fordult meg, áruló volt-e Wallenstein vagy nem? II. Ferdinánd 1627 május 11-én kelt kéziratával a Wallenstein által tervezett majoratust akkép erősítette ugyan meg, hogy ha valaki az ő utódai közül «*crimen læsæ majestatis*»-ba esnék, az csak fejét veszítse el, de nem javait is, hanem azért nyilván való volt, hogy a bevégzett tényekkel, főként a törvényes elévüléssel szemben, az árulás kérdésének tisztázása nagy horderejű. Forster már akkor engedélyt nyervén Ferencz császártól a bécsi titkos levéltár átkutatására, közzé tette volt *Wallenstein leveleit*, e három kötetes nagy munkát, mely — a bécsi új katonai folyóiratban, s Némethytől Friedland vára leírásában megjelent közlések kivéve — először szolgáltatott nagyobb mennyiségben adatokat az eddig összehalmozott anyag kritikai megbírálására. Forsterrel szemben gróf Mailáth vette föl a keztyűt. Ő minden áron Ferdinándot akarta tisztázni s e célra szolgált a «*sentia post mortem*»-ről fölállított tétele: hogy tudniillik az ítélet Wallenstein megöletése után állítatott ki — de új anyagot ő is hozott napfényre.

Most hát már csakugyan megkezdődött a vita a kérdés fölött: ártatlan volt-e Wallenstein vagy sem? megindult a kutatás és földolgozás, s a történetírásban állandó kérdéssé lett. Bajor és osztrák történetírók, szemben Forster törekvéseivel, az ötvenes években nagy mérvű kutatásokat tettek, de nem az igazság kiderítése érdekében, hanem a gyilkosság igazolására. Aretin az elsők, Hurter és Dudik az utóbbiak s Helbig a szászok közül sok anyagot hoztak napfényre annak bebizonyítására, hogy Wallenstein méltán lakolt. De nem egyforma eljárással. Helbig becsületesen használja az anyagot. A morva Dudik akarátja ellen Wallenstein glorificatorává lett, Hurter pedig a svájezi forradalmárból lett udvari historiograph valóságos malafidesssel dolgozta föl a bécsi titkos levéltár kincseit: torzított, az okiratok céljainak meg nem felelő helyeit elhallgatta. Egészen Mailáth nyomdokin járt. De az osztrák történetírók ifjú nemzedéke nem követte őt e térre. Az udvari historiograph eljárását Lorenz élesen megtámadta.

Azonban bár mennyire halmozódott az anyag, a kérdés még sem tisztáztatott, sőt a chaos nagyobb volt, mint valaha. Senki sem fogott hozzá, hogy a régi és új adatokat bírálati

bonczkés alá vegye, lerántsa a leplet a régi hamisításokról s azokkal együtt megdöntse az új ferdítéseket. A Wallenstein-irodalom pro és contra nagy mérvet öltött ugyan, de a Wallenstein-kérdés még sem volt földerítve.

Ranke monumentalis munkája egyszerre új irányt adott a kutatásoknak. Összegyúrta, földolgozta az összes anyagot; az általa festett kép mellett a régi történetírás Wallensteinja torzképpé törpült. S csak ekkor tűnt ki igazán, hogy az a rop-pant Wallenstein-irodalom mennyire hiányos!

Most már még nagyobb tevékenységgel fogtak hozzá a gyűjtéshez, földolgozáshoz. Egészen váratlan eredmények jöttek napfényre, midőn Hellwich 1879-ben *Wallensteins Ende* czim alatt két nagy kötetben egy óriási okirattárt adott ki. Azon leleplezések s tisztázások után, melyeket e munka tartalmazott, a régi kérdést: «áruló volt-e Wallenstein?» egészen újjal lehetett helyettesíteni: «ki volt Wallenstein gyilkosa?»

Hogy is folyt le csak az a borzalmas égeri tragédia?

Még Ranke azt mondja Wallenstein végcéljául, hogy minden alárendeltséget le akart magáról rázni s a világ hatalmasságai közt független állást akart elfoglalni. Az azóta napfényre jött kutatások ezt legalább is kétessé teszik: a bizonyítékok, melyekkel e vádat igazolták, alapjokban annyira megvannak már ingatva, hogy azokra föltétlenül nem lehet építeni. A legújabb, s meg kell vallani, alapos kritikai éllel megvitatott nyomos bizonyítékokkal és erős logikával igazolt szó azt mondja, hogy ő a békét akarta helyreállítani s a császár főnhatósága alatt a birodalom egységét megmenteni. A mi pedig bukását előidézte, az volt, hogy e tervét ő a császár és kormánya ellenére akarta kivinni.

Természetes, hogy «Németország egységét» nem vehetjük mai értelmében. Hurterben fölforr a gondolatra, hogy Wallenstein azzal akarta jutalmazni a vele tartó választókat, hogy jogaiktól s önállóságuktól megfoszssa őket: ebből kovácsolja egyik vádját. S azt bizony Wallenstein nem is akarta. Abban az időben Németország egységének s önállóságának helyreállítása alatt nem értettek mást, mint azt, hogy Németországot a németek bírják és kormányozzák, azaz a spanyol befolyás alól, melynek járma V. Károly óta s a Fülöpök alatt nehezedett rá, mentsek föl. Richelieu is ily értelemben

utasítja ügynökeit, csak hogy nála volt még egy más hátulsó gondolat is: a spanyol befolyás megtörésével a császársági eszmét is meg akarta törni, mely exclusiv uralmat követelt magának minden népek és minden fejedelmek fölött. Maga Gusztáv Adolf is veszélyesebbnek tartotta a pápai befolyásnál a spanyolt: erre vonatkozólag egy jellemző mondását ismerjük. Egy reggeli alkalmával marquis Brézé, francia követtel vallásos kérdések fölött vitázott. «Ne higye ön, mondá nevetve», «hogy én a pápa ellensége volnék. Ha én nem volnék, ő sem volna más, mint a spanyolok káplánja.»

S így gondolkodtak mind azok a választók, kik Ausztria ellen harczoltak, s még azok is, kik támogatták. A császár főnhatóságának helyreállítása alatt Wallenstein sem értett mást, mint a spanyol befolyás megtörését, csak hogy ő küzdelmeit egyszerre folytatta a csatatéren s a diplomatiái sakkhúzásokkal. Ugyan akkor, midőn a svédekkel harczolt, a francziáknál azon dolgozott, hogy ezeket a svédek ügyétől elvonja és Richelieut megbuktassa, mint ama szövetség létrehozóját. Indirecte ezzel sem célzott egyebet, valamint a választókkal folytatott alkudozásaival sem mást, mint a béke helyreállítását, még pedig a két nagy vallásfelekezet jogegyenlőségének alapján. Mert a spanyol befolyás és spanyol rendszer megbuktatásának lehetősége csak ez úton volt elérhető. Mind annak az álomnak, melyet a rajongók Ferdinánd trónraléptéhez kötöttek, hogy tudniillik a protestantismus kiirtásának ideje eljött, mihelyt bekéröl komoly szó volt, mint ködképnek el kelle oszolni. Föl kellett azzal hátulsó gondolat nélkül hagyni, ha a küzdesnek véget akartak vetni. Föl annyival inkább, mert abból, hogy a császár Magyarországon esküvel és hitlivel biztosította a vallás-szabadságot, láthatták a protestans fejedelmek, hogy nekik sem lehetetlen, azt kitarítás árán elérni.

Az volt a Wallenstein szerencsétlensége, hogy ő ezt húsz évvel előbb belátta, mint Ferdinánd tanácsosai.

S hogy esze, ereje, fölénye érzetében azt ki akarta vinni, hogy a császárra és tanácsosaira rá akarta erőszakolni, meg fogjuk érteni, mihelyt azt vesszük tekintetbe, hogy saját önző érdekei is azt kívánták. Hogy pedig azon az úton akarta keresztül vinni, melyen indúlt, s azokkal az eszközökkel, melyeket választott, azon sem fogunk, múltja daczára fönnakadni, ha sajátos állását vesszük tekintetbe.

Mit kívánt az ő önző érdeke? Első sorban, hogy azt a roppant birtokot, melyet összeszerzett, megtartsa. Tudva van, hogy majoratust alapított, s az újabb kutatások földerítették, hogy épen megöletése előtt is kevéssel azon munkált, hogy ezeket a birtokokat kilhasítsa Csehországból. Végzetszerűen 1633 február 25-dikén, tehát azon a napon, melyen egy évvel utóbb fölkonzulták, végrendeletet tett s még ebben is a szerencsetlen cseh király sorsát párhuzamba teszi a magáéval: «hogy megáldotta Isten őt azért, mert hű volt, s hogy megbüntette azt hűtelenségeért». De ha tisztában volt azzal, hogy a háborítatlan birtoklást a hűtelenség esete kockára veti, éreznie kellett azt is, hogy a háború esélyei mellett sincs az egészen biztosítva.

Ha e gondolkodást logikailag helyesnek fogadjuk el, azon sem fogunk fönnakadni, hogy annak keresztül vitelében maga kezére dolgozott. Ő Ferdinánddal szemben nem csak mint ki-nevezett fővezér, hanem mint egyik fel is bírálendő. A kivételes helyzetek abban az időben napi renden voltak. Nem volt-e kivételes állapot maga a liga, maga az unio is? Abban az időben az ezredesek magok toborzották ezredeiket — hanem az ő táborának zsoldjéért, élelmezéseért még is ő állott jót: ezeket illetőleg ő közvetlenül magával a császárral egyezett ki. Midőn tehát 1633 deczemberben a teli elszállásolásra vonatkozólag oly intézkedéseket tettek Bécsből, melyeket ő a hadsereg nézve veszélyeseknek tartott, s katonái ellátásának eszközeit megvonták tőle, első sorban nem tehetett egyebet, mint azt, hogy az ezredparancsnokokat tanácskozássra hívta össze. Így jött létre a pilseni szövetség. A parancsnokok tisztában voltak azzal, hogy míg a friedlandi marad a sereg élén, követeléseik kielégítésére számíthatnak, kérték ezt, hogy resignatióját vonja vissza, s kötelezték magokat, hogy becsületesen és híven vele fognak tartani. Ez szemben a császárral lehetett a katonai fegyelem megsértése, de nem volt fölségárulás — mert minden azon fordult meg, hogy mire fogja magát a friedlandi herceg elhatározni. Hogy pedig mit kívánt ő, azt Gallasnak 1634 február 1-jén Piccolominihoz írott leveléből tudjuk: «Kárpótlás Mecklenburgért, biztosítás magára s többi híveire vonatkozólag, hogy megjutalmazás helyett nem fogják meggyalázní, s a sereg kielégítése.» De hát az alkalom sokkal kedvezőbb s Wallenstein ellenségei sokkal

ravaszabbak voltak, hogy sem ne használták volna föl a félre-magyarázásokra igen is alkalmas magatartását megbuktatására.

Midőn a pilseni «összeesküvés» hírére Őnate, a spanyol követ a császár elé terjeszté, Wallenstein már ott elveszett ember volt. Az volt ő már jóval előbb, attól fogva, hogy Weimari Bernhard Regensburgot elfoglalta: mert ezt elegendő adatnak tartották arra, hogy diplomatai s hadvezéri tehetségét kétségbe vonják s a császár bizalmát megingassák. Már nem hittek biztatásainak, hogy a császár örökös tartományait illetőleg ellenséges beütéstől nem tarthat, sőt maga is kapott értesítéseket Bécsből, hogy ott előkelő miniszterek az ő «actionibus sinistre» beszélnek, s a veszteségeket hanyagságának tulajdonítják. S a mi ezután történt, minden arra szolgált, hogy helyzetét rosszabbá tegye — de semmi sem vált végzetesebbé rá nézve, mint azon, a helyzetből folyó elhatározása, hogy visszatér Csehországba.

Ha Bécsben már azon megijedtek, hogy Weimari Bernhard át akar törni az Isaron, Wallenstein visszafordulása valószínű rémületet idézett elő. Bajor Maximilian már meggyőzte a császárt, hogy az ellenségnek út van nyitva az örökös tartományok szívébe, s Ferdinánd utolsó resolutioval Trautmansdorfot küldte hozzá: hangolja akkép Wallensteint, hogy ha nem akarja ő maga az armadiával visszafordulni, bízta ezt oly alkalmas főre, ki e vállalatnak meg tud felelni. Mert a császár «komoly, kategorikus parancsa az, melytől nem térhet el», hogy az ellenséget üldözni kell. Ez lehetetlen volt rá nézve, mert a visszafordulás seregének megsemmisítését vonta volna maga után, a maradás elhatározásából pedig állásának teljes megingatása következett.

Wallenstein tudta, mi készül ellene: volt értesítve, hogyan vágják a fát alatta Bajor Maximilian, Schlick, marquis de Grana, Őnate a spanyol követ, sőt hogy régi jó barátja, Eggenberg is ingadozik. Már decemberben komolyan tárgyalták letételének kérdését: s ő erről hírt véve, a veszedelemből csak egy menekülést látott — ha gyorsan létre hozza a békét. Mert belátta, hogy csak ez úton fognak a császár által tett ígéretek teljesülni, csak ez úton fog megmenekülni attól a gyalázattól, mit a regensburgi convent már egyszer ráért, hogy egyszerűen el ne csapassék.

A béke létrehozása érdekében Wallenstein eddig is alkudozott és mindig a császár tudtával, s december 23-dikán (1633) a pilseni táborba ismét útlevelet küldött Ferencz Albert szász laenburgi herceg számára. Abban semmi meglepő sincs, hogy az ellenséges hatalmak egy olyan nagyra törő parvenut mindenféle kísértésekkel meg akartak nyerni — sőt az lett volna a meglepő, ha oly időben, midőn a diplomatia fő feladatának az ellenség kijátszását tekinté, ez nem történik. Hogy akkor, midőn Franciaország és Richelieu annyira alattomosan folytatta ellenségeskedését a császár ellen, hogy még a követét sem hívta el Bécsből, ezek a friedlandit meg akarták nyerni, ez természetes, s az sem volna föltűnő, hogy a herceg ajánlataikat meghallgassa, mert hisz ez meglehetősen eszköz volt arra nézve, hogy az ellenség céljaival megismerkedjék; de az, hogy Kinsky, sógora Wallenstein tudtával alkudozott volna a cseh korona megnyerése ügyében Feuquières francia követtel, az hihetetlen. Mert Wallenstein épen ebben az időben a trónkövetelő Orleansi Gaston és a lotharingeni herceg érdekében dolgozott. Ugyanis épen Gallas 1634 február 1-ei leveléből tudjuk, hogy «Franciaországgal semmi sem tractaltatott», s Gallasnak bizony lehet hinni! Nem bizonyít tehát semmit Wallenstein ellen, a mit Tréka 1633 december 26-án írt Kinskynek, hogy a generalissimus hajlandó nem csak a szász és brandenburgi választókkal, hanem Francia- és Svédországgal is «accordalni». Nem sokkal többet nyomnak Kinsky későbbi sorai sem, «hogy az augusztusban megbeszélt terveket az illető most már elfogadja». Akár mennyi rejtelmességet lásson is Aretin e szavakban — annyi bizonyos, hogy béke esetére minden ellenfelt, tehát Szászországot és Brandenburgot, Svéd- és Franciaországot is ki kellett volna elégíteni.

Akár mit is írtak, pedig a kalandor Kinsky, a vérmes Tréka s a gögös Ilow nem igen világos és kétértelmű szavakban, ezeket komoly kritika alá kell vetni, mert mindenek előtt azt kell kideríteni, hogy személyes aspirációikat nem varrták-e Wallenstein nyakába? S ha akkor, midőn a kard fejkre volt már emelve, követtek is el meggondolatlanságot, vajon fölségárlás-e ez? Olvassuk csak higgadtan Trékának azt a levelét (Pilsen, 1633 december 26.), melyből Aretin az árlást hozza le — elveszti az gyanús ízét. Azt bizony egész nyugodtan el

lehet békeprogrammnak fogadni. Annak az alkudozásnak pedig, mit Wallenstein ez időben Arnimmal folytatott a Szászországgal és Brandenburggal létrehozandó külön béke ügyében, már egész correspondentiája ki van adva s ez oldalról ó a vád alól föl van mentve. Annyi bizonyos, hogy szemben azokkal az ármányokkal, melyeket Wallenstein megbuktatására Bécsben szöttek, ennek a menekülésre csak két út állt nyitva: a lázadás vagy a béke létrehozása.

S ő ez utóbbit választá — még pedig ha nem akarta, hogy megelőzzék, azzal is sietni kelle. Ez teszi érthetővé azt a lázas tevékenységet, melyet ő és hívei az utolsó időben kifejtettek.

1633 decemberben P. Quiroga a generalissimushoz küldetett, rávenni őt, hogy a főparancsnokságot III. Ferdinánd magyar királylyal osztsza meg. Wallenstein lemondásának kérdését a hadsereg kezebe tette le: a seregpáncsnokok Pilsenbe hívtak, s ezek bizony aggódni kezdtek, hogy mi lesz akkor, ha a seregpáncsnokság a magyar királyra s ennek spanyol-barát környezetére száll. Az ezredek úgy gondolkodtak, hogy a viszony köztök s a generalissimus közt föloldhatatlan — s így jött létre a már fönebb is érintett «első pilseni végzés», melyben a páncsnokok kötelezték magokat, hogy becsületesen és híven a generalissimussal tartanak és semmi esetre sem fognak tőle elválni.

Quirogával egyidőben a bécsi udvar más ügynököket is küldött ki, Wallmerodet és Wolkensteint Gallashoz, Aldringenhoz és Piccolominihoz, hogy ezek «hűségét biztosítsák», mint legelőbbkelő tábornokokét. Walmerode már visszaérkezett küldetéséből, midőn Oñate hírt adott a pilseni «összeesküvésről», de egészen abban az eltorzított alakban, hogy a sereg a császár s a katolikus vallás megbuktatására összeesküdött. S most nagy és titkos tanácsra összehívtak Wallmerode, Oñate, a toscanai herczeg és Lamormain, a császár gyóntatója. Ennek a tanácskozásnak eredménye volt a január 24-diki patens, mely Wallensteint letette s a pilseni összeesküvőknek Illow és Trčka kivételével bocsánatot adott. A patens még titokban tartatott. A generalissimus letétele által szükségessé vált intézkedéseket is megtették: III. Ferdinándot régi óhajtásához képest a sereg páncsnokává, három ezredest altábornagyokká, Piccolominit és Colloredot tábornagyokká,

Gallast és Aldringent önálló seregvezérekké, Maradast Csehország kormányzójává s Carreto de Granat tábornagygyá neveztek ki. S ekkép előre megosztóván a leendő örökségen, még januárban kiadták a rendeletet az új katonai parancsnokoknak, a Wallenstein ellen hozott ítélet végrehajtására.

Hanem azért, mintha semmi sem történt volna, folytatták Wallensteinmal a tárgyalásokat. Egész február 17-dikig bizalmasan leveleznek a császár és Wallenstein, s ennek kívánságához képest dr. Gebhardot Pilsenbe küldik, hogy az Armim által közvetített béketárgyalásokat előmozdítsa. Hanem a tárgyalás lassan haladt Szászországgal; Armim nem jött el Pilsenbe, a helyett elmaradt a spanyol pénzsegély, a pénz elfogyott s Wallenstein mind világosabban látta feje fölött összetornyosulni a vihart. Február 18-dikán követet küldött a császárhoz rokonát, Maxot, hogy személyes találkozást eszközöljön ki a császárral. Ezredeseit újra összehitta Pilsenbe február 19-dikre. De alig harmincz ember jött el: Piccolomini, Butler, Isolano és sokan, a kik az első határozatot aláírták, elmaradtak — a patkányok megszöktek a súlyedő hajóról. Ez a második összejövetel nyilatkozatot irt alá, tulajdonkép tiltakozást az előbbi «végzés» félremagyarázása ellen, mintha az a császár s a vallás ellen volna irányozva: csak biztosságot akart szerezni, szemben az ellenök intézett machinatiókkal.

Bécsben épen egy nappal előbb a császár új patenst adott ki, mely Wallensteint mint «esküszegő hűtelent, barbár zsarnokot», mint ki a koronát s királyi pálczát magának akarta megszerezni, újból letette s a parancsnokságot Gallas, Aldringen, Maradas, Piccolomini s Colloredóra ruházta és a többieknek jutalmat ígért. E patens futár által küldetett meg a parancsnokoknak, sőt Carretto de Grana Gallashoz utazott. Aztán kineveztek a biztost is Wallenstein és Trčka javainak confiscalására. «De jól fognak esni a Friedlandi- és Trčka-fele jószágok a híveknek», mondák az osztozni törekvő hívek.

Bizonyos, hogy ez a patens nem ítélte sua forma halálra Wallensteint — hogyan menjen az véghez, azt Carretto Gallással volt elintézendő.

Már ekkor ország-világ beszélte Wallenstein letételét. Prágát Svys tartá megszállva s az ezredesek siettek hozzá mindenfelől. Ekkor február 21-dikén azon ezredeket, melyek-

ben még bízott Wallenstein, Égerbe rendelte, de útközben megváltoztatta a parancsot s a csapatokat Launba s az ezredekbe Égerbe utasítá. Ő maga Butlerrel vonult be oda. «Ez már világos átlás az ellenséghez», hirdettek ellenfelei — s ennek mentésére még a barátságos érzelmű történetírók sem tudtak egyebet fölhozni, mint azt, hogy a generalissimusságról letétele után mint birodalmi herceget már semmi sem kötötte a császárhoz — szabad volt vele. Nem úgy van, nem volt szabad vele, mert az árulás lett volna. De nem is tette; egy sor hiteles írása sem maradt, mely a gyanúsítást igazolná, ellenkezőleg minden levele az ellenkezőt tanúsítja. Ő Égerben azt a pontot kereste, hol kedvező föltételek mellett fog a tábornokságtól visszavonulhatni.

Nem azt találta meg, a mit kerest: már akkor meg volt téve megöletésére minden intézkedés.

Gyanútlanul, semmi rosszat sem sejtve, s annak tudatában, hogy semmi bünt sem követett el, bámulatos hidegvérrel rohant vesztébe, az ellene szőtt összeesküvés hálójába, akkép, hogy menekülnie egészen lehetetlenné lett. Egymás után küldte a követeket Bécsbe, Planból az utolsót, hogy a főnforgó kérdések elintéztessenek. Február 24-dikén delután nem nagy kísérettel, de a melyben egészen maga sem bízott, s legbizalmasabb embereivel vonult be Égerbe. Az irlandi Butler volt az egyetlen ezredes, ki vele ment. Pilsenben történetesen találkozott vele a generalissimus s magával vitte. A skót Gordon mint várparancsnok már ott volt — ezek már el voltak látva utasítással a teendőkre nézve; Butler visszaizente társainak: «talán Isten vezette őt erre az útra, hogy egy hőstettet hajtson végre». Már akkor megkapta Piccolominitól az utasítást, hogy ha Wallensteint élve vagy halva megkeríti, bízhat a császár kegyelmében. Mind ketten el voltak határozva, hogy «megmentik a császárt»; a szót, hogy hogyan hajtsák azt végre, Lesley mondta ki.

A legutálatosabb fajú orgyilkosságot választák: meghívták vacsorára Ilłowot, Trékat, Kinskyt és Niemannt, s ezeket a meghívott vendégeket lerészegített irekkel és skótokkal fölkoncizoltatták. Azután Devereux kapitány berontott a lefeküdni készülő Wallenstein szobájába s «gazember, áruló» szavakkal leszurta. Csillagásza, Seni, kivel csak nem rég tanácskozott,

nem mondott igazat: «nagy veszély fenyegeti, de el fogja kerülni». Nem kerülte el. *)

Ekkép, végéhez érve a tragédiának, vessük föl a kérdést: kivégezték-e vagy meggyilkolták-e Wallenstein? Az a híres «sententia post mortem» elvettetett, ítélet ellene soha sem hozatott, s így bátran elmondhatjuk, hogy meggyilkolták.

De hát ki volt Wallenstein gyilkosa? Ez a buta Devereux csak sújtott. Hát a többi orgyilkos? ezek sem, ezek egyaránt elvakultságból s jutalomért cselekedtek. Hát Oñate és Lamormain? Ezek akarták és eszközlék, de nem gyilkolták meg, épen oly kevéssé, mint Gallas és Piccolomini nem tették s nem a velök conspiráló III. Ferdinánd. Ezek mindnyájan összeesküvők voltak, de az, ki ennek az összeesküvésnek kigondolója, lelke, vezére, dæmona volt: az a gyilkos.

Csodálatos, de könnyen megérthető dolog, hogy ez az ember, Wallensteinnak ez a valódi gyilkosa, úgy el tudott bújni, hogy harmadfél század óta senki sem kereste és senki sem akadt rá. Az a körülmény, hogy Wallenstein története hibás szempontból ítéltetett meg, annyira, például hogy még maga Ranke is kitünő művében, bár igazságot szolgáltat Wallenstein jellemének, s törekvéseit kellő világításba helyezi, még is elfogadja az összeesküvés történetet — hogy míg egyik oldalon elfogadták az árulást, másik oldalon menteni, igazolni akarták azt — okozá, hogy a történetírók a kérdésnek ezt az oldalát egészen figyelmen kívül hagyták, hanem e helyett összes figyelme s kutatásuk a történetileg ismert tényezők befolyásának megállapítására szorítkozott. Sok dolog nehezen volt érthető, de mégis kimagyarázható volt. Tisztán állt például, hogy Wallenstein oly föltételek mellett fogadta el a generalissimusi állást, melyek megtartása a lehetetlenséggel volt határos, hogy Gusztáv Adolf halála után már könnyen hitték nélkülözhető személyét, hogy III. Ferdinánd maga is törekedett a fővezérségre s idegesen várta a percet, melyben elnyer-

*) Még az az ürügy is, mely miatt az orgyilkosság végrehajtását siettették, hogy az ellenség, Wallensteinnal egyesülés végett közeledik, az újabb kutatások által hazugságnak bizonyult be. Diodati Pilsen február 25-dikéről írja Gallasnak: «egy oldalról sem halljuk, hogy az ellenség mozdulna». Ellenkezőleg Weimari Bernát egészen védelmi állást foglalt el: mert épen attól tartott, hogy Wallenstein támadást intéz ellene.

heti azt, hogy a spanyol párt az udvarnál rossz szemmel nézte a generalissimus türelmességét s a katolikus vallás fölemelésének akadályát látta benne, hogy épen ezért a bajor választó is gyűlölte őt, hogy pártjának megsemmisítése óriási vagyont fog forgalomba hozni — a hol tehát ennyi érdek összedolgozott egy ember ellen, ott nem nehéz megérteni annak bukását. S így tulajdonképen a kutatás ezeknek a dolgoknak részletezése, tisztázása körül forgott.

De mennél inkább tisztázták, részletezték a dolgot, a homály annál nagyobb lett. A napfényre hozott levelek és okiratok megezáfolták azokat a hivatalos relatiókat, történeti munkákat, melyekkel Wallenstein halála után előzönlöttek a világot. Kitént, hogy az *Apologia*, a *Chaos*, a *Relatio* s a többi hivatalos írat mind hazugság, Rasinnak, Wallenstein ügynökének a svéd udvarnál, jelentése pénzzel fizetett koholmány. Világossá lett, hogy a történet meg van hamisítva: még csak az volt hátra megtudni, hogyan hamisított az meg, hogy az egész kérdés tisztázva álljon.

Mert ha Wallenstein ártatlan volt, ha nem volt sem áruló, sem felségsértő, akkor nem lehetett más, mint egy nagy mérvű ármány áldozata: mert, hogy abban a császár, III. Ferdinánd és a bajor választó részesek lettek volna, arra gondolni sem lehetett. Az sem volt föltehető, hogy Oñate, Eggenberg, Gallas sülyedtek volna annyira.

Egyike volt a legnehezebb történeti problémáknak e kérdés — s egyike a legszebb megoldásoknak Schebek erre adott válasza: *Die Lösung der Wallenstein-Frage*.

A kérdés meg van oldva: minden kétséget kizárólag be van bizonyítva, hogy Wallensteint Slawata gyilkolta meg, az ő ármánya ejtette el.

Ugyanazon Slawata, ki a Bécsből kicsikart igazságtalan és szigorú rendeletek által felbőszíté az utraquistákat s 1618 május 23-dikán egyik tanácsos társával s titkárukkal a prágai tanáesház ablakán kidobott — s ki ezzel a harmincz éves háború kitorését idézte elő. És ugyan azon Slawata, kinek nevét e szomorú nevezetességű esemény minden tankönyvbe bevezeté, de kinek további szerepléséről még a terjedelmes monographiák is hallgattak. Akadt ugyan egy-két bűvár, Jirecek, Wolf, kik kimutatták, hogyan tért meg protestansból, micsoda egyetemeken tanúlt, emelkedését hivatali pályán:

hogyan lett titkos tanácsossá, gróffá, fő udvari kancellárá, sőt bemutatják emlékiratainak töredékeit is — de még ezek után is egy nagyon tevékeny, különben bornirt hivatalnoknál egyének nem tarthatták. Utolsó időben kezdett némi figyelemben részesülni: Gindely nagy munkája negyedik kötetéből megtudtuk befolyását a cseh confiscatiókra, de még azzal is megszerte állt attól, hogy kora egyik intező személyének tartsa valaki.

Ez a könyv, Schebeknek föntemlített munkája, végre lerántotta a leplet, mely Slawata személyét eltakarta s bemutatatta őt és egész hosszú átkos működését, melyet a harmincz éves háború folyamára gyakorolt.

Ne hidd, szíves olvasó, hogy túlzok. Nem hívatkozom a régebbi munkákra: Gfrörer, Forster, Aretin, Hurter, Ranke, Düdik stb. műveire, nem azokra a kisebb-nagyobb monographiákra, melyek egész könyvtárt tesznek ki. 1879-ben Hallwich *Wallensteins Ende* czím alatt egy közel száz íves roppant sűrűn nyomott munkát adott ki, nagy fontosságú okirat-gyűjteményt, kimerítő és helyes bírálattal írt bevezetéssel ellátva, mely az eddig megjelent Wallensteinianákat fölhasználta — s az egész könyvben alig fordul elő Slawata neve, nem hogy meg volna nevezve Wallenstein ellenségei közt. Ha már egy oly apparatusal dolgozó bűvár, mint Hallwich elől is el tudott bújni Slawata — gondolni lehet, mennyi fáradságba került, ez érdemes embert napfényre hozni.

Most már előttünk áll, be van mutatva, ismerjük őt.

De minő munka és minő kutatás árán. Nem a Wallenstein-irodalmat, hanem a levéltárakat kellett föl kutatni, újra átbúvárolni és újra áttanúlmányozni — mert a Slawatára vonatkozó dolgok nagy része, majdnem egész anyaga ismeretlen vagy kiadatlan volt. Csak így volt lehető tisztázni ezt a kérdést és egészen új színben bemutatni.

Mert Slawata föllépése Wallenstein ellen, igyekezete megbuktatni őt, már akkor kezdődik, midőn ez utóbbi először föltűnt és kezdett szerepet játszani — prágai parancsnok korában. Attól fogva üldözte őt mindig, kitarással, megszűnés nélkül. Benne van keze első bukásában: ott is ő volt a főtényező. Ő intezte meggyilkoltatását. Sőt üldözte halála után is. Azt az egész irodalmat, mely Wallensteint becsületétől fosztotta meg, ő gyártotta vagy fogalmazta — sőt még a siron túli megnyugvást, az üdvözülhetést is elperelte tőle.

És Schebek ezt nem következtetéssel, inductióval, hanem oklevelekkel igazolja. Szétszedi Wallenstein életének mindenik mozzanatát s mindenütt megtalálja Slawatát denunciatióval, izgatásaival a mint ellene tör. S aztán, hogy a kép még tisztább legyen, összeállítja a paralell helyeket Slawata jelentéseiből, írásaiból s az egykorú hivatalos iratok- és nyomtatványokból — bámulatos eredménnyel, mert így tisztában áll előttünk a fődolog -- hogyan nyúlt el Slawata keze mindenüvé, a hol Wallensteint rágalmazni, gyanúsítani kellett.

S így aztán egymással szembe állítva, előttünk áll a két alak: Wallenstein többnyire nem is sejtve, de föl sem véve a megbuktatására szőtt ármányokat, és Slawata a mint biztos kézzel szövi ez ármányokat, újra kezdve egy újat, ha valamelyikkel megbukott és végre még is ezélt érve.

Az új alakot, melyet hivatva van Wallenstein elfoglalni a történetírásban, már bemutattuk olvasóinknak. Hátra van még megbuktatójának bemutatása.

Slawata rendkívül ügyes, tapasztalt, pontos hivatalnok volt. Tudós, olvasott, sokat utazott ember, kora legelőbbkelőivel társalogva, nagy ügyességre tett szert — a tollat pedig épen mesterileg forgatta. Azon kívül lelkiismeretes és önzetlen: ama két óriási confiscatióból, melyet ő intézett, ő volt az egyetlen ember, kinek kezéhez egyetlen fillér sem tapadt. De ennél több jót nem is mondhatunk róla. Ravasz, tettetős mindig ármánykodó ember volt. A fegyvereket, melyeket tudománya, olvasottsága s összeköttetései szolgáltatottak neki, a Wallenstein ellen folytatott harcz sikeressé tételére használta. Ellenfele minden mozdulatára ügyelt s a szerint lötte ki fegyvereit. Ha egy csatát elvesztett, megváltoztatja állását. Mindig tudott szövetségeseket találni: nem ő tett szolgálatokat Maximiliánnak, Oñatenak — ellenkezőleg ő használta föl ezeket. Első kísérletei a császárnál megbuktak: azonnal meg tudta nyerni a bajor választót s úgy meggyűlöltette vele Wallensteint, hogy a regensburgi gyűlésen egész befolyását megbuktatására fordítá. E befolyás azután is tartott az égeri napig: «a gyors heroicus és nagyon szükséges (pedig épen nem volt az) resolutio» jelszavát Maximilián mondta ki. Slawata ásta alá a hadsereget is. Tőle származott a terv, hogy a parancsnokokat nagy ígéretekkel meg kell nyerni. Ő készítette a katonai intéz-

kedésekre vonatkozó tervet, melyeket Schlick, Piccolomini, Walmerode által vitt ki. A confiscatio tervét is ő készítette — s valószínűleg ez volt a leghatásosabb csalétek, mert mindenki tudta, hogy a míg Wallenstein él, confiscatióról szó sem lehet. S mennyi érdek játszott itt össze! Azokat, kik az első confiscatióban részt vettek, azzal ijesztgette, hogy Wallenstein vissza hozza az emigransokat. A városokat Wallenstein beszállásolásai terhével ingerelte, a papokat antikatholicus terveivel rémítgette. A hírt pedig, hogy Wallenstein Bécsset megrohanni, fölgyújtani s magát Prágában királylányá koronáztatni készül, ő terjesztette el a császári udvarban. Sőt miután már meghalt Wallenstein, még emlékét is meggyalázzottá tette — ő írta és sugalmazta mind azokat a hivatalos és felhivatalos kiadványokat, melyekkel versben és prózában urbi et orbi bebizonyították árulását. Ő intézte a polgári vizsgálatot s a katonai törvénykezést. Ő és mindenütt ő! Ő gondolta ki a meséket, melyekkel emlékét meggyalázták: míg a Rasin-fele relatio is az ő forgalmazása volt. Sőt itt sem állt meg. Saját emlékirataiból tudjuk, hogy a nagy hírben álló P. Gladich által meggyőződést szerzett magának arról, hogy Wallenstein lelke soha sem fog üdvözülni!

E mélybe ható, soha ki nem alvó gyűlölet indokára Schebek nem jutott. Azt hiszi, régi ellenségeskedés gyümölcse — mely kibékülések után is tartott, mert Slawata még a császár ellenségeivel is szövetekezett, ha arról volt szó, hogy Wallensteinnak árthasson . . . s végre is Schebek e vak és tartós gyűlöletben bizonyos monomaniát lát.

Lehet. Ha egy embert egy eszme foglal el s tart lekötve éveken át, nincs kizárva, hogy monomaniává ne fajuljon. De azzal nincs megfejtve, honnan származott az az eszme? Azt hiszem, lehet annak magyarázatát találni. Épen Slawata *Emlékirataiból* tudjuk, mennyire rajongó és a jezsuiták befolyása alatt álló ember volt ő. Ő ismerte Wallensteint, jól tudta, hogy ez soha sem fogja megvalósítani az egyháznak azt a diadalát, mit Ferdinándtól vártak, sőt hogy épen ő állja annak útját. Neki az egyház teljes diadala kellett s azt hitte, hogy ő ezt csak Wallenstein bukása és halála árán érheti el. Ezért tett ő minden rugót és érdeket mozgásba.

S a mint Wallenstein nem volt többé, egy perczeire úgy látszott, czélt ért. Wallenstein hadserege egyszerre hitfeleke-

zetivé lett. III. Ferdinánd és Gallas azzá szervezék. A tábor egyszerre megtelt papokkal s az eretnek isteni tiszteletek azonnal eltiltattak. S ez a sereg csakugyan megnyerte a nagy nördlingeni csatát — épen úgy, mint Wallenstein írta kevéssel megöletése előtt a császárhoz küldött levelében Weimari Bernhard elő s hátrajárkálásából következtetve. De a dolognak még azzal sem volt vége. A háború még tizennégy évig tartott — s a béke, mit akkor kötöttek, egészen másként ütött ki, mint az a béke, mit Wallenstein akart kötni. Ő Németország egységét és a császár hatalmát akarta helyreállítani — s a westphaleni béke szétdarabolta Németországot s véget vetett az exclusiv uralomnak, melyet egy család gyakorolt a népek és uralkodók fölött.

Wallenstein sorsa sokban, csaknem mindenben hasonlít a vandal Stilichóéhoz, kit Honorius öletett meg. Az az Olympias, ki Stilichót elrágalmazta, föltámadt a cseh Slawatában. Midőn Honorius Stilicho megöletésével kérkedett, egy öreg tanácsosa elszomorodva mondá neki: «úgy cselekvél uram, mint a ki jobb kezét levágta». Ferdinánd is úgy cselekedett — s a westphaleni békéből a hasznót nem azon ügy húzta, melyért Slawata Wallensteint föláldozta.

Schebeknek pedig igaza van: a dráma Wallensteinja megszűnt történeti alak lenni.

* * *

Az olvasó, ha átforgatta soraimat, meggyőződést szerezhetett magának, hogy távol állott tőlem a szándék Schebek művét bírálni, én csak a Wallenstein-kérdés jelen stadiumát akartam bemutatni. És ha végül még is egy pár bírálati észrevételt nem hallgatok el, teszem azt azért, mert e munkát figyelemre méltó szónak tekintem a Wallenstein-irodalomban, s annyival figyelemre méltóbbnak, mert az nem a szó szoros értelmében vett szaktudóstól, hanem amateurtól származott.

A szakemberek Németországon az újabb időben és nagy részben bámulják Ranket, de nem követik példáját. Előbb a frank, szász, luxemburgi császárok és királyok történetét akarják tisztázni. A *Jahrbücher der deutschen Geschichte* már egész sorát hozta a kitünő műveknek ez időkből. Az újabb kor kérdéseinek tisztázására ritkán vállalkozik olyan ember,

mint Arneth, ki a legkomolyabb szaktudósok közt foglal helyet.

Nos hát Schebek is amateur. A történetírás mellékes foglalkozása, üres idejét fordítja rá, de dolgát komolyan veszi, s igyekszik elmaradását pótolni. Például paralleláinál, mely könyvének egyik legkitünőbb része, nem habozik bevallani, hogy azokat Ermer állította össze. Jó. De a gondolat oly kitünő, az eredmény oly váratlan, s levont következtetése oly meglepő, hogy ily munkatárs részvétét csak dicséernünk lehet. Aztán azt is bevallja, hogy a mit olasz és latin szövegből fordított, szintén Ermerrel nézette át. Az sem baj: neki használnia kellett magának ezeket a forrásokat eredetiben is, az lát-szik művéből.

De az amateur nemcsak ebből tetszik ki. Sok állítása is elárulja azt. Például Wallenstein palotakincseinek végetlenül érdekes lajstromában nem talál más kiemelni valót, mint azt, hogy a császár és császárné, spanyol és római királyok képei majd minden szobában megvoltak, s ezt érvül hozza föl a Wallenstein hűsége mellett. Nem egyszer teszi elfogulttá tárgya, melybe bele élte magát — s ilyenkor bírálata is amateuré.

Ast ubi plura nitent — criticája és logicája egészben mégis erős és megáll. Az bizonyos, hogy a kérdést tisztázta és előbb vitte — s a német sajtó komoly része ebben velünk egyetért.

SZILÁGYI SÁNDOR.

A FINNEK TÖRTÉNETE.

Második közlemény. *)

II.

A XII. század második felében kezdték először hirdetni Finnországban a keresztyenség tanait, s a pogány-korral megszűnt a finnek függetlensége is. IX. vagy szent Erik svéd király megválasztatásakor (1156) három esküt tett: először megfogadta, hogy a keresztyén hitet megszilárdítja és templomokat épít; másodszer, hogy törvény és igazság szerint fogja kormányozni népét; harmadszor megesküdött rá, hogy hadba indul a keresztyén hitért és az ország ellenségei ellen. Ezek az ellenségek pedig a pogány finnek voltak, kik sokat nyugtalanították a svéd partokat. S a király meg is tartotta esküjét, és nagy sereget gyűjtván, 1157-ben partra szállott Finnországban. Természetesen erős ellenállásra talált, de a finneket egy véres ütközetben megverte, s a megmaradtak azután megkereszteltették magokat.

Azonban az erőszakos megtérítésnek nem volt sok haszna, mert a finnek szívek mélyében bizony a keresztség után is pogányok maradtak. Az angol eredetű upsalai püspök, szent Henrik, ki Erik királylyal együtt jött az országba, most magára vállalta a nehéz föladatot, hogy a finneket szívek szerint is megnyeri a keresztyén hitnek. Anglia bátor és lelkesült fia félelem nélkül járta be a sűrű erdőket, melyekben a pogányok rejtöztek, tanyáról-tanyára, faluról-falura vándorolt,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 57. számában.

hirdetvén az Isten igéjét és megkeresztelvén a megtérőket. Így terjedten terjedt a keresztyén hit az ország belsejében is, de ezt rossz szemmel nézte Lalli, egy hatalmas pogány finn, ki gyűlölte az új hit terjesztőit, s köztök leginkább Henrik püspököt, és ezt azután orozva meg is gyilkolta. A szent püspök azonban a keresztyén Finnország védő szentjévé lett, minden időben rendkívül nagy tiszteletben állt, és emléke most is él a népnél.

Henrik püspök halála után úgy látszott, mintha a pogányság megint fölülkerekednék Finnországban. Mindeddig szabadok voltak, senkit sem uraltak, s isteneiket úgy tisztelték, mint ősapáik. S most egyszerre jöttek a tenger felől vasba öltözött emberek, kik megfosztották őket ősi szabadságuktól; s velök jöttek más fekete emberek, kik elkezdtek nekik mesélni mindenféle sajtáságos meséket, és meghagyták, hogy ezentúl ősi isteneik helyett valami Krisztust imádjának, kiről azelőtt soha semmit sem hallottak! Ezeket a furcsa meséket a finnek nagyrészt nem is értették, mert az idegen terítők nem beszélték a nép nyelvét, s a tolmácsok gyakran igen különösen fordították le szavaikat. Az egészből csak annyit értettek meg egész világosan, hogy idegen iga alá kell hajtaniok fejöket, s a papoknak mindenökből tizedet kell fizetniök. Csoda-e tehát, ha nem igen vonzódtak az új hithez, mely oly gyökeresen megváltoztatta egész eddigi életöket, s az ő régi vallásuktól oly annyira elütött! Svédországban ezalatt mással voltak elfoglalva; a folytonos trónviszályok miatt a királyok semmi figyelmet sem fordíthattak az imént meghódított és megtérített népre, melyet testvérei, a pogány finnek most üldözni kezdtek. A svédek és a megkeresztelt finnek ellen egyesültek a pogány finnekkel az oroszok is, kik félték a növekedő svéd hatalomtól. A keresztyének minden támadáskor a svédekhez fordultak segítségért, erősen fogadván, hogy keresztyének maradnak; de mikor aztán az ellenség vissza volt verve, a papokat megint elkergették magoktól. A XIII. század elején már alig volt nyoma Finnországban a keresztyénségnek.

De 1220-ban megint akadt egy bátor férfi, Tamás, angol dominikánus-barát, ki vállalkozott rá, hogy a keresztyénség zászlaját újra kitűzze Finnországban, s csakugyan nagyon sok

hívet is szerzett a háméiek *) közt a keresztyén hitnek. Az oroszokat bosszantotta az, hogy szövetségeseik így elhagyják őket, s 1227-ben Jaroslaw nowgorodi fejedelem betört az országba. Mikor aztán hazatért, papokat küldött Karjalába (délkeleti Finnországba), kik majdnem az egész lakosságot a görög egyház kebelébe térítették, s ugyanez alkalommal vetették meg alapját a Valamo-klastromnak is, a Ladoga tó egy szigetén. De a háméi finnek sem hagyták abban a dolgot; a következő évben kétezer emberök tört az oroszokra, s a kis csapat zsákmánynyal gazdagon megrakva tért vissza; azonban útközben megtámadták őket a görög hiten levő finnek, és majdnem valamennyit fölkonczolták. A pogányság még mindig erős volt, s most a keresztyének üldözése újra megkezdődött. Rettenetes kegyetlenkedéseket követtek el, s még az ártatlan gyermekeket sem kímélték; a felnöttek gyomrából kirángatták a beleket, s azután őket magokat föláldozták pogány isteneiknek; gyakran úgy is kínozták a keresztyéneket, hogy a szent fák körül kergették őket mindaddig, míg szegények halva nem rogytak össze. A papoknak kiszúrták a szemöket, megnyúzták a kezöket, lábukat, s aztán szalma közé kötve, megégették őket.

Végre a pápa (IX. Gergely) megsokalta e kegyetlenkedéseket, s a finn keresztyének segítségére keresztes hadat toboroztatott, bűnbocsánatot ígervén a hadba menőknek. Roppant sereg gyűlt erre Svédországból, Norvégiából, Észtországból s magából Finnországból is Tamás püspök köré, s ezzel ő 1240-ben Oroszország ellen indult. Azonban ez az út szerencsétlenül ütött ki; a Neva torkolatánál már várta őket az orosz sereg, s a két ellenség közt most véres ütközet támadt, mely azzal végződött, hogy az oroszok csúful megverték a kereszteseket. Az egész hadjáratnak az lón a következménye, hogy a pogányok még jobban kezdtek üldözni a keresztyéneket, s Tamás püspök e fölötti bánatában megvált a püspöki szektől és kolostorba vonult. Utódja, Björn püspök megint a svédekhez fordult segítségért, s a király egy hatalmas sereget küldött Birger jarl (herczeg) vezetése alatt Finnországba 1249-ben. Birger aztán elfoglalta a háméiek tartományát, megkereszteltette őket, s a ki ellenszegült, azt kivégeztette vagy elűzette,

*) A finn nép két fő törzsre oszlik: háméire és karjalaira.

s az elűzöttek helyébe a partvidékekre svédeket telepített; a keresztyének védelmére pedig alapította Hämeenlinna várát.

Birger herczeg hadjárata óta teljesen vége volt Finnország függetlenségének; attól fogva a svédek tartománya volt, s azoknak fizetett adót. A karjalaiak még mindig nyugtalankodtak, s azért a svéd kormány elhatározta, hogy őket is meghódítja, a mi — legalább részben — sikerült is. Végre 1323-ban Oroszországgal is megkötötték a békét, melyben meg lőnek vonva a határok Svéd- és Oroszhon között. A finnek akkor már mind a katholikus hiten voltak, és a svédek meglehetősen jól bántak velök, s megadták nekik mind azt a szabadságot, melylyel magok bírtak. A meghódítottak nem lőnek a hódítók rabszolgáivá, hanem a finn paraszt szabad ember és a maga gazdája maradt a maga tanyáján. A teljes elfoglalás után a kormány hozzáfogott a közigazgatás rendezéséhez. Megszabta az egyháznak s a papoknak fizetendő tizedeket, valamint a többi adókat is. Ezeket a finnek rendesen gabonával, evet-bőrrel vagy más bőrökkel rótták le, a svéd lakosság pedig nagyobb részét vajjal fizetett. A törvénykezést a svédországi szerint rendezték be; 1324-ben minden kerületbe egy bírót rendeltek, s mindegyik bíró mellé volt adva tizenkét esküdt a népből, s ezek természetesen a svéd törvény szerint ítélték. Birger jarlnak és utódainak emlékezete most is él azon áldásos törvényekben és rendeletekben, melyekkel alattvalóik életét és vagyonát biztosították. A vérbosszú akkor még általánosán el volt terjedve, s arra gondolni sem lehetett, hogy egyszerre egészen megszüntessék, azért Birger jarl csak annyit rendelt el, hogy nem szabad az ellenséget megölni a saját házában, sem a templomban, sem pedig a törvényszék előtt; a nőket egyáltalában nem volt szabad bántalmazni, bár ellenséges családhoz tartoztak is. Birger jarl fia ezen kívül még oltalmába vette az özvegyeket, árvákat és magokkal jótételten öregeket; továbbá megtiltotta, hogy a parasztoktól nem szabad ingyen követelni szállást és eleséget, mint a hatalmasok azelőtt tették.

A svéd társadalom a legrégibb idők óta tökéletes parasztszabadság alapján állt, s így lőn Finnországban is, a minek az lett a következménye, hogy a nép csakhamar teljesen meg volt elégedve a svéd uralommal. Hanem ez idétt a délibb országok lovagszelleme Svédországban is kezdett terjedni, s a

hatalmasabb nemzetségek lassankint kiváltak a népből, s egyedül hadi szolgálatra és állami hivatalokra adták magokat.

Ezen kívül Magnus király megalapította az általánosabb rendi különbséget is, elrendelvén 1285-ben, hogy a ki kész teljes lovag-fegyverzetben szolgálni a koronát, annak a birtoka adómentes legyen. Ebből az adómentes osztályból keletkezett később az örökös nemesség, s így történt nemcsak Svéd-, hanem Finnországban is, és így keletkezett a tulajdonképeni finn nemesi rend, melyhez csatlakoztak a külföldről bevándorolt és itt meghonosodott nemesek. Később 1362-ben az is el lön határozva, hogy azon túl a finnek is részt vesznek a király választásában, még pedig úgy, hogy a királyválasztó gyűlésre a svédek meghívják a finn főbíró (lagman, laamanni), püspököt és ezekhez csatlakozik 12 férfi a népből; de hozzátették azt is, hogy a királyválasztást nem szabad elhalasztani, ha a finnek a tél vagy vihar miatt nem jöhetnek át a tengeren.

A törvény védelme alatt a jólét is mindinkább gyarapodott. Egészen más volt Finnország a svédek bejövetelekor, és más szint kezdett ölni most. A pogánykorban is volt ugyan némi földművelés és baromtenyésztés, azonban a finnek fő foglalkozása, mint említettem, mégis csak a vadászat és halászat volt. Most azonban már nagyobb mérvben kezdték a földet művelni; az ország lakossága sűrűbb volt és a déli részeken már egész csomó templom és egyházkerület volt található, s a várak védő szárnyai alatt néhány kis várost is alapítottak, melyek közt legrégebb volt Turku (svédül Abo), a hajdani főváros s a püspök székhelye.

A XIV. század végén s a XV. elején nehéz idöket élt a finn nép, minek oka főleg a Holsteinnal folytatott háború volt. A nemeseket minden évben hadiszolgálat tételére hívták, s magoknak kellett szerezniök lovat és fegyverzetet, a magok pénzén kellett utazniök és élniök, úgyszintén a váltságdíjat is magok fizették, ha foglyúl estek az ellenségnek. A parasztnak sem volt jobb dolguk. Évről-évre emelték adóikat, s lerovásukat azzal is megnehezítették, hogy pénzben kellett fizetni, nem pedig terményekben, mert ezeket nehéz volt Dániába szállítani, hol a király most székelt. Pénzt nehezen tudtak szerezni a parasztnak, tehát nem volt egyéb hátra, mint egyezkedni az adószedőkkel, kik el is fogadták a terményeket, de természetesen olyan potom árt szabtak nekik, a milyent

akartak. Ilyen gazdálkodás miatt sok paraszt tönkre ment, és tanyája üresen maradt. Hanem a mint a felsőbb körökben észrevették, hogy az adó kevesbedik, kiadták azt a rendeletet, hogy a kerület felelős mindig az adóért, úgy hogy ha valamelyik paraszt tanyája üresen marad, a többi fizeti annak az adóját is. Ezen fölül az adószedők még folyton szedték a magok javára a törvénytelen adót, jártak a parasztok lovain, s ingyen ettek, ittak nálok. Egyik panasz a másikat érte a királynál, ki végre elhatározta, hogy könnyít a finnek sorsán. 1414-ben pontosan megszabta az adókat és szigorúan megtiltotta az adószedők zsarolásait; 1419-ben megtiltotta, hogy az adószedőknek nem szabad a parasztok lovain járni; az adó fejében hozott termények becslésére pedig az adószedőnek és a népnek egyetértően kellett választania négy becslőt. Hogy ezeknek a rendeleteknek és tilalmaknak volt-e valami fogantjuk, azt nem tudni, — de annyit tudunk, hogy Svédországban csak úgy zsarolták a népet, mint előbb. Végre 1436-ban az összes adót leszállították egy harmadával, s most a nép megint szabadabban lélekezett.

A nemesség életmódja olyan volt, mint a déli országokban. A fegyverek csattogása volt legkedvesebb zenéjük (s ebben a XV. század végén, s a XVI. század elején az oroszokkal és dánokkal folytatott háború idején elég részök volt); ha meg békés időket éltek, lovagjátékokkal vagy vadászattal űzték el unalmukat. Csatlósaik máskép mulattak. Nyáron csónakba ültek, kettesével; az egyik evezett, a másik pedig a csónak orrán állt, lándzsával a kezében; két ilyen csónak aztán nagy sietséggel közeledett, s a lándzsások iparkodtak egymást a vízbe lökni; derekukon kötél volt, melynél fogva ki lehetett rántani őket, ha a vízbe pottyantak. Télen éjjelenként nagy örtüzeket raktak a várudvaron, s e körül táncoltak, gyűrűt képezve; mikor aztán legjavában forogtak, eleresztették egymás kezét, s ennek következtében valamelyikük rendszeren beledült a tűzbe. Ennek aztán, minthogy a tüzet megferdőtöztette, büntetésül egy nagy kancsó sört kellett fenéig innia. Néha meg sorsot vetettek, s a kire a sors esett, annak át kellett ugrania a tüzet.

Az urak is jól töltötték a hosszú téli estéket. Ettek, ittak, még pedig nagyokat és gyakran; közönségesen csak sörrel oltották szomjokat, de a gazdagabbak asztaláról a drága

külföldi borok sem hiányoztak. Szokásuk volt versenyt inni, hogy ki iszsa a szarvat vagy kanecót fenéig egy, két vagy három hajtásra, s ilyenkor bizony gyakran megesett, hogy az asztal mellől kevesebben keltek föl, mint a hányan leültek melléje. A ki részeg fővel házsártoskodni kezdett, annak az volt a büntetése, hogy hintára ültették, még pedig a deszka élére, s úgy lóditották föl a szoba tetejéig. Az iváson kívül rendes multság volt még a koczkázás és sakkozás is.

A fiatalság tánczolt is. A nagy bőjtöt megelőző héten az ifjak például egy sajtáságos tánczot roptak, kezökben meztelen karddal, melyet hol előre, hol meg fölfelé nyújtottak, a táncz végén meg hatszögbe álltak. Táncz közben dalokat énekeltek az ősök hős tetteiről; de zenészeik is voltak, kik síppal, dobbal, trombitával játszották a nótákat a tánczosok lábai alá. A zenészek majdnem mind külföldiek voltak, mert az éjszaki népek szégyenletesnek tekintették ezt a foglalkozást. A nőkkel rendszeren körtánczokat jártak, s ilyenkor is régi dalokat énekeltek. A nők különben, még a főbb rangúak is, jó gazdasszonyok voltak; szöttek, fontak, varrtak, sütöttek, főztek; — de e mellett finom kézimunkákhoz is értettek, továbbá hárfáztak, s ha a papon kívül véletlenül akadt a házban valaki, a ki olvasni tudott, az rendszeren a háziasszony vagy leánya volt.

III.

A hitújítás tanai Finnországban termékeny talajra estek. Egy fiatal finn pap, Särkilahti Péter, hozta azokat Wittenbergből, hol Luther és Melanchthon tanítványa volt, s e két férfi beszédei által föllelkesítve, hazasietett, hogy honfitársait is megismertesse az új tanokkal. A körülmények éppen kedvezők voltak. Egy hatalmas és lelkesült katolikus egyházfő akkor még igen könnyen megakadályozhatta volna Luther tanainak terjedését, de a turkui püspöki szék éppen betöltetlen volt, mert a megválasztott püspököt a pápa nem erősítette meg állásában. Ennek a megválasztott püspöknek tehát a nép s az alsóbbrendű papság előtt nem volt elég tekintélye, de megkülönböztetve is nagyon csendes természetű ember volt, és tudván, hogy a király (Wasa Gusztáv) pártolja az új vallást, nem

igen merte ő sem ellenezni. Särkilahti tehát egész akadálytalanul működhetett, és hirdethette az új tanokat a turkui székesegyházban, de működését a korai halál már a harmincz-as évek elején félbeszakította.

Azonban a lutherismus jövője biztosítva volt, mert a király nemcsak vallási meggyőződésből, hanem fontos politikai okokból is pártolta. A svéd korona országainak pénzügyei ugyanis igen szomorú állapotban voltak, s jövedelme fogytonfogyott. Legtöbb jövedelmet hajtott volna a földadó, de a földbirtok nagy része a nemeseké, és még nagyobb része az egyházaké és kolostoroké volt, s ezek adómentesek voltak. Az államadósság nőttön-nőtt, a nagy hadsereg is roppant összegeket pusztított el, s a befolyt adók még a rendes kiadásokat sem fődózték, annál kevésbé a rendkívülieket. De Wasa Gusztáv éles elméjével rögtön átlátta, hogy az új vallás elterjedése kirántja az országot a pénzügyi zavarokból; s úgy is lön. A király eleintén ki sem nyilvánította abbéli szándékát, hogy az egyházban gyökeres változtatást akar eszközölni. A hitújítók tanait nem fogadta el, ámbár megengedte, hogy bántatlanul terjeszthessék. Maga csak arra figyelmeztette a parasztokat és polgárokat, hogy mennyi adótehertől szabadulnának meg, ha az egyház birtokaiból is kapna az állam segélyt. A nemességet meg azzal biztatta, hogy visszakapják azon birtokokat, melyeket őseik az egyháznak ajándékoztak.

Így a világi rendek segélyével már uralkodása első éveiben is tekintélyes összegeket csikart ki a katolikus egyháztól. Például az 1525-diki országgyűlésen határozatba ment, hogy az egész évi egyházi tized a katonaság élelmezésére fordítandó, sőt még az is, hogy a lovasság a kolostorok legelőire hajthatja lovait legelni. A következő évben meg az államadósság törlesztésére vették el a papi tized két harmadrészét. Ezen előkészületek után a király eljöttek látta az időt a papi hatalom teljes megtörésére.

Összelítta tehát 1527 nyarán az ország rendeit Westeroos városába. Itt mindjárt kezdetben csodálatos és szokatlan dolgokat láthatott a figyelmes szemlélő; t. i. az országgyűlés megnyitása előtt tartott királyi lakomán a püspökök nem ültek a király oldalán, mint azelőtt, hanem helyöket az államtanácsosok s a lovagok foglalták el, ők pedig csak ezek után

következtek. Ebből mindenki sejthette, hogy mi fog történni, s ki félve, ki reménykedve várta a másnapot.

Fölvirradt ez is, és a király kancellárja Andreæ Lörincz hosszú beszéddel nyitotta meg az ülést. Hangsúlyozta, hogy Wasa Gusztáv érdeme, hogy Svédország most szabad és független minden idegen hatalomtól; továbbá, hogy a király mindig szeme előtt tartotta az ország érdekeit, de ily kevés jövedelemmel lehetetlen neki tovább uralkodnia. A nemesek odaajándékoztatták birtokaikat az egyházaknak és kolostoroknak, s ezek helyett aztán a korona birtokaiból kellett nekik kárpótlást adni, hogy megélhessenek. Ezen a bajon segíteni kell, különben a birodalom veszte bizonyos. — Alig végezte el beszédét a kancellár, föl pattant a svéd papok legmerészebbike, Brask János püspök, és czáfolni kezdte őt. «Mi», kiáltá, «nemcsak a királynak esküdtünk hűséget, hanem az egyház fejének, a pápának is. Az ő beleegyezése nélkül nem szabad megengednünk a vallás semmiféle megváltoztatását, sem pedig az egyházi javak elrablását!» Erre maga a király is hevesen fölszólt, és kérdezte a nemesség véleményét ez ügyről. De a felelet egész máskép ütött ki, mint a hogy ő várta. Hatalmas irigye, Thure Roos, fölállt és a püspöknek kezdte pártját fogni. A király erre megint föl pattant, s mondá: «No most már nem csodálom, hogy a parasztság oly sokszor zavarog, mikor neki ilyen példát mutatnak. Ez a jutalmam tehát minden gondomért és fáradozásomért! Azt hiszem, ti mindnyájan szívesen látnátok, hogy a fejsze éle a fejembe volna verve, ámbár egyiktek sem meri kezében tartani annak a fejszének a nyelét. Azt mondjátok, hogy királytok és uratok legyek, úgy akarjátok, és mégis fölém helyeztek holmi papokat, s a pápa egész nyáját. Legjobb, ha megválok az uralkodástól és elhagyom az országot. Válaszszatok helyettem, a kit akartok!» Így szólván Gusztáv király, heves zokogásban tört ki, azután hirtelen fölállt és kiment a teremből.

A képviselők csodálkozásukban és zavarukban állva maradtak. Azt mindnyájan jól tudták, hogy a király lemondása újra rájuk zúditja a külső ellenségeket, és belviszályokat is támaszt. Mindazáltal három egész nap telt belé, míg a papság és nemesség engedékenységre volt kényszeríthető. Végre a polgárok s a parasztok azzal kezdték fenyegetni a nyakaskodó urakat, hogy mind agyonverik őket, ha rögtön ki nem egyez-

kednek a királylyal. Most követséget küldöttek hozzá, mely megkérje őt, hogy vonja vissza lemondását. Az első két követtséget el sem akarta fogadni, de végre a harmadiknak, mely térden állva és könnyes szemekkel könyörgött, sikerült a királyt megengesztelni.

Az országgyűlés most egészen azt határozta, a mit a király kívánt. Nevezetesen: hogy a püspököktől elszedik várakat, és leszállítják jövedelmeiket, hogy többé ne szegülhesse nek ellene a királynak, mint azelőtt sokszor megtörtént; továbbá hogy az egyházaknak, kolostoroknak és káptalanoknak is csak annyi jövedelmet hagynak meg, a mennyire okvetlenül szükségök van. Azokat a birtokokat, melyeket az egyház a XV. század közepe óta kapott, az adományozók örökösei visszavehetik, ha pedig el vannak adva vagy zálogosítva, visszaválthatják; azok, melyeket az egyház még előbb kapott, visszaszállanak a koronára. Az egyházi törvények megsértéséért fizetendő pénzbírságok ezentúl nem a püspöki, hanem a királyi pénztárba folynak be. A papok pörös ügyeiben nem a püspök, hanem a polgári törvényszék ítél; s a papi hivatalok betöltése, vagy a papok elbocsátása állásukból ezentúl a király jogaihoz tartozik. És végre határozatba ment az is, hogy senkinek sem szabad akadályoznia az «Isten tiszta igéjének» hirdetését.

Természetes, hogy ezt a határozatot a király erélyesen végre is hajtatta. Volt nagy fölfordulás az egész országban: a papságtól elvették a jószágokat, a templomokból elvitték az ékességeket, s a barátokat kiköltöztették a klastromokból. Gondolhatni, hogy a zavarosban sokan halásztak, olyanok is, kiknek ahhoz semmi joguk sem volt.

A mi magát a hitújítást illeti, abban Gusztáv király továbbra is igen elővigyázatosan járt el. Az új püspököket például ezentúl is katolikus szertartás szerint szentelték föl, s a fölszentelő még azt az ünnepies ígéretet is vette tőlök, hogy később megszerzik a pápa megerősítését. Csaknem épen oly elővigyázatosak voltak az 1529-iki papi gyűlés határozatai, melyben Luther nevét említeni sem merték, ámbár voltaképen mégis a hitújítás útját egyengették. Sok katolikus szertartásnak ugyanis már protestáns értelmezést adtak; például hogy a képek Krisztus és a szent férfiak emlékére vannak a templomokban felfüggesztve, nem pedig azért, hogy a hívek tédet hajtsanak előttök; a szentelt víz nem mossa le a bűnököt,

hanem csak emlékeztetőül szolgál a keresztségre; zarándok útakat jó hitszónokok meghallgatása végett kell tenni, de nem azért, hogy bűnbocsánatot nyerjen az ember, stb. Ezeket a magyarázatokat a papok kötelesek voltak fölolvasni a népnek minden templomban, s különben is csak az «Isten tiszta igéjét» volt szabad hirdetniök, ha nem akarták elveszteni állásukat. Hogy pedig magok a papok és papnövendékek is ösmerjék az «Isten tiszta igéjét», az iskolákban és székesegyházakban mindennap kellett egy fölolvasást tartani a szentírásból. Minden püspöki megyébe küldött a király lutheránus prédikátorokat; de ezeket sok helyütt nagyon rosszul fogadták; a papok és deákok kövekkel és botokkal bántalmazták őket, s azért sokszor kénytelenek voltak visszavonulni.

Hanem azért a lutherismus folyton terjedt. A harminczas években egy Norman György nevű német pap jött a király udvarába, ki el volt látva Luther és Melanchthon ajánló levelével, s csakhamar annyira meg tudta nyerni a király kegyét, hogy ez megtette őt az egyházi ügyek fő felügyelőjévé az egész svéd birodalomban. Mint ilyen rögtön hozzáfogott az egyház teljes újjáalakításához, egészen olyanná akarván azt tenni, a milyen Németországban volt. Ettől fogva nem adták föl az utolsó szentséget, nem volt szabad imádkozni a szentekhez, nem volt szabad használni a szentelt vizet, stb. Több magasabb papi méltóságot megszüntettek, s a híveknek az Úr asztalánál a kelyhet is kezdték nyújtani. Így vált Svéd- és Finnország lassanként lutheránussá.

A hitújítás tagadhatatlanul nagyon jó hatással volt a finn népre. A katolikus hit nem tudta kiirtani a pogánykori babonáságot; a ráolvasások és más babonás szertartások csak úgy dívtak a keresztyénség behozatala után is, mint a pogánykorban, csak annyi volt a különbség, hogy Ukko és a többi pogány isten helyébe Krisztus, szűz Mária és a szentek nevei léptek. Így például szűz Máriát hitták segítségül a gyermekágyasok; sz. György volt a nyájak védője, sz. Olaf a termésre és sz. Katalin a bárányok egészségére ügyelt; különben a szentek általában a házi istenek szerepét vették át. Egy szóval: a pogány vallás a katholicismus korában még majdnem változatlanul volt meg a népnél. Az új hitnek is sokat kellett küzdenie vele, míg legyőzhette, sőt még most sem győzte le mindenütt teljesen.

De nemcsak emnyiben állt a hitújítás befolyása. Mint mindenütt, úgy Finnországban is, jótékony hatással volt a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztésére, mert az első hitújítók egyike volt az, ki megalapította a finn irodalmat, míg a hitújítás kora előtt senkinek esze ágában sem volt finnül írni. A közművelődésre azonban eleintén nem volt oly nagy befolyása, mint más országokban, s ennek oka Gusztáv király fősvénysége volt. Ő az iskolákkal nem sokat törődött, igen keveset költött rájuk, s így természetes, hogy nehéz volt belejök jóra való tanítókat kapni. A papi tekintély megcsorbulása és a papi jövedelmek megnyirbálása következtében a gazdagabb családok nem igen adták fiaikat erre a pályára, s így nem is igen küldték iskolába; a tanulók legnagyobb része szegény polgárok és parasztok fiaiból telt ki, a kik azután szegénységök miatt nem mehettek külföldre, tanulmányaikat folytatni, — sőt sokszor még otthon sem végezhatték el iskoláikat, mert megtörtént, hogy a király vagy hivatalnokai erőszakkal vitték el őket írődeákoknak. Ilyeténképen a tanultság nagyon alászállott Finnországban.

A parasztság sorsa meglehetősen szomorú volt a hitújítás korában. A földbirtokok határai akkor még nem voltak pontosan megvonva, s ezt a körülményt a nemesek hasznukra fordították, úgy hogy parasztszomszédjaiktól hol egy darab legelőt, hol egy darab szántóföldet vettek el, állítván, hogy az az övék. Máskor meg pénzt kölcsönöztek a parasztoknak, mikor ezeknek adót kellett fizetniök, s ha adósságukat nem tudták megadni a kiszabott határidőre, mindenöket elvették a lelketlen hitelezők. Az adószedésnél, mint már mondtam, szintén sok visszaélés történt a szegény nép rovására. Ha azután a paraszt törvénybe idézte a zsaroló nemes urat, nagy ritkán szolgáltattak neki igazságot, mert a bírói széken rendszeren annak a nemes úrnak barátja vagy rokona ült, sőt az is megesett, hogy a maga ügyében maga látott törvényt. Sok helyütt a nemesek csak a bírói fizetést tették zsebre, a bíraskodást pedig valami tanulatlan szolgáljukra («törvényolvasóra») bízták, kinek oly nyomorult volt a fizetése, hogy kénytelen volt megvesztegettetni magát. Igaz ugyan, hogy a paraszt, ha ügyében igazságtalanul ítélt a bíró, panasza mehetett a királyhoz, s ez igen gyakran meg is történt; és Gusztáv királyban meg is volt a jóakarata, hogy a nép sérelmeit orvosolja, de uralkodása kezdetén nem volt elég

hatalma hozzá. Parancsára az elhatalmasodott nemések sokszor nem is hederítettek, s a panaszttevő még nagyobb bajba keveredett; a király pedig mind erre kénytelen volt szépen szemet húyni, mert nem akarta magára haragítani a hatalmasabb urakat, kik sokban segítségére lehettek, de sok bajt is szerezhettek neki. De mikor aztán a korona már szilárdabban állt a fején, nagyobb erélyvel fogott hozzá a bajok orvoslásához, s uralkodása vége felé leghatalmasabb alattvalóit is féken tudta tartani, és a legkisebb visszaélésért is kérlelhetetlen szigorúsággal büntette őket.

A kereskedésre nagy gondja volt a királynak. A háborús időkben kénytelen volt a hansa-városokkal oly egyezsége lépni, hogy azok vámfizetés nélkül hozhatnak be Finnországba és vihetnek ki onnan minden árucikket, és a svéd korona alattvalóinak csak Lübeckbe és Danzigba szabad vinniök kereskedelmi czikkeiket. Ez az egyezség természetesen rendkívül nagy kárára volt az országnak, azért a király, mihelyt lehetett, korlátozta s később egészen visszavette a hansa-városok vámmentességi jogát, sőt uralkodása vége felé azt is határozottan megtiltotta alattvalóinak, hogy Lübeckkel semmiféle kereskedelmi összeköttetésben ne legyenek, hanem a szükséges árucikkeket egyenesen Angliából, Franciaországból, Németalföldről és Portugalból hozzák. Ezzel azt akarta elérni, hogy a mi nyeresége volt Lübecknek a közvetítő kereskedésből, az ezen túl az ő alattvalóinak jusson.

Máskülömben is emelni iparkodott Gusztáv király a kereskedést, csak az a baj, hogy terveinek nagy része többet ártott, mint használt. Szerinte a kereskedésnek és hajóforgalomnak csak a városokban lehet jövője, azért nem engedte, hogy a falusiak is részt vegyenek benne. Pedig Finnországban a partvidéki parasztok már régóta messzire terjedő kereskedést űztek; az éjszaknyugati partokról élelmi czikkeket szállítottak Svédországba, a déli partvidékekről pedig faedényeket vittek Németországba és Dániába; ezenkívül vittek Észtorozzagba tűzifát és halakat. Visszajövet azután sőt s más efféle szükségleteket hoztak magokkal. Ezt az élénk forgalmat a király minden áron meg akarta szüntetni, mert ez az ő nézete szerint kárára volt az országnak. De se a fenyegetések, se a szigorú büntetések nem használtak; a forgalom megcsökkent ugyan, de teljesen megszüntetni lehetetlen volt. Uralkodása

vége felé maga a király is meggondolta magát, hallván, hogy a németalföldi parasztok mennyire meggazdagodtak kereskedésük által; a tilalmat tehát nemcsak hogy visszavette, hanem még maga is buzdította a népet a kereskedés folytatására.

Hasonló szigorúsággal, de szintoly kevés eredménnyel gördített a király akadályokat a belső kereskedés elé is. Ez szintén nagyban virágzott akkor. A partvidéki parasztok télen bejártak az ország belsejébe, és sóért gabonát cseréltek. A nemesek, hivatalnokok és papok meg összevásárolták a környékben kapható árucikkeket, s a tengerpartra szállították, hol sokuknak volt hajója. A király ezt is mind eltiltotta, s megparancsolta, hogy a parasztok árucikkeiket a legközelebb eső városba vigyék, ne pedig messzebbre. Azt pedig különösen meghagyta, hogy az orosz kereskedőket nem szabad beereszteni az országba, mert azokban kémeket sejtett.

Mind e tilalmak által a városokat akarta fölvirágoztatni; azonban ezeknek is sok kárt okozott más rendeletekkel, melyek szintén csupa jó szándék kifolyásai voltak. A polgárok sem vihették eladandó holmijokat a merre akarták; az élelmi szerek kivételét például egészen eltiltotta, hogy az eleség az országban nagyon meg ne dráguljon. Néha mégis megengedte a városoknak, hogy egy kis vaját külföldre is vihetnek; a többit természetesen lopva vitték ki.

Egészen úgy bánt alattvalóival, mint kis gyermekekkel; azt hitte, hogy semmit sem tehetnek jól a magok esze után. Azért kötelességének tartotta, jó tanácsokkal látni el őket minden dolgukban. Így például a kereskedőket taníttatta, hogy mit hova kell vinni, s mit honnan kell hozni; továbbá hogy a nyílt tengeren nagy csapatokban vitorlázzanak, hogy biztosítva legyenek a kalózok ellen, de a kikötőbe egyenként fussanak be, hogy az árucikkek sokasága miatt az árak nagyon le ne szálljanak, stb.

A király rendeletei és tilalmai nem szültek oly nagy vizsdatetszést, mint az ember gondolná. Egyesek, kiknek káruk esett miattok, természetesen zúgolódtak, de különben a király nem tett egyebet, mint a mit a közvélemény kívánt. A polgárok mindig azt kiabálták, hogy a parasztok hajózása és kereskedése csak kárára van az országnak. A nagyobb városok meg szívesen elpusztították volna a kisebbeket, hogy ne legyenek vetélytársaik. Például a turkui gyűlésből 1547 folyamodást intéztek

a királyhoz, hogy rendelje el, hogy Naantali és Rauma városok lakói költözzenek mind Turkuba, Tammisaari és Ulvila lakosai pedig Viborgba; — mert szerintök több haszna van az országnak két «fővárosból», mint sok kicsinyből. A király nem teljesítette ugyan a folyamodók kérését, de néhány évvel később maga is a kis városok összeolvasztásáról kezdett gondolkodni. Eszébe jutott ugyanis, hogy egy nagy kereskedelmi közepontot alapít, hova egy részről az oroszok, másrészről a németalföldiek kényelmesen eljuthatnak. Így lőn 1550-ben megalapítva a régi Helsingfors, egy mérföldnyire a mostanító. Gusztáv király most kiadta a rendeletet, hogy ide kell hordani az adó fejében befizetett gabonát, bőroket stb., továbbá hogy az új városba kell költözniök Ulvila, Tammisaari, Rauma és Porvoo városok lakosainak. Ezek természetesen vonakodtak, mire a király egyremásra írta a feddő leveleket, és meghagyta nekik kemény büntetés terhe alatt, hogy oda «takarodjanak». Azonban csak az egy Porvoo város lakosai engedelmeskedtek; s később a király sem sürgette a dolgot, mert a kereskedés nem indult Helsingforsban egyszerre oly virágzásnak, mint ő remélte.

A király tanácsadó irataiból tudhatjuk meg, hogy miféle árúczikkeket vittek ki és hoztak be akkor. Már az ő korában is igen sok deszkát vittek külföldre, ámbár csak akkor kezdtek építeni fűrészmalmokat, s így a deszkákat legnagyobb részt fejszével kellett kifaragni. Nagy mennyiségben szállították az árboczfákat, kátrányt és szurkot, valamint a már fönnebb említett faedényeket is. Továbbá bőroket, egyebek közt jávorszarvasbőroket, noha Gusztáv király egyik levelében panaszkodik, hogy ez a nemes állatfaj az ország keleti részeiben már kiháló félben van. A baromtenyésztők vaját, faggyút és bőroket küldtek külföldre. Nagy kelendőségük volt a finn lovaknak is, és a király gyakran figyelmeztette alattvalóit, hogy nagyon jó lovakat ne adjanak el. Ment a külföldre sok hal, sőt gabona is meglehetősen, s a mi legkülönösebb, oly termékeny országba is, mint Oroszország.

A bevitelnél legnagyobb szerepet játszott a só; ezen kívül hoztak be kisebb mennyiségben czukrot és mindenféle fűszert, déli gyümölcsöt, német, francia és portugál borokat, szöveteket, lovagöltözeteket, stb.

A mi a pénzt illeti, a hazain kívül, melyet egyebek közt

Turkuban is vertek, sok külföldi is volt forgalomban. Az ércz-pénzek déli Finnországban közönségesebbek voltak, mint a svédek, és magyar aranypénzt is elég sokat lehetett látni.

Az ipar nagyon jelentéktelen volt. A bányamívelés, mely Svédországban már régóta virágzott, itt alig hogy megkezdődött. Épen Gusztáv király uralkodása alatt nyílt meg az első vasbánya Finnországban; azelőtt mocsarakból és tavak fenekéről nyerték a vasat, de azért Svédországból is sokat hoztak. Azt már említettem, hogy a finnek mindig híres jó kovácsok voltak, s híróknek megfeleltek ebben a korban is, mikor már finomabb munkákat csináltak; voltak köztök már rézművesek és puskaművesek is. Ennyi az, a mit azon kor iparáról tudunk.

Nagy gondot fordított Gusztáv király a földművelés fölvirágoztatására is. Intézkedései e téren czélszerűbbek voltak, mint a kereskedést illetők, de szintén nagyon önkényesek. Elrendelte, hogy a parasztnak mikép kell berendezniök gazdaságukat, például hogy okvetlenül kell tartaniok teheneket, juhokat és kecskéket, — különben büntetés alá esnek. És ez nem volt pusztá fenyegetés. Minden évben pontos állami vizsgálatot tartottak minden parasztnál, s a kinek nem volt teljes rendben a gazdasága, azt elkergették a birtokáról, és más gazdát tettek a helyébe. Gusztáv király tudniillik abban a hitben volt, hogy mind az a föld, a mi nem nemesi birtok, az a korona tulajdona, s a parasztnak csak bérlői a földeknek, melyekért haszonbér fejében adót fizetnek. Csak Gusztáv második fiának, Jánosnak uralkodása alatt kezdtek megengedni, hogy az adó alá eső földeket örök áron meg lehessen venni.

Uralkodása vége felé az jutott eszébe, hogy állami baromtenyésztő-tanyákat alapít, és e végből vélt birtokjogára támaszkodva, elszedte a parasztoktól az alkalmas földeket, s másokkal kárpótolta őket, melyeket olyanoktól vett el, kiknek az ő nézete szerint túlságosan sok földjük volt.

A vagyonbiztosság tehát meglehetősen rossz lábon állt ebben a korban, de nem állt különben a személybiztosság sem. Ha Svédországban az állami építkezéseknél vagy más munkálatoknál szükség volt munkásokra, a derek király mindjárt az ő hűséges finn parasztjaira gondolt, s ha szép szerével nem akartak jönni, elfogták őket erővel és katonai födőzet alatt vitték Svédországba. Különösen az ácsokat szokta Finnország-

ból hozatni. De nem csak ilyen mesteremberek kellettek ő felségének; egyszer olyan embereket kerestetett keleti Finnországban, kik meg tudják mondani, hol kell kútat ásni, hogy jó vízre bukkanjanak; másszor meg az «orvosláshoz» értő parasztokat akart szerezni ugyanonnan, mert valószínűleg fölébe ment a szavói ráolvasók híre.

Hanem az a királyi kéz, mely oly szívesen elvette a másét, adni is szívesen adott, ha szükség volt rá. A XVI. század közepe táján roppant inséges évek jártak Finnországban, s az éhhalál sűrűn szedte áldozatait. A király minden lehetőt elkövetett, hogy a nyomorúságon segítsen. A nemeseket és polgárokat fölszólította, hogy fölösleges gabonájukat adják el mérsékelt áron; a korona javaiból is adott a szükségét látóknak, de nem ajándékkul, hanem pénzért vagy cserében bőrökért, avagy kölesön is. Végre vetőmagról is gondoskodott a nép számára.

A földművelés általában még igen gyöngye lábbon állt akkor Finnországban. A közönséges években is nagy Isten áldásának tekintették azt, ha az elvetett gabona három magot adott. Termett közönségesen rozs, árpa, zab, továbbá Turku vidékén búza, és keleti Finnországban tatárka (pohánka) is. Babot is termesztettek mindenfelé; borsót ritkábban. Ezen kívül déli Finnországban volt elég len, kender és komló.

A halászat igen jövedelmező volt, valamint a vadászat is. Savonlinnába ezerével hozták évenként a nyúlakat, nyirfajdokat és császármadarakat adó fejében, sőt jávorszarvast is annyit löttek, hogy azzal is fizettek adót. Azonban a mindinkább terjedő földművelés mégis háttérbe kezdte már szorítani a vadászatot.

A mi az erkölcsöket illeti, érdekesnek tartom idejegyezni Olaus Magnus upsalai érsek néhány sorát, melyekben röviden jellemzi a finn népet a XVI. század elején. «A keresztyén hitre térte után», úgymond, «a finn nép miud megtanulta a jó szokásokat; különösen nagyon vendégszeretők a saját házukban. Egymás között a finnek jól megférnek, csendes természetűek és lassú haragúak; de ha sokáig ingerlik őket, végre borzasztó bosszúvágy támad bennök. Szép templomaik vannak és készséggel építenek újakat. Papjaikat nagy becsben tartják és becsületesen megfizetik tizedjüket minden jövedelmükből.»

Ez a jellemzés általánosságban véve megállja a helyét; azonban a mi a papok becsben tartását és a tizedek pontos fizetését illeti, abban a hitújítás — mint már mondtam — jelentékeny változást idézett elő. Abban is elég okunk van kételkedni, hogy a finnek oly csendes természetűek lettek volna, s oly jól megfértek volna egymással. Maga Olaus Magnus említi egy másik helyen, hogy durvák voltak, s azért a fegyvertartás kemény büntetés terhe alatt meg volt nekik tiltva; csak fejszéket volt szabad otthon tartaniok. Azonban a hitújítás korában e tilalom már nem volt érvényben. Az oroszok ellen (1555. és 56-ban) mindenféle fegyverekkel jött a nép, s utazás közben is mindig jól föl voltak fegyverkezve. Szükség is volt rá, mert az útas soha sem tudhatta, melyik perczben rohanja meg valami ólálkodó ellenség; s az emberölés és gyilkosság akkor nagyon közönséges dolgok voltak. Az emberek többet bíztak a magok erejében, mint a törvényben, mely — mint láttuk — nem is igen nyújtott biztos menedéket az üldözöttnek. És nemcsak a nép között fordultak elő azok a bűntények; az akkori törvényszéki iratok és más oklevelek tanúsága szerint a hivatalnokok és nemesek is ontottak embervért, s az is megesett, hogy a béke hirdetői, a papok is véres bűntényeket követtek el. Egy gyilkosság másikat vont maga után, ez megint harmadikat és így tovább, mert a vérbosszúnak még általános volt a divatja, sőt a törvények is megengedték. A gyilkost nem ítélték mindig halálra, hanem ha a meggyilkoltnak rokonai beleegyeztek, csupán pénzbírsággal büntették, mely meglehetősen nagy szokott lenni. Pénzbírságot róttak a tolvajra is, de volt elég példa rá, hogy akasztófára ítélték. Ha nemes embert kellett fölakasztani, azzal tiszteltek meg, hogy piros ruhában kötötték föl. Nőket soha sem végezték ki kötéllel, hanem azokat élve temették el; a boszorkányokat megégették.

A hitújítás általában nem szelidítette eleinte Finnországban az erkölcsöket, hanem ellenkezőleg, rontotta azokat. Sok olyan, a mit az emberek szentnek tartottak, most megvetés tárgya lön; lassanként az emberek mindent meg kezdtek vetni, a mi szent volt. A féktelenség borzasztó arányban nőtt. A sok erőszakoskodást és más gonosztetteket nagyban előmozdította a túlságos sörivás; az Isten háza mellett mindenütt ott állt a sör istenének temploma is, melyet az ájtatos hívek szorgalma-

san látogattak. A pálinka akkor még új és nagyon ártatlan jövevény volt, melyet Németországból hoztak, s leginkább csak orvosságul használtak.

A nép becsületességéről nincsenek adataink, de annyit sejtethetünk, hogy azzal bizony nem lehettek valami nagyra, mikor a nemesek és hivatalnokok, sőt maga a király is oly nagyon keveset törődtek a mások tulajdonjogával. Ennek is a hitújítás volt az oka, mert az egyházi javak visszavétele sokakban fölkelte a kapzsiság ördögét.

Mint már említettem, a finnek, még pedig nemesak a parasztok, hanem a felsőbb rendűek is, durvák voltak tetteikben és beszédjükben, s e tekintetben maga a király sem képezett kivételt. Minden beszédjéből látni, hogy meglehetősen erélyes, de egyszersmind durva kifejezéseket szokott használni, s alattvalói híven követték példáját. E mellett ő felsége babonás is volt, mint az egész nép, s épp úgy hitt a ráolvasások és varázslatok hatásában, mint a legutolsó paraszt, s egyszer szörnyen megijedt az üstökös csillag láttára. Ezen azonban semmi csodálni való nincs, mert a babonáság akkor egészen általános volt.

Ilyen állapotban volt a finn nép Wasa Gusztáv uralkodása alatt, mely önkényes, sőt sokszor erőszakos volt ugyan, de mindig jóakarátú, és csakugyan nagyban növelte a nép munkásságát, jólétét, s az állam hatalmát.

Ifj. SZINNYEI JÓZSEF.

A HÚNOK, AVAROK ÉS KÚNOK.*)

A húnok és avarok nemzetisége a nyugateurópai tudományosságnak már régóta nyílt kérdését teszi. Nálunk azonban a legújabb időkig nem letezett e kérdés. Régóta megszoktuk mi e népeket a magyarok egyenes őseinek tartani. Már a legrégebb történelmi emlékezéseinket tartalmazó krónikákban kétségbevonhatatlan sarkigazságként szerepel a hún-magyar rokonság. S a legújabb időkig megtartottuk azt ilyen sarkigazságnak; hisz oly jól esett a hún-avar dicsőség ve.őfényében sütkérezni! Mikor a múlt század második felében először kezdtek kritikai szellemmel kutatni nemzetünk múltját, e rokonság tényének bolygatásáig senki sem jutott el. Csupán krónikánk nagyon is naiv elbeszélését vonták kétségbe, azon meggyőződésben, hogy abban valóban megtörtént tények emléke lappang ugyan, de ez a hún birodalom pusztulásától krónikáink fogalmazási idejéig lefolyt hosszú századok alatt nemzedékről nemzedékre szállva, végre mondává torzult. S valóban dicséretes buzgalommal láttak hozzá a krónikai elbeszélés magvát képező hún-magyar rokonságot tudomány nyújtotta tényekkel igazolni. Különösen Deguignes húnokról szóló munkáját forgatták szorgalmasan.

Napjaink történetírása azonban kimutatta, hogy krónikáink elbeszélésének alapja a német mondákból s idegen történelmi művekből van merítve. Ez benne az alap és nem a történelmi tények hagyománya. A mi pedig az elbeszélés forrásaiban

*) Vámbéri Ármin: *A húnok és avarok nemzetisége*. Buda-Pest, 1881, nyolczadrét, 1—33. lap. — Hunfalvy Pál: *A kún- vagy Petrarkacodex és a kúnok*. Buda-Pest, 1881, nyolczadrét, 1—49. lap.

nincsen meg, az csak a magyarság érdekeinek megfelelő továbbalakítás. S evvel az egész szépen kigondolt, ezerszer fejtegetett rokonság kitöröltetett a történelmi tények sorából s a meghaladott nézetek lomtárába került.

A másik, avar-magyar rokonságról nemzetünk történeti forrásai egész a renaissance koráig nem tudnak semmit. Addig a magyarság politikai indokokból visszavetette azt, mert a német császárok Nagy-Károly avarok fölötti diadalmas hadjárata alapján akartak jogigényt formálni Magyarországra. Míg nem a renaissance korában Bonfinius tudakossága betoldotta azt a magyar historiába.

Azon tudat, hogy a húnok es avarok nem a mi őseink voltak, nálunk is napirendre hozta a kérdést, hogy mi lehetett azok nemzetisége. S evvel tér nyílt a combinatiók s hypothesisek végtelen árjának. Ismételem combinatióknak és hypothesiseknek: mivel a mit e népekről tudunk, először végtelenül kevés, másodsor ez a végtelenül kevés is olyan, melyből a tudomány mai eszközeivel egyebet kisütni nem lehet. Ezért ez anyag bűvárlatának eredménye mindig csak történeti lehetőség, talán még valószínűség is, de kétségtelen bizonyosságú tény még nem lehet.

Így vagyunk Vámbéri dolgozatával.

Ő a húnokat és avarokat turk nemzetiségűnek állítja. Kiinduló pontúl elmondja, hogy az ó-világ Mongoliától Fekete tengerig nyúló óriási pusztasága «az ó-világ valódi s hamisítatlan nomádjainak, köztök az első sorban értendő török-tatár néptörzsnek már jó korán kedves tartózkodási helyül szolgált s szolgál ma is». Azután fölhozza az egykorú byzanti forrásokból a húnok es avarok életmódjára, gondolatmenetére s vallási szokásaira vonatkozó reszleteket. S miután összehasonlította őket a most élő turk eredetű nomád népek jellemvonásaival, azon eredményre jut: «hogy a nevezett nomádok szükségképen legnagyobb részint az ural-altáji népcsalád török-tatár ágához tartoztak». Vámbéri összehasonlítása igaz, de a belőle levont következtetés már nem áll. Mivel a fősorolt tulajdonságok e nomád népeknek nem törzsi, nem faji jellegét, hanem csupán lakhelyök természeti viszonyaiból kifejlett sajátságát képezik.

Azokon a végtelen pusztákon, hol a gyalog ember a legtehetetlenebb lény volna a világon, a népek élete elválhatatlan

núl összenő a lóéval. — Az égalji viszonyok minden fogalmat meghaladó nagyságú ingadozása lehetetlenné teszi a földművelést. Itt a népek nem vetnek, mert nem arathatnak, hanem örök zsidóként bolyganak nyájaikkal legelőről legelőre. Azonban nem egyesével, mint a hegyi pásztorok, mivel e pusztákon a helyi viszonyok se neki, se nyájának nem nyújtanak ótalmat az időjárás viszontagságai s a kapzsi szomszédok ellen: hanem olyan apróbb csoportokban, melyek egyrészt elég erősek a közös tulajdont megvédeni, másrészt a táplálásukra szükséges nyáj sem oly nagy, hogy ne volna képes mindenhol elegendő élelmet találni magának. Ezért vannak a nomád népek törzsekre szakadozva, melynek nagysága a legelő minőségétől függ. A dús mezőkön nagyobb nyájak is találnak elég táplálékot, — itt a törzsek is nagyobbak, mint a kopár mezőkön. — Tulajdonuk védelmére örökösen hadilábon állva, minden egyes ember érzi saját egyéni értékét. S mivel a földművelés által nincsenek a földhöz nyugözve, az ingatlan birtok életéből folyó vagyonaránytalanság s társadalmi különbségek sem léteznek nálok. A törzs főnökétől annak legutolsó tagjáig mindegyik egyformán szabad. — Ugyanazon természeti viszonyok hatását megtaláljuk a nomádok vallási fölfogásában is. Hisz minden nép földi élete képére teremti meg a túlvilági lét képzetét s alkotja meg imádása tárgyát. A szent folyamának partjaira lánczolt indus, egyiptomi és mexicói életét folyamainak naptárszerű pontossággal történő változásai szabályozták. Istenét sem volt képes egyébként képzelni, mint egy nagy kalendáriom-csinálót, kinek ő föltétlen engedelmes-séggel tartozik. A nomád népek pusztáin a legcsikorgóbb teleket a legtikkasztóbb nyarak váltják föl. Rettenetes zivatark zúdulnak végig annak végtelenségén, a hajlektalan kóborló népek fülébe ordítva: reszketetek! S ezek reszketnek is, míg a vihar dühöng. S ha elvonúlt, rá sem gondolnak többé. Ily viszonyok közt egy mindent intéző bölcs és hatalmas szellembe vetett hit helyett csak szellemekkel teli babona fejlődhetik ki, mely szellemek mindegyikének másképp nyilatkozik hatalma. S valóban ilyen a pusztai népek általános vallása: a shamanismus.

Vámbéri mindezen jellemvonásokban a turk népek faji jellegét látja. De hogy mennyire nem az, legjobban bizonyítják az új-világ nomád nepei. Az éjszak-amerikai prairiek indusai-

nál az ó-világ nomádjainak minden fontosabb jellemvonását föltaláljuk, bizonyságul, hogy mindezek csak az egyforma természeti viszonyok egyforma szülöttei.

Magá Vámbéri is érzi érvelése gyöngeségét, midőn ezt csak másodlagos jelentőségűnek tartja.

«Főérvünk — írja ő — ama nomenclatura nyelvi jellegén alapul, melyben mind az előkelő egyéniségeknek, mind az egész nép nemzetség-ágainak tulajdonnevei foglaltatnak és melyek majdnem egytől egyig a legrégebb török nyelvjárások egyikéhez tartoznak.» Itt is fölmerül kételye érveinek helyességére nézve, s méltatja «az ellenvéleményt, mely a személyi és népi tulajdonnevek bizonyító erejét elégtelennek tulajdonítja». Igazolni is iparkodik eljárását, mikor elmondja, hogy a mai európai viszonyokból nem következtethetünk a húnok és avarok korára, mert az ó-világ két fővállása: Európában a keresztyén, Ázsiában a mozlím oly elnevezéseket honosítottak meg, melyek nem az illető nép ethnographikus sajátjai. A húnok és avarok korában azonban a szármát síkság népei még mentve voltak e befolyásoktól. Ez igaz, csak hogy a tulajdonnevekből okoskodás gyöngöje oldala nem csak a történeti viszonyokban rejlik, hanem még inkább a nyelvészeti kutatások lényegében. Ugyanis minden nyelvészeti kutatásnál három szempontot veszünk tekintetbe. Magát a nyelvet, a szó alakját s a szó jelentményét. Ha e szempontok közül kettő ismeretes, belőlük mindig biztosan következtethetünk a harmadikra. Ebből kifolyólag a helyes nyelvészeti okoskodásnak csakis három módja lehet. Első: midőn a szó alakjából és jelentéséből a nyelvet keressük. Így jártak el például a «német» szó származtatásánál, melynek alakját és jelentését ismerjük, de a magyarból nem értelmezhető az. Azonban mivel a szó ugyanez alakban és jelentésben a szlávban is megvan s ebben értelmezhető is — jelentvén érthetlent, vagyis idegen nyelvet beszélőt — kétségtelen, hogy a német szó szláv eredetű s csak kölcsönzés útján jutott a magyarba. — A második módnál a nyelvből és a szó alakjából annak értelmét fejtjük meg. Ilyen a «magyar» szó etymológiája Hunfalvynál, ki a szó alakjából s a magyarral törzsrokon finn-ugor nyelvekből kimutatja, hogy annak eredeti értelme föld embere. — Végül a harmadik módszernél a nyelv és a szó jelentménye után az alakot keressük. Ezt tette Hunfalvy a legutóbb lefolyt nagy irodalmi vitában a «szekely»

névvel: midőn a magyar nyelvre s a székelység határőri rendeltetésére támaszkodva, kimutatta, hogy e szó eredeti alakja szék-el, melléknévi alakjában szék-el-i, melyből székely lett. — A helyes nyelvészeti kutatásnak csakis e három módja van. A más úton alkotott nézetek, bármily éles elméjű kombinációkon alapuljanak is, pusztán nézetek maradnak. A hibás nyelvészeti okoskodások között a legelterjedettebb, hol magát a szó alakját elégnék tartják a következtetésekre. Ez volt a középkor etymológiája; krónikáinkban Álmos, Munkács, Ungar, Hispania, Strassburg stb. szóké ilyenek. — Ez az etymológiája a nemzetiségi mozgalmak lázas fejű gyermekeinek is. Ilyen volt nálunk a Horvát István-féle iskola a maga hajmeresztő szófejtéseivel, melyek szerencsénkre nehezen hozzáférhető folyóiratokba vannak eltemetve. Ilyen a mai oláh történetírásé . . . Ez a pusztán szóalakjára támaszkodó szófejtés körülbelül oly viszonyban áll a tudományos nyelvészethez, mint az alchimia a mai vegyészethez és physikához. Csakhogy nagyon gyakran már kutatásunk anyaga olyan, melylyel nem tebetünk egyebet alchimista-szerű találgatásnál. Így vagyunk a hún-avar tulajdonnevekkel, mert bennök csupán az alakot bírjuk és sem a nyelvet nem ismerjük, melyen azok jelentését kereshetnők, sem a jelentést, melyen a nyelv után kutathatnánk. Vámbéri még is megkísérti ezt. S mivel szerinte azon tulajdonnevek egy részének van bizonyos jelentése a turk nyelvekben, magokat a szókat turk eredetűeknek mondja s ez alapon a hún-avar népet turk népeknek állítja. Az ilyen magyarázatokban: Akkaga = fehér úr, Anaga = úrnő, Oibars = oroszlán, Baján = hatalmas stb. a valóság igen nagy, mivel a nomád népek személynéveinek csakugyan ilyen fajta jelentménye van. Csakhogy az ő általa fölhozott nevek nem mind ilyenek. Legnagyobb részét már csak combintív úton lehet megfejteni. Ezeknél a mily mértékben különbözik a tulajdonnév alakja a neki megfelelő turk szó alakjától, olyan arányban csökken a magyarázat valóságossága is. Vannak végül olyanok is, melyeknél a magyarázat az egyes neveknek tulajdonított értelem miatt nemcsak a valóságosság, hanem még a lehetőség határán is túl van. Mint: Akum = fehér homok, betörös, Berikli = kormányozás, Zank = fagy, Kuridak = pusztá hegy, Edekon = szerencsés nappal stb. lévén ezek mind személynévek!

Különbözik Vámbéri az által, hogy csaknem valamennyi

hún-avar nevet turkológiából törekszik megfejteni, egy fontos történeti viszonyt hagyott számításán kívül. Azt, hogy a népvándorlás vad hullámai a legkülönbözőbb eredetű népekből álltak, miket nem ethnographikus szempontok egyesítettek, hanem a politikai érdekek. Így Priskos követségi tudósításából s Jornandes vad szenvedélytől lángoló leírásából tudjuk, mennyi mindenféle nép tarka keverékéből állt az a világrengető hún hatalom. S ezért azon mindenféle elemből álló és hún és avar név alatt összefoglalt néptenger betvenhat szónyi maradékát kizárólag turkológiával magyarázni, véleményünk szerint nem lehet.

Megengedjük, hogy Vámbérinek igaza van, miszerint a húnok és avarok törzse csakugyan turk eredetű volt. Mert nincs alapunk, melyből egy ellenvéleményt képesek lehetnénk igazolni. Sőt tulajdonnevekből merített indokolása a valószínűség bizonyos fokára is emeli a lehetőséget, hogy a hún-avar névvel jelölt néptenger egy részét turk eredetű népek alkották. Csakhogy e fok még mindig messze van azon történeti bizonyosságtól, melyet Vámbéri nézetének követel.

Égész más fajta bizonyítékok vezetnek rá bennünket, hogy a magyar történelemben egy másik nagy szerepet játszó népet, a kúnokat kétségtelenül turk eredetűeknek állítsuk amaz előszeretettel dédelgetett nemzeti meggyőződéssel szemben, mely bennök tősgyökeres magyarságot lát. Mert e néptől nem kizárólag tulajdonneveket bírunk, mint a húnoktól és avaroktól, hanem nyelvöknek egész leltárát azon 1303-ban írt codexben, mely Petrarca könyvtárából jutott a velencei szent Márk templomba. Nem rég, hogy gróf Kuun Géza fáradozásai következtében e fontos emléket akadémiánk kiadta, Hunfalvy alkalmat vett magának ennek alapján behatóbban szólni a kún nyelv sajátosságairól s részletesen elmondani a kún nép történetét, föltüntétől a magyarságba olvadásáig. Értekezése csak egyetlen lenyeges pontban módosítja *Ethnographiájában* kifejtett nézeteit, hanem helyette annál számosabb új részlettel bővíti azt. Tárgyalásának legfontosabb része az, mit a kún nyelv képesán a magyar nyelvre történt turk hatásokról mond. Már *Ethnographiájában* két ily hatást különböztetett meg. Egy régiebbet, mely különösen a marhatenyésztésre vonatkozó szavakkal gazdagította a magyar nyelvet. Ez szerinte a történelemből ismert kabar csatlakozás alkalmával történt volna.

S egy újabb hatást, mely a másfél százados török uralom alatt az ozmántól eredt. Ma az utóbbi, ozmán hatásról szóló nézetét megtagadja. «Ebben esalatkoztam — írja ő — nem figyelmeztvén a vallásra, mely egyfelől a nemzeti összeolvadásra a leghathatósabb tényező, másfelől pedig azt legerősebben akadályozza is . . . Ez által váltak szlávokká az oroszok az oroszok közt, a bolgárok a bolgárok között.» Szerinte a vallás hatása alatt alakultak a mai román népek a germanokból. «A török nálunk, mint büszke győző, s a magyar mint hódoló mindegyik egyaránt ragaszkodék a maga vallásához; azok tehát nem olvadtak, nem is olvadhattak egybe a különböző vallások miatt. A török uralkodás idejében nagyon kevés hatása volt a töröknek a magyarra, s ennek a törökre, s a kevés is múló vala.»

Mi Hunfalvy módosított nézetét hibásabbnak tartjuk az elsónél. Mert ott az a kiindulás alapja, miszerint a nyelvi hatás a népek egybeolvadásából származik, csak a kabarokra nézve volt fölvéve. Módosított nézetében pedig a második turk hatást is ez alapra fekteti, midőn annak eredetét a bessenyőkűn beolvadással magyarázza. Nézetünk szerint Hunfalvy fogalomzavarban volt, midőn a népek egyesülése s azok nyelvének egymásra hatása között ok és okozati kapcsolatot látott: lévén e kettő egymástól lényegesen különböző két dolog. Mivel az egyes szavak és kifejezések nem az emberekkel jutnak az egyik nyelvből a másikba, hanem új fogalmakkal, új tárgyakkal, világos, hogy a népek összeolvadása nem a nyelv anyagát bővíti új kifejezésekkel, hanem csak a népek egyikének nyelve terjed általa, mivel az ilyen egyesülés után a politikai túlsúlyyal bíró nép nyelve rendszeren kiszorítja a másikat. Más a nyelvi hatás, mely kizáróan szó- és kifejezőkölesönzésből áll; általa egyik nyelv sem vesz el, régi szókészletök megmarad, nyelvi szerkezetök csak igen nagy hatások mellett változik. Hogy mily viszony van a népek egyesülése s azok nyelvi hatása között, arra legtöbb fölvilágosítást azon indok vizsgálata nyújt, melyekből ezek mindegyike ered. Ez indok mindkettőnél az érintkező népek vallási s politikai viszonyai, életmódja, ismeretköre, szóval műveltségi állása. Csakhogy e viszonyoknak befolyása épen ellenkező a népek egyesülésénél mint a nyelvi hatásnál. A mi az egyikre nézve kedvező, az a másikra hátrányos. Így ha két nép műveltsége akár a

fejlettség fokában, akár a minőség tekintetében eltérő, úgy minél nagyobb ez az eltérés, annál nagyobb akadályul is szolgál a két nép egyesülésére. A nyelvi hatás meg épen a műveltségi eltérés nagyságával arányosan növekszik, mivel a két nép között annál több az ismeretlen fogalom, melyet föleserélnék egymással: természetesen annál több szó is kerül ez által egyik nyelvből a másikba. Ebből kifolyólag az időpontra nézve elmondhatjuk, hogy a nyelvi hatás az érintkezésnek azon pillanatában megkezdődik, a mint az egyik nép az első ismeretlen tárgyat észreveszi a másikonál. Két nép szorosabb csatlakozása azonban csak akkor lesz lehetséges, midőn azok műveltségi eltérései leköszörülődtek. Áll pedig ez a leköszörülődés abban, hogy mindegyik átköleszöni a másiktól azon ismereteket és intézményeket, a melyekkel eddig nem bírt, hogy ezáltal a műveltségök között levő űr kitöltessék. Ez a processus tehát nem egyéb azon folyamatnál, melynek nyelvi szülötte a nyelvhatás. Világos tehát, hogy a nyelvi hatás nem a népek egyesüléséből eredt, mint Hunfalvy fogta föl, hanem megfordítva, a nyelvi hatás előzménye az egyesülésnek. Így történt a középkor elején a római birodalom lakosságának s a népvándorlás népeinek egyesülése. A rómaiak századokon át a városi elemet alkották, a barbárok meg a falusit; őket éles határok különítettek el egymástól. Idő folytán a barbárság emelkedni kezdett, mi közben nyelvek tele lett latin kifejezésekkel, a rómaiság meg süllyedett. A két elem egyesülése csak akkor történt meg, mikor az egyik a folytonos emelkedés, a másik meg a folytonos süllyedés következtében egy műveltségi színvonalra jutott. S mivel a két elem egyikének sem volt valami jelentékenyebb politikai túlsúlya a másik fölött, nem is szorította ki egyik nyelv sem a másikat, hanem a kettőből alakult egy harmadik — a mai román nyelvek — melyben épen úgy megvan a latin és germán alkatrészek közti paritás, mint a hogy a két elemben megvolt a politikai paritás egyesülésök alkalmával. Némi eltéréssel így történt a magyarsággal is. Beköltöző őseink az egész Közép-Duna medenczében szláv fajú népeket találtak. Ezek közt a Dunán túl lakók — épen hová a magyarság zöme tódult — a beköltözés után nagyobb részben földművelők voltak. Őseink pedig baromtenyésztő nomádok. A két elem hatása nem sokára megkezdődött. Mi eltanultuk a szlovénektől a földművelést s egyidejűleg átköleszö-

nöztük tőlük az e foglalkozásra vonatkozó szavakat. Egyenlő műveltségi állásra jutva, ők szépen összeolvadtak velünk. Csak-hogy köztünk s a szlovének közt nem volt ám meg az a politikai paritás, a mi a germán s római elem közt. Az összeolvadás után használatba jött nyelv nem is lett egy mindkét nyelvből alakult harmadik, hanem a mi nyelvünk kiszorította használatból a szlovént, mert a politikai túlsúly a mi részünkön volt. Ez elenyészett szlovén nyelvből nem is maradt fenn Magyarországon egyéb, a magyar nyelvbe átkölcsönzött szavaknál.

Világos, hogy a népek érintkezésekor az alacsonyabb műveltségű tanul többet, ezért ennek nyelvére történik a nagyobb hatás. Legutolsó szélsősége e viszonynak azon eset, midőn az érintkező népek között a magasabb műveltségű valaha ugyanolyan minőségű, ugyanazon fokon álló műveltséggel bírt, mint azon nép, melylyel később érintkezésbe jött. Ekkor a műveltebb nép nem kölcsönöz semmiféle ismeretet a műveletlenebbtől, s nyelvén sem látszik meg semmiféle hatás. Ha pedig az ily népek egyesülnek is, s az egyesülésnél a műveltebb részén van a politikai túlsúly: úgy a műveletlenebb nép nyelve a legutolsó szóig nyomtalanul elvész. Így történt a bessenyőkkel és kúnokkal, a kik úgy tüntek el a magyarságban, hogy nyelvöknek épen semmi hatása nem volt a magyar nyelvre.

A nyelvi hatás módjáról ez általános körvonalakban vázolt nézetünkhöz érdekes bizonyítékot nyújt azon kérdés behatóbb tárgyalása, mi módon történt a turk nyelvek hatása a magyarra. S ez alkalommal behatóbban szólhatunk Hunfalvy nézetéről is. Őt azon nézetre, hogy a turk elem turk népek csatlakozása következtében kerülhetett nyelvünkbe, Konstantinos Porphyrogenitos császár magyarokról szóló becses tudósítása vezette. Ez a kozár főnhatóságról emlékezve, mondja: «tudni kell, hogy az úgynevezett kabarok a kozár nemzetből valók. Lázadás történvén egyszer az uralkodás miatt, eme behatárolásban a régi hatalom győze; a lázadók egyrésze levágaték, másik része a turkokhoz (magyarokhoz) meneküle s azokkal egyesült. Azért a kozár nyelvre taníták a turkokat s a mai napig megtartják a magok nyelvét, de tudják a másik, a turkok nyelvét is». — «Igen ajánlkozik a gondolat — írja Konstantinos e helyére utalva Hunfalvy — hogy a törökség a

magyar nyelvbe a kabarok által került.» Ennek az okoskodásnak mintájára módosította nézetét a második turk hatásra nézve, midőn az ozmán uralom helyett a bessenyő-kún csatlakozás eredményének nyilatkozta.

Elmondhatnók, hogy Konstantinos császár sorai nem nyelvi hatásról, hanem nyelv-elsajátításról szólnak. Csak hogy az egész tárgyalás czéltalan volna, mert oly fontos ethnographiai kérdés eldöntésére, milyen a magyar nyelvben található turk hatás magyarázata, egy középkori történetíró odavetett szavai elégtelenek, ha e történetíró mindjárt Konstantinos is. Sokkal fontosabb bizonyítékokat nyújtanak nekünk a nyelvészeti kutatások eredményei, mikben az orosz-lánrészt éppen Hunfalvyé. Ezekből tudjuk, hogy a magyar nyelv eredeti ugor szókészlete csupán a halász és vadász életmódra vonatkozó szavakat tartalmazta. A délibb vidékek egész állat- és növényvilága s a magasabb műveltségi fokot képező állattenyésztésre vonatkozó szavak mind a turk eredetű nyelvekből vannak kölcsönözve. E nyelvészeti adatokból könnyen levonhatjuk a történelmi tényt. A magyarságnak ugor őshazája magas éjszakra feküdt, hol életmódja kizárólag halászat s vadászat volt. Dél felé költözködve, turk eredetű népek közé jutott s ezek közt ismerkedett meg az állattenyésztéssel. Most már csak az a kérdés, hogy a déli vidékeknek melyik részén történt ez. Erre a turk nyelvekből kölcsönzött szók közül az állat- és növényvilágra vonatkozók adnak biztos fölvilágosítást. Közöttük legnevezetesebbek: árpa, búza, alma, körte és a tevé. Mi ugyan nem ismerjük az utat, melyen a magyarok éjszaki őshazájukból dél felé jövének, azért mégis az Ob és Jenisei mentét vesszük föl ilyenek, mivel a vándor népek kivétel nélkül a nagyobb folyamok mentén szoknak haladni. Nyugat-Ázsiának pedig ez a kettő legnagyobb folyama. Különbösen is ha ez iránytól keletre vagy nyugatra néhány fokkal hibázunk is, az tárgyunkra nézve teljesen mindegy. E folyamok délről éjszakra futva, természetes meridiánokat alkotnak s így különösen kedvező alkalmat nyújtanak nekünk az egyes kulturnövények elterjedési határainak megjelölésére. Így a Jenisei folyam mentén az árpa elterjedésének éjszaki határa az éjszaki szélességnek 60-dik — a búzáé az 58-dik — a gyümölcsfáké (alma, körte, gyümölcs) az 50-dik — a tevéé az 52-dik fokáig terjed. A magyarság éjszokról dél felé vándorlása közben a felsorolt szélességi fokok-

nál találkozott először az egyes növényekkel és állatokkal, s ezóta nyugat felé költözése közben a végtelen szármát síkon átvezető útján mindig e növények s állatok elterjedési területében élt. Ha állna Hunfalvy nézete, miszerint mindezen tárgyak turk eredetű elnevezése csak a kabarokkal csatlakozás alkalmával jutott volna a magyar nyelvbe, a mi tudvalevőleg a mai Moldva s Bessarabia területén fekvő Atelkusuban, tehát a szármát síkon vándorlásnak legutolsó állomásán történt: akkor a magyarság a Jeniseitől a Dnjeperig vezető hosszú útja alatt e fontos élelmi szereknek még egyikét sem ismerte volna meg, mígnem azután a kabarok fölhívták rájuk figyelmüket. Sőt mi több, folyton állattenyésztő népek között vándorolva, még az állattenyésztésről sem volt addig fogalmuk, mert hisz az: ökör, borjú, kos, ürü, disznó, stb. mind egytől egyig turk eredetű szók. Még furcsábban vagyunk a tevével. Ez állat elterjedésének éjszaknyugati határát a Don képezi. Atelkusu, a kabar csatlakozás színhelye, pedig ettől már jó kívül esik nyugatra. S mivel a teve is turk szó, s ha csakugyan kabar csatlakozással jutott a magyar nyelvbe, úgy ez csak a neki megfelelő fogalom nélkül juthatott oda!

Még nagyobb furesaságok jönnek ki Hunfalvy második nézetéből, mely szerint turk szavaink közül csak azok jutottak a kabar csatlakozás következtében nyelvünkbe, melyekben a sziszegő mássalhangzó *R*-ré válik. Például tengiz = tenger, oguz = ökör. A többit pedig mind a kúnok beolvadása következtében nyertük. Ilyenek a főtebb tárgyait árpa, búza, stb. kívül: atya, anya, kép, betű, sátor, csónak, béka, balta, borsó stb. sőt még a teve is. Ha e nézet állna, akkor a nomád sátor alatt lakó magyarságnak még sátra megjelölésére sem lett volna szava; midőn nyugat példájára királyaink már régen fölirásos pénzeket verettek s nyugat civilizatioja már régen utat tört hozzánk is: a betűt még nem voltunk képesek nevel nevezni; — mikor már a nemzet legnagyobb része földmivelővé vált: még mindig nem tudta volna szóval jelölni az árpát, búzát, almát, körtét, gyümölcsöt, mígnem végre a nomád bessenyő-kún népek bevándorlása következtében a reg ismert fogalmak megjelölésére ettől nem kapott szavakat! Hiszen mikor a nomád népek beáramlása megkezdődött, a szlávsnak a magyar nyelvre hatása már be is volt fejezve. Mert épen Hunfalvy bizonyította be, hogy a székelyek nyelvében ezt a

szláv hatást egész bevégeztségében föltaláljuk, pedig őket még akkor telepítették ki a magyarság kebeléből Erdélybe, mikor a bessenyők még Moldva-Oláhországban tanyáztak, a kúnok pedig először tűnnek föl az orosz évkönyvek lapjain, mint a kik a Volga vidékéről csak most nyomulnak elő. S ha a szláv hatás ilyformán megelőzte a bessenyő-kúnt, nehéz elképzelnünk mért várt a magyarság ez utóbiak jöveteléig, s mért nem vette át a szlávoktól e fogalmakra megfelelő szavakat, kiktől a földművelésre vonatkozó egész szótárát kölcsönzé? Igaz, volna ez okoskodás elől egy kitérés. Az, hogy a magyarságnak mindezen fogalmakra lettek volna régibb kifejezései, csakhogy azokat később a turk elnevezések kiszorították. Csakhogy ez ellenkezik a nyelvtörténelem azon sarkigazságával, mely tanítja, hogy valamely szó csak a neki megfelelő fogalom eltüntével veszhet ki valamely nyelvből. Mert ha a nyelvekben az egyes fogalmaknak megfelelő szók derüre-borúra változhatnak, mit érne az egész nyelvtörténelem? . . . Sőt mi több a magyar nyelv turk eredetű szavai közül a szláv nyelvekben is találunk egy csomót, mint: kender, sátor, csónak, bitsak, tolmács. Vajon itt is a kún szók szorították-e ki e tárgyak eredeti szláv elnevezéseit? vagy pedig a szlávok a magyarság útján kapták ezeket a turk szókat még akkor, midőn a magyarság útján e tárgyakkal először megismerkedének?

Ily nehézségekkel szemben nem fogadhatjuk el Hunfaly nézetét s tagadnunk kell, miszerint turk eredetű szavaink a történelmi kabar, bessenyő vagy kún csatlakozással jutottak volna nyelvünkbe, hanem mivel a nyelvi hatás az új fogalmak kölcsönzésével történik egyidejűleg: azt kell hinnünk, hogy turk szavainkat nem egyszerre, s nem is egy néptől kaptuk, hanem a szármát síkság turk eredetű népei között való tartózkodásuk hosszú ideje alatt szedegették föl azokat őseink, a mint itt-ott egy-egy új fogalommal gazdagodtak. Azon tüneményt pedig, hogy e szók egy része a kún nyelvben is megvan, háromféleképp magyarázhatjuk meg. Először, hogy azok a turk népek közös nyelvkincséhez tartoznak; másodsor, hogy őseink már érintkeztek valamikor huzamosabban a kúnokkal a szármát síkon vándorlásuk valamely szakában, s ekkor kölcsönözték el azokat; harmadszor, hogy a magyarok és kúnok egy közös forrásból kapták közös fogalmaikat s az ezeknek megfelelő szavakat. Ez utolsó annyival is valószí-

nübb, mivel a kúnok nyugat felé költözések közben ugyanazon úton jöttek, merre két századdal korábban a magyarság jött s így mindenhol ugyanazon természeti viszonyok hatásának voltak kitéve s nagyjában még mindenhol ugyanazon ethnographiai viszonyokat is találták. Turkológjaink földadata leendő kimutatni, hogy szavaink mindegyike e csoportok melyikéhez tartozik.

De hát hová lett a kúnok azon nagy tömegének nyelve, mely a XIII. század viharai elől özönlött át a Kárpátokon, ha még néhány kúnnal közös szavunk eredetét is megtagadjuk tőlök? A történelem és nyelvészet erre is megadja a feleletet. Említettük, hogy a kúnok ugyanazon úton jöttek, mint őseink. De se a szármát síkon, se moldva-oláhországi tartózkodásuk alatt nem érintkeztek valami magasabb kultúrával, mely őket oly fogalmakkal, következőleg oly szavakkal is gazdagította volna, melyekkel a magyarság ugyanitt tartózkodása idejében szükségkép ne ismerkedett volna meg. Következőleg midőn a kúnóság a magyarság kebelébe költözött, éppen olyan nomád volt, mint ez utóbbi volt még csak nem rég is, és így nem is hozhatott magával oly fogalmakat, melyeket a magyarság már régebben ne bírt volna, s melyekre ne lett volna megfelelő kifejezése. Ezért nem volt a kún-bessenyő nyelvnek éppen semmi hatása a magyarra s midőn elveszett, nyomtalanul veszett el.

Végül, hogy az ozmán hatásra térjünk át, Hunfalyynak tökéletesen igaza van abban, miszerint politikai és vallási szempontok akadályozák a másfel százados török uralom alatt a két nép nagyobb mérvű egybeolvadását. Ez így történt a Balkán félsziget szláv lakosságú tartományaival is. De a két nyelv egymásra nem hatásának forrása máshol van. Az ozmánság nem hozott magával oly kultúrát, melyből az akkor már európai színvonalon álló magyarság valami sok új fogalmat talált volna, s így sok új szót is vehetett volna föl nyelvébe. A törökseggel ugyan tanulhatott volna tőlünk eleget, ha hazánk nem játszott volna mindvégig a hódolt tartomány szerepét, melynek csupán adószedőit s helyőrségét tette az ozmán elem. S mivel a török elem nagyobb mérvű betelepítését még csak meg sem kísérelték soha: a két nép szorosabb érintkezésének s evvel a két nyelv mélyebb egymásra hatásának lehetősége is ki volt zárva.

Különben őszintén szólva, nyelvtörténeti kutatásunknak

épen a török hatás kora a mostoha gyermeke. «A nagy és jelentékeny hiba, melyet itt elkövettek — írja Vámbéri — az, hogy a török nyelvkincs fölhasználásánál a legrosszabb forrásokhoz, például az ozmánhoz, tehát oly nyelvhez fordultak, mely már Nyugat-Ázsiában föltüntekor persa-arab kölcsön vett szókkal eredeti jellegéből kiforgatva, a kutatónak ritkán volt képes segédkezést nyújtani.» Vajha ne maradna egyszerűen e hiány fölismerésénél, hanem azon mélyre ható nyelv tanulmányok segítségével, melynek, mint «szakmájának évtizedeket szentelt» s a nomád népek életéről szerzett körülményes tapasztalataival oly földérintője lenne nyelvtörténetünk e sötét fejezetének, mint az ugor kornak Budenz és Hunfalvy, a szlávoknak Miklosich!

CSETNEKI ELEK.

PICKERING ÖDÖN.

Beszély.

(Második és utolsó közlemény.*)

II.

Úgy látszott, hogy Blumenthalné asszony egy időre fölhagyott a Kursuallal, én legalább híret porát sem láttam. Hihetőleg fiatal barátja érdekes tanulmány volt, a tanuló pedig magányt keres.

De végre mégis megjelent ő nagysága egy este az operában, a hol ülőhelyemről egy páholyban láttam meg; rendkívül esinos volt. Patti Adelina énekelt, s miután a függőnyt fölhúzták, a szinpad egészen elfoglalt, de legördültével a fölvonás-közben láttam, hogy *Cleopatra* írónőjénél ott van fiatal imádója. Pickering valamicskével hátrább ült, előrehajolva, a Blumenthalné válla fölött nézett ki a páholyból, a nő pedig legyezőjét lassan mozgatva előre és hátra, szemeit szétjártatta a házban, s látszólag egyik vagy másik egyénről beszélt. Kétség kívül éles megjegyzéseket tett; de Pickering nem nevetett, imádottja jelzéseit kísérte szemeivel, száját félig nyitva tartotta, mint szokta mindig, mikor érdeklődött; nagyon komoly képet vágott; örültem, hogy háta mögött levén, Blumenthalné nem láthatja. Ez a percz legalkalmasabbnak látszott arra, hogy bemutassam magamat és udvaroljak neki; de épen mikor helyemről föl akartam kelni, a mellettem levő székre egy férfi ült, kiben legott régi ismerősömrre találtam. Fölis-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 57-ik számában.

mertük egymást s kölcsönösen köszöntünk, én kénytelen valék elhalasztani látogatásomat. Nem búsultam rajta, mert rögtön eszembe jutott, hogy Niedermayer épen az az egyén a ki a Pickering lyrai hódolatait barátjánéhoz nagyon szépen prózára tudja fordítani számomra. Szomszédom osztrák születésű volt, s régebben diplomatiái kisebb állomásokon huzamosabb ideig lakott imitt-amott Európában. Kivált Angolországot gyakran meglátogatta, s nyelvét idegenszerű hangnyomat nélkül beszélte. Egy alkalommal három esős napot töltöttem vele Angolországban egy barátom falusi lakában. Niedermayer éles figyelő volt, szeretett csevegni, mindenkiről tudott valamit, egy némelyről pedig mindent. A társadalmi tárgyakról ismerete általában hasonlított a német tudományhoz, azaz bőséges, aprólekos és kimerítő volt.

«Mondja meg kérem», szóltam, mi közben a házban körültekinténk, «ki és mi az a fehér ruhás nő, a ki mögött az a fiatal ember ül.»

«Kicsoda?» felelt színházi látcsövét lebocsátva. «Blumenthalné asszony! Micsoda? Ezt rövidbe foglalva nehéz volna megmondani. Mutattassa be magát; ez könnyen megy; kellemesnek fogja találni. Aztán egy hét múlva majd megmondja nekem, hogy mi ő voltaképen.»

«Talán nem tudnám megmondani. Barátom ott mögötte már egy hete ismeri, még sem hiszem, hogy összefüggő ismeretetését tudná adni.»

Ismét fölemelte látcsövét s egy darabig szemlélte. «Tartok tőle, hogy az ön barátja egy kissé — hogy is mondják csak önök? — egy kissé balek. Szegény fiú nem ő az első. Soha sem ismertem ezt a nőt, hogy vagy egy kiválasztott fiatal ne röpkedett volna körülötte olyan helyzetben, mint amaz: a megoldadás műfolyama alatt. Innen nézve Blumenthalné bámulatos jó színben van. Azok a nők rendkívül tartósak!»

«Reménylem, mikor ön azokat a nőket említi, nem azt érti alatta, hogy Blumenthalné asszony a tartósság kedvéért nincs bepáczolva a tiszteletreméltóság némi forrázatába.»

«Igen is, nem is. Az a légkör, mely e nőt környezi, mérőben saját műve. Előzményeiben semmi ok sincs arra, hogy suttogva beszéljünk róla. De egy némely nő soha sem érzi jól magát, míg helyzetén nem tett egy vagy más — a világ sze-

mében kárhozatos — csavarintást. Az erény egyenes magatartása úgy nem tetszik nekik, mint egyenesen ülni a karszékben. Mindazáltal ne kérdje az én véleményemet, elégedjek meg egy pár ténnyel és egy adomával. Blumenthalné asszony jó házból született porosz. Emlékszem az anyjára, egy weszfáliai vén grófnéra, kinek elvei úgy voltak fölállítva, mint a nagy Frigyes gránátosai; de szegény volt és elveiből nem telt hozomány Anasztáziának, a ki fiatalon férjhez ment egy nálánál két annyival idősebb hitvány zsidóhoz. Azt hitték róla, hogy sok a pénze, de tartok tőle, anyyija sem volt, a mennyit a házassági szerződvényben kikötött; vagy az is megeshetik, hogy ifjú szép neje gyorsan elköltötte. Blumenthalné hat vagy nyolcz éve özvegy, s azóta képzelem, úgy él, mint az égi madarak; ha nem csalódom, most harminczhat — harmincznyolcz éves lehet. Télben Berlinben tartózkodik, kisdél vacsorákat ad az oda való művészi gyülevészek; nyárban gyakran látni a zöld asztal mellett Emsben és Wiesbadenben. Nagyon eszes, de eszessége elkényeztette. Férjhezmenetele után egy évvel egy regényt adott ki, Sand György-féle nézetekkel a házasságról, ütven a nagy dobot a Sand asszony trombitájához. Kétségkívül ő nagyon szerencsétlen, Blumenthal pedig vén bestia volt. Azóta egy rakás irodalmi művet adott ki: regényeket, költeményeket, röpiratokat minden gondolható tárgyról, a Lola Montez megtérésén kezdve a Hegel-féle philosophiáig. Jobban beszél, mint ír. *Conjugophobiája* — más néven nem tudom nevezni — miatt rossz véleménynyel voltak felőle azokban az időkben, mikor a házasság elleni forradalom, hihetőleg még csak elméletben létezett. Szeretett finom plázisokat fonní, pörgette orsóját s mikor fonala végére jutott, azon vette észre magát, hogy a társadalom hátát fordított neki. Megrázta fejét s azt mondta, hogy valahára szívhatja a szabadság szent levegőjét és formaszzerűen kijelentette, hogy «intellectualis» életpályára lépett; a mi annyit tett, hogy korlátlanul pajtáskodott firkászokkal, mázolókkal, Hegelt követő philosophusokkal és magyar zongoraművészekkel. De bámulta ezt a nőt sok ügyes ember is; volt idő, mikor megbódított olyan főt is, a mely két válla között olyan jól állott, mint im ez.» Niedermayer homlokára koppintott. «Nagyon bájos, és én a szó teljes értelmében semmi rosszat sem tudok róla. De mind e mellett, nem fogok vele beszélni, sem

nem közeledek páholyához. Nem bánom, hadd mondja el rólam, ha csakugyan megtisztel azzal, hogy mulasztásomat észrevegye — hogy én is a filiszterekhez pártoltam. Nem azért, hanem azért, hogy van e nőben valami baljóslatúság. Venebb vagyok, mintsem ez megijeszthessen, de van annyi jó szívem, hogy sajnálni tudjam. Meghasonlása a társadalommal nem hozott neki boldogságot s külső bája csak álcája veszedelmes elégületlenségének. A hol szívének kellene lennie, ott képzelődése szállásol. Míg mulattatod, addig minden jól megy; sugárzik a mosolytól. De a mely perczben unalmára leszel, képes eldobni a legkisebb bánkódás nélkül. Ha talpra esel, egyszerűen bölcsébbé lettél; de tudtommal volt két-három olyan is, a kinek az esésben majdnem kitört a nyaka.»

«Ön megfordítja ígérését,» mondek, «s ad véleményyt, de adomát nem.»

«Ímhol az én adomám. Ezelőtt egy évvel Blumenthalnéval Berlinben megismerkedett egy barátom, s noha nem volt már fiatal, és azelőtt sem amolyan, a kit fogékonynak nevezhettek volna, nagyon megkedvelte ezt a nőt. Az én barátom őrnagy a porosz tüzérségben — öszbevegyült, komoly, kissé szigorú és ősei hírében minden tekintetben szilárd férfiú. Az Anasztázia bájai mellett bizonyít az, hogy egy ilyen ember fölvehette azt a szokást, hogy élte minden napjában meglátogassa özvegyünket. De az őrnagy szerelmes volt, vagy legalább nagyon közel állott ahhoz. Mikor meglátogatta, Blumenthalné minden nap egy aranyozott kis asztal mellett találta, egy halmaz ivnegvednyi darab papíron firkálva. A nő rendszerint azt mondta az őrnagynak, hogy üljön le s fogja meg a száját, míg bevégzi fejezetét; regényt ír, mely már el van ígérve a kiadónak. Bizalmasan megmondta, hogy a méltatlanságot szenvedett hösnő neve Clorinda. Az őrnagy, képelem soha sem olvasott regényt, de hallomásból tudta, hogy a Blumenthalné rózsaszín borítékú irodalma több rendbeli tisztességes intézmény irányában fölforgató. Ezen kívül nem hitte, hogy a nők írni tudnának s bosszankodott látva, mint javítgat orra előtt e tintás istennő nyomdai próbaíveket — még inkább bosszankodott, mivel — mint mondtam — szerelmes volt és merészkedett azt hinni, hogy évei és hivatala iránt e nő is jó indulattal viseltetik. S mégis ez a nő nem olyan nő volt, a kit amúgy könnyeden megkerhetett volna. Mindezeknek az lett

aztán az eredménye, hogy az őrnagy megszokta gúnyolódni az özvegy értelmi működéseivel s azt mondogatta, hogy szeretné azt a csomó papírt fölaprítani a kardjával. Az asszony elég ügyes, ha ki tudja találni férje kívánságait és eleget tud, ha férjének tudja olvasni a lapokat. Végre, egyszer Blumenthalné asszony ledobta tollát s diadallal kijelenté, hogy bevégezte regényét. Clorinda kiadta lelkét egy férfi karjaiban — a ki nem a férje volt. Az őrnagy a helyett, hogy gratulált volna, azt nyilvánította, hogy az Anasztázia regénye erkölcstelen firka, s hogy a vétkes képtelenségek iránti vonzalma csak némi kiválóan elfajúlt alakja a kaczerkodásnak. Azonban hozzá tévé, hogy minden tücskei mellett is szereti s ha forma szerint lemondana róluk, ő is formaszzerűen megkínálná a kezével. Azt mondják a nők szeretik katonai egyénektől leszidatni magokat. Én bizony nem tudom, mennyi gyönyör vegyült ez alkalommal az Anasztázia dühéhez. De dühössége nagyon higgadt volt, az őrnagy azt erősítette nekem, hogy a harag e nőt rendkívül megszépítette. «Mondtam volt önnek ezelőtt», úgy monda Blumenthalné, «hogy belső szükség ösztönzéséből írok. Azért írok, hogy kiöntsem szívemet, kielégítsem lelkiismeretemet. Ön az én gyöngé törekvéseimet kaczerkságnak, hiúságnak, föltünni vágyásnak nevezi. Megbizonyíthatom önnek, hogy én csak a zajtalan munkára, nem pedig a világ munkám iránti inkább vagy kevésbbé hízelgő figyelmére gondolok!» Ezzel fogta a Clorinda történetét és a tűzbe dobta. Az őrnagy elbámulva áll, s azon veszi észre, hogy Anasztázia mélyen meghajtja magát neki és Isten hozzádot mond örökre. Egyedül maradv s magához térve, az őrnagy kihalászsza Clorindát a parázsából, azután elkezd erélyesen kopogni a hölgy ajtaján. De az ajtó nem nyílt meg, s az napságtól azon napig, melyen ezelőtt három hónappal elbeszélte nekem történetét, az én barátom nem látta Blumenthalnét.»

«Lelkemre, érdekes történet», mondék. «De az a kérdés: mit bizonyít?»

«Többfélet. Elsőben, (a mit azonban meg nem mondanék barátomnak), hogy Blumenthalné asszony valamicskével többet gondolt vele, mint a mennyit ő sejtett; másodsor, hogy az őrnagy többet gondol most Blumenthalné asszonnyal, mint valaha; harmadsor, hogy az előadás mesterfogás

volt, és hogy mikor engedi meg Anasztázia az örmagynak egy találkozás kierőszakolását, az csak idő kérdése.»

«Hát utóvégre?»

«Ez egy másik adoma. Minap a „Hársak alatt“ (Unter den Linden) egy könyvárusnál Blumenthalné asszonynak egy rózsaszín borítékú kis regényét láttam az áruasztalon — *Sophroniát* keresztül lapozgatván, rendkívüli visszaélést észleltem benne a csillagozással; a beszély minden második, harmadik lapján jó darab üres hely díszelgett csillagokkal behintve.»

«Jól van, de hát szegény Clorinda?» kérdém, mikor Niedermayer elhallgatott.

«Édes barátom, Sophronia nem más, mint Clorinda, új nevét a tűzkeresztségben kapta. A szép írónő persze, hogy visszajött és Clorindát a padlózaton találta összetaposva, jó formán megperzselődve, de általában inkább megijedve, mint megsérülve. Blumenthalné fölszedi, letörülgeti s a nyomdába küldi. A hol a lángok lyukat égettek benne, oda egy-egy csillagképet szór! De ha az örmagy kész egy bűnbánó könnyűt hullatni a Clorinda hamvaira, nem sűgom meg neki, hogy a hamvveder üres.»

A következő félóra alatt még a Patti éneke is csak félig bírta feledtetni fölgerjedt újságvágyamat, hogy színről színre láthassam Blumenthalné asszonyt. Mihelyt a függöny újból legördült, páholyához siettem, melybe Pickering buzgó vendégszeretettel bocsátott be. Barátom ragyogó mosolya mintha mondta volna: «jer, lásd tenmagad és imádd!» A hölgy fogadásánál semmi sem lehetett kecsesebb s nem kis bámulásomra úgy találtam, hogy közelelről nézve semmit sem veszít a szépsége. Szemei igazán oly szépek voltak, minőket soha sem láttam — oly olvadékonyak, oly mélységesek és oly bensőleg megfelelők. Daczára arczvonásaiban némi hervadtságának, megviseltségnek, mozdulatai, mosolya, szavának csengése, főleg mikor nevetett, csaknem kis leányi nyíltságú és ösztönszerű volt. Sugárzó szürke szemeivel keményen nézett az ember szemébe s beszédet annyi nyugtalan, némileg szenvelgett fölösleges apró taglejtéssel kísért, mintha bizonyos nagyon különös és rendkívül finom értelemben akarná vétetni véleményét. Azt kérdeztem magamban, vajon ez egy darab idő múlva nem fárasztja-e ki az ember figyelmét; ekkor azonban

találkoztam szemeivel s azt mondtam: nem, sok időre sem. Nagyon elmés volt, s mint Pickering mondta, bámulatosan beszélt angolul. A mint helyet foglaltam mellette, beszéltem neki azokról a szép dolgokról, melyeket barátomtól hallottam; ő hallgatott, egy darabig beszélni és kisse túlozni hagyott, szép szemeit egészen rám szegezve. «Valóban?» kérdé hirtelen visszafordulva a háta mögött álló Pickeringhez s reá is oly módon tekintve, «így beszél ön rólam?»

Pickering fülíg pirúlt, én pedig megbántam szavaimat. Blumenthalné hirtelen nevetni kezdett; ekkor észleltem, mily édesen hangzik a nevetése. Ezután különböző tárgyokról beszélgettünk, kevés idő múlva gratuláltam neki, hogy mily kitünően beszél angolul, s kérdeztem: Angolországban tanulta-e?

«Isten mentsen!» kiálta. «Sohasem voltam ott, nem is vágyom oda soha. Sohasem tudnék kijönni a» Nem tudtam kitalálni, vajon a köddel, a füsttel, a hat pennys whist-játszmákkal nem tudna-e kijönni? «Sohasem tudnék kijönni,» monda, «az arisztokrátiával! Én dühös demokrata vagyok — nem szégyellem megvallani. Nézeteim olyanok, hogy miattuk őseim megfordulnának sírjokban! A keresztes vitézek ivadéka vagyok. De forradalmár vagyok! Szenvedélyesen szeretem a szabadságot — boldog volnék, ha egy nagy torlászon halhatnék meg. Az ön nagy hazájába vágnám menni. Vágnám látni azt a nagyszerű látványt, azt a nagy nemzetet, a mely szabadon tehet a mit tetszik s mégis sohasem cselekszik rosszat.»

Szerényen válaszoltam, hogy utóvégre is mind szabadságunknak, mind jó magunkviseletének megvannak a maga határai, erre Blumenthalné gyorsan megfordult s drámai taglejtéssel rázván legyezőjét Pickering felé: «nem baj, nem baj!» fölkiálta, «vágnám látni azt a földet, a mely ezt a csodaszerű ifjat előállította. Azt a földet amolyan Árkádia-szerűnek képelem — az aranykor hazájának. Pickering úr oly gyönyörűségesen ártatlan. Ebben a mi ostoba vén Németországunkban a melyik ifju ártatlan, az bolond, nincs egy csöpp esze is: legkevésbbé sem érdekes. Pickering úr a legüdebb dolgokat mondja, s miután üdeségökön egy perczig nevettem, hirtelen eszembe ötlük, hogy ezek nagyon bölcsek dolgok, s egy álló hétig elmelkedem rajtok. Az igaz!»! Pickering felé bólintva

fejével. «Jusson ez önnek eszebe, mikor legközelebről ki-nevetem.»

Pickeringre tekinték s meggyőződtem, hogy ő a boldog magasztosultság azon állapotjában van, a mely Blumenthalné asszony mosolyait és haragos tekinteteit egyenlő mérlegben méri. Ezek egyaránt tőle származnak, egyaránt szemei az aranyláncznak. Pickering oly szemeket vetett reám, melyek azt látszottak mondani: «hallott-e ön valaha ilyen élezet? Látott-e valaha ily kellemetességet?» Nekem úgy tetszett, hogy az én barátom csak félig-meddig fogta föl e nő szavainak értelmet; taglejtései, szava és tekintete összhangzóan megbőditották. A Pickering kihívására semmit sem feleltem, hanem nemi megjegyzést tettem a Patti Adelina énekének bájára. Blumenthalné asszony, mint amolyan «forradalmár» kötelességének érezte bevallani, hogy abban semmi bájolót sem lát; az egész sovány, köznapias és lelektelen. «Tudja meg ön, hogy én a zenében is önállólag gondolkodom.» S legyezőjével nagy sokat hadonázva, magyarázni kezdé, mi az ő gondolatja. Ezek kétségekívül nagyon okos dolgok lehettek, de én jót nem állok róla, mert a magyarázat közepén fölhúzták a függőnyt. Blumenthalné épen azt erősíté: «nagy szenvedély nélkül nem lehet ön nagy művész». Mielőtt időm lett volna helyeslésemet nyilvánítani, a Patti éneke kerengve emelkedett föl, mint a pasirtái s ezüst hangok záporát hullatta alá. «Oh adja nekem ezt a művészetet», sűgám, «s legyen öné a szenvedély,» ezzel visszamentem helyemre a földszinre. Azután kérdeztem magamban, vajon nem volt-e goromba e szavam, s azt következtettem: hogy nem; mikor e nő az előcsarnokban, míg a színház ürült, barátságosan meghajtá nekem a fejét. Blumenthalné Pickering karonfogva vezette kocsijához. Homburgban nincsenek nagy távolságok, de az idő esős levén, Blumenthalné atlasz czipős nagyon csinos lábait mutatta, a miért szegény özvegy asszony létére sem mehet gyalog haza. Míg a kocsit előszólítá, Pickering magunkra hagyott; társam — mint mondá — megragadta ez alkalmat, hogy arra kerjen: legyek oly szives és látogassam meg; különös oka van rá! Természetesen azt feleltem: elég ok, hogy engedelyt adott reá. Egy pillanatig rám nézett azzal a sajátságos rendkívüli nézésével, a melyet nyíltsága oly általánosan merésznek mutatott föl, s azt mondá, hogy én több bókot mondok, mint az én jó bará-

tom, de bizonyos benne, hogy fél oly őszinte sem vagyok. «Azonban, róla akarok beszélni,» folytató. «Sok egyet-mást akarok megkérdezni öntől; szeretném, ha mindent elmondana róla. Pickering érdekel; és lássa ön, rokonszenveim oly hatalmasok, képzelődésem oly élénk, hogy saját benyomásaimnak sem merek hinni. Ezek már több ízben félrevezettek.» Színészesen összeborzadt.

Megígértem, hogy megjelenek s jegyzeteimet összevetem az öveivel, ezzel elbucszúzott tőlem a kocsi ajtajánál. Pickering és én egy darabig együtt maradtunk, föl s alá sétáltunk a «Kursaal» üveges tornáczában. Alig tettem pár lépést, meggyőződtem, hogy egy fülig szerelmes ember mellett vagyok. «Nem bámulatos egy hölgy-e?» Kérdé rokonszenvembe vetett oly föltétlen bizalommal, melyet kijátszanom nem kis ügyességembe került. Ha Pickering valóban szerelmes, hát Isten neki! Mert most, miután e nőt láttam, kész voltam megvalani, hogy nagyon hihető a Pickering iránti vonzódása, sőt némileg e vonzalomnak még őszintesége is, a mit azonban merőben elismerni nem tudtam; barátomra nézve mégis kevésbé tartottam veszélyesnek, ha egyszerűen szerelmes, mintha imádottját bírálgatni tudná. E kísérlet szerencsés kimenetelére, a Pickering alapos egyszerűségéből számítottam, s a fönnebbi két alternatíva közül az első egyszerűbbnek tetszett előttem. Elhatároztam, hogy megfogom a számat, s hagyom hadd fussa meg pályáját. Sok mondani valója volt boldogságáról, hogy a napok úgy telnek, mintha órák, az órák mintha percek volnának, hogy Blumenthalné asszony valószínű «kijelentés». «Ma este», mondá Pickering, «Blumenthalné semmi sem volt — semmi sem, a mi szokott lenni némelykor, feleletei oly elmések, élezei oly ragyogók. Ha hallhatná mikor kalandjait beszéli elő!»

«Kalandjait?» kérdém. «Voltak-e kalandjai?»

«A legbámulatosabbak!» kiálta Pickering elragadtatással. «Nem folytatott teng-életet, mint én! Blumenthalné az élet tolongásai között élt. Mikor emlékeit hallgatom, mintha a Beethoven valamelyik symphoniáját megnyitó tolongást hallanám, a mely a szépség és hit diadalmas összhangzataiba olvad föl.»

Én csak szemöldjeimet húztam föl; de mielőtt elválnánk, óhajtottam megtudni, mi tevő volt háborgó lelkiismere-

tével. «Édes barátom, reménylem, tudja», mondék, «hogy ön egyszerűen szerelmes. Így szokták nevezni az ön lelki állapotát.»

Mintha örülne ennek hallásán, tündöklő szemekkel válaszolt: «Blumenthalné asszony is úgy mondta ma reggel!» S látva, hogy némileg megütődtem, «kikocsiztam vele», folytatá; «Königsteinba hajtottunk, hogy megnézzük a régi várat. Fölmásztunk a rom szívébe, s ott ültünk egy órát az egyik omlatag régi udvarban. A hely ünnepélyes csendje valahogy megoldotta nyelvemet, s míg ő egy repkénynyel borított kövön ült a meredély fölötti fal szélén, én ott álltam s beszédet tartottam. Blumenthalné asszony hallgatott, darabka követ tördelt le s eresztgette a völgybe. Végre föllált s két-három ízben meghajtotta magát, mintha megtapsolna valami hegedű-solóért. «Ön szerelmes,» mondá. «Ez tökéletes egy eset!» És darab ideig többet nem szólott. De mielőtt eltávoztunk volna erről a helyről, azt mondta, hogy felelettel tartozik beszédemre. Szívesen megköszönte, de azt mondta, ha szavamon fogna, tapasztalatlanságomat saját előnyére használná föl. Én kevés nőt ismertem; nekem könnyű megtetszeni; őt jobbnak tartom, mint a milyen. Neki nagy hibái vannak; hosszasabban kell őt ismernem, e hibákat fölfedeznem; össze kell őt hasonlítanom más nőkkel — fiatalabb, egyszerűbb, ártatlanabb és tudatlanabb nőkkel, azután ha még akkor is megtiszteltem azzal, hogy jó véleményben legyek fölöle, ismét kihallgat. Azt mondtam neki, attól nem tartok, hogy e világon valamely nőt följobb becüljek nálánál; erre ismétlé: «Boldog ember! boldog ember! ön szerelmes, ön szerelmes!»

Pár nappal később meglátogattam Blumenthalné asszonyt, nem minden izgultság nélkül. Be van bizonyítva, hogy léteznek a világban imitt-amott őszinte csalók; oly jellemű egyének, a kik teljes jóhiszeműséggel ápolnak költött érzelmeket. Ha ez az eszes nő gyönyörűségét találja is a Pickering szerelmi mámorában, mégis képzelhető, hogy őszszefogva a hiúságot és könnyörületességet, ez ifju jólétét saját időtöltésének eleibe tegye; aztán az az ajánlata, hogy Pickering hasonlítsa össze őt más nőkkel és ez összehasonlítás kockázatos eredménye szerint határozza el magát, sokkal finomabb húzás volt, mint a minőt, híre után ítelve, várhat-

tam volna e nőtől. Blumenthalné egy kopott kis nappaliban fogadott, mely rakva volt ki nem vágott könyvekkel és hírlapokkal, ezeknek nagyobb része, egy tekintetre láttam, hogy francia volt. A szoba egyik oldalát elfoglalta egy zongora, rajta egy edény tele fehér rózsával, melyek a léget illattal töltötték be s nekem úgy tetszett, mintha a Pickering hódolatának tiszta zamatját lehelnék. E hódolat tárgya egy karszékbe temetkezve a *Revue des deux Mondes*ot olvasta. Látogatásomnak nem az volt a célja, hogy saját rovásomra bámuljam Blumenthalné asszonyt, hanem, hogy megbizonyosodjam a felől, mennyiben hagyhatom, hogy akaratja szerint bánjek barátommal. Az operaházi estén kétségbe vonta volt őszinteségemet, ez alkalommal tehát gondom volt rá, hogy tartózkodjam a bókoktól, nehogy óvatossá tegyem velem szemben. Társalgásunkat nem szükség részletesen elbeszelnem; az igazat megvallva, azon szándékomért, hogy őt meglepjem, saját éles látásom ideiglenes elhomályosodásával bűnhődtem. Blumenthalné ott ült és oly tudakozódó, oly tiszta fölfogású, oly barátságos, oly nemes szívű és egyszersmind kedves volt, hogy felóra múlva magam is csaknem kész valék aláírni a Pickering legtöbbet mondó rhapsodiáit. Igazán bámulatos egy nő volt. E felóra emlékeivel soha sem szerettem időzni. Végeredményben meggyőződtem arról, hogy e nőnek azon alkatrészében, melyről Niedermayer azt mondta volt, hogy szíve helyébe képzelődését tette, végtelenül több holmi van, mint a mennyiről az én philosophiám álmodozott. Mégis, míg ott ültem kalapomat simogatva és nyájas háziasszonyomban a természet és művészet osztályrészét mérlegelve, nagyon illetékes philosophusnak képzeltem magamat. Azt mondta volt, szeretné, hogy mindent elbeszéljek barátomról, ki is kérdezett családjáról, vagyonáról, előéletéről, jelleméről. Mind ez természetes volt oly nőtől, a kinek szenvedélyes szerelmi nyilatkozatot tettek; kérdéseit oly kellemes érdekeltséggel, sugárzó bizalmassággal tette, mintha semmi kétsége sem volna arról, hogy Pickering a legderekabb ifju, s ha nekem tetszik nyitnak lennem, az ő meggyőződését minden mellekes érdektől ment elragadtatássá fokozhatom; ez csaknem arra ösztönözhetett volna, hogy ha eddig nem lettem volna jó véleménynyel, most mégis dicsérjem barátomat. Azt mondtam neki,

hogy Pickeringet jobban ismeri, mint magam, a ki homburgi találkozásunk előtt, gyermekkorra óta nem láttam.

«De ő szabadon beszél önről,» felelé; «tudom, hogy ön meghitt barátja Pickering úrnak. Ő, az igaz, nagyon sok mindent elbeszél nekem, de mindig érzem, mintha valamit viszsztatartana, mintha valamit rejtegetne a háta mögött s nekem egyszerre csak az egyik kezét mutatná. Gyakran úgy látszik, hogy titka szélén lebeg. Volt nekem — hála Istennek — az életben sokféle barátságom, de ennél kedvesebb egy sem. Mind e mellett is az a kínos érzélem támad bennem, hogy barátom némileg fél tőlem, hogy engem felelmesnek, csodálatosnak s tán egy kissé hóbortosnak is tart. Szegény fejem! Ha tudná Pickering úr, milyen nagyszerű jó lélek vagyok és mennyire csak azt óhajtom, hogy őt ismerjem és barátja legyek!»

Ezek a szavak oly sértett nagylelkűséget leheltek, hogy a bizalmatlanság kegyetlenségnek látszott. Menynyivel jobban játszhatnám a gondviselés szerepét a Pickering kísérletei fölött az étellel, ha e kecses nő finom ösztöneit a gondviselés pártjának szolgálatába szegődtethetném! A Pickering titka persze az volt, hogy jegyben jár Vernor kisasszonynyal; és ő nagyon természetesen nem bírhatta rá magát, hogy ezt megmondja Blumenthalné asszonynak. Ez ifjú leányka arcának egyszerű kedvessége nem halványult volt el emlékemben; nem tudtam menekülni attól a föltevéstől, hogy Pickering, ha ezt a leányt ott hagyja, rosszul járhat. A Blumenthalné nyilatkozatai azt a föltevést keltették bennem, hogy velem egy értelemben fog lenni, s némi habozás után megmondtam, hogy barátomnak valósággal nagyon fontos titka van s tán jó szolgálatot teszek neki, ha Blumenthalnéval is közlöm. A lehető legkevesebb szóval elbeszéltem, hogy Pickering gyermeki kegyeletből köteles nőül venni egy Smirnában lakó fiatal leányt. Nagy figyelemmel hallgatta elbeszélésemet; mikor elvégeztem az izgatottság gyöngye pirja ült mindkét arcán. «Milyen csodás történet — minő regényes helyezet! Nem csoda, hogy szegény Pickering oly nyugtalan és elégületlen volt; nem csoda, ha halasztani akarta meghódolása napját. Aztán az a kis leány Smirnában, várva a nyugati fiatal hercezet, mint egy keleti beszély hősnője!» Egy világot adott volna, hogy láthassa e leány fényképét; mit gondolok, megmutatná-e neki

Pickering? De ne féljek, nem fog szerénytelenséget kérni! Úgy van biz' az, csodás egy történet, s ha ő költötte volna, hihetetlen képtelenségnek tartanák. Fölkelt székéről, több ízben megkerülte a szobát, mosolygott magában, csodálkozásában föl-fölkialtott németül. Hirtelen megállott a zongora előtt s gyöngö nevetésbe tört ki; azután arczát a nagy rózsabokrétaiba temette. Ideje volt távoznom, de nem szerettem volna megválni e nőtől, míg határozottabb biztosítást nem nyerek tőle arról, hogy a mi a száználmat illeti, inkább szánja a smirnai fiatal leányt, mint a hamburgi ifjat.

«Ön természetesen tudja, miért óhajtottam ezt elbeszélni,» mondék fölállva. «Ez a leányka kétségkívül bájos teremtés, s barátom nem tehet jobbat, mintha nőül veszi.» Hirtelen föltekintve, «bizza csak rám, bizza csak rám!» kiáltá. «Érdekelve vagyok!» kek drágaköves kis kezével homlokára koppintott: «mélyen vagyok érdeelve!»

Ezzel meg kelle elégednem. De később nem egyszer bántam meg buzgóságomat; hátha az a keblén fehér rózsát hordó gondviselés nagyon is emberi találna lenni. Este a «Kursaal»-ban Pickeringet kerestem a szememmel, de nem volt látható, s úgy okoskodtam, hogy az én leleplezésemet Blumenthalné asszony — legalább ez ideig — nem tartotta elegendő oknak arra, hogy hűtő szert rendeljen a Pickering szenvedélyére. Nagyon későn, mikor épen távozni akartam — nem kis meglepedésemre — érkezni látám Pickeringet, mert eltökéltem volt, hogy rögtön tudatom vele, mi módon próbáltam szolgálni neki. De ő egyenesen karomba fűzte karját s a kert felé vezetett. Láttam, hogy izgultabb, mintsem beszélni hagyhatna.

«Fölégettem hajóimat!» kiáltott, mihelyt annyira válánk a tömegetől, hogy szavunkat nem hallhatták. «Mindent elbeszéltem neki. Erősítettem, hogy merő kínzás engem várokoztatni, azon hiú föltevésből, hogy őt kevésbbé fogom szeretni. Jó, hogy ő azt kívánja, de most már elég erősnek érzem magamat vonakodása legyőzésére. Ledobtam nyakamról a malomkövet, egyebet semmit sem tudok, csak azt, hogy szerettem őt egész lelkemből — s hogy minden egyéb csak undok álom volt, a melyből boldogságteljes reggelre ébreszthet egyetlen szavával.»

Oly messzire toltam magamtól, a mennyire karom ért

s komolyan szemébe néztem. «Azt érte-e ön, hogy megmondta mátkaságát Vernor kisasszonynyal?»

«Az egész történetet! Amazt föladtam — szélnek bocsáttottam. Teljesen szakasztottam a múlttal; fölkelhet bár sirjából s átkot szórhat rám, de most már meg nem ijesz. Jogom van boldog lenni; jogom van szabad lenni; jogom van elevenen el nem temetkezni. Nem én ígértem meg — akkor még nem születtem volt meg. Enmagam, az én lelkem, az én eszem, az én vágyaim — csak egy hónaposok vagyunk! Oh», folytatá, «ha tudná ön, mekkora különbséget tesz — hogy választottam, szakítottam és szólottam. Kétszerte inkább férfi vagyok, mint voltam tegnap. Tegnap féltem tőle; tegnap még az ismeretnek és az eszességnek némi titokzatossága környezte őt, mely minden szerelmem mellett nyomasztó volt rám nézve. Most semmitől sem félek, csak attól, hogy szerfölkött boldog vagyok!»

Hallgatva álltam, hagytam áradozni ékesszólását. Ő azonban egy perczig elhallgatott, levette kalapját s legyezte magát. «Hadd értsen meg önt teljesen», szóltam végre. «Őn nőül kérte Blumenthalné asszonyt?»

«Okos választásomból, nőül!»

«És ő beleegyezett?»

«Három napi gondolkozási időt kér tőlem.»

«Mondjuk, négy napit! Blumenthalné ma reggel óta tudja az ön titkát. Kötelesnek érzem magamat önnel tudatni, hogy elbeszéltem neki.»

«Annál jobb!» fölkiáltott Pickering minden látszólagos megütközés vagy neheztelés nélkül. «Az én ajánlatom ily nőnek nem valami fényes, s bármennyit kockáztatok, érzem, hogy vadság volna őt erőltetni.»

«Mit mond Blumenthalné ahhoz, hogy ön megszegi ígéretét?» kérdém legott.

Pickering szerelmesebb volt, mintsem álszemérmes lehetett volna. «Azt mondja, sokkal inkább szeret, mintsem bátorságot vehetne magának, hogy elítéljen. Igazat ad nekem, hogy jogom van a boldogsághoz. Nem kívánok kivételt a köztörvény alól. Csak annyit követelek, hogy szabadjon megkísérlesem boldog lenni.»

Természetesen meg valék ütközve; nem ily modorban vártam Blumenthalnétól értesítem hasznosítását. De a do-

log már merőben ki volt véve kezeimből, s egyebet sem tehettem, csak arra kértem társamat, hogy bármikép forduljon a szerencse, nehogy lázba izgassa magát.

Másnap meglátogatott Niedermayer, a kinél operaházi beszélgetésünk után látogató jegyet hagytam volt, «*elég az hozzája, a Clorinda történetének folytatása van. Az őrnagy Homburgba érkezett.*»

«*Valóban!*» mondek. «*Mikor?*»

«*Három napja.*»

«*S mit mivel?*»

«*Úgy látszik,*» mondá Niedermayer nevetve, «*fő foglalkozása az, hogy virágot küldözzön Blumenthalné asszonynak. Azaz megérkezése reggelén vele mentem bokrétát vásárolni és semmi sem tetszett neki, csak egy nagy seprő fehér rózsákból. Reménylem, elfogadták.*»

«*Biztosíthatom önt, hogy el,*» folkiálték. «*Láttam, mikor ő nagysága egészen belemerítette a fejét. De tanácslom az őrnagynak, hogy erre ne építsen. Vetélytársa van.*»

«*Azt a minap esti balek ifjút érti-e ön?*»

«*Pickering, ha önnek is úgy tetszik, balek; de baleksége jó szolgálatot tett neki. Mindent följánlott Blumenthalnének s eddigelő nem kapott kosarat.*» Vendégemnek szíviart nyújtottam volt, s hallgatva szipokálta. Végre neki rugtatva azt kérdé, bemutattak-e Blumenthalné asszonynak? Igenlő feleletem után tudakozódott, mit tartok felőle? «*Nem mondom meg önnek,*» szólék, «*mert elnevezne baleknek.*»

Lerázta a szivar hamvát s oldalvást nézve rám: «*Szemmel tartottam az ön barátját,*» mondá, «*s ha nem is mondta volna nekem, tudnám, hogy szerelmes. Mikor imádottjától eltávozik, a nap többi részén azt a kifejezést hordja arczán, a melylyel lábaitól fölkelt; nem egyszer kedvem lett volna megnyomintani a karját, mint szoktuk annak, a ki szórakozásból sárczipővel jön be a nappali szobába. Ön azt mondja, hogy ez ifju mindent följánlott a mi barátnéknak, de, édes barátom, ennek az ifjunak nincs meg mindene, a mit imádottjának följánljon. Ez a fiatal kétség kívül olyan szeretetreméltó, mint a reggel, de ama hölgynek nincs ínye szerint a napvilág.*»

«*Mondhatom önnek, hogy Pickering nagyon érdekes egy fickó,*» mondek.

«Oh, itt van la! Nincsen-e neki valami története? Nem, árva, vagy természetes gyermek, akár aszkóros vagy nagy birtokok leendő örököse? Blumenthalné végig olvassa ifjunk történetét, nagy gyöngéden behajtja a könyvet, lesimítja borítékát; aztán mikor az imádó legkevesebbé várná, más regényei poros lomtárába dobja. Röpkedteti maga körül, de előbb-utóbb tova küldi.»

«Lelkemre,» kiálték hévvel, «ha így tesz, nagyon elvtelen kis teremtmény lesz.»

Niedermayer vállat vonított. «Én soha sem mondtam, hogy Blumenthalné szent.»

Ámbár tudtam, hogy Niedermayer éles belátású, ez esetben még sem voltam hajlandó himni szavának; este pedig oly közleményt vettem, a mely megerősítette kételyeimet. Ez közlemény a Pickering következő levele volt:

«Kedves barátom! — teljes reményem van, hogy boldog leszek; de sorsom megtudása végett Wiesbadenbe kell utaznom. Blumenthalné asszony oda megy néhány napra s megengedte nekem, hogy elkísérjem. Kivánjon sikert, az eredményt rövid időn megtudja.»

P. Ö.

Homburgban az újonnan érkező vendégek egyik mulatsága abban áll, hogy sorban étkeznek a különböző vendéglők közasztalánál. Úgy esett, hogy pár nap múlva Niedermayer az én szállodámban tett kísérletet a konyhával és a mellettem levő helyet foglalta le magának. A mint leültünk, tányéromon egy levelet találtam s mivel a postabélyegen «Wiesbaden» állott, haladéktalanul föl is bontám. E pár sor volt benne:

«Boldog vagyok — elfogadtak — ezelőtt egy órával. — Alig hihetem, hogy szegény barátját érte e szerencse.»

P. Ö.

A levélkét Niedermayer elébe tettem; nem épen diadalal, hanem a szerencsés megezáfolás mohóságával. Ő sokkal hosszabban nézte mint a mennyi idő lett volna szükséges elolvasására, e közben lesimítá szakálát; éreztem, hogy nem könnyű megezáfolni a Metternich-iskola növendékét. Végre összehajtá a levélkét s nekem nyújtá; «megírta-e az ön barátja, hogy Blumenthalné asszony miért utazott Wiesbadenbe?» kérde.

«Ön úgy látszik sokat tud. Ki vele!» mondek.

«Blumenthalné azért útazott el, hogy maga után vonja az őrnagyot. Ez el is ment a legközelebbi vonaton.»

«Hát az őrnagy küldött-e a maga részéről önnek egy pár sort?»

«Az őrnagy nem levélíró.»

«Jól van», mondék, zsebembe dugva leveletem, «ez okirattal kezemben köteles vagyok ítéletemet fölfüggeszteni. Hozassunk egy palaczk johannesbergit s igyunk az erény diadaláért.»

Tovább egy hétnél semmit sem hallottam Pickeringről; eleinte csak meg voltam lepve, de a napok haladtával nem kissé nyugtalanzkodtam. Azt vártam, hogy boldogsága folyvást rövid bulletinekben fog nyilvánulni, hallgatása hihetőleg azt jelezte, hogy fényes napja befellegzett. Végre írtam Wiesbadenbe a szállodájába, de választ nem kaptam; erre homburgi volt szállására mentem, mint a hol hagyta volt holmiját, a mi előbb-utóbb alkalmasint utána fog küldetni. Ott megtudtam, hogy épen akkor izent Kölnből a távirda útján podgyászáért. Legott Kölnbe indítottam egy pár sort, melyben boldogsága és hallgatásának oka felől tudakozódtam. Másnap három szóban kaptam meg a választ: azon egyszerű és ki nem magyarázott kérést, hogy menjek hozzá. Nem vesztegettem időt, s néhány óra múlva vele voltam. Megérkeztemkor sötét volt, a várost őszi hideg eső borította. Pickering oly közönynyel, a mi már magában bajt jelzett, valami ócska penészes Mainzerhofba botlott volt, ott találtam őt a hamvadó tűz mellett ülve egy sötét nagy szobában, a mely olyan volt, mintha tíz nemzedék útasai unalmának szemlélésében öszült volna meg. Midőn beleptemre fölállt, egy tekintetre láttam, hogy rendkívüli bánata van. Sápadt volt, arcza beesve, képe tíz évvel vénült. Most végre teljes öntudattal ízlelte az élet poharát! Szorongva vágytam megtudni, mi keserítette meg azt oly hirtelen; de megkíméltem minden alkalmatlan újságvágytól, időt engedtem neki. Hallgatva fogadtam bánatának hallgatag bevallását; egy darabig megkísérlettük vitatkozni Köln festőisége fölött. Végre fölállott, hosszasan nézett a tűzbe, míg magam lassú léptekkel méregettem a szoba hosszát.

«Nos!» mondá, midőn hozzá visszajövék; «ismeret után áhitoztam, s bizonyára van is ismeretem olyasmiről, a

mit nem tudtam ezelőtt egy hónappal.» Erre nyugodtan és elég szabatosan — mintha keserve önmagát fölemésztette volna — előadta a közelebbi napok történetét. A részleteket csak könnyedén érintette; nagy hihetőséggel többé soha sem fog oly szabadon áradozni, mint szépelgése boldog napjaiban. Egy este oly világosan elfogadták ajánlatát, a mint csak képzelődése kívánhatta; elragadtatva távozott s majdnem reggelig kószált a társalgó terem körüli kertben, a csillagokat és a nyári éj illatárját tette meghittjeivé. «Utóvégre is,» mondá, «fölér minden szenvedéseimmel az, hogy egy órára a menny magaslataiba ragadtattam. Ezt úgy hiszem, egyszerrel többször senki sem élvezheti.» Másnap reggel a Blumenthalné szállására ment, itt azonban nagy bámulására, nem bocsátották be. Bolyongott egy pár óráig — egészen más kedélyben — azután visszatért az ostromra. A cseléd egy háromszögű levelkét adott kezébe ilyen tartalommal: «Hagyjon magamra ma. Adok önnek holnap este tíz perczet.» A következő harminczhat óráról nem tudott összefüggőleg leszámolni; de a megjelölt időben Blumenthalné asszony elfogadta. Még mielőtt megszólalt volna, az az érzelem fogta el Pickeringet: mily mélységes lehetett az ő esztelensége, mikor azt képzelte, hogy ismeri e nőt. «Az ember hall egyszer-máskor», mondá Pickering, «olyan formát, hogy ez s amaz levetette álcáját; egyik bevett szólásformája a regényeknek. Nos, ő ott állt kezében álcájával. Arca», folytatá komolyan, némi szünet után — «arca borzasztó volt . . . «Tíz perczet adok önnek,» szolt Blumenthalné az órára mutatva. «Csinálja meg tragédiai jelenetét, tépje haját, villogtassa törét!» Ezzel leült, karjait összefonta. «Nem tréfa», kiáltá, «a legkomolyabb valóság; essünk át rajta. Ön el van bocsátva — nines-e semmi mondanivalója?» Pickering görcsösen hebegett valamit, némi magyarázatot kért; a nő fölállott és hozzá közeledett volt, tetőtől talpig méregette szemével, nagyon halvány és izgultabb volt, mint a minőnek szerette volna mutatni magát. «Végeztem önnel!» szolt mosolyogva, «önnek is végeznie kellett volna velem! Az egész nagyon gyönyörűséges volt, de kiváló okaim vannak, hogy vége szakadjon.» «Ön hát csak szerepet játszott», lihegé Pickering. «Úgy van, míg önt megismertem; míg nem láttam, hogy mennyire mehet. De most vége a regénynek, eljutottunk a megoldáshoz. Beteszszük a könyvet s

jó barátok maradunk.» «Hogy láthassa ön, mennyire fogok menni?» ismétlé Pickering. «Ön azzal a szándokkal vitt engem ennyire, hogy utóvégre így bánják velem.» «Én vittem önt ennyire, ha önnek is így tetszik. Elfogadtam látogatásait, kellő és nem kellő időben! Látogatásai némelykor nagyon mulattatók, de máskor rettenetesen unalmasok voltak. De ön oly különös kiadása volt — hogy is nevezzem csak? — az őszinteségnek, hogy elhatároztam, elfogadom a jóval együtt a rosszat is. Azt akartam, hogy ön félreismerhetetlenül compromittálja magát. Jobb szerettem volna, hogy ne hozzam önt erre a helyre, de ez is szükséges volt. Persze, hogy nem mehetek férjhez önhöz, annál jobbat tehetek. Szintúgy ön is e részben áldja végzetét. Egy hónapig csodás dolgokat hitt volna rólam; de jó kedélye nem lett volna tartós. Én igen vén és igen philosophus vagyok, ön pedig fiatal és igen esztelen. Nekem úgy tetszik, hogy nagyon jó voltam önhöz, mulattattam képességének legfelsőbb fokáig; kivéve, hogy most tán egy kissé nyers vagyok, önnek semmi panasza sem lehet ellenem; sokkal gyöngédebben eresztettem volna el, ha arra még egy hónapot fordíthattam volna; de a körülmények erőszakolták kezemet. Bántalmazzon, átkozzon, ha kedve tartja. Teljes szabadságot adok reá!» Pickeringnek, miközben ezeket hallotta, úgy tetszett, mintha valamely természeti hirtelen rázkódásra a föld meg akarna nyilani lábai alatt, érezte, hogy távoznia kell, néma kábultsággal fordult el e nőtől. «Nem tudom, hogy látszottam fogadni mindezt,» monda barátom, «de nekem úgy tetszett mintha ő valóban óhajtana, hogy szóljak valamit szemrehányás, gyalázásképen. Én azonban ily szellemenben egy hangot sem tudtam volna szólni; rosszul éreztem magamat, sietnem kellett a levegőre, hogy lerázzam magamról e nőt s magamhoz jöjjenek.» «Önnek semmi, semmi, de épen semmi mondani valója sincs?» kiáltá, mintha csalatkozott volna, míg én ott álltam kezemmel az ajtón. «Nem eleget beszéltettem-e önt?» úgy hiszem, ilyen formát feleltem. «Úgy hát majd ír nekem, ha haza megy?» «Nem hiszem!» mondek. «Hat hónap múlva, remélem, eljön s meglátogat!» «Soha!» mondek. «Ez az ostobaság önvallomása» felelt. «Ez azt jelenti, hogy bővebb megfontolás után sem fogja megérteni magamviselete philosophiáját.» Ez a szó «*philosophia*» oly különösen jött nekem, hogy igazán azt hiszem, elmosolyodtam. «Én

megadtam önnek mind azt, a mit ön adott nekem,» folytatá. «Az ön szenvedélye csak a fejében létezett.» «Bár csak hamarább megmondta volna, hogy ilyennek tartja!» fölkiáltottam. Ezután távoztam. Másnap lejuttem a Rajnán. Egész nap a hajó födelzetén ültem, nem tudtam hová megyek, honnan jövök. Elfogott volt némi láza a rémületnek; úgy tetszett nekem, mintha valami ördögiest láttam volna. Végre megpillantottam itt a székesegyház tornyait a város fölött kimagaslani. Mintha szóltak volna hozzám valamit, s mikor a hajó kikötött, a partra szálltam. Egy hete, hogy itt vagyok. Éjjel nem aludtam — megis e hét pihenés hete volt.»

Nekem úgy tetszett, hogy Pickering gyógyuló félben van, s ha időt adok neki, saját philosophiája megteszi a magáét. Miután történetét elbeszélte, keserűségére csak egyszer vonatkoztam — és pedig azon az estén, később mikor éjtszakára el akartunk válni egymástól. «Engedje megjegyeznem, hogy volt valami igaz abban, a mit az önök viszonyáról ő mondott,» szoltam. «Ön mind ez idő alatt — tudtán kívül — értelmileg használta őt és ő is önt. Az eset ez volt: gyémánt vágta a gyémántot. Az ő szükségei felületesebbek voltak, azért ünt rá hamarább a játékra.» Pickering összeráncolta homlokát, kedvetlenül elfordult, de nem mondott ellent. Várakoztam néhány perczig, hadd lássam, eszébe jut-e elválásunk előtt, hogy van valami követelni valója nálam. De úgy látszott, elfeledte.

Másnap ide s tova lézengtünk a festői ódon városban s természetesen rövid időn a székesegyházba mentünk. Pickering keveset beszélt, gondolataiba merültnek látszott; leült egy kápolna közelében egy oszlop mellé, szemben egy pompás ablakkal, ott hagytam elmélkedéseivel és tovább ballagtam a templomban. Visszaérkeztemkor láttam, hogy mondani akar valamit. De mielőtt szólhatott volna, kezemet vállára tettem s jelentékeny mosolylyal néztem rá. Pickering lassan meghajtotta fejét s lesütötte szemeit, a beleegyezés és megalázódás némi vegyületével. Azt a levelet, melyet megörzés végett adott volt át, kihúztam onnan, a hol egy hónap óta illetlenül hevert, hallgatva letettem a térdére, s egyedül hagytam vele.

Félóra múlva visszatértem ugyanazon helyre, de az én barátom nem volt ott, az egyik ott lézengő sekrestyés látva, hogy Pickeringet keresem, azt mondta, úgy hiszi, hogy kiment a templomból. A szállodában találtam sötét szobájában,

lassan lépdelt föl s alá. Kétség kívül nem tudtam volna határozottan megmondani, minő hatást várok a smirnai levéltől; de a Pickering állapota meglepett: ki volt pirúlva, fölizgulva s egy kissé ingerült vala.

«Úgy látszik,» mondék, «ön olvasta levelét.»

«Illő, hogy megmondjam önnek a tartalmát,» felelt. «Mikor egy hónappal ezelőtt átadtam önnek, igaztalan voltam barátaim irányában.»

«Ön ezt a levelet «megidézésnek» nevezte volt emlékszem reá.»

«Nagy bolond voltam! Ez a levél fölmentés.»

«A mátkaság alól?»

«Minden alól! A levelet természetesen Vernor úr írja.

A lehető legkorábban tudatni óhajtja velem, hogy leánya — a ki csak az előbbi héten értesült arról, hogy mit várnak tőle — határozottan tagadja, hogy amaz egyezmény reá nézve kötelező volna, sem abba nem egyezik bele, hogy engem kötelezen. Vernor úr egy hetet adott neki gondolkozásra, melyet vígasztalhatatlan könnyek közt töltött. Ellene szegült a rábeszélés minden nemének, a kényszerítéstől pedig, mint írja, iszonyodik. Az ifjú hölgy az egész intézkedést borzasztónak mondja. Miután kötelességeit egész életében föltétlenül teljesítette, végre megköveteli, hogy lehessen saját ízlése. Megvallom, hogy ez meglepett, abban a hitben voltam, hogy ez a leány az ostobaságig engedelmes s olyan is marad mind végig. De biz' abból egy szó sincs. Megkövetelte, hogy forma szerint föloldozzanak, s az apja tudatja, hogy ellenszegülés esetére agylázzal fenyegetőzik. Vernor úr elég csinosan sajnálkozik ez eseten s tudatja velem, hogy a fiatal hölgy magatartása nagyban megrázta idegeit. Hozzá teszi, nem súlyosbítja bánatomat, melylyel eshetőleg őt megtisztelném,» leánya bájaira és az én veszteségem nagyságára való czélzásokkal, hanem azzal a reménnyel zárja be levelét, hogy minden illetők vígasztalására én is mulattassam képzelődésemet más nemű «kilátásokkal.» Utóiratában arra emlékeztet, hogy e sajnálatos esemény daczára is legdrágább barátjának fia mindig kedves vendég az ő házában. Megjegyzi: szabad vagyok, előttem az egész élet; ajánlja, hogy tegyek egy messzsi kiterjedő útát. Ha vándorlásaim Keletre vezérelnének, reményli, hogy az álszemérem nem fog eltartóztatni attól, hogy Smirnában mu-

tassam magamat. Ígérhet legalább is barátságos elfogadást. Nagyon udvarias egy levél.»

Bármily udvarias volt is a levél, Pickering nem nagy vígasztalást látszott meríteni abból, hogy hírhedt terhét ily szépszerűen emelték le lelkéről. Megszabadulásán oly modorban kezdett merengeni, a mely inkább illett volna rabsága megújulásának érzetéhez. Levelét eredetileg «rossz újságnak» nevezte volt, mégis most midőn bebizonyult, hogy tartalma épen ellenkezője sejtelmének, egy önkénytelen szó sem jött ajkára, melylyel az elnevezést megfordítva az újságot jónak mondja. A szegény fiú önkénytelen nyilatkozatainak szárnyai az utóbbi időkben nagyon nyirbálva voltak. Természetesen elgondolta, ha ezelőtt egy hónappal nem lett volna oly mereven bizonyos ebben az ügyben s megteszi azt a formáságot, hogy feltörje a Vernor úr pecsétjét, kikerülte volna a Blumenthalné asszony savanykás nyájaskodásai tisztító tűzét. Én azonban magára hagytam, hadd keresse ki a tanulságot önjerején; nem vágytam arra — hogy mint mondani szokták — beledörgöljem. Különböznél is gondolataim egészen más irányt vettek: azt mondogattam magamban, ha azon gyöngéd kecskekhez, melyeknek — képzelődésem szerint — a Vernor kisasszony fiatal arczán virágzó ígérete mutatkozott, még nagylelkű cselekvési képességének ily meglepő mértékét csatolja, az én barátom pályájának e módosítása korántsem oly szerencés, mint volt az eredeti tervezet. Ekkor megfordulván, láttam, hogy Pickering a fiatal leány arczképét szemlélgeti. «Nagyon természetesen,» mondá, «most már nincs jogom arra, hogy ezt megtartsam.» S mielőtt arra kérhettem volna, hogy vessék reá még egy tekintetet, a fényképet a tűzbe vetette. «Sajnálom, hogy épen most mondom,» megjegyzém egy kis idő múlva, «de nem csodálkoznám, ha Vernor kisasszony bájos teremtés találna lenni.»

«Menjen és lássa meg,» felelt Pickering komoran. «Szabad az út. Az én szerepem az, hogy elfeledjem őt,» hozzá tevő. «Ez nem is volna olyan nehéz. De nem azt tartja ön is,» folytatá rögtön, «hogy oly szegény ficzkót, a ki csak azt kérte a szerencsétől, engedje meg, hogy egy csendes zugban meghúzza magát, mégis igen kegyetlenül meghányt-vetett?»

Igazán kegyetlenül, nyilvánítám, s ez a ficzkó bizonyára jogosult arra, hogy végzet könyvében új fehér lapot és új in-

dulást kérjen. A Vernor úr tanácsa helyes, Pickeringnek egy hosszú útazásban kell szórakozást keresni s ha némi kényelmére lehetnék, én is vele mennék. Barátom elragadtatás nélkül fogadta ajánlatomat; olyanszerű zavart képe volt, mint annak, a ki költségbe veri magát, hogy illedelmesen jelenhesék meg egy szalonban, s azon veszi észre, hogy az ajtót becsapták az orra előtt. Mindazáltal útra keltünk s a Pickering lelkesültsége apránkint visszatért. A jeles dolgok élvezésére sokkal képesebb volt, mint sem állandóan közönyös maradhattott volna, s miután festmények, szobrok, régiségek között eltöltöttünk két hetet, éreztem, hogy most látom őt legelsőbبن legjobb és legegészségesebb kedélyében. Előbb nagy volt a forrósága, mire fázás következett: az inga oly mérvben ingott jobbra-balra, hogy a gép szervezete próbára vala téve; de most már apránkint vissza kezdett térni a természetes és egyenletes járásba. Pickering visszanyerte némi részben azon áradó ékesszólását, a melylyel homburgi lángját legyezgette volt, és oly szenvedélyes üdéséggel beszélt a különböző tárgyokról. Egyszer fájos lábbal feküdtem Brugesban a szállodában, barátom hazajött és oly rhapsodiával mulattatott Memling Hansnak bizonyos szelíd arcú szüzeiről, hogy abban több józan észet láttam, mint a Blumenthalné asszonynak mondott minden bókjaiban. Voltak ködös napjai, sötét kedélyei — az ellenállhatatlan visszapillantás órái; ezeket minden megjegyzés nélkül hagytam jönni menni, mert azt képzeltem, hogy ezek után mindig éberebb és eltökéltebb lett. Mindazáltal egy este oly bánatosan lehajtott fővel ült, hogy szarvainál ragadtam a bikát s azt mondtam neki: ez idő alatt kifizette adósságát a vezeklésnek s önmagának tartozik azzal, hogy gondolataiból örökre száműzze azt a nőt.

Pickering csodálkozva tekintett föl; azután mélyen elpirulva így szólt: «Azt a nőt? — Nem Blumenthalné asszonyra gondoltam.»

Ezután más magyarázatot adtam büskomolyságának, Hat heti tényleges megfigyelés és élénk részvét után, reményeit és félelmeit egybe véve, Pickering oly derek ficzko volt, a milyen csak kell. Leütáztunk Olaszországba, két hetet töltöttünk Velenczében. Itt történt aztán valami, a mire egész bizalommal számítottam; azt mondtam volt magamban, hogy csak idő kérdése. A napot Torcellóban töltöttük volt és a ha-

nyatló nap fényében lebegtünk vissza az evezők ütemszerű loocsanásai közben. «Épen útban vagyok», mondá Pickering, «úgy tartom, elmegyek.»

Egy órája, hogy nem szóltunk volt egymáshoz, s én természetesen azt kérdeztem tőle: «hova?» Feleletét késleltette kiszállásunk a piazettán. Én előbb léptem partra s megfordultam, hogy segítsek neki. A mint kezemet megfogá, szeme öntudatosan találkozott az enyimmel, s kimondá: «Smirnába!»

Pár nap múlva elindult. Azt a hozzávetést kockáztattam volt, hogy Vernor kisasszony bájos egy teremtés s hat hónap múlva Pickering azt írta: igazam van.

JAMES HENRY *után angolból*

CSURGÓ GYÖRGY.

SZÉP ÉJSZAKA.

Nézek le a fénylő habokba:
Víg, fürge lánykák ök, midőn
Mondhatlan titkokat susogva
Tova sietnek a mezőn.

És nézek szellőtlen, lomha,
Komoly, sötét ágakba föl,
Honnan az ákácz kicsi lombja
A tiszta légbe könyököl.

Minden fűszál, tövis, levélke
Oly éles rajzban áll elém,
Akár világos, száraz télbe',
Vagy nyirkos nyárnak reggelén:

Mert ím, egész hold hinti széjjel
Hűs sugarát rejtélyesen . . .
És mind e széppel — levén éjjel —
Most nem törődik senki sem.

A jók, csöndes lelk'ismerettel,
Bárányszelíden alszanak,
A gonoszok, bő, teli zsebbel,
Mint jóllakott fenevadak;

Munkálkodónak álom enyhe
Kivánt édes nyugalmat ad,
Hosszabbra nyújtja csak a renyhe
A heverő unalmakat;

A dözsölő, fülelt terembe',
 Rohadt gyönyör-, esömörbe fúl,
 A fősvény, kines közé temetve,
 Uj kinesre vágyik botorúl;

Szerelmesek csak egymást látják,
 Semmit a boldogtalanok:
 Ez éjszakának bűvét, báját
 Élvezni: én magam vagyok.

GREGUSS ÁGOST.

ŐSZKOR.

Egész napot tölték az erdön,
 Egy langyos őszi csodaszép napot;
 Köröskörül a pihenő természet,
 Mint fáradt útas, hallgatott.

Megtette ő is évi utját,
 Serény volt s elfáradt belé;
 Egyet pihen most; odább indul aztán
 A tél s temetkezés felé.

Van neki is min elmélázni,
 Multon és még jövődön egyaránt,
 Most mikor az alant járó nap
 Sugári esnek délben is haránt.

Ő is remélt — ő is csalódott,
 Ő is vesztett — s mindez vajmi sok!
 Végig tomboltak és romboltak
 Az ő keblén is viharok.

Oh hányszor láttam — s kőve váltam —
 E főségezen nyúgodt, isteni
 Arczulat gyönyörű vonásit
 Felindulástul rángani.

Hányszor szemlélttem önfeledten
 Villámra gyulni szende kék szemét,
 S bős haragiában öt eszeveszetten
 Szaggatni önnön kebelét.

Letépní róla s elhajítani messze
 Az ártatlan virágcsokort, —
 Tépdelni dús haját és hamvazónak
 Rá szórni a kavargó úti port.

S rémítve vagy lázítva hagymázában
 Minden érző teremtményt körüle,
 Űvöltni vést féketlen szenvedélytül!
 . . . Avvagy tán szenvedéstül-e?

Mert hátha igazán lelke, s lelkében
 A természetnek is fájdalma van,
 Mely s olthatatlan . . . ? de ő hűn megőrzi,
 Mosolylyal rejtegeti gondosan,

Takarja milliom virággal . . .
 S csak ott, hol nem láthatja szem,
 Mély rengetegje búvó csermelyében
 Zokog miatta csendesen,

Elkesereg mérhetlen bánatában
 Egy boldogtalan vágy felett,
 Egy álmkép után, mit sem elérni,
 Sem tőle menekülni nem lehet!

. . . Én gyakran meglesém könyhullatását,
 S keservétül kiújult az enyim,
 Övével az én zokogásom,
 Könnyével összefolytak könnyeim.

Ő engedé, mert hű kebelre tárja —
 Jól tudta ezt — legszentebb titkait,
 Hüre, boldogtalanra, mely ön élte
 Viszályitól pihen meg perczre itt.

Sőt ő vigasztalt; példát mutatott,
 Hogyan lehet belül némán zokogni
 És mégis kifelé — jó ideig —
 Bűt, bánatot lefojtva, mosolyogni.

Jó ideig, — míg sebe meggyülik,
 Önruralmának száalai szakadnak
 És kínjai tajtékzó zuhatag-
 Vagy dülő zivatarban kifáradnak,

S megkönnyebbül kedélye azután
 Megtér, megbánja szinte, és jövőre
 Fogadja, hogy erőt vesz önmagán, —
 S elcsillapodik ismét — egy időre . . .

. . . Ily csendes mostan az egész természet.
 Még csermelye sem sir a fák alatt,
 Még könnyforrási is, úgy látszik,
 Egy kis időre kiapadt.

Szellője nyugszik. Semmi mozgás,
 Nincs semmi nesz a sárga lomb között,
 Sem pille, sem madár, — az rég kihalt már.
 Ez melegebb tájakra költözött. —

Felhágok egy kiválóbb hegytetőre.
 Alattam ott terülnek a helyek,
 Hol annyi örömet és kint megértem.
 Mindannyira ráismerek.

És messzi tul hatol a láthatáron
 A lelki szem. A képzelet
 Feltünteti, varázs színekbe mártja
 A rég elhalaványult képeket.

Gyermekvilágot — ifjuságot —
 Mindent maig elmémbe visszahoz,
 Mint odalent most a leáldozó nap
 Távol hegyormokat megaranyoz.

KISFALUDY K. «IRÉNE»-JÉNEK TÁRGYÁRÓL.

Ismeretes dolog, hogy Kisfaludy Károlynak tagadhatatlanul legjobb komoly színműve *Iréne* (1820), Bolyai Farkasnak az 1818-ban lejárt erdélyi pályázatra írt, de már 1817-ben közzétett tragédiáján: *Mohamed vagy a dicsőség győzelme a szerelmen*, alapszik. Az is tény, bár nem annyira ismeretes, hogy Kisfaludy Károly igen sokat köszön elődje darabjának, többet, mint irodalomtörténeteink eddig elismerni hajlandók voltak. Bolyai Farkas nem említi darabjaihoz írt előszavában, hogy e tragédiája tárgyát honnan vette. Prém, a Kisfaludy *Iréne*jéről írt terjedelmes tanulmányában, Voltaire *Zaire*jét tekinti a *Mohamed* forrásának. *) E nézetet megegyeztetve Szilasi Mórizz, a ki helyesen kimutatta, **) hogy Bolyai forrása Mikes Kelemen, kinek törökországi levelei 1794-ben jelentek meg először nyomtatásban.

Mikes az 1725-iki szeptember 7-dikén kelt hatvanharmadik levélben helyesli, hogy nénje *A Konstantinápoly megvétele historiáját* olvassa. Azután folytatja: «De ha szinte a város megvétele historiáját olvassa is ked, de lehetetlen, hogy le ne írjam kednek Mahomednek egy kegyetlen cselekedetét, — talán nem teszi föl mindenik historikus. A város megvétele után egy igen szép leányt vittek egy basának, a ki is a leányt szép voltáért a császárnak adja. A császár megszeretvén, har mad napig ***) csak a leánynyal töltötte az időt, senki feléje

*) *Kisfaludy K. és Iréneje*. Tanulmány. Írta Peterdi (Prém) József. Buda-Pest, 1880, 46. l.

**) *Egyetemcs philologiai közlöny*, IV. kötet, 1880, 174. l.

***) Ez valószínűleg tollhiba vagy félreértés. A forrásokban mindent három évről van szó, és kétségtelen, hogy a sereg roppant elé-

nem mehetett, se semmi parancsolatot nem adott. A vezir és a többi basák azon megütközvén, kérték a vezirt, hogy menjen a császárhoz és jelentse meg, hogy az egész had nem tudja mire vélni cselekedetét. A vezir megjelenti a császárnak, a ki is parancsolja, hogy hívassa eleibe a basákat. A basák eleibe gyűlnek — a császár nagy czifrán felöltözteti a leányt, a kinek is volt neve Erini — a basák csudálni kezdék a leány szépségét, és a császár kérdé tőlök, hogy ha nem volt-e méltó olyan szép leánynyal három napot tölteni? Mindnyájan fölkiálták, hogy igen is. A császár mondá nekik: hát miért indultatok föl és miért gondoltátok, hogy elfelejtettem volna hívatalomat? De mindjárt megmutatom nektek, hogy ha a magam gyönyörűségét szeretem is, de azt el tudom hagyni, es méltó vagyok, hogy nektek parancsoljak. Erre fölindulván a basák ellen, a kardját kivonja, és a szegény ártatlan leánynak a fejét elüti és mondá azután a basáknak: a ki ennek oka volt, az megfizeti ezt nekem. Meg is fizeték; mert csakhamar a tanácsadóknak elütteté a fejüket. De ha szinte ilyen boszút állá is a szegény leányért, de annak nem kellett volna lenni hóhérjának.»

Eddig Mikes elbeszélése, melyet szerzője még erkölcsi megjegyzésekkel kísér.

Hogy ez az elbeszélés Bolyainak és közvetve Kisfaludy Károlynak forrása, azon kételkedni nem lehet.

De honnan vette Mikes ezt a történetet?

Első pillanatra hajlandók lehetnének azt hinni, hogy Mohamed e regényes szerelmi kalandjának történeti alapja van. De a források és a történetírók nem tudnak róla. Hammer-Purgstall, az ozmán birodalom történetéről írott nagy munkájában *) említi e történetet, de mint alaptalan anekdotát, a milyenek főleg a nagy hódító kegyetlenségének és embertelenségének föltüntetésére, már a XV. században nagy számmal keletkeztek. Hasonlóképen ítélnék más újabbkori történetírók is, ha ugyan említést tesznek a nagy hódítás e kis epizódjáról. Az elbeszélés első följegyzője, ha nem csaló-

gedetlenségét csak a szerelmi viszony hosszabb tartama teszi valószínűvé.

*) *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pest, 1828, II. kötet, 208. lap.

dom, Theodorus Spanduginus (Spandugino), egy XV. századi görög szerzetes, ki egy a maga idejében igen elterjedt könyvet írt: *De origine et moribus Turcorum*, mely még a XV. században olasz nyelven is megjelent és tele van mondákkal és mesékkel.

Mikes — a ki idézett levelében maga is megjegyzi, hogy e történetet «talán nem teszi föl mindenik historicus» — szóbeli hagyományból is vehette a görög leány szomorú sorsát. De sokkal valószínűbb, hogy olvasta e történetet; olvashatta pedig Bandello novelláiban és ezeknek Boistean és Belleforest eszközölte francia átdolgozásában. Valószínűnek tetszhetnek, hogy Mikes elbeszélésének forrása ez utóbbi, a francia novella-gyűjtemény, a kornak egyik legismertebb és legkedveltebb könyve volt, melyet a francia elbeszélő és vallásos irodalomban oly jártas rodostói remete kétségtelenül jól ismert. Mégis bizonyosnak tekinthető, hogy Mikes előtt a novella eredetije, tudniillik maga Bandello is feküdt, mert fönt közlött elbeszélésének utolsó mondata nagyjában Bandelloból származik.*) A francia átdolgozók e mondatot nem vették át az eredetiből.

Matteo Bandello, ki 1562-ben (vagy nem sokkal később) meghalt, a XVI. század egyik legkitünőbb novella-írója, a későbbi századok költőinek egyik legtöbbet kiaknázott forrása,**) a XVI. század Boccacciója, a mint, főleg tekintettel elbeszéléseinek tárgyaira is, találóan nevezik. Bandello Domonkosrendű szerzetes, utóbb ageni püspök volt; de nem sokat törődött sem az egyház ügyeivel, sem saját püspökségével, melynek kormányzatát másokra bízta. Sokat utazott, sokat érintkezett a legműveltebb és legelső néposztályokkal, úgy hogy valóban kitünően ismerhette egész korát s annak minden társadalmi osztályát. Egész idejét és kedvét novelláinak megírására fordította, melyekben, saját kijelentése szerint, első sorban korának rajzát kívánta adni. Hogy Bandello novelláinak tetemes része nem épen tisztességes, hogy rajzaiban

*) Che si più non voleva trastullarsi cou la Greca, non la devea il barbaro crudele ammazzare.

***) Bandello három novelláján alapszanak tudvalevőleg Shakespearenek *Romeo és Julia*, *Sok hűhó semmiért* és *A mit akartok* című darabjai is.

sok piszkot, szereplőinek beszélgetéseiben és cselekedeteiben sok trágárt és aljast találunk, — az első pillanatra föltünhetik egy szerzetes és püspök műveiben — de végre is, mire maga is hivatkozik, nem a szerzőnek, hanem ama kornak, a XVI. századnak, hibája, melynek hű képét akarta rajzolni. A naiv író különben még avval is védekezik, hogy rossz dolgokat elkövetni bűn, de e bűnöket elbeszélni, nem tekinthető bűnnek; továbbá, hogy ő sohasem dicsőíti a bűnt és soha sem ócsárolja az erényt. De azt elfelejtette indokolni, hogy miért rajzolja és meséli épen a sikamlós, trágár történeteket és helyzeteket oly terjedelmesen és annyi kedvvel, míg különben elég röviden tud túlesni föladatán. Bandello e tekintetben mélyen áll Boccaccio alatt, kinél az előadás egy bizonyos ironikus naivsága és humorteljes jókedvűsége mosolyogva túlszögöl a legveszedelmesebb helyzeteken, míg XVI. századi tanítványa, ki még életének hatvanas éveiben is írta novelláinak egy részét, hiába menti rajzainak hűségét és alaposágát elbeszéléseinek — morális céljaival. «Az ilyen erkölcstelen tettekre újjal kell mutatni», mondja egy helyen, «hogy az emberek kerüljék azokat».

Bandello négy könyvben 214 novellát írt, *) melyek közt van természetesen több tisztességes elbeszélése is, mint például épen Iréne története. A szerző azon ismételt kijelentése, hogy csak igaz, tudniillik valóban megtörtént dolgokat mesél el, nem vehető szó szerint, mert nem tekintve azt, hogy több elbeszélése roppant valószínűtlen, történeteinek egy tetemes részét régibb forrásokból, régibb novella-gyűjteményekből is vette, melyek pedig történeteik igaz vagy nem igaz voltával legkevesebbet sem törődtek. **) Inkább azt állíthatta volna,

*) Nem 140-et, mint Bouterweck, sem 205-öt, mint Duulop állítja, mert gyűjteménye négy könyvben 59, 59, 68 és 28, azaz 214 elbeszélést tartalmaz. L. M. Landau: *Beiträge zur Geschichte der italienischen Novelle*, Wien, 1875, 104. l. — Bandello novelláinak első három részének első kiadása 1554-ben jelent meg; a negyedik rész majd húsz évvel később, 1573-ban jött ki Lyonban. Elöttem a londoni kiadás fekszik. 1790—91, kilencz kötet. Iréne története az első könyv tizedik novellája. A görög leány neve: Ireneia.

**) Így például elbeszéli a Rhampsinit kincses házáról (Herodotusból), az Isis papjáról s a megsalt asszonyról (Josephusból), Antiochusról és Stratonicéról (Plutarchusból) szóló és más régi történeteket is.

hogy elbeszélései mind vagy legalább legnagyobbbrészt a XVI. század életének és gondolkodásának hű rajzai, mert ő még az olyan történeteket is, melyek idegen országokban vagy igen régi időben lefolytak, egészen a saját korának szellemi és erkölcsi világába helyezi át.

Bandello Iréne-novellája legegyszerűbb és legjelentéktelenebb történeteinek egyike, mely bizonyára nem keltené föl figyelmünket, ha tárgya iránt irodalomtörténeti érdekekkel nem viseltetnénk. Az elbeszélés oroszlánrésze Mustapha basa hosszadalmas beszédje, melylyel Mahomedet észre téríteni és szenvedélyéből kigyógyítani akarja. Az esemény epikai eleme igen csekély, a jellemzés fölületes; Iréne teljesen háttérben áll; az ő nézetéről, állapotáról teljesen hallgat a szerző. A novella tanúlsága az volna, hogy a császár nem szerette a görög leányt; nem mind szerelem az, a mi annak látszik.

Az ageni püspök sikamlós historiái már a XVI. században közkedveltségűek voltak egész Európában. Mind eredetiben, mind fordításokban és átdolgozásokban élvezte azokat a novellistikus olvasmányok iránt föltűnő rokonszenvet tanúsított kor. De legnagyobb népszerűsége jutottak azok Bandello novelláinak egyik legelső francia átdolgozása által, mely Európában Bandellónál magánál is jobban elterjedt. Ez a Belle-Forest műve, melynek következő kiadása fekszik előttem: «XVIII. histoires tragiques. Extraictes des œuvres Italiennes de Bandel, et mise en langue Française; les six premières par Pierre Boisteau, surnommé Launay, natif de Bretagne; les douze suivans par Franc de Belle Forest, Comingeois». (A Turin, par Cesar Farine, 1570, 24-o, 436 levél.) Iréne történetét e kötet második elbeszélésében találjuk, tehát nem is Belle-Forestnek, mint az irodalomtörténet-írók állítják, hanem Boisteauak fordításában. *)

Pierre Boisteau és társa nem fordították le híven Bandello novelláit. Az első, az olvasóhoz intézett figyelmeztetésben, számot ad eljárásukról. «Végül kérlek — így szólítja meg az olvasót — ne vedd rossz néven, ha nem kötöttem magamat Bandello stíljéhez: mert az ő kifejezése oly durvának, az

*) Belle-Forest novelláinak első kiadása 1559-ben jelent meg Párisban, azután 1567-ben, 1581-ben és még sokszor. — A görög leány neve e francia átdolgozásban Hyrenée.

ő meghatározásai annyira nem találóknak, az ő beszélgetései oly rosszul összekapcsoltaknak és az ő velős mondatai oly üreseknek tetszettek nekem, hogy inkább egészen újból átalakítottam és új alakba öltöttem, semhogy szolgálai utánóztam volna; voltaképen nem is vettem tőle egyebet, mint az elbeszélések tárgyait, a mint te azt könnyen észreveheted, ha az én stílusomat az övével össze akarod hasonlítani.»

Boiteaunak igaza van; csak a tárgyat, a novellák tartalmát és menetét vette Bandellóból; az elbeszélés alakja és stílje teljesen az övé, illetőleg a XVI. század második feléé, melynek affectált regényei lebegtek a fordító előtt. Hosszadalmas, szókban, csiszolt szókban és szólamokban túlságosan bővelkedő előadás és a közbeszött, nem kevésbé hosszadalmas beszédek és beszélgetések képezik e stílus jellemző vonásait, melyekkel szemben a modern ízlés sokkal vonzóbbnak és élvezhetőbbnek találja a Bandello egyszerű elbeszélését, melyet ez az affectált kor annyira lenézett.

Tehát Bandellóból (és talán Belle-Forrestből is) ismerte e történetet Mikes Kelemen, ki korának francia novella-irodalmában — mit *Mulatságos Napok* című műve is bizonyít — igen jártas volt; és Mikes kétségtelenül Bolyai Farkas tragédiájának forrása.

De Bolyai nem az első költő, ki az Iréne történetének drámái földolgozását megkísérelte. Van elődje, kit ő természetesen nem ismert, kitől nem is tanulhatott volna semmit. Ez Ayser Jakab, a XVI. századi nürnbergi drámaköltő, ki még e század utolsó vagy a XVII. század első éveiben írta meg következő című szomorújátékát: «Schröckliche Tragedi. Vom Regiment vnnnd schändlichen Sterben des türckischen Keisers Machumetis des Andern dis Namens, wie er Constantinopel eingenommen und gantz grausam tyranisirt, mit 27 Personen, hat fünf Actus». Már e cím is mutatja, hogy nem Iréne története, hanem Konstantinápoly elfoglalása képezi a darab középpontját. Sajátságos, hogy a czímbe Mahomet haláláról is történik említés, pedig a császár a tragédia végén nem hal meg, hanem, mint a novellákban, új hódító hadjáratra indul.

Iréne története Aysernél voltaképen csak az utolsó fölvonásnak teszi tartalmát. A darab prologusa Isidor bíbornokot, Sabina püspökét, a pápa követét a byzanci udvarhoz, nevezi meg mint a cselekvény forrását. Ez az Isidorus, kinek

Lamentatiója és a keresztyén világhoz intézett levele Konstantinápoly elfoglalása történetének legfontosabb forrásai közé tartoznak, a darabban magában is föllép és elbeszéli, saját fönmaradt latin levelei alapján, a város elestét; de se itt, se az eredetiekben a szép görög leányról, ki Mahometet meghódította, nem tesz említést. Irénejének sorsát Ayrer más forrásból, talán Belle-Forestből vagy Bandellóból, illetőleg ezeknek valamely német átdolgozásából ismerte, ha ugyan egész drámája, mint mindjárt látni fogjuk, egy angol eredeti színművön nem alapszik. A darab végén Mahomet, miután szép kedvesét, kinek neve itt Hircavena, megölte, e szavakkal fordul Johannes Máriához, fiának keresztyén nevelőjéhez: «Te keresztyén pedig, írd meg ezt az eseményt, mely itt ezen kedves és szép leánynyal megtörtént». *) Hogy e sorok kire vagy mire vonatkoznak, kicsoda ez a Johannes Mária, létezett-e az ő neve alatt Iréne-história, ezt eddigelé nem sikerült kiderítenem.

Ayres Jakab, a XVI. század első német drámaköltője, kire az angol dráma, Shakespeare genialis előzőinek nemzedéke hatással volt. Színműveinek első kiadói — mert művei csak halála után jelentek meg**) — magok is kiemelik, hogy drámái «az új angol modor szerint» írvák. E hatás azonban, a költő csekély tehetségénél és a német színház primitív állapotánál fogva, csak külső lehetett. Ayres elsajátította a Shakespeare előzőitől a tragikai és komikai elemek vegyületét, illetőleg közvetlen egymás mellé állítását; a bohóc szereplését, kinek neve nála rendszerint Jahn (János), a mi újra bizonyítja, hogy az angol befolyást Németországra nézve Holland közvetítette; a cselekvény gazdagságát, változatosságát, de különösen vérességét. A tragédia lényegéről és föladatáról, a tragikai tárgy mineműségéről, a szenvedélyek lelektani rajzáról, következetes jellemzésről, az indokolás fontosságáról nem volt fogalma. A drámai alak leglényegesebb sajátosságát sem fogta

*) Und du, Christ, beschreib diese That,
Die sich jetzund verlaufen hat
Mit dieser Griechin zart und schön.

**) *Opus theatricum*. Nürnberg, 1618. Új kiadásukat Keller Adalbert eszközölte. Stuttgart, 1868, öt kötet. Ayres meghalt 1606 márczius 26-dikán.

föl; rendszerint epikai a tárgy és epikai a földolgozás, ha dialogizált alakban is. A hol darabjai hatásosabbak, ez első sorban a véletlenül ügyesen választott tárgyban, talán nem egyszer reánk nézve elveszett angol eredetiekben is, melyeket egészen vagy részben fölhasznált, gyökerezik.

De megjegyzendő, hogy a mondottak csak Ayrer tragédiáira vonatkoznak. Jellemző és igen tanulságos tény ugyanis, hogy a XV. és XVI. századi német drámaköltők — Sachs János, Ayrer Jakab, braunschweigi Henrik Gyula herceg stb. — a vígjáték terén jóval önállóbbak, s hogy vígjátékaik minden tekintetben sokkal sikerültebbek és értékesebbek, mint tragédiáik. A német vígjáték organikus fejlődésben alakult az igazi népköltészetből; a német tragédiát lépésről lépésre idegen minták zökkenették ki természetes nemzeti fejlődésének kerékvágásából.

Ayrer Irene-tragédiája azon fölül kétségtelenül gyöngébb darabjai közül való. Az egész mű dialogizált elbeszélés, teljesen epikai menetű, számos, sokszor egészen kapcsolatlan vagy épen össze nem illő jelenetek sorozata. Csak egy példát hozok föl. A törökök elfogták Irénét s rögtön elhatározzák, hogy az elbájoló szépségű leányt átadják a császárnak. A következő jelenetben megtudjuk, hogy Konstantinápoly elfoglalása óta egy egész év telt el, s hogy Mahomet roppant dühös, mert serege nem tudta és most sem tudja Belgrádot bevenni. A törökök visszavonulása a vár alól annyira elkeseríti a szultánt, hogy mérget akar inni; de hívei visszatartják e végzetes lépéstől és — hogy szórakoztassák — csak most hozzák elébe a szép görög leányt, kinek bája csakugyan rögtön elfeledteti a szultánnal a nándorfehérvári csapást és öngyilkossági szándékát.

Ayrer darabja Mahomet azon elhatározásával kezdődik, hogy Konstantinápolyt elfoglalja. A szín majd a város előtt, majd benn a városban, majd Rómában, hová Konstantin császár segélyért küld — gondolandó, mert Ayrer soha sem jelöli meg a szín változását. Mahomet lelép, a pápa föllép — ennyiben tájékoztatja az olvasót, a többit ennek képzelő tehetőségére bizza. A cselekvény és ennek földolgozása, mint említém, teljesen epikai; számos kisebb, epizódikus jelenet emlékeztet, de természetesen csak irányban és modorban, nem költői vagy kortörténeti értékben, a Shakespeare-féle

Henrik-drámák hasonló apró epizódjaira, melyek szinten a kornak és a társadalmi, politikai stb. állapotoknak vagy egyes osztályoknak és pártoknak jellemzését czélozzák. Így például midőn egy török csapat nyomban a város elfoglalása után egy pár kis gyermekre akad, kik naiv kéréseikkel és azon ígératokkal, hogy jó gyermekek lesznek, valóban megindítják és kegyelemre készítetik a könyörtelen hódítókat; vagy midőn előkelő görög férfiak és nők mint a barbár törökök kinzott rabszolgái vannak föltüntetve; vagy midőn a körülzárt város utolsó óráiban a bohóc megszegi a császár szigorú rendeletet, mely halállal fenyegeti azokat, kik húst enni mernek stb. De mindezek durva rajzok, melyek sem magokban nem tanúszkodnak nagyobb költői alkotó erőről, sem összevéve nem alkotnak életteljes képet. A bohóc szereplése az «angol komédiák» kétségbe vonhatatlan befolyásán alapszik. Iréne maga egészen passzív alak; bűnnek érzi és tudja, hogy keresztyén szűz letére a török császár kedvese lett, és örömmel halna meg, hogy e vétkes helyzete véget érjen. De panaszkodni egyebet nem tesz; tette, akár Mahomettel, akár önmagával szemben, nem képes magát elhatározni.

Nem lehetetlen, hogy Ayrer e drámája egy angol színművön alapszik, bár ily színmű nem maradt reánk és ő maga ilyenről nem tesz említést. Korabeli följegyzések megemlékeznek 1594-ből egy angol tragédiáról: *Mahomet, a play acted by Henslowe's company*, mely eddigelé nem került napvilágra. Meglehet, hogy e darab az Iréne történetét tárgyalta és hogy Ayrer megismerkedett vele, midőn a XVI. század végén Németországot előzőnlő angol komédiások azt előadták; de lehetséges az is, hogy e drámában Iréneről nem volt szó, hogy talán nem is II. Mahomet császár, hanem Mohammed próféta volt a darab hőse. Kétségtelenül Iréne történetét tárgyalta George Peelenek, Marlowe és Greene genialis társának *The turkish Mahomet and Hiren the fair Greeke* című színműve, melyet azonban csak 1627-ben, tehát huszonegy évvel Ayrer halála után emlitenek, s mely, úgy látszik, szintén elveszett. Nem épen valószínűtlen, hogy az 1594-ben és az 1627-ben említett Mahomet-darabok alatt egy és ugyanazon színművet kell értenünk. Ezt annál is inkább szabad föltennünk, mert George Peele, Shakespearenek ez egyik legtehetségesebb előzője, már 1598 előtt meghalt. Nem lehet tehát bizonyítani, hogy Ayrer darabja egy angol

eredetin alapszik; de tekintve azt, hogy Ayrer egész drámai munkássága, különösen a tragédia terén, az angol dráma befolyását mutatja; — továbbá azt, hogy Mahemetről és Irénéről szóló angol drámáról épen azon időből van tudomásunk, midőn Ayrer drámaírói munkásságának tetőpontján állott; — végre az Ayrer darabjának szellemét és jellegét, főleg a komikai elem nagy terét és a bohócznak szereplését is, — nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Ayrer az ő Iréne-dramáját egy angol eredeti színmű alapján vagy legalább fölhasználásával írta.

A mondottakat összefoglalva láttuk tehát, hogy Iréne nem történeti egyéniség, hogy története csak monda, mely a hódító Mahomet kegyetlenségének föltüntetésére keletkezett, hogy e mondát először Bandello dolgozta föl, a XVI. század első felében, és hogy e földolgozás főleg Belle-Forest francia átdolgozásában jutott népszerűsége, ugyanazon század második felében. Még e század vége előtt ragadta meg a hatalmas virágzásnak induló angol drámai költészet, mely a világirodalom összes termékeit átkutatta drámai földolgozásra alkalmas tárgyak után, e történetet; Németországban pedig Ayrer Jakab írta, kétségtelenül az angol komédiások hatása alatt, saját Iréne-tragédiáját. Hazánkba Mikes Kelemen törökországi levelei hozták a kegyetlen török császár és a szerencsétlen görög leány sorsának hírét, ki maga Bandellóból és valószínűen Belle-Forestből is ismerte e «tragikus történetet». Mikes elbeszélésén alapszik Bolyai Farkas szomorújátéka, és ez utóbbin regibb drámai költészetünk egyik legértékesebb terméke, Kisfaludy Károly *Iréne*-je. Talán lesz egyszer egy utódomnak alkalma, ez irodalomtörténeti vázlatot mind a múltra mind a jövőre nézve kiegészítenie: a múltra nézve, tárgyunk más földolgozásainak ismertetésével, melyek eddigelé kikerültek figyelmemet; — a jövőre nézve: a mennyiben talán szólhatni fog egy csak ezentúl megírandó új magyar *Iréne*-tragédiáról, mely a tárgyban rejlő kitünő tragikai anyagot jobban kiaknázza, mint azt Kisfaludy Károly tette, kinek tragédiája — számos szépsége és elvitázhatatlan történeti jelentősége mellett is — Iréne tétlenségén és semleges szerepén szenved hajótörést.

ÉRTESITŐ.

Thukydides beszédei. Írta dr. Bászel Aurél egyetemi magántanár. Budapest, 1881. Kókai Lajos bizománya. Nyolczadret. 223 lap. Ára 1 forint 80 krajczár.

A szónoklat, valamint a szobrászat is — a görög szellem e két legönállóbb terméke — Görögország fénykorában emelkedett virágzása tetőpontjára és oly tökéletességre, minőt a későbbi korban többé soha sem ért el. A szónoklatnak szembe tűnő nyomait csak a szabad görög köztársaságok eredetekor találjuk, úgy hogy ez az irodalmi ág Athén állami életével a legszorosabb kapcsolatban van. A demokratia fejlesztheti a szónokságot legjobban. De késő eredete és fejlődése más tekintetben is egészen természetes és okadatolható. A görög szellem idealismusának leginkább megfelelt a költészet, mely felülemelkedik az összes földi élet szükségletein s valódi szellemi gyönyört okoz. Csak a költészet némi sülyedésével lépett mind inkább előtérbe a próza is, mely eredetileg nem művészet, de művészetté válhatik, mint a műépítés, ha az anyagi cél mellett szellemi tartalomra is törekszik. Szép beszédben a legrégibb időtől fogva gyönyörködött a görög nép, melyhez királyai, vezérei szívesen és gyakran szólottak. A görögök nagyra becsülték a beszéd hatalmát. Csak Sparta és Argos szegény a szóban, a boeotok pláne buták. Athén volt a szóvivő. Ez a jellemző tulajdonság nyert kifejezést egy Pisistratos, Pericles, Themistokles, Alkibiades, Thukydides személyében. Űgyvéd nép volt az attikai görög, akár csak a magyar. Azért Athén tanulmányának alig van hathatósabb tényezője, mint a szónoklatával való megismerkedés. S leggyümölcsözőbb e tanulmány, ha a szónoklatot a politikai történet keretében vizsgálja. Ezért oly kiváló munka a Thukydides történeti műve, mert benne a görög történelem egyik legnevezetesebb szakaszának pragmatikus előadásával a legszebb alakban jelentkező rhetorikát látjuk egyesülve.

Legelőször is azt kell tehát mondanunk, hogy dr. Bászel igen méltó dolgot tett tanulmánya tárgyává, midőn azt a viszonyt akarta kimutatni, mely Thukydidesnél a történetíró meg a szónok között fenforog. De hozzá tehetjük mindjárt azt is, hogy Bászel e műve sokkal távolabb áll a laikus közönségtől, mint Theokritos idylljeiről írt tanulmánya. Igaz, hogy ennek oka talán már magában a tárgyban

is föllelhető; azonban a szerzőnek igyekeznie kellett volna, hogy céljához képest («Thukydides beszédei . . . nem csak a szakszerű philologusra nézve értékesek, hanem megvan nekik a gyakorlati jelentőségek is») a tárgyalást általánosabb érdekűvé tegye. Ez nem mindenütt sikerült a szerzőnek, nem pedig nevezetesen az I., II. és III. fejezetben; holott a bevezetés és a IV—VII-ig való fejezetek elég érdekesen vannak tartva. Szükségtelen volt az első fejezetben Thukydides összes beszédeinek, számra ötvennek, tartalmát adni. A beszédet nem a tartalom, hanem az előadás teszi beszéddé: tartalmilag való előadásból senki se fogja megismerni Thukydides beszédeit. Helyesebb lett volna a legkitűnőbb beszédek közül egy néhányat ízelítőül teljesen adni. Az idézetekkel megrakott második fejezet csak a szakembert érdekelheti, a mi magában véve nem hiba ugyan, de a szerző céljának — mely pedig igen méltányolni való — meg nem felel. Ugyan ezt mondhatni a harmadik fejezetről, melyben Thukydides szó- és gondolat-alakzatai tárgyalvák. Az alakok e lajstroma meglehetősen száraz. Az «*éltető figura*» nem szabatos elnevezés; helyesebben: *élenkítő*.

El kell ismernünk, hogy az említett fejezetek tárgyilag szabatosak és tudományosak; hogy az anyag szorgalmatosan egybe van bennök gyűjtve: de a földolgozás oly philologusan schematikus, hogy a művelt laikus kénytelen lesz e fejezeteket — a könyvfelét — átugorni.

Máskép áll a dolog a többi fejezetekkel, melyekben a szerző Thukydides beszédeit a történeti és művészi összefüggés szempontjából világítja meg. Ezek igen érdekesek és tanulságosak, nem csak a philologusra, hanem a művelt laikusra nézve is. Bászel kifejti, hogy Thukydides beszédei tiszta világot vetnek a peloponnesosi háború viszonyaira. Elismeri, hogy ezek a beszédek nem tartoznak a történet szigorú pragmatikájához, hogy azok Thukydides előadásának művészi mozzanatát teszik, de megbizonyítja más részt, hogy e beszédek Thukydides mély történeti belátásának legérettebb gyümölcsei, hogy azokat pszichologiai mélység és történetírói művészet jellemzi. És hogy mily komolyan, alkotó erejének mily tudatában vegyítette össze Thukydides a történetírást a művészettel, kitetszik abból, hogy férfias önérzettel mondja munkája végén, hogy az ő történeti műve nem pillanatnyi élvezet hiú eszköze akar lenni, hanem örök időre való kincs.

Valóban az. Két ó-kori történetíró műve vár nálunk már rég méltó fordításra: a Thukydidesé meg a Tacitusé. Mind a kettő nagyon ránk férne. A történelem tükrében talán jobban megismernők minmagunkat.

Összefoglalva mindent, a Bászeli könyve igen helyes munka. Beható tanulmány, szorgalmas földolgozás; helyes fölfogás, kellő bírálat nyilatkozik minden lapon. Nem vethetünk egyebet szemére, mint azt a tárgyalás módjában való kis egyenetlenséget, melyről föntebb szólottunk. Bászeli e művével is nagyban szaporította a classica philologia magyar irodalmában szerzett bokros érdemeit.

CSENGERI JÁNOS.

Az anthropologia kézi könyve. Írta dr. Topinard Pál, előszót írt hozzá Broca Pál, az eredeti harmadik kiadás után fordították Pethő Gyula és Török Aurél. Kiadja a királyi magyar Természettudományi Társulat. Buda-Pest, 1881.

E munkát már Broca következőleg jellemzi: «... minden felől az az óhajlás hangzott, vajha írna valaki egy elemi kézi könyvet, mely didaktikailag adja elő a tárgyat, hogy belőle meg lehessen kezdeni az anthropologia ama kérdéseinek tanulmányozását, melyek a társulati üléseken az értekezések és eszmecserék tárgyát képezik, vagy az eredeti értekezésekben részletesebben fejtegetvék, szóval egy oly könyvet, mely a kezdőnek vezérfonala legyen és egyszersmind kézi könyvvül szolgáljon az avatottabbak számára is, midőn valamely kérdés felől tájékozódni akarnak. Ilyen könyv mindez ideig nem létezett.»

«Itt tehát egy jelentékeny hézagot kellett betölteni. A *Bibliothèque des sciences contemporaines* alapítói igyekeztek e hiányon segíteni és dr. Topinard urat bízták meg a nehéz feladat megoldásával, hogy egyetlen kötetben adjon elő egy oly tudományt, mely valamennyi között a legizmosabb, mely most éli gyors fejlődésének korszakát és a melyet jelenlegi phásisában még nem dolgoztak föl efféle foglaltos kiadásban. Az ő helyében nem egy ember kitért volna a megbízás elől. A ki eredeti kutatásokra vetette magát s oly munkákkal van elfoglalva, a melyeket nem akar félbeszakítani, legtöbbszörre nem igen hajlandó arra, hogy egy népszerű munka megírására fordítsa idejét. Topinard úr azonban egyike azoknak, a kik tudnak áldozatokat hozni. Hivatkoztak az anthropologia iránti buzgalmára s ez nem tévesztette el hatását. Megkettőztette munkásságát és könyvét szerencsésen elkészítette... Köszönöm neki a tudomány nevében.»

Íme, e sorokban le van írva e mű születésének története, közszükséget pótló hivatása még a francia irodalomban is, és igazolva áttöltetése a magyar irodalomba, mely most módjához képest még áldozattal is meg akar és meg tud ismerkedni a tudomány új szülöt-

teivel, jelen esetben a tudománynak már megizmosodott s minket embereket, a leginkább érdeklő és sok tekintetben legfontosabb gyermekével, melyet gyors fejlődésében alig-alig bírnak még a szak-tudósok is lépten-nyomon követni.

És Topinard könyve nem csak hézagot pótol, de az igényeket ki is elégíti. Ez okból nyerte el jelentősége jutalmául a francia akadémia első jutalmát s élvezi a még ennél is nagyobb jelentőségű kitüntetést, a közönség tetszését, a mint azt a francia akadémia jelentése is kiemeli.

E munkát veszi most kezébe a művelt magyar közönség derék fordításban, egy függelékkel a magyar kiadáshoz, mely szükséges fölvilágosításokat nyújt egyes tételekről, melyeket tudni szükséges, ha tisztán akarjuk megérteni a kézi könyv egyes kifejezéseit és fejtegetéseit.

A bevezetésben megtudjuk, hogy mai napság az anthropológiának mind az erkölcsi, mind a physikai ember tárgyát képezi, és tisztába jövünk azon programmal, melyet maga elébe tűzött, megvilágítva azon viszonyt is, melylyel az orvostudományhoz és az ethnológiához áll. A bevezetésben megismerkedünk az anthropologia történetével, e munka tervével, s az állattani osztályozással, a menyiben ezt itt megbeszélni nélkülözhetetlen szükség volt.

A mű első része az embert a maga összeségében és az állatokkal való viszonyában tárgyalja. Két fejezetet szentel a physikai jellemek megismertetésére, az izmokat egy fejezetben tárgyalja, a physiologiai és kóros jellemeknek is egy-egy fejezetet szentel. A második részben az emberi rasszokról szól, adva a faj (species), a változat (varietas) és a fajta vagy rassz definitióját s leírva az emberi fajták (rasszok) osztályozását. E leírásokban először is a physikai jellemekkel ismerkedünk meg öt fejezetben, négy fejezet az anatómiai rendű physikai jellemeket, egy fejezet pedig az élő ember physikai jellemeit ismertetvén. A hatodik fejezetben a leíró jellemek, a hetedik és nyolczadik fejezetben physiologiai jellemekkel találkozunk, hogy a kilencedik fejezetben előttünk az ethnologiai, nyelvészeti, történelmi és archæologiai jellemekről és e jellemek becseről szerezhessünk tudomást. A tizedik fejezetben az anthropologiai typosok vannak tárgyalva, az általános tájékozódás után leírva az európai typosokat, szólva a szőke meg barna typusról, a cigány, iráni, kelta vagy celta, a berber, szemita és az arabs typusról. A tizenegyedik fejezetben érdeklődésünk fölszigázódik: ebben tárgyaltnak: a finn typus, a finnek és magyarok, a zöld szemű és vörös hajú u-szi-un-ok s ezek eltünése, a törökök és yakutok, a lapp, a mongol typus, a sárga

rasszok, aztán az eszkimó, szamojéd, maláji és polynéziai, az amerikai, patagoniai és az afrikai vörös typus, a fulb-ok «kik egy különös vörös bőrű és síma hajú typushoz tartoznak, mely sok tekintetben az európai typushoz közeledik. E typusnak a fekete négerek közepett, még csak a kereszteződéstől menten maradt fulb-ok a képviselői».

A tizenkettedik fejezetben van leírva a néger. kaffer, hottentota, pápu vagy pápua typus, az új-kaledoniaiak fekete és sárga változata, a negritó és tazmániai, az ausztráliai typus és e typus nyomai Elő-Indiában. E fejezetben találkozunk az emberi rasszok kérdésére és osztályozására vonatkozó következtetésekkel, a három főfajcsoport jelzésével és az emberek családjáról szóló leírással.

A mű harmadik része az ember eredetéről értekezik; leírja a monogenismus és polygenismus ellentéteit, Quatrefages monogenismusát, Agassiz polygenismusát, a klasszikus és az új monogenismust, Lamarck átalakulási elméletét (transformismus), Darwin kiválási elméletét, a létért való harcot, változékonyságot, a természeti kiválást és a mesterséges kiválasztást, és a különbségeket Lamarck és Darwin elmélete között. Megismertet a német tudósok és a francia iskola nézeteivel, a közvetlen és a közvetett alkalmazkodással. Leírja a fő emlősök csoportjait, Lamarck és Darwin elméletének alkalmazásait az emberre, és az ember származását és állását a természetben.

A magyar kiadás függeléke a rassz, fajta és válfaj elnevezésekről, a koponya-csigolyákról, az állközti csontok összeforradásáról, a göttingai és a müncheni vízszintes alapsíkról, a nyelvészeti művekről, az őskori emlékekről és a terra-márékról szól, meg a harmadkori ember kérdéséhez és a djurjurai kábel arczképéhez. Ez után következik a mű-szótár és a glossarium, meg a betűsoros név- és tárgymutató — ezek után pedig, az elolvasás és áttanulmányozás bevégeztése után, szellemünk élvezetet talál azon kellemes érzésben, melyet bennünk e mű részletes, de mégis választékos, mindenfelé kiterjedő, de mégis könnyen áttekinthető rendszere nyújtott, s jól esik megpihennünk azon a szellemi magaslaton, hová e mű fölemel és a honnan tudományos alapon és készséggel tekinthetjük be azt a tért, melyet az ember és érdekei a természetben elfoglalnak s ez által eszünk előtt megvilágítják azon utakat és módokat, melyek által az emberiség socialis jelentőségének valódi értékeit megismerhetjük s elgondolhatjuk azon elveket, melyek szerint a socialis kérdések a természetnek megfelelő úton és módon megoldandók, mert e kérdések megoldásánál a helyes elveket egyedül az anthropologia adja kezünkbe.

E mű francia szövege kellemes olvasmány, szépen van írva; minket a magyar szöveg is gyönyörködtetett, és ki kell jelentenünk, hogy e fordítás a Természettudományi Társulat legjobbjai közé tartozik.

E rövid ismertetéssel ki akartuk emelni e mű jelentőségét, s egyszersmind kifejezni örömünket is, melylyel azt a magyar irodalom egyik kiválóságának befogadjuk.

DEZSŐ BÉLA.

Le monde vu par les artistes. Géographie artistique par René Ménard. — Paris. Librairie Ch. Delagrave (rue Soufflot, 15). 1881. — 1005 lap: nagy nyolczadret; 808 fametszettel.

Se nem teljes, se nem mindenben alapos, de elejétől végeig nagyon érdekes munka, melyet nemcsak a művészetek művelői, hanem általában a művelt osztályok tagjai is sok élvezettel és haszonnal olvashatnak.

Előszava nincs, így a czímen kívül semmi sem nyújt az olvasónak előleges tájékozást a nagy terjedelmű könyvhöz. De hiszen elég is eleve annyit mondania, hogy «le monde vu par les artistes» (a világ (Föld) művészi szempontból tekintve); elég ennyi arra, hogy ne voltaképeni geographiát, hanem művészetek és művészekre vonatkozó följegyzéseket s fejtegetéseket keressünk benne. Mindazonáltal a «geographia» sem henye szó a czímben. Mert a könyv valóban geographia annyiban, hogy a fontosabb geographiai tényeket mind és rendszeresen felöleli, de nem tan, hanem csak háttér gyanánt Bemutatja a földet, mint bolygót, a légkört, a vizeket, a szárazföldeket, sőt tekintettel van a politikai felosztásokra is, de csak azért, hogy ismert nyomokon vezesse olvasóit a népek megismerésére s azok műalkotásainak méltatására.

A könyv hat fő részből áll, úgy mint első: A föld általános képe (aspect du monde). Második: Oceánia. Harmadik: Amerika. Negyedik: Afrika. Ötödik: Ázsia, és hatodik: Európa. E főrészek megint több-kevesebb fejezetekre osztvák.

Az első fő rész általános bevezetésül szolgál az egész munkához, melynek többi fő részeit methodikai elvből rakta a főntebb látható sorrendben. «A népek műalkotásainak tanulmányozása végett — úgy mond — módszeresen kell eljárunk, azaz egyszerűről kell az összetettre átmennünk. Ha azokon a népeken kezdjük, melyeknél a művészet tisztán ösztönszerű, s úgy haladunk fokozatosan azokhoz melyeknél az a legmagasabbra emelkedett: akkor fogjuk a művészetek fejlődését nyomon kísérhetni.» 142. lap.

Az első fő rész a földet, mint égi testet, röviden bemutatván, nyomban azt vizsgálja, hogy miképen személyesítették a földet már a legrégebb népek s különösen a görögök, kiknek ide vonatkozó symbolumai közül legtökéletesebbnek az ephesusi Dianát találja, melynek vatikáni példánya csak valamely nagyon régi eredetinek az utánzata lehet. Majd a nappal és éj váltakozását ecseteli s különböző kiábrázolásait mutatja be s hozza le egészen napjainkig, fő tekintettel a napra és holdra. Hasonlóképen jár el az évszakoknál. Aztán áttér a légkörre. E fejezetben különösebben az égboltot, a felhőket, az esőt, havat és ködöt említi, kiemelve, hogy mily kevésbé sikerült hajdan az égboltot symbolizálni s mily kevésbé sikerül ma annak csodálatos kék színét utánézni. Szerintünk feltűnő hiány e fejezetben hogy a légköri fénytűneményeket még érinteni is alig érinti, holott egy délibábos síkság, az «Alpenglüh», a villám, az éjszaki fény stb. aligha mellékes tárgyai az ecsetnek. A következő fejezetben az álló és folyó vizeket s azok képeit vázolja, a mythologiai ábrázolásoktól kezdve egészen a *Salonban* megfordult legjelesebb vízi tájképekig. Majd a szárazföld felszínét (hegyek, havasok, fősíkok, völgyek, síkságok) mutatja föl találó leírásokban és szép képekben. A következő fejezet «az ember munkája» czímmel a fákat és erdőket, az erdei és házi állatokat, a földművelést, az utakat, házakat és romokat írja le különösen festői szempontból. Végre az utolsó (hatodik) fejezet a száraz földek eloszlását mutatja föl különösebb tekintettel a régiek ide vonatkozó felfogására és ismereteire. A népek eloszlását illetőleg azt találja, hogy «a hasonló művészeti képességekkel bíró népek soha sem élnek elszigetelten, hanem oly geographiai csoportba tömörülnek, melyek minden politikai határtól függetlenek ugyan, de igen szembetűnően kijelölhetők. Így az emberiség nagy művészeti fejlődése csaknem kizáróan azokban az országokban nyilvánult, melyek mind az ó-világhoz tartoznak s melyek a stylek különbözőzése mellett is csaknem megszakítás nélkül, egymásutánban kelettől nyugat felé következnek egymásra. E régi világ határát keleten Japán- és Chinánál, nyugaton pedig Portugal, Franciaország és a brit szigetek mellett vonhatjuk meg. E területen, mely a Nagy-óceán s az Indiai tenger mentén terjed s a Földközi-tengert körülölelve az Éjszaki tengert érinti, a művészet mindig szükséges, még pedig életszükség volt. Bár milyen messzire menjünk vissza ez országok történeteiben, mindig találkozzunk olyan styellel, melynek emelkedési avagy hanyatlási időszakai vannak, de a mely mindig a szép felé való törekvésről tanúskodik. Csakhogy, mivel az emberi ideál nagyon sokféleképen

nyilatkozik, a művészet is különböző jellemet ölt, a művészkedő népek különleges szellemi tehetsége szerint.» 142. lap.

A második fő rész Oceániát (Ausztrália) mutatja be három szakaszban (Melanesia, Polynesia, Maláji szigetek). A benszülötteket a legsajnálandóbb emberfajok közé tartozóknak tekinti, kik lakó helyekül legfőlebb nyomorúlt viskókat építenek, gyarló fegyvereket, eszközöket és bálványszobrocskákat faragnak, némi fonó és szövő munkákat készítenek, de testöket inkább kezdetleges festéssel, kagylókkal stb. cziczomázzák, mintsem igazi ruhákkal födnék. A többiek-nél valamivel előbb állnak az ipar terén is a malájok, kik mahomedánok, noha igen különböznek többi hitrokonaiktól. A polgárisultságnak eddig csak a Sandwich szigetiek vannak megnyerve. A mennyiben igazi iparról, vagy épen művészetről lehet szó, az általában a beköltözött európaiaknak, mindenek fölött pedig az angoloknak tulajdonítandó.

A harmadik fő rész Amerikával foglalkozik. Éjszaki Amerika benszülöttei között az eszkimók azok, kik minden emberi képességben a legszegényebbek. Az indiánoknál már a képfaragás és a rajzolás is előfordul, noha igen kezdetlegesen; a ruhahímzés, fegyver- és eszközfaragás, toll- és gyékényfonás pedig nem közönséges ügyességet és ízlést árul el. A mi a beköltözött lakosokat illeti, azok, mint tudjuk, kész műveltséget vittek magokkal; miért is az amerikai társadalom, minden tekintetben Európa fiókjául tekintendő. Az azonban megint nyilvánvaló, hogy a talaj, a vegyülés s általában az új physikai és erkölcsi viszonyok átváltoztatták a beköltözötteket annyira, hogy ma csak a műveltség közös elemeinél fogva függenek össze az európaiakkal. Az amerikai társadalom sokáig nem ért rá a művészetek ápolására. Az első igazi amerikai festő, Benjamin West, a múlt század végén tünt föl. Az újabb amerikai festők műveiben nagyon szembeszökő részint az angol, részint a francia hatás, mi annál könnyebben megmagyarázható, ha elgondoljuk, hogy az 1878-diki tárlaton jelentkezett nyolczvanhét festő közül csak negyven lakik otthon az Egyesült-Államokban s azok is nagy távolban egymástól. Az amerikai városokban két dolog lepi meg különösebben az idegent: egyik a kereskedelem roppant zajos forgalma, másik a szertelen egyhangúság az építkezésekben. Akad egy-egy monumentális építmény is, de csak nagy ritkán és az is merő hidegség, mely se a lelket, se a szemet nem gyönyörködteti.

Közép-Amerikáról szólva a toltekek és az aztekek letűnt műveltségének itt-ott meglevő építészeti és szobrászati emlékeit mutatja föl. A ma ott élő népek közül a mexikóiak mutatnak legtöbb ter-

mészeti hajlamot és képességet a rajzra és az azzal egybefüggő művészetekre.

Déli Amerikának bámulatosan dús növényzetét, óriási folyamait és roppant bérczeit rajzolva, megenlékezik az inkákról és ajmarákról, mint a legrégebb építészeti és szobrászati maradványok alkotóiról, s szembe állítja e maradványok komoly nagyszerűségével azt a tarka barka jezsuita stílt, melyet a spanyolok és portugallok plántáltak át ide.

A negyedik fő rész Áfrikáról szól. Az egész földrész felszínén és népességén végig pillant; de aztán főleg az arabokkal, a berber törzsekkel és egyiptomiakkal foglalkozik. A régi karthagói és egyiptomi műveltség számos emlékeit érdekes részletezéssel mutatja be; majd az arab stíl ismertetésére megy át, melyről érdekes történeti lehozás után éppen olyan bőven, mint szépen és értelmesen ír.

Az ötödik fő rész Ázsiát tárgyalja hét fejezetben, melyek közül az első az éjszaki és éjszaknyugoti tartományokról, a második Chináról, a harmadik Japánról, a negyedik Indo-Chináról (Hátsó India), az ötödik Indiáról, a hatodik Perzsiáról s a hetedik ázsiai Törökországról és Arábiáról szól. Mint egyebütt is mindenhol, itt is a népek ismertetése a tulajdonképeni alap, s aztán úgy tér át a valóságok, az építészet, szobrászat, festészet és ipar ismertetésére, már tudniillik a mennyiben oka és alkalma van rá. Sokat foglalkozik a chinaiak szokásaival, öltözködésével, épületeivel, továbbá szobrászatával, mely ritkán vállalkozik emberi alakok ábrázolására, de annál sűrűbben utánozza az állatokat és növényeket. Különben a szobrászat úgy, mint a festés is inkább az iparral szövetkezik, mintsem önálló szerepet vinne. Az ipar terén első helyen a bronztárgyak gyártása ragadja meg a figyelmet; aztán következik a porcellán-ipar ügy is, mint a festés voltaképi tere, a mennyiben a távlatot nem ismerő chinai festés nem is igen szerepel olyan értelemben, mint nálunk stb. Japán népéről is sok figyelemre méltót közöl. Kiemeli, hogy, mint Chinában, itt sem igen van monumentális építkezés. A templomok egyszerűek s legfőlegb belső (szobrászi) díszítményekben bővelkednek. A japániai különösebben az állatok ércből való ábrázolásában jeleskednek. Vázáik és zománcz-műveik nem ritkán fölülmúlják a chinaiakéit. A rajz itt is leginkább az ipar szolgálatában áll. — Indo-China szerencsésen egyesíti a chinai és hindu művészet és ipar jó oldalait; de ez csak a jelenről mondható, mivel e tartomány multját még kevésbé ismerjük. Monumentális épületei (templomok, paloták, hidak stb.) a mily teljesen elűtök a Földközi tenger melléki klasszikus nagy alkotásoktól, éppen olyan sajátzerűek és

bámulatosak mind conceptió, mind kivitel tekintetében. — Alább a hindu népekről, azok művészetéről és iparáról közöl érdekes részleteket. Különösen kiemeli az ékszer-ipart, a szobrászatot és az építészetet, melynek oly csodálatos alkotásai a roppant arányú pagodák. — A perzsa építészet egy ága az arabnak; a szobrászat jelentéktelen; de annál nagyobb sikerrel művelik a rajzot, főleg pedig a szövethímzést, melynek páratlan termékei méltán világhírfiek. A porcellán- és kőedénygyártás is sok remeket mutathat föl. — Ázsiai Törökországban az ó-kori művészet emlékeivel foglalkozik legtöbbit; majd a nevezetesebb mosékat (például az Omar-mosé Jeruzsálemben), templomokat és palotákat említi föl. Arábiáról inkább csak néprajzi leírást ad.

A hatodik fő rész, az egész könyvnek majdnem a fele, Európával foglalkozik tizennégy fejezetben, melyek közül az elsőben azt mutatja ki, hogy hogyan származott át a művészet földrészünknek a déli részéről az éjszaknyugati részére. A többi fejezetben előbb a bizanci, görög és olasz művészetről szólva, országról országra halad s úgy intézi, hogy elől kimondott «methodikai elvé»-hez híven az egészét Franciaországgal fejezhesse be.

Nagyjából is igen hosszadalmas lenne ezt a fő részt fejezetenként ismertetni. Ezért elég lesz csak annyit emelnünk ki, hogy itt már ismertebb dolgokról szól, de érdekességéből legfőlebb csak a magyar olvasó előtt vesztít ott, a hol Magyarországról szól. E sorok írója soha sem volt hajlandó osztózni abban a nagyon is lábra kapott vélekedésben, hogy a francziák rossz földrajzismerők; Ménard úrnak sem kíván (s hiában is kívánna) *általánosságban* hasonló szemrehányást tenni; de azt még sem hallgathatja el, hogy a szerző Magyarországról épenséggel semmit sem tud, mert különben még Reclusra hivatkozva sem írhatná azt a kilencedik fejezetben, hol Ausztria-Magyarországot ismerteti (?), hogy «Le vrai Magyar, le berger de la puszta, est fier de l'élégance de son costume de fête . . .» És «Un tableau de Munkacsy (következetesen így!) nous montre des Hongrois.» S ez a kép veletlenül éppen az *Éjjeli csavargók* gyarló másolata, melynél gyöngébb fametszet (mellesleg legyen mondva) nem igen van az egész kötetben. Arról, hogy magyar művész és művészet van e vagy nincs, nem érkezik szólni azon az egyetlen (820.) lapon, melynél még az eszkimóknak is majdnem többit szentel. Ménard úr szerint még «városaink is csak éppen hogy kezdenek európai szintet öltetni». De hagyján! Ezzel is több okunk van egygyel, hogy ne csak haladjunk, hanem törjünk előre, s hogy hazánk és nemzetünk ismeretére százszor, ezerszer többit tegyünk, mint eddig. Ménard

könyve egészen méltánytalan irántunk; de ez távolról sem gátol bennünket, hogy különben érdekes munkáját mindenkinek egész jó akarattal ne ajánljuk. —ly—

Unkarin Albumi. Toimittanut Antti Jalava. (Magyar album. Szerkesztette Jalava Antal.) Jyväskylä 1881.

Finn atyánkfiai mindig nagy érdeklődéssel viseltettek irántunk, de különösen azóta, hogy megjelent Jalava Antalnak *Unkarin maa ja kansa* (Magyarország földje és népe) című derék munkája, mely néhány évvel ezelőtt a *Budapesti Szemle*ben is ismertette volt. Ez a munka elterjedt a nép legalsó rétegeiben is, és magam is több ízben bámulattal tapasztaltam ott jártomban, hogy a finnek, még a parasztok is, mennyire érdeklődnek a mi viszonyaink iránt, s aránylag mily jól ismerik azokat. Irodalmunkból is jó csomó munka van átültetve a finnbe, s ezeket is szétében olvassák. Erről szintén volt alkalmam meggyőződni. Egy paraszt gazda, kinél szállva voltam, beszéd közben fölemlítette Jókai *Új földesúrat* és igen találó megjegyzéseket tett rá; egy szegény tanyás pedig, ki egy ízben kocsisom volt, út közben *Jelky András kalandjairól* kezdett beszélni, melyeket Hevesi Lajos könyvéből ismert. — Most már magyar nyelvtanuk is van a finneknek saját nyelvökön, és magyar-finn szótár is van készülőben, a mi bizonyára még jobban elő fogja segíteni irodalmunk megismerését Finnországban. Jalava Antal egyike, sőt mondhatni, legbuzgóbbika azon férfiaknak, kik főtartják és folyton növelik Finnországban a hazánk és irodalmunk iránti érdekeltséget. Az előttem fekvő album, melyről most néhány szót akarok szólni, újabb tanújele buzgalmának és fáradhatatlan szorgalmának. A 316 lapra terjedő vaskos kötet, mely — melleleg mondva — igen csinosan van kiállítva, kizárólag magyar tárgyú dolgozatokat tartalmaz. Az albumot Kölcsey *Hymnusa* nyitja meg Uno v. Schrove-nagy igen sikerült fordításában. Ezt követi Jalava tanulmánya gróf Széchenyi Isván életéről és működéséről. Ezen kívül még csak egy eredeti dolgozat van a kötetben, egy kis csevegés a finn-magyar nyelvrokonságról, Szinnyi Józseftől. A többi prózai dolgozatok közt ott találjuk Greguss Ágost értekezését a színművészetről és Jókainak egy kis rajzát. Költeményeket közöl Arany Jánostól, Gyulai Páltól, Kisfaludy Károlytól és Sándortól, Petőfítől és Vörösmartytól. E fordítások közül legművészebbek: *Bor ritéz, Aynes asszony* (fordította Genetz Arwid) és *Zách Klára* (fordította Cajander Pál). A kötet utolsó darabja: *Nők az alkotmányban (Naiset valtiossessa)* Tóth Kálmántól (fordította Jalava), s ezután még néhány rövid életrajzi adat következik azon írókról, kiktől valami dolgozat van az albumban.

A szerző az előszóban ígéri, hogy ha albumát kedvezően fogadják, folytatni fogja. Nem kételkedünk benne, hogy ez album nagy elterjedésnek fog örvedeni, s így előre is üdvözöljük a megjelenendő második kötetet, remélvén, hogy az is oly derekasan megállja a helyét, mint az első.

B. KEMÉNY ZSIGMOND, MINT REGÉNYÍRÓ.

Vannak írók, kik műveikben minden tehetségeket kiadják, mint méh a fullánkját. Könyveikből teljes tájékozódást szerezhetünk egyéniségök felől. Néha kiváló egyének, hanem mégis inkább typosok. Bizonyos általános, szónokias vagy érzelmi pathosz él bennök, melynek képét az emberi természetből mintegy a priori kirajzolhatjuk s biztosak lehetünk róla, hogy ez alaprajzot a körvonalak némi változásai daczára az egyénekben is fölleljük. Ezek a népszerű alakok, kikben néha a kor áramlata klasszikai kifejezést nyeri, kiknek hibái is erények és kik nem az által hatnak, mennyire egyéniségek, hanem az által, mennyire általánosak. Az ember rendes közép mértékén nem igen emelkednek magasabbra, csak annak egyes vonásait élénkebben színezve mutatják. A sokaság örül, mert erős fénytörésben látja meg bennök azt a sugarat, mely a saját lelken is átrezdült.

Kemény Zsigmond ezekkel szemben eredeti, s mint minden valódi eredetiség, egy kissé sphynx-szerű. Első pillanatra a fényeskedők mellett egészen homályosnak, sötétnek látszik, mint az olyan testek, melyek nem átbocsátják a fényt, hanem magokba nyelik. Azért talányként állanak előttünk mindaddig, míg lelki szövetök finomabb szálait nem ismerjük. — Némely író műve tükör, mely tisztán mutat; Kemény írtaiban csak egyénisége hatalmas árnyékát észlelhetjük; ha tartalmukba hatoltunk, némelykor mintha földalatti térekre vetődnénk, hol némely részletet, hatalmas közetet, csudálatos természeti alakulatokat büvös lámpa világít meg, élesen de

csak részenként ; ki mondaná meg, meddig terjed a mélység, mit rejteget a sötét ? És azt sem szabad felednünk, hogy Kemény művei mindig hevült állapot, lelki erőlködés, bizonyos tekintetben a kényszerűség és kényszerítés termékei, a chaoticus lélek tisztulásai. Ép ezért, ha a productív Kemény és az élet embere között létezik is szoros egybefüggés, a kettő között nem egyszerű az átmenet. Írataiban csak az van meg, mi lelkéből jegezedhető rész. Éles figyelem, a forma hatalma, a tárgyilagosra törekvés sok titkos sejtítést látománynyá emel lelkében s a fölszínre hozza azt, mi abban csak alaktalan vágy, szunnyadó szenvedély, kezdő gondolat. Hanem Keményben még marad sok földolgozatlan, marad még sok ki nem mondott, rejtett, mély és gyótró dolog, melyek titkához művei kulcsot nem adnak. Kemény nem egyszer hasonlítja a képzelmet asbest tekereshez, melyet, ha tűzbe vetnek, eltűnik róla a régi írás s lapjára új betűk jegyezhetők. Művei többnyire ezen új íráshoz hasonlóak, melynek szövege az eredetitől nem egy részben eltér. A psychologust pedig ép ez eltérések érdeklik, s ezek nyitját nem az íróban, csak az emberben lehet megtalálni. Azért Keménynél a kritikust okvetetlenül az életírónak kellene megelőznie. E nélkül oly helyzetben vagyunk, mint az építész, ki a tetőt rakja, mielőtt az alapot vetette volna meg.

Kénytelenek leszünk tehát általánosságokban maradni ; s midőn az író néhány tulajdonságát fejtegetjük, le kell mondanunk a legérdekesebb föladatról, mert e tulajdonságok pszichológiai forrását nem kutathatjuk. Amnyit észre vehetünk, hogy Kemény művei mindig bizonyos lelki összeponstolás, nehéz szellemi győzelem eredményei, de hallgatnunk kell az érdekes harcokról, melyekből e győzelem kifejlett. Kemény lelkébe nem pillanthatunk ; nem figyelhetjük meg azt a pontot, honnan szelleme ereje s szíve gyöngéi eredtek ; azt a zilált viszonyt, melybe nála a pszichológiai s physiológiai tényezők helyezkedtek s nem követhetjük figyelemmel azt a harcot sem, melyet életében az akarat vívott a kényszerűséggel. S ezért, ha végső éveire tekintünk s előttünk áll a ronesolt ember, a megdöbbenő szájalom, néha a könnyelmű gúny tárgya : némán, elfogódva kell elfordulnunk a szivfacsaró látványtól, mert érteni nem bírjuk. Pedig Keménynél — mint mondani szokás : a «porhüvely» története sokra megtaníthatná az embert.

I.

Kemény Széchenyiről írt tanulmánya kezdetén azon kérdést veti föl: mily viszonyban áll nála az ész és szív, az «érzés és az elme»? Jellemzése helyes voltát e kérdés megoldásától teszi függővé. Hasonlóképp kell eljárunk Keménynél. Elméletileg az ő énjét is csak akkor értjük meg, ha e viszony felől tájékozódunk. Annyi bizonyos, a mily mély gyökerű nála az ész és szív világa, oly nagy antagonismus nyomaira akadunk benne. Belső élete nyugpontjai mindmegannyi fegyverszünet, de soha sem teljes kibékülés. És a harc annál élesebb, minél titkolódzóbb, büszkeségből titkolódzóbb az ember. Az ismerősökkel, a világgal szemben nem egyszer a bárgyú Brutus szerepét eljátszhatta volna, a legmélyebb kedélyt táblabíró külsővel takará; a titkolt szenvedély önkénytelen ravaszságával fődé el legbensőbb indulatait, vágyait, érzéseit. Volt benne valami azon hangulatból, melyben Shakespeare a Lear bolondját teremté: néha némaságával beszélt, gúnyolódásaival sírt. A zsarnokok közé tartozott, csakhogy mindig saját belsejét vérezte meg; mint Széchenyiről mondja: esze által zsarnokoskodott szívéen. Erős szenvedély küzdött benne éles, messzelátó észszel. Ezért ad néha fojtott szenvedély bonczolgatásainak megrázó erőt, ezért üti föl magát meleg érzelmek közt a skepsis. Ez az állandó hangulat alig perczekre hagyja el Keményt; az élet és érzések súlyától csak ritkán szabadul; a szív vídám mosolyát nem ismeré. Kis benyomások is úgy érinték kedélyét, mint zaj az idegbeteget. Lelkében a suttogás százszoros visszhanggal erősül s mint súlyos léptek kongása hangzik magas boltívek alatt. S e mellett Kemény mégis néma volt: «nem vagyok a szó embere» mondá.

Ha e némaság egyrészt hiány, a léleknek természetből való nemességét is mutatja. Azt hiszem, a «hangos» szenvedőket, a minden pillanatban expansiv lelkeket egy sorba helyezte azon nőkkel, kik egyformán ájuldoznak, akár gyermekük fül vízbe, akár a kémény gyúlad ki. Kemény érzéketlennek, közönyösnek mutatta magát mély érzésből; hallgatott, mert szívében büszkeségére hallgatott. Cyliciumot hordott ruhája alatt ő is, mint Anna testvér *Gyulai Páljában* s inkább

titkon vérzett, semhogy ott könnyezzen, hol egyaránt olesó a könny és a mosoly. Mint mondá: a szenvedélyek hullámsírja fölött nem szerette hallani a léha barcarol-t. Midőn Kemény ereje teljében volt, a léleknek fejedelmi komolysága jellemzhető. Kemény kedélye egyáltalában borongós vala, mint néha hazája bérczei fölött az ég. Ki számlálhatná meg az elvonuló felhőket, ki sorolhatná elő az okokat, melyek hangulatára befolytak? A viszonyok, benyomások, tapasztalás hatásain kívül van abban valami öröklött és egyben eredeti, mit fölfejtteni soha sem sikerül. «Állhatatosan hiszem,» mondja Kemény «hogy keblünknek minden hangulata eszméinkből származik, de többnyire oly eszmeparányokból, melyek kisebbek és gyorsabbak, hogy sem szavakban megtestesülvén, mi magunk észre vehetnők. Ily tőlünk független, noha belőlünk támadt hatásocskák közt alakul tetteink növényágya, — a kedélyállapot.» S ez a kedélyállapot fatumunk lesz, ha vágyakkal, érzésekkel társul, melyek kielégítést soha sem nyernek. A hiú vágyakból a csalódás érzete alakul, a csalódás pedig lassanként lehántja az életről a remény zöld mezét. Így lesz az ember érynnisek nélkül is nagyon boldogtalan.»

És ne feledjük, hogy Kemény Zsigmond heves vágyú, tűz képzelmű, mert költő; rendkívül impressionabilis természet. Olyan érzékeny idege a magyar irodalom egyik alakjának sincs, mint neki. S e ponton ered önkínzása is. Ő érzékenységet elnyomta, magába fojtotta; harczott ellene, mert szégyelte kitöréseit. Pedig az érzés csak úgy boldogít, ha kívülünk is hű viszhangra lel, ha nem szívünkre gubbaszkodik, hanem párvát keresve, más lelkébe is átszáll. Az elfojtott érzelem szívünket «örvényessé» teszi; a boldogtalanságnak általános érzetébe temetkezik el minden egyes vágyunk, örömünk; fölfölbukik benne, aztán örökre elmerül. Az ily ember élete hasonlít a hajóhoz, melyet nem a vihar óriás keze bont szét egy csapással, hanem «a szorgalmas furdancsok alig látható fűrészei».

Mily hatással vannak ilyenkor az élmények, az eszmék, a tapasztalás? Mint folyondár indái, átkapcsolják kedélyünket s gyökerén rágódva, erejét szívják. Képzelmünk gazdagabb lesz, emlékezéseinkben dús, de kedélyünk fonnyad s a magunkba térés percében a «sívár» egyedüliség nyűgét érezzük. Minden élményünk, tapasztalásunk ilyenkor csak arra tanít, hogy az

élet minden kép közt legkevésbé ahhoz hasonlít, milyenné vágyaink festették. Most mondjuk azt: «bennünk a végzet fáj, a múlt beteg». Minden idegünket külön érezzük, mintha a sors szála volna, melyen bennünket arra húz, hová menni nem akartunk. Ezen belső tragédia hőse Kemény; fejlődését azonban a részletekbe nem követhetjük s valóságát is csak azok fogják elhinni, kiknek érzékök van a mély költőiség iránt, mely műveiben nyilvánul s megértik azon titkos ujjmutatásokat, melyekre bennök itt-ott bukkanunk.

Mert ez a tragédia egészen belső volt, színpadi kitörések nélkül, a mik Keményhez különben sem illettek volna. Néha, midőn talán legügvetlenebb, legunalmasabb modort mutatott, lelkén fényes képek, gazdag érzések sora vonulhatott keresztül. Nem tudom, hanyatló korában volt-e már, Kemény egy ízben egy nő kezét akarta megkérni; el is indult, ott is volt, — hanem a szó nem jött ki ajakán; lehet, hogy arca sem árulta el, mit akar. E jelenet Keményre jellemző; a boldogsággal is valahányszor szemben állt, szótlanul távozott előle. Pedig a boldogságnak erkölcsnemesítő hatása van; a ki legalább egyszer, ha pillanatra is, egész teljében boldog nem lehetett, a sülyedés lehetőségének jobban ki van téve. Minden esetre a cynismus könnyebben férkőzik lelkéhez. Kemény maga mondá, minél tovább vagyunk a földön, annál több anyagi költözik belénk és a mint Sainte-Beuve megjegyzi, eljön azon időkor, midőn az agglegény szobája gyermekek helyett hibákkal, különczségekkel, apró bűnökkel telik meg.

Mert az időnek kétségtelenül megvan a hatása; kérget, mindig erősb kérget von a lelek köré; jellemünk is átalakuláson megy keresztül, melynek minden magyarázata a «lefolyt idő». Szellemünk eredeti természete ugyanaz marad, hanem a napok haladásával változik fogékonysága, és izlésünkkel, vágyainkkal, tanulmányainkkal, sőt «a körrel együtt, melybe lépünk, egész lényünkbe lassanként idegen sajátságok mennek át, hogy jellemünknek organikus részeivé váljanak, mint testben a táplálék».

Hanem azért Kemény egész életén átvonul azon ellentét hatása, mely származása és külső körülményei, belső hevesége és külső bátortalansága között létezett. E ponton kezdődik Keménynél magával szemben az ész munkája; akaratába vette föl sorsa kényszerűségét. Esze a fatum szerepét játszotta érzel-

mei fölött; az egyén vágyainak hallgatást parancsolt, s a sívár elszánás egy nemével koporsóba szorítá szívét, midőn az még erősen dobogott. A költő benne áhítá a boldogságot, a philosoph pedig nyomban leszámolt vele. Így uralkodott ő is esze által mély érzesein, ítélő tehetsége féken tartá képzelő tehetségét s «nem kevés önmegtagadással tanulta meg, hidegnek lenni vagy látszani». A mint lefüggönyözött ablakok mellett álmodott, az emberek között is zárt szívvel élt. Hanem e belső harcokba merülve, mint bűvár a tengerből, ő is drága gyöngyöt hozott fölszínre: az önismeretet. Csakugyan, az ilyen heves lélek, kit az élet, a körülmények, egyéni tulajdonságok magába visszaűznek, magára elzárnak, a fájdalmas, a bonczolható önismeretre mintegy teremtve van. És nincsen is írónk, kiből az önismeret genieje annyira megvolna, mint Keményben. Ezért járatos annyira a «szenvedélyek bölcséletében», ezért tekinté illusiók nélkül az élet komédiáját és komédiáisait.

Hanem Kemény itt meg nem áll. Lelkét most összeszövi általános érdekekkel; az önismeret fáklyáját, melynek lángja szíve tüzén gyulad, átviszi a történet homályába, az élet nagy eseményei közé, azon beláthatatlan útvesztőbe, hol az egyéni törekvések botorkálnak és keresi a sors fonalát, melynek ránkásait érzik a vakok is, de látni nem képesek. És gondolkozni kezd, nem tovább arról, hogyan harcol az egyénben sors és akarat, hanem arról, hogyan szövődnek egybe a két hatalom szálai a nemzetek, az emberiség történetében. Ily mély, kedélye gyökeréig ható eredete van Keménynél azon tárgyvilágosságnak, melyet hidegnek mondanak azok, kiknek lelke, mint a csuprocška, minden kis paráznál könnyen átmelegszik. Pedig az élet sallangós nyilatkozataival, vak szenvedélyeivel szemben a nemes közöny megilleti azt, ki az önismeret kínjait átélte. Az ilyen ember szörnyen a «lényeg» embere s ha nyilvánul pathosza, az a hamis pathosz megvetésében mutatkozik, a gúnyban, melylyel a hiúság műveire tekint, a hidegségben, melylyel korszakokat bonczol, hol a reformáló eszme erejét a szenvedélyek pillanatnyi lázadása bénítá. Valami rendkívül éles gúny száll ilyenkor Kemény ajkaira; a szívét vas marokkal fékező, annak illuzióit tövestől kiszakító, a «zsarnok» ember szól belőle, mikor a selenikus, az átszellemült, a fölmagasztosult hősookról emlékezik, a lantos lelküekről, a világszabadság trombitásairól, az érzésáradattól elkapottakról. Mily érzé-

kenyek ezek s mily szívósak, a percz benyomásaitól függök, de mily kitartók s aránylag — egészségesek; s melleleg szólva, ez utolsó jelző nem mindig ajánló levél Kemény Zsigmondnál. Az egészségesek alatt érti azon embereket, kiknek lelke minden csapás után, mint a víz színe, összeáll, kik a legnagyobb hajótörésekben partra lelnek; a könnyű úszókat, azon embereket, kik komolyan játszanak tragédiát s a tragikumra örökké kicsinyek. Ilyen fogalma van az egészségnek Kemény Zsigmondnál. Itt Kemény tárgyilagosságában az eredeti kedélyállapot újra fölszínre kerül. Mert Kemény csakugyan az egyéni örömek romjai fölött, az egyén iránti skepsis alapján építé föl világnézetét; az önismeret válságán keresztül hatolt világismeretre. A forradalom utáni könyve egy fölíratí rövidségű mondata e tekintetben nagyon jellemző: «Önismetre törekedni az Isten parancsa, a világvégtet, mely az egyéneket és népeket csalódásaik által bünteti». A mondat első szaka jelzi Kemény világnézetének mélységét, a második pedig önkénytelen elárulja annak hangulatát. Keménynél a régiék büntető fátumában való hit újra fölébred; hisz benne a költő s éles észszel mutat nyomaira a philosoph.

Innen Kemény végtelen komolysága, mely megindulással párosul, valahányszor a történetbe tekint s annak eseményeit értelmezi. Numen adest, mondja Kemény, midőn Széchenyiről készül szólani. Azt hiszi, hogy a történet eseményeit, személyeit bírálva, hallhatatlan szemek néznek szíve redői közé és agya idegszövetébe. Csak egytől tart, hogy egyéni ellenszenv vagy rokonszenv csalekony ingerei talán elvonják tekintét azon egyedül méltó látvány elől, melyben a sors fonja szövetét népek és egyének jelleméből s cselekedeteiből.

Rejlik-e e nézet mögött valami keserű önmegadás, kénytelen quietizmus? Keménynél e nézetnek mindenek fölött költői mélységet és megdöbbentő valóságát érezzük.

II.

Azon általános körvonalaknak, melyekben Kemény kedélyirányát föltüntettük, csak az életíró adhat elevenséget, meggyőző erőt. Ha a mindennapi élet vonásait is ügyesen a kepre visszszük, a jellemző részek már az ellentét által is

jobban kidomborulnak, igazabbakká válnak. A biograph rámutathat a körülményekre, melyek közt növekedtek, erőre kaptak s mi élettelen schema helyett élő embert látunk magunk előtt. Megnyerjük a kellő távlatot, honnan a képet tekintsük és természetes magyarázatát sok fényes tulajdonságnak. Életrajzi színezes nélkül a jellemzés egy kissé a «quintessentia» gyártásához hasonlít; a «szeszt» kiválaszthatjuk, de nem mutathatjuk elő az anyagot, melyből kifejtők. Pedig szeretném kirajzolni Keményben azt a nyugalomvágyat, azt a «laisser aller»-t, nyomát ama tulajdonságnak, melyet a német szépelegve «göttliche Faulheit»-nak nevezett; azt a nehézséget, mely benne nem csak súlyos eszmékből, hanem öröklött természetből is származott; szeretném megmutatni, hogy a hiúság megvetése nála nem csak erős lelki fegyelem eredménye, hanem természeti dispositio is, s élénken láthatnók példáján, mennyire erényeink néha ki nem fejtett hibák s hibáink túlvitt erény. Vagy visszazárlhatnánk Erdélybe, ama költői kis országba, hol Kemény első benyomásait nyerte. Megelevenülnének előttünk a bércezes vidék, az erdők, a természet sejtelmes világa, mely eltörülhetetlenül vésődött a fiatal költő képzelmébe; az emlékezetes helyek, hol minden porszem történetről beszél; ama kivételes társadalmi állapotok, melyek benyomásáról tanúskodik Kemény íratának nem egy helye; azok a töröl metszett alakok, híres hősök elsatnyult unokái; pénztelen, a múltba révedező, a jelent pocsékoló főurak, pipázó, kártyázó nemesek, kik füstös szobában napokig elültek bor mellett, mint valami komikus «inferno» egyik körében; azután a küzdő jelen emberei, igazi hazafiak, jeles szónokok, vas jellemek: mindegyik a jó Isten egy-egy eredetisége. — Megleshetnők Keményt, a korán érett ifjút, mint megoszlott érzésekkel atyja udvarházában tartózkodik, hol először hathatta meg a hanyatlás képe; elkísérhetnők Enyedre, hol a kollegium tanulói közt elvonultán álmodik és tanul; megfigyelhetnők a benyomást, melyet egyik jeles tanára, «kinek ő életében legtöbbet köszön», reá gyakorol; majd megláthatnók Wesselényi társaságában, ki a fiatal embert barátjaül fogadta; tanúi lehetnénk költőisége heves ébredésének, rajzolhatnók a hatást, melyvel szellemére a múlt idők, a politikai jelen s komoly tanulmányok voltak. Akkor talán elmondhatnók, hogyan oszlik meg lelke költői álmok és a politikai, társadalmi élet éles meg-

figyelése közt, s elevenebben föltüntethetnők azt a magába merülést, melynél fogva a benyomások nála egyrészt titkolt érzelmek, másrészt philosophiai mélyrehatás tárgyaivá lettek.

E hálás föladról azonban le kell mondanunk ; helyette újra fölveszszük az elejtett fonalat s ha előbb általános vonásokkal, nagyjából jellemeztük Keménynél az embert : mielőtt műveikhez fordulnánk, most még tájékozódni kell a kérdés felől : hogy aránylik az emberhez a költő ? Salamon Ferencz, róla emlékezve mondja, hogy kedvezőbb politikai viszonyok közt talán kevésbé vágyik a nyilvános élet zajából a regényírás magányába s bár mindvégig a toll embere maradt volna, de döntő hatása lesz a legfontosabb politikai kérdésekben. Ha a körülmények módosító hatalmát tekintetbe vesszszük is, nehéz volna elhinnünk, hogy Keménynél költői ere csak a mostoha politikai viszonyok következtében lüktetett oly erősen, hogy a regényíró csak az államférfiú otiumából élt, szóval hogy a politikus a költőt elnyomhatta volna ; és egyáltalán alig hihető, hogy a politikus fölülkerekedte Kemény írói tehetségét «erőteljesebb kifejlésre» hozta volna. Egyszerűen azért nem, mert a költészet nem volt Keménynél jobb hiányában időtöltés, a politika surrogatuma, hanem igazán lelki szükség. És pedig eredeti módon. Csonka élete a költészetben lett egészszé ; ez nála az elfojtott belső félig kényszerű kitérése, az illuzióktól búcsúzó ember újjá születése. A költészet adta meg az alkalmat, hogy Kemény a parázsról, mely benne az élet viszonyai közt szunnyadott, lefújja a hamut. Mikor Kemény írt, csak akkor érezte magát egésznek, akkor élt és élvezett igazán. Más költőnél a költészet gyakran csak kiemeli azt, mit már az élet nyújtott ; Keménynél pedig pótolja azt, mit neki az élet nem nyújthatott. Ez ép oly igaz, mint eredeti különbség s részben megmagyarázza Kemény regényeinek szenvedélyes vonását. A mit ő magába fojtott, azt alakjai elmondják ; ezek ékesszólók, erős érzékiségűek, a szív hangját értők, lelkének lelke ; ezek hallatják a gyöngéd, suttogó szót, melyet Kemény magába zárt ; ezekben a szenvedély eseng, kér, követel, míg az emberben fekezve volt ; hőseiben alakot ölt, kifejezést nyer olyan is, mi Keményben néma, formátlan maradt. Nem ismerem regényíró, kinél a költői productionnak mélyebb gyökere volna, mint Keménynél ; nem elfojtottabb kedélyt, mely hevesebben kitérne, mint az övé. A mi a köznapi Keményben lap-

pang, annyira lappang, hogy tájékozatlan szem észre sem veszi, az itt fölszínre tör s hangosan élni kíván. Kemény nagyban a János-bogár metamorphosisát mutatja. A költészet neki az volt, mi ennek a szép nyári est, a csillagos éj; a bogárka, melyet a nappal oly igénytelennek mutat, ilyenkor — ragyog.

Csakhogy e ragyogás az embernél physikuma megrázkódásával, idegei fölsigázásával jár. Nehézkes természete mintegy lánczaitól szabadul s lázas sietséggel használja a szabadság perceit, míg azután hosszas, vegetatív nyugalomba újra visszaesik, mint mikor erősen feszült húr megernyed. Az egyes műveken belül is megtaláljuk az erély és fáradság e nyomait.

A föntebbiekben talán némi magyarázatát lelhetjük annak is, miért küzdött Kemény oly makacsul a formával. Küzdött vele, mert a költészet nála nem formalis talentum szabad játéka, hanem igazán életkérdése volt. Képzelve eruptív: *Gyulai Pál*ja, «melynek minden lapja többet ér, mint az egész» erre kétségtelen példa. Keménynek mindig lelkéből is átömlik egy rész művébe s a költészet nem csak kiegészítője fénytelen életének, hanem emésztője is. A drámai vonás, melyet művei mutatnak, már itt is föltűnik. S ne feledjük, Kemény lelke alapjában tűzhányó; s ha később új réteg borul rája, a kráter szája szűkebbre szorúl s tüze lohad: kitörései, ha ritkábbak is, tanúskodnak a forrongásról, mely a nyugodt réteg alatt nem szűnt meg soha. Így *Gyulai Pál* még egészen izzó növény; a későbbi műveken csak a gyökéren érezzük, hogy forró talajból fakadtak, de bizonynyal megerezzük.

III.

Ha csak futó pillantást vetünk is Kemény műveire, észre kell vennünk azon nagy különbséget, mely az elsők s a későbbiek közt fönmáll. E különbség értékéről a psychologus és aesthetikus valószínűen vitatkozni fognak. Amaz *Gyulai Pált* érdekesebb műnek fogja mondani, mint a *Rajongókat*, a *Szív örvényeit* jellemzőbbnek, mint a *Zord idöket*. A másik ellenben a két utolsó regény aránylagos művészi nyugalomát, tisztultabb formáját dicsérve, tán feledi, hogy az elsők genialis, merész részletekben, kitörő erőben gazdagabbak. Az első művek a

küzdő, heves vágyú; az utolsók a lemondó, meghiggadt ember művei; amott az író szenvedélyesen befúrja magát tárgyába, itt nagyobb nyugalommal vagy legalább nagyobb megadással tekint körül: látszik, már éles választó vonalat vont az élet s költészet között — saját lelkére nézve is. Később inkább csak a kijózanult ember, gyakran a művész lép előtérbe, hogy a fölvillanó költői pillanatokban szabadabban, vágyaktól tisztultabban alakítsa képpé azt, mi benne elsüllyedve, vagy lappangva, vagy félig merevülve rejtőzik. Osztályozgató elme azért Kemény költői működését két időszakra szelhetné: a «forrongó egyéniség» s a «művészi tisztultság» szakára.

S itt önkénytelen eszünkbe tolul, mily kevesen ismerik nálunk Keményt. Sokan nehézkességein úgy kifáradnak, hogy inkább lemondanak ismeretéről; a legtöbben nem is olvassák. Jellemző, hogy Keménynek még mindig nincs meg az az irodalmi emléke, mely őt első sorban megilletné: műveinek együttes kiadása. Ha van az irodalomban becsületbeli kérdés, ez minden esetre oda vág. Kemény az egyetlen regényírónk, kinél az élet fölfogása eredeti s mély; az egyetlen, kit a regényírók közül, minden művészi hiányai mellett is e tekintetben a külföld klasszikusai mellé állíthatnánk — s mégis? Csak az vigasztal, hogy a mint Kemény nem lehetett divattá soha, a divat sem fogja megölni soha.

Műveinek egybefoglalása azért is irodalmi kötelesség, mert az egyes művek, külön-külön, írójoknak csak hiányos képét adják. Bármily érdekesek egyenkint, mégis nyerne az által, ha a többivel sorba állítjuk. — Így egy sajtóságos lélek történetét olvashatjuk belőlök titkos jegyekben. Scott vagy Dickens egy műve az írók majdnem egészen láttatja; Jókai néhány fejezetében már fölszínre kerül az egész Jókai. Keménynel ez nincs úgy: az egyes művek mindmegannyi költői fragmentum, melyek teljes értékét csak akkor becsülhetjük, ha az egészbe olvastottuk. Újra láthatjuk, mennyire összeforr Kemény költői tehetsége az emberrel; az utóbbi változásai mind érvényesülnek költői műveiben is. Innen van, hogy a *Gyulai Pál* Keménye nem egészen a *Zord idők* Keménye s tehetsége is más csillogású a *Beszélyekben*, mint a *Rajongókban*.

Csak röviden utalunk a különbségekre. — Már említém, milyen nagy a *Gyulai Pál* pszichológiai érdeke. Egészen eredeti

módon, a múlt történet keretében, wertheri, fausti, manfredi elemeket egyesít magában; az egyén harcát az általános hatalmakkal szemben a részletekben oly erővel, megdöbbentő komolysággal nem mutatja egyik művünk sem. Ez a regény hasonlíthatatlanul szenvedélyesebb, mélyebb, mint a *Karthausi*. Ezért nincs mit csodálni rajta, hogy ma már a kölesönkönyvtárakból is kiveszett. Ép oly kevéssé lehet népszerű, mint pusztaság közepén szaggatott tüzhányó nem lesz a nyaralók kiránduló helye. Pedig *Gyulai Pál* már azért is érdekes, mert benne a múlt idők regénye mögött, rejtve mély értelmű modern dráma játszik, melynek transcendentalis hőse maga a regény írója. Íme a munka alaktalanságának egyik fő, pszichológiai oka. S e hős mellett a karthausi, érzélgéseivel olyan, mint a síró gyermek; elhalványul, mint az éjszakai fény bíbor világa mellett a gyöngye holdsugár. Alig van irodalmunkban költői mű, hol — bár az æsthetika rovására — nagy, eredeti egyéniség közelét annyira éreznők, mint *Gyulai Pál*ban. Vérével írta Kemény.

A következő regényekben vagy beszélekben is még hánykódik a költő lelke, hanem most főleg azon démoni befolyás foglalkoztatja, melyet a nő gyakorol a férfira. Nem csalódunk, ha azoknak mély érzéstől, meleg érzékiségtől áthatott lapjain nem csak a művészi erő, a psycholog figyelme, hanem az író közvetlen érdekeltsege nyomait is fölfedezzük. Kemény nem tudta volna a nő varázsát oly annyira éreztetni, ha maga is nem állott volna hatalma alatt. Ő a nőt érzett s nem csak képzelt benyomások után rajzolja. Érzékiségét is érdekli, immen a melegség, mely sorain átömlik, szemében a villám, ha a nőre tekint. Ezért érti a női arc titkait, a néha észre is alig vehető mozdulatok értelmét, a nők idegességét, migraine-jét és szeszélyeit. A magyar regényirodalomban csak Keménynél él a nő s az a delejes viszony, mely az életben a két nemet egymáshoz vonzza, csak az ő regényeiben ébred újra föl. A *Férj és nő* már hidegebbnek mutatja az író. A kaczeráságnak, melyért Sarolta majdnem ártatlanul bűnhődik, itt már rút oldalait rajzolja: Idunára a bűn bélyegét nyomja. S helyette támadnak az egyszerübb szövetű, eszményibb, de mindig meleg érzékiségű, szerető és lemondó nők, mint Eliza és később Dóra: vagy pedig az oly alakok, mint Deborah vagy Báthory Zsófia, kiknél a kaczeráság vagy szeszély csak a köl-

tőiség egy újabb eleme. Hanem most már újra nem a nő közép-pontja regényeinek. Az utolsóban megint visszatér első eszméihez ; a jelen életből a történethez ; a sorstól, melyet női kezek fonnak, a sorshoz, mely az embert örömeivel, bánatával, erényével, bűnével tragikai végzet játékszerévé teszi. Az alap-hang ugyanaz, mint *Gyulai Pál*ban ; hanem az ember hallgatótagabb, nincs benne annyi láva.

E rövid megjegyzések is mutatják, hogy nem elég pusztán nagyobbodó művészi erőről, vagy fejlettebb formaérzékről beszélni Kemény későbbi műveiben. A változás oka mélyebben fekszik : függ egyszersemind az író kihültebb egyéniségétől is. Eleinte a költő a heves, ingerlékeny, külső kérgessége daczára érzékeny emberrel együttjárt ; majd szakadás állott be, s a nyugtalan úti társ visszavonúlt. Az író valamivel szabadabbá és hidegebb lett. E körülmény megvilágítására különben újra az életíró ujjmutatása volna szükséges. Mi tehát inkább azon vonásokra vetünk szemügyet, melyek Kemény műveit általánosságukban jellemzik.

IV.

Ismert dolog, mennyire drámai érdekűek Kemény regényei. E drámaiság oka azonban nem csak tárgyukban, hanem benne rejlik már azon törvényben, a mely szerint Kemény képzelme működik. Azért nem elég regényei drámai voltára pusztán rámutatnunk ; azt legalább részben a költő sajátosság képzelmeiből le is kell vezetnünk. Keménynek különösen első műveiben e sajátosságok élénken kidomborúlnak. A legfényesebb lapok azok, hol képzelmeinek hallucinativ ereje nyilvánul. Kemény néha egy álomképben, minden reflexió nélkül, érzékíteni tudja alakja jellemét, sorsát, lelke titkos ösztöneit. Csak olvasnunk kell például *Gyulai Pál*ban Senno álmát, hogy képzelme hallucinativ erejéről meggyőződhetünk. Kemény igazán akkor költő, ha a belsőt érzékíti ; a mint leírásai is akkor szépek, ha erős hangulat tükrei. Képzelme akkor van elemében, ha a lélek fenekéig jutott, ha alakjai belsejébe világít s ott rendezen a drámai pontot világítja meg.

Alakjai tehát jobbára nagy dialektikusok, álomszövők ; mind bírnak az őket megalkotó képzelem sajátosságaival. A

hallucinativ képzelem elhintett magja gyorsan kikél lelkökben s ilyenkor támad ott sejtelem és vágy, szerelmi kék, mámoros érzetek, víziók, melyek örülésig visznek, s melyekben a lelki ismeret mintegy érzéki alakot ölt, fenyegető képek, altató ábrándok. Valahányszor a jellem válpontokhoz ér, vagy indulat ragadja el, az alakokok képzelme önkénytelen erős mozgásba jő, mint mikor zajlik a tenger, mielőtt a vihar valójában kitorne. Innen van, hogy szívök titkát a szerencsés költői pillanatokban a phantasia varázsbetüiből tanuljuk olvasni s mellesleg megjegyezve, ez az egyedüli «költői lectio». Emlékezem itt Hamletre, ki magáról mondja, hogy benne csak egy félelmes dolog van, a képzelem. A lélek és sors útait, a földalatti üregeket csak mély kedély erős képzelme képes pillanatokra megvilágítani. Ezt érezte Hamlet, ennek parányát érzik hol erősebben, hol gyöngébben Kemény alakjai is.

Már szervezetök is képesíti őket a képzelem játékaira. Csak Keményhöseinek van a magyar regényben élő physikuma. Idegeik finomak, érzékenyek; halló szervöket a legkisebb nesz, látó idegöket a legparányibb fény megrezgeti. Érzik az idő benyomásait; a verőfényes vagy borús ég, a reggel zaja vagy az est magánya mind különbözően hangolja. Csak ugyan Kemény alakjai főleg a hangulat emberei; még a durva jelleműekben is, mint Kolostory Tamásban, Isidorban, nőies érzékenység nyomaira találunk.

Az alakok e sajátága mintegy kényszeríti őket a magányba vonulásra; Kemény regényfejezetei néha hasonlítanak czellákhoz, hol az egyesek megvonják magokat, hogy minden kényszertől menekülve, képzelmeik játékának szabad folyást engedjenek. A legtöbb alakban van valami a költőből; szeretik a magányt s mint némely növény az éj csöndében nyitja meg kelyhét, úgy ezek is az egyedüllet perczében tárják föl lelköket. Ilyenkor annál erősebben visszhangzik bennök minden távoli zaj, az élet sejtelmes perczegése. Csillag rezdül az égen s a föld vándora — legyen nemes vagy nemtelen — a képzelem szálán fölküszik hozzá; egy kis neszre kívül az alakok lelkében könnyen zivatar kél. Ilyenkor, különösen *Gyulai Pál*ban ittasak a gondolattól, vágtyól. A magányban nem egyszer szemök vagy mélyebben vonul üregebe, mint Dantéé, vagy kidülled, mint az örülté. «A szenvedély behat a hór szövetein, az izmok rostján, az idegek érző szálain egészen

a szív gyökerei közé». Az egyiknek «rémes ábrándok tüze által vésődik a szándék fölhevült szívébe»; a másikra egy képzet úgy hat, «mintha hátgerinczére láthatatlan szivattyú deczemberi szelet fúna». Az alakokban ilyenkor élnek a képzetek s villanyos ütéseként rezgik át a testet. A gondolat a «vérüketése» szerint majd óriássá fúvódik, majd törpévé lohad. Vagy kirepül a lélekből, testet ölt s látható alakban ijesztgeti teremtőjét. Vagy máskor visszhangzik tőle nem csak a szív minden szöglete, de a szobák fala, az erdők fáí, a levegő, az egész világ.

Általában: Kemény alakjaiban a reális, a tények vilá-gával lépten-nyomon összeszövődik egy másik, a képzelem, a sejtések, a látományok világa. Kemény jellemei igazán költőiek ott, hol e kettő bennök a drámai mozzanatokban egymással közel érintkezik, perczekre egyesül. Hősei így nagyobbára két-laki emberek, kik csak pillanatokra élnek a külső, a tények világában, hazájok inkább a lelkiismeret. Mindannyian szem-lélkedők, kik előtt a tény soha sem nyom annyit, mint a be-nyomás. Tulajdonkép egyik sem tényei által lesz boldogtalan, hanem benyomásai által. Gyulai Páltól Pécsi Simonig nem a tett sodorja el Kemény hőseit; bukásuk végső oka kedélyökben rejlik, azon szempontban, melyről a cselekvést tekintik. «Oh! az én elhibázott életem!» — ez Keménynél gyakori refrain. Ő tulajdonkép a kedély tragikumát rajzolja, mely mintegy megszületik még tetteink előtt, mert alapja öröklött termé-szetünk s azon «picziny eszmeparányok», melyekből tetteink «növényágya» alakul.

Különben most csak annyit akartam megjegyezni, hogy Kemény alakjai többet beszélnek magokkal és magoknak, mint egymással és egymásnak. Csak röviden végeznek a világgal, aztán haza futnak magányukba, hol az álom erejével tárul föl belsejük. A képzelemnek a belsőre irányultságát a legfölülete-sebb olvasó is észre veheti Kemény első művén. Ennek hőse, kivel az író lépten-nyomon azonosítja magát, nem egyéb, mint a regény különböző részeibe elszórt monolog. Ha monologok drámai hőst megteremthetnének, Gyulai Pál volna rá szemén szedett példány. A későbbi regényekben is sok a solo-jelenet. Szőke Pista, a szombatos pap e tekintetben Sennonak a mása és Barnabás, ha egy harmadikhoz beszél is, ép úgy csak magá-val folytat szövtálatást, mint első regénybeli rokona, Gergely diák.

Az alakok monologizáló hajlama csak ugyan majdnem képtelenné teszi őket a párbeszédre. Keménynél alig van jelenet, hol két hatalmas jellem drámai összeütközésben közvetlenül egymásra csattanna. Ha találkoznak, fojtott érzellemmel találkoznak, a kitörés csak akkor történik, midőn egymástól elváltak. Ha Kemény drámát írt volna, azt hiszem, hősei mind külön, egymás után lépnek föl és mély, költői szavakban addig elmélkednek a sorsról, míg az valahogy rájuk csapott volna. Kemény képzelme, ha hevül, egyáltalán nem szereti a kitéréseket s míg ereje tartja, egy irányban halad tovább. Ép ezert néha párbeszédei nem egyebek, mint álcázott monolog. A helyett, hogy egy ember szőné az eszmét, forgatná ellenkezőjére, bonczolná, újra összerakná s követné menetét, a mint rokon vagy ellentétes képzetek közt tova száll: a munkát ketten végzik, monologot hajtanak egyesült erővel. Még világosabbá válik a dolog, ha megfigyeljük, hogy a párbeszéd alatt szavaival mindegyik nem annyira a vele beszélőt, mint inkább maga magát gerjeszti föl. Bizony rossz causeur-ök. Legjobban sikerül a dialog, ha személyei Kemény két szélső hangulatának adnak kifejezést; ha hevessel a hideg, a kitörővel a sarcasticus, az álmodóval a gúnyos áll szemben. Ilyenkor a beszélgetés Keménynél is szikrát vet.

Hanem e két véglet közt van a kedélynek még egy hangulata, mely Kemény képzelmeben mesterien tükröződik: az elegikai hangulat, mikor a lélek rövid időre minden nyomástól csodálatosan szabadnak érzi magát és a reménynek megnyílik. Elhagyott helyen így fut föl repkény romok között, így illatozik a virág zivatar előtt. Ez a hangulat teremté Dórát és történetét, ez a hangulat szállja meg Kemény alakjait mind, ha a közeledő vész előérzetével szívökben, pillanatra a boldogság képét szövök. E hangulat Keménynél már azért is álomszerű, mert édes sejtései soha sem valósulnak.

Láthatjuk: Kemény regényeiben mindenek előtt hangulatok költője, a lélek magyarázója, és pedig a drámai szenvedélyű vagy elegikai pillanatok magyarázója. Ilyenkor a clairvoyance egy neme fogja el, mely költői erejének is világos bizonyítéka. Kemény képzelme akkor rajzolja legköltőibben a világot, ha a lélekbe tekint. Alapjában a dramatikus képzelmével rokon.

V.

Az ily képzelem a hangulat árnyalatával fogja látni a külső világot is. Itt is a lélek visszfényét keresi s nem a tárgyak fölületén, azok plastikáján, a formák szépségén pihen még. Különösen a természetet úgy tünteti föl, mintha ember nézne ki belőle; Keménynél a völgy mosolyog, a szél visít, a virág álom, a porszem élő atom. Nála ez nem metaphora, hanem természetes kifejezés, nem csak költői kép, hanem átérzett hangulat. A természet iránt sympathiával bír, mint bármely nagy költő s neki is megvan éles tekintete, mint Shakespeare-nek, ki Macbeth komor várán a fecskefészket észre veszi; és éles hallása, midőn a természet hangjaiban láthatatlan szellemek zenéjét észleli. Bizonyynyal kevés írónk van, ki a természet hatását tükrözni s hősei kedélyállapotával összhangba hozni annyira tudná, mint Kemény. Ilyenkor is támadnak költői pillanatai, melyek hatása alatt ha némely regényíró festői leírásait olvassuk, mintha élet helyett színes vásznat néznénk. Keménynél a tájaknak a hangulat által lesz physiognomiájuk, nem pedig mesterséges színvegyítés által. Bennök nem egyszer a levegő rezgését érezzük, az erdők neszt halljuk; átsurrau rajtok a napsugár vagy megrezdül bozótok fölött a hold fénye. A részlet soha sem rí ki: a mint az egész hangulatából kelt, újra abba olvad vissza. Azután Keményre különbözően hat a reggel és az alkony, a verőfényes délután s az éj. Szóval Kemény a természetet sem pusztá képzelet után rajzolja, mint azok, kik néha tündéerkerteket jobban leírnak, mintsem erdeink, hegyeink jellegét vissza tudnák adni s kikenél holdbeli tájakon mászkálunk még a Kárpátok között is. Kemény mindennek előtt benyomásait adja természeti képeiben; nem képzelme játékkal szövi a hangulatot, hanem hangulatával táplálja képzelmet. Mi könnyebb regényíróinknak, mint egy várromot megrajzolni! Keménynek előbb látnia kell, aztán rajzolja. Mindenütt «élő» benyomások után indul: nem szereti a költői hazugságot sehol és semmiben. Különösen érti és érzi az éjet, midőn a tárgyakra homály borúl s a természet élete a színek s ezer jellemző formák világából átköltözik a hang világába s érezteti kísérteties jelenlétét minden neszben, a szű perczegésétől a szél sivitásáig. Ilyenkor az olvasót pillanatokra igazán

illúzió fogja el; lehetetlen nem éreznünk, hogy Kemény regényeinek ez a sora vagy lapja hasonló benyomások alatt, az éj perczében keletkezett, midőn aludtak az emberek s a költő virrasztott, körötte néma csendben, izgult idegekkel. E körülmény magyarázza meg részben azt is, miért van írónknak oly éles hallása. A mint a lélek ezer sejtelmeit ismeri, a külső természet ezer nesztét is észre veszi. A kicsiny bogár zizegését oly csengőn hallja, mintha aczél pengene. Az ember beteges idegrendszeréből így alkot magának a képzelem költői tőkét s így surran át Keménynél valami az emberből lépten-nyomon könyvébe.

És hogy ismeri Kemény az állatot! A hinduk rokon-szenvéhez hasonlót érez iránta. A kis vörösbegyőtől a keselyűig, az evettől a sűrűk vadjáig minden állatnak megvan a maga physiognomiája, melyet ő ép oly elevennek s tűnékenynek rajzol, mint az a szabadban előttünk föl villan. Változatosság okáért, csak hamaros példaként hozom föl azt a kis természeti idyllt, melynek tanúja a Deákék várából útnak indult Elemér: *)

«Oly szép délelőtt volt, mintha a természet megmutatni vágyott volna, mennyire tud, ha akar kellemes és igéző lenni. — Az erdő minden lakosa érezte, hogy ünnepnapja van, hogy több öröme számíthat, mint máskor s hálából a cser tetejéről a rigó legharsányabb dalait fütyölé, a galagonya ernyője közül a vadgalamb legkedélyesebben bűgött, s még a jókedvű kakuk is minden favágónak s pásztorlánynak, ha meg sem kérdé, száz évet jósolt. S mily fürgén ugrik a mókus Elemér szeme előtt egyik ágról a másikra, mily furesán torzítja föl bóbitáját a banka, mily gyorsan kopogtat a fa kergén a harkály, s mily nagyüri megvetéssel tekint a szirtdarabról e hóbortos nép tréfáira a varjú! A hegyi ér csattogott, zűgött, s aláhullva fehér foszlányaival verdeste a mészkövet és vörös agyagot: de midőn kitombolta magát, a simább hegytéren virágos partokat áztatott, ragyogó tükréhez csalta a szitakötőt, a kék lepkét s a tarka szárnyú pillangót s miután a nap sugaraival eleget mulatott, megint a homályos erdőnek fordul, tán csak azért, hogy Elemérnek megmutassa a harasztot, honnan a dām vad kiugrik, s azokat a parton hagyott lábnyomokat, melyekről a vadász a szarvas közellétét gyanítaná stb.»

*) Zord idők.

Hanem — mint említém — kiváló előszeretettel keresi Kemény a természetben is a sejtelmes, a nyugtalan világát; ha ismeri Ruysdael tájait, mégis örömeztelb teved a phantastikusba: a szél visítását, az éj fölszabadult szellemeit kedveli. Még a formák hazájában is, Caracalla fürdőit leginkább holdas éjen bámulja, mikor a nagy arányokat árnyak lebbenése fődí. A természettel szemben is kedveli az álmot; mint álmkép vonulnak el előtte a pontini mocsarak, álmképét hajt föl benne az éj, az erdők sötéte, a sejtelmes holdfény. És mindenek előtt a természetben is azt a sympathiát kereső, mélyről fölbugygyanó lelket rajzolja, mely alakjaiban él.

Ha most képzelme az emberi külső megjelenítését kísérti meg, ezt bizonyos tekintetben ép úgy staffage-nak használja a belső, a hangulat föltüntetésére, mint a természetet. A mint regényei cselekményében a sors vonásai tűnnek elénk, a természetből titkos élet beszél, Keménynél az ember arczán is lélek ül. Tudja rajzolni az alakon a változót; a szemben tükrözteti a fájdalom fellegét vagy a boldogság derűjét. Ha néha hosszassá válik is a hatás leírásában, melyet hőse a szemlélőre gyakorol, a leírásokból mindig merül föl egy-egy kép vagy megjegyzés, mely illusiót kelt. És akkor nem csak olvassuk, hanem látjuk a mint Stefanie hófehér karját a függöny mögül kidugja és a mint a redős Haller Péter örökös bocsánatkérő arczával vékony, száraz, finom kezét üdvözetül felénk nyújtja. Egyáltalán Keménynek mindig vannak sorai, hol néha rövid szóval az egész alak képét adja. Egy-egy eredeti mondás, melyet megfelelő mozdulat kísér: oly elevenné teszi némely hősét, hogy az után, ha reá emlékezünk, mindig hasonló helyzetben, ajkán ugyan azon szóval, látjuk magunk előtt. Ha Kemény képzelme nem egyszer holtan hurezolja magával alakjait, ilyenkor az élet szikrája száll beléjük.

Különösen, ha drámai helyzetekbe jutnak, a nők Niobe mozdulatait, a férfiak Shakespeare hőseit hozzák eszünkbe. Ilyenkor a lelek egészen kigubbaszkodik a test tagjaira és nyilvánalóvá lesz. Kemény pillanatra festővé, szobrászszá válik. Élesen látja a test görbülő vonalait, az arcizmok gondolatgyors mozgását; a sáppadást és az arc pillanatnyi tüzet. Ilyenkor föl tudja tüntetni azt is, hogyan zökken ki a lélek rendes sodrából és hogyan ragadja meg, a testből távoztában, a fázót, reszketőt a sors. Így válnak alakjai halluczinációk

játékává; néha a végletig, mert kimered szemök, alsó állkapcsuk lecsuklik, mint a halottnál. Metsző rövidségében például kitünő Tarnócziné halála; szinte érezzük a levegő surlását, midőn az árva özvegy élettelenül a földre hull, utolsó szavát hörögve: «Ha-zudsz». Vagy ki feledné Eleonorát, midőn a kéjencz Markházi termében a pamlagra dőlve fölkiált: «Vérpadra küldöttem férjemet, oh ég! . . . a pallos piroslik, erkölcsöm hófehér». Vagy Pécsi Deborát, midőn sejtí, hogy Elemér hulláját hozzák. Hogy szeretne kocsijából kihajlani, de az iszony miatt ereje elhagyja; mint csukódnak le szemhéjai, míg végre kétségbeesett eltökéléssel a kocsilépésön leugrik s kezét fölemelve a társzekérre mutat: «Érzem, hogy ama halott Kassai Elemér».

Ép oly szépen rajzolja Kemény az érzések viharát külső nyugalomban. Bodó Klára, férje, gyermekei miatt aggódva áll Lórántfi Zsuzsánna előtt; *) megeredtek könnyei.

— Nem parancsoltam-e, hogy rendben tartsd magad? szólt a fejedelemné komoly arcczal.

— Csak ne hullanának rám a boltozat kövei! gondolá Klára, forogni vélvén maga körül a termet.

— Ha gyöngye vagy, távozzál innen! ismétlé a nagyaszonny.

Klára mozdulatlanul állott, mintha szellemek lánczolták volna föloldhatatlan kötélekkel a padlózatához. A vért lázas szíve orcájára hajtotta, de onnan megint visszautasítá eltökélése. Arca fehér rózsa és piros rózsa volt fölváltva, míg néhány másodperc alatt a súlyegyen helyre állott s a szenvedő szombatosné úgy nézett ki, *mintha álmából ébredt volna föl s nem tudná, mi rezzenté el a phantastikus képeket, melyek körüllebegék.*»

És hogyan rajzolja Kemény Izabella királynében az anya fájdalmát, midőn gyermekét a szultán táborába kell küldenie? «Hallá az ágyúdörgést, mely fiának a szultán sátorába lépését adta jelül. A várt s rettegett jelre karszékbe hanyatlék, sápadt arca a halottéhoz hasonlított, *de ajkai mozogtak.* Hihetőleg imádkozott féleszmélettel, mintha álmodná, hogy oltár előtt áll, s az Istennek beszél gyermekéről.»

Itt a toll embere a festőt messze túlszárnyalja. Különben

*) *Rajongók.*

majdnem ügyetlen dolog Keménynél példákat idézni. Az ily jelenetek hatása csak előzményei által nyeri meg teljes erejét.

* * *

De Kemény phantasiájának még egy eleméről kell röviden szólanom. Az nem csak álomlátó, nem csak perczenkint eleven részletrajzoló: Aladdin bűvös lámpáját is meggyújtja néha, a phantasticusnak is mestere.

Annyi bizonyos, hogy a phantasticus iránt való érzék Kemény sajátos költői lényében gyökerezik s nem a nyugati romantika pusztá, önkényes utánzása. Az életben józan Keményt mély rokonszenv vonzotta a káprázatos álmok felé s ilyenkor képzelme csillog, mint az a gyűrű, melyet a törpe Alhikmet nyújt át egyik novellája hőségnek. Néha nagyon eredeti, hogyan szövődik egybe Kemény képzelmében a regevilág pszichologiai motivumokkal. A rege költői fényű marad s mégis symbolum lesz; most a boldogság hiúságát, majd a bűn szörnyűségét, most a lemondás fájdalmát, majd a szerelem gyönyörét rajzolja. Néha a regeszzerű Keménynél csak a rajz majd fényesebb, majd sötétebb coloritjában nyilatkozik. Ez az, mit képzelme phosphorescentiájának lehetne nevezni. Ilyen csillám lebeg Eleonora sebeshelyi magánya fölött, *) Jenő gróf kertjén, **) midőn a szerelmes Adolf átmegy rajta. Különbözik a phantasticus csak igen ritkán nyomul előtérbe, mint például Gergely deák ***) rajzában; rendesen csak pillanatra megmegvillan; most a titkos kormánytanács termének egy szögletében guggol, †) majd egy nő alakon fut át, azután az éjbe vész, a szél szárnyaira ül, vagy a virágok illatát teszi kábitóbbá.

A phantasticus különben soha sem a psychologia rovására jelentkezik Keménynél; *Gyulai Pál*ban egy kissé modor, később azonban mindig úgy támad, a mint természete hozza magával: futólag. Rendszeresen csak a részletek hatását teszi intensívebbé. Nincs színe nélkül a csillagvizsgáló Pécsi Simon;

*) *Gyulai Pál*.

***) *Ködképek*.

****) *Gyulai Pál*.

†) *Gyulai Pál*.

a száraz Kassai vonásain is átsurran s Barabás diákra is démoni árnyalatot vet.

Ez a lidércszerű Kemény phantasiájában.

VI.

S milyen világba vezet ez az érzékeny, heves, phantasticusra hajló képzelem? S ha — mint láttuk — a lelket keresi az élet nyilatkozásaiban, folyton, mint Isis Osiris elszórt tagjait, — milyen ez a lélek? Komor világ az, melybe Keményt hangulata sodorja. A mosoly tűnő benne; legmegindítóbban szép arcokról röppen el, melyek sorsa kora hervadás. Annál több a könny, az elfojtott sóhaj, a föllarsanó átok; ezzel szemben a görcsös kacaj, durva «röhögés», az erőltetett hahota. Keménynek nincs regénye, hol szívből fakadó nevetést hallanánk, a naiv öröm, zavartalan vidámság kifakadásait. Ez elég jellemző adat arra, hogy Kemény világa csonka világ; olyan zord tájék, hová a napsugarak csak rézsút esnek s nyomukat sárgás köd mutatja. A ködön csak néha tör át tündéri fény; azt hinnök, káprázat, mert a mint föltünt, menten letünik. Villanás, mely után még nyugtalanabbá válunk.

S ez a nehéz nyomású, ködös világ, már születéskor sáppadtta teszi az arcot és kedélyt. S csakugyan egy oldalról gyakran izgatott, heves, a sorssal birokra menő alakok tűnnek elénk, a másikról hideg, kiélt, sarcasticus jelleme, ott sötét álmodók, itt kiábrándultak; ezeknek közepette jó emberek, kiket gyöngeségök megöl; hülyék, szószaporítók, rövidlátó optimisták, kiket a sors vérig üldöz. Csodálatosan vegyülnek velök néha gyöngéd alakok, kiknek nyomán rózsza nyílik; hanem ezek csak röviden élnek, egy napi virágok, szebb világ tűnő zálogai, olyanok, mint Shakespeare véres népe közt Arthur és Cordelia. Mellőlök sem hiányzik a sötét árnyék: a Dorák mellett Dorka, az Eleonorák mellett a sápitó Barbara; Elemér mellett az örvöngő Barnabás. Mindannyia egy «memento», mintha mondanák: nem azért születünk, hogy boldogok legyünk. S Keménynek alig van regénye, mely összetépett boldogság regéje ne volna. Mi öli meg a boldogságot? Basilisk mozog regényein át, melynek láttára elhamvad a könnyű öröm, a megelegedés: a sorsnak van ez a szomorú hatalma. Kemény

költői világának csak ugyan az egyik bélyegző sajátja, hogy az osztó igazság benne minden erőt, hatalmat a sorsnak, minden vakságot, gyöngeséget az egyénnek mért. Kemény hősei a sors prédái, rabszolgái, kik mindenöket oda áldozzák uroknak; hátra csak szerencsétlenségök vagy tehetetlenségök tudata marad. Én kivülem nincs más urad — mondja a sors; a boldogságot választád czélednek: volt, nincs; az erényt vezetődnék: ép általa kerülsz hálómbe; bűnnel daczolsz — im eltaposlak; gyöngeséged által akarod szánmammat kinyerni: hülyeséged csak haragom uszítja. Mindenütt a negatio érvényesül az egyén tervei ellen. Az ember igazán játékszer, «csipetnyi por». Kemény világában ezért az egyén küzdelme csak látszólagos, mert hiábavaló; valójában nem is harc, hanem vergődés. «Börtön a világ» s mi foglyai vagyunk. Ez a beteges romantika Kemény költői világnézetében benne van s egyik oka ama fojtó benyomásnak, melyet munkái az olvasóra gyakorolnak. Ezért hősei is épen nem drámába való jellemek: csak drámai mozzanatokkal bírnak. Hiányzik bennök a kihívó cselekvés, a dacz ösereje, az a Richardi szó: «én vagyok én», mely kezdetben Shakespeare minden tragikus hőseben testet ölt. Őket a sors mindég csak befonja, soha sem támadnak. Passiv emberek, kiknek «eredendő» bűne az érzékenység. Innen aztán az eredeti morál: türj. Annál erősebb vagy, minél büszkébben, annál jobb, minél nyugodtabban türsz; mert türnöd kell. Brennus meggyilkolja Romát; ne fuss hát jajveszekelve a város útczáin, utánozd a senatort, ki a gallus gyilkát teljes díszben, mozdulatlan ültében, némán fogadta a forumon.

A stoikusok morálja! Hanem az a különös, hogy Keménynel nem stoikusok hirdetik. Alakjaiban meleg vér lüktet s az élet ösztöne erős. Ez a morál nekik csak keserü orvosság, mely nem gyógyít; olyan morál, melyet kedélyök csak «pardepit» fogad magába. Szinte érezzük, hogy ez a morál csak jobb hiányában surrogatum, igazi kényszeregyesség: mert más felé vonzanak a vágyak s más felé mutat a tapasztalás. Ez az ellenmondás is súlyosbítja az alakok vergődését; melyet még fájdalmasabbá tesz az, hogy a mily megkötöttek egyrészt, oly eleven erkölcsi érzékkel is bírnak. Nincs Keménynek egy alakja sem, melybe az erkölcs egy sugara ne esnék és még a gonosz is folyton a beszámításról elmélkedik. Az egyén töré-

kenységével így párosul érzékeny lelkiismeret: és ez a második körülmény, mely Kemény regényeinek idegenszerű hatást kölcsönöz. Hősei mindent magokra vesznek és tehetetlenek; midőn a viszonyok ragadják mint forgatag: a mily mérvben ernyed ellenállásuk, lelkiismeretök félelme nő. S így aztán megfordul az eredeti helyzet: gyöngeségöket a sorsnak tulajdonítják, tettöknek sorsfonta következéseit pedig saját lelkök rovására veszik. Mert a kötelekekből való kiszabadulás helyett folyton a sors megfoghatatlan kényszerét nyomozzák: önként hálójába kerülnek. Befonják magokat, midőn befonatnak. Ezért kínozza Kemény alakjait képzelmök legalább is annyira, mint az élet. *Gyulai Pálnál* ez a «titok» valódi jelentése. Az emberek lelkiismeretökben a sors nyilalását érzik s ettől halnak el, ha jók, ha gonoszak; ha tettök arányban van végzetökkel, ha nincs.

Ez bizony tragédia, hanem olyan, ha a lelket senyvedés emészti meg, nem pedig a harcz tüze; az ellenfelek nem méltó ellenfelek; az egyénnek már az első pillanatban nincs ereje; a végzet hatalmával szemben nem szenvedélye áll, csak érzékenysége. Ez az érzékenység öli meg *Gyulai Pált*; képzelve mérgezett, mint Hamleté; s tragédiája is itt játszik, nem az életben. Ez az érzékenység később még jobban beveszi magát az alakok húsába s tárgyilagosabb, színesebb kirajzolást nyer. Laczkó István, a szombatos pap szívében is él s végzetévé válik. Barnabás diákban is megvan az «érzékeny ember», s mert ezt sértette meg Elemér, lesz az embergyűlölő Barnabásból a rossznak démona.

Valóban azt mondhatjuk, Kemény alakjai, mielőtt tragikaiakká válnak, már szerencsetlenek. Keménynél a bűn is szerencsétlenség, mint gyakran az erény. S hősei szerencsétlensége lelki éberségök arányában nő; tekintetök annál sötétebb, minél mélyebb; mert minél mélyebb, lelkök szövetén a sors szálaít annál inkább saját művöknek nézik. A sors lázában szenvednek, s az ily betegeknel a válság nem egyszer örülés. Senno megőrül, Laczkó István megőrül. Barnabás megőrül, Jenő gróf a mánia szélén áll s több más is az eszmélet határát érinti. E jelenség oka Keménynél nem regényei technikájában, nem hatásvadászatban, hanem egyenesen pszichológiájában fekszik.

S e pszichológiának különösen még egy jellemző oldalát kell kiemelnünk: Kemény szereti úgy rajzolni az embert, hogy

jó indulatai által, nemes részeiben szenvedjen legtöbbet. Még a gonosz lelkébe is hint egy csöpp jóságot, száraz szívekbe is beoltja a gyöngédség egy parányát; s midőn itt a bünhődés ideje, ha az egész ember érzéketlenné válik is és elfásul a lélek: ott, hová a csöpp hullott, sajtó, égő seb támad. Mert az szenved bennünk, a mi jó; az bünhődik bennünk, a mi nemes. Keménynek mély e gondolata; csak az a kár, hogy ellenképe hiányzik. A jó bennünk le is győzi a sorsot, a nemes bennünk győzedelmeskedik is a végzet fölött. Keménynél azonban rendszeren a Golgotára vándorol s fénynyel övezi a szenvedőt, de mindig csak a szenvedőt. A tiszta jóság magában védtelen; bűnös szívében pedig a szenvedés csirája.

És mi minden lesz a szenvedésre ok! Nem csak a bűn; egy ballépésünk, gyöngédtelen tettünk, ártatlan hibánk. Nincs a léleknek rése oly picziny, melyen a sors át ne vethetné kampóit; és nem ismerek példát arra, hogy író oly költői igazsággal végzetessé tudta volna tenni az emberi gyöngédséget, hibát, mint Kemény. Néha innen fejlődik nála a tragikum. S ez a tragikum nem csinált; az író kedélyéből fakad s Kemény regényei már ezért is tragikaiabbak, mint Gyulai hasonlítása szerint, tragédiáink. Kedélyében meg volt hozzá a mag s képzelmeben életet nyert a tragikum; nem volt pusztán æsthetikai recipe. Hanem a tapasztalás is kifejleszté e sajátos pszichológiát. A többi között, nem tükröződik-e változó formákban több regénye emberein az a mély benyomás is, melyet Keményre Széchenyi sorsa tett? Nehéz ezt kimutatni, de a gondolat önkéntelenül fölmerül. *)

VII.

Főntebb említém, hogy Kemény világa csonka világ. Hiányzik belőle a verőfény éltető, átható ereje; mindazon érzelmek, melyeket a napsugár érlel a lélekben. A ködös légben az élez szikrája nem pattog, a humor nyirkossá válik s ha valakit kacagni látunk, hamarjában nem tudjuk, görcs húzza-e össze arcizmait, vagy tréfás indulat játszik-e rajtok.

*) Az életíró egyébként sem mellőzhetné azon mély pszichológiai okokon alapuló hatás rajzát, melyet Széchenyi gyakorlati Keményre.

Az ember inkább fázik és sokkal nyugtalanabb, semhogy nevetni tudna; oly érzékenyek leszünk, hogy sért a nevetés. E körülmény is elárulja az író feszült idegrendszerét: alakjai arca torzúl, ha nevetnek. Vihognak, röhögnek, fölkaczagnak, egy kissé mint az elkárhozottak. Csak a nők arcán surran el igéző, ingerlő mosoly; hogy használt képpel éljek, ez az egyetlen hely, hol Keménynél a grációk fészkelnek; különben lidérc nyomása nehezül a világra. Azért erőltetett valami Kemény humora és hideg tréfája. Vidám alakjai egészen melleskesek; egy kissé primitív fametszetek, emlékezetünkben alig hagynak nyomot. Ha pedig Kemény humorizál, olyan benyomásunk van, mintha óra zakatolását hallanók, skelettek tánczát látnók. A humor nála mindig bizarr hangulat kifolyása; támad, ha félelmes nevetéssel párosul, ha a gyöngét, korlátoltat tánczra vonja a sors, ha jó szívü együgyűség kemény leczkét kap, ha idegfesztítő szenvedély józanságot szünel, vagy ha durvaság tréfál letiprott prédája fölött. Kemény humoristái keserü bolondok: Gergely diák, Barnabás. Ilyen keserü humor vonúl át Tarnóczinén; humoros hangulatba jö néha Kassai, Kolostory Tamás. A humor tulajdonkép az epe játéka; feketől szabadúlt sarcasmus.

Ott sem tisztá a benyomás, hol Kemény jó embereket rajzol a humor esillámával. Szembeszökő példa rá a két Deák testvér. Kemény velök egy részt tulságos érzékeny s nagyon kegyetlen. A világtól elzárkózottan élnek, öreg gyerekek, kik a világ sorát nem igen ismerik; monoton, folyton egy gondolatot hajtó beszélgetésük, gyerekes jóságuk, áradó szívök s száraz agyuk pedig önkéntelen két jó lelkü, csendes maniakusra emlékeztetnek. Inkább a száanalom tárgyai, mint a humoré. Haller Péter agguált tehetetlensége, végtelen szívjósa s rüt külseje, nemes lelke s pergament arca sem olvad össze képzelmünkben egységes humoros benyomássá. A humor egy neméből fakad az a grotesk jelenet is, midön hajlongó törökök letakart tányéron hozzák Barnabás fejét a szélütött Dani bácsi elé.*) Itt Kemény a szörnyü hatását azzal fokozza, hogy belöle gúnyt üz. Ilyenkor nem utasíthatom el a gondolatot, hogy Kemény tehetségét nehá erőszakolja; keresi a kirívót s a feszítés által akar képzelmébe erélyt, jeleneteibe életet

*) Zord idök.

hozni. Néha egy egész alakja ilyen túlfeszítés benyomását teszi. Például hozom föl a különben mesterien gondolt alakot, az árva özvegyet, Tarnóczinét. *) A szívtelen, szenteskedő, kapzsi asszony jelleme oly biztosan fejlődik, egyik lépése a másikat oly szükségesen követi, mint valami geometriai tételt annak folyományai. Hanem ép itt a hiba; nincs az alakban inflexio. Kezdetől fogva úgy rajzolja Kemény, mint a ki kézzel-lábbal töri magát, ne hogy letérjen az egyenes útról, mely őt a katasztrófa felé vezet. Ez az asszony élő gép, melyet az indulat kerekei rohanva vonnak egy irányban, míg akadályt érve összezúzódik. Monoton jelleget ad még ez alaknak a szörnyű szóár, mely belőle ömlik, a kegyes mondások és kapzsi megjegyzések örökös váltakozása. E nőnek nyelve is gép, óramű, mely egyformán ketyeg, míg csak teljesen le nem járt. Az alak csupa éles, hegyes vonalakban van megrajzolva, nincs rajta semmi görbülés: szóval merev rajz. S itt elértünk Kemény képzelmi erejének egyik határához; eszünkbe jut Gyulai mondása: Kemény jobb kigondoló, mint kidolgozó. S a mint képzelmében van merevség, mely azonban hevülésekor legtöbbször kienged, van benne szakadozottság. Olyan, mint a folyó, mely néha föld alá bukik, hogy odébb újra fölszínre törjön. De akkor fölzúg és erős habokat hánny.

Nem mindig kristálytisza habokat. Az a bizarr hangulat, mely Kemény humorán átvonúl, néha képzelmet is különös játékra készíteti. Tereli elvétve az iszonyatos felé s néha megjelenik akkor is, ha az író elbeszéléseibe érzéki motívumokat sző. S ilyenkor Kemény, ki gyakran igen gyöngéd s mindig éles elemzője a női szívnek, alakjait nagyon is kényes helyzetekbe hozza, brutális viszonyok prédájává teszi. Csak emlékezzünk beszélyeire, hol Ágota **) érzéki gerjedelmek védtelen martaléka lesz, Amelie-t ***) pedig félreértés férje helyett, annak mórarezú groomjával hozza össze éjjel, sötét szobában. Mintha elfojtott érzékiség is ingerelné az írókat ilyen témára. S mi még különösebb: e sensationális esetekhez a legköltőibb pszichológiai detailrajz fonódik, melynek szépsége, ereje egyaránt kiváló. Amelienek csúnya gyermeke születik, kis ször-

*) *Özvegy és leánya.*

***) *Szív örvényei.*

****) *Ködképek.*

nyeteg. A férj sehogy sem tudja megérteni azt az anyai érzést, mely vetek nélkül vétkes nejét a rémes éj e rút emlékéhez fűzi: a démoni ellenszenv egy nemével üldözi a gyermeket és sertegeti Amelieben az anyát s így végre elidegeníti magától a nőt is, kit pedig kíván és mindig szeret. Ezt a nagyon finom, a nőiség gyökerén fakadó problémát köti Kemény a brutális vak esethez, egy oly kivételhez, melynek következéseit csak bizarr hangulat fűzheti tovább. Az egész elbeszélésen eleven-sége, költőisége daczára megérzik a haut goût; s minden esetre nem kelt tiszta benyomást, hogy az anyai érzelem hullámzását meggyalázott nő kedélyében kell figyelemmel kísérnünk. Nem tudom, volt-e e thémára befolyása az akkor divó regényromantikának, hanem bizonyos, hogy itt Kemény képzelme bizarr elemeinek összeesapódásával találkozunk.

Az elfojtott érzékiség beszélyeiben más helyütt is kitör; Wranich Izidorban *) alakká lesz. Költői föl-fölvillanása azonban legtöbbször különösen a női jellemeknek — Saroltától Idunáig — ad meglepő elevenséget. Az élet pírját kelti arcukon, az élet ruganyosságát oltja izmaikba. Önkénytelen azon gondolatra jövünk, hogy a sok képzelt női arc mögött egy igazi mosolyog a költőre, melynek kaczer tekintete őt is elbájolta és sérté, eltaszítá és vonzotta. Mintha igazán átértett benyomásokat vegyítene nőalakjaiban, hol ártatlanabb, hol bűnösebb arányban, de soha sem közvetlen érdeklődés nélkül. Leghidegebb az író Iduna iránt: Circe hálója vesztí bűbáját. Circe még tud igézni lenni; hanem a metsző gúny, melylyel a szenvedélyes regény egy kissé hangulatrontóan végződik; az a sarcasmus, melylyel Szendery gróf a regény befejeztével a kaczer nőnek szerencsét kíván, mutatja, hogy az Idunák megszüntek az írora nézve költői tárgy lenni. Későbbi regényeiben nyomukra sem akadunk.

Más irány felé, de bizonyos tekintetben bizarr hangulat kifolyása az a színgazdag, művelődéstörténetileg is érdekes és elejétől végig élettől szikrázó rajz, melyet Kemény Jenő grófról nyújt; **) arról a nemes szívű, katonás lelkű emberről, ki jobbágyait systema szerint akarta boldoggá tenni, mint akkor tájt hazánkat Bach. Abban fekszik a bizarr hangulat, hogy

*) *Szív örvényei.*

**) *Ködképek.*

Kemény a rögeszmét tragikai végzetté emeli. Az író, hangulatában egy fokkal sem helyezi magát hőse fölé; mintha a rögeszmében a nevetséges, humoros vagy esztelen oldalt nem is látná, csak azt a démoni erőt érezné, mely néha az ilyen lelki görcsben lakozik. A virtuóztatás és érdeklődő heveség egy nemével rajzolja, hogy élődik a rögeszme Jenő gróf lelkén, hogyan dekomponálja azt, s mily izgatottá, ravaszszá, gyanakvóvá, durvává, gyűlölvé és gyűlöletessé teszi végre az embert. Meglepő költői éleslátással kíséri hőisében a feszült ideg minden rángását, s az olvasó szinte látni véli, hogy fúrja ki magát a rögeszme az emberből, mint féreg a gyümölcsből. Mikor azután a démon kiszabadult, vége a játéknak. Az ember szájalmas rom.

Előbb szóltunk Kemény képzelme merev eleméről; itt azt látjuk, hogy bizonyos eszmék, hangulatok hatása alatt egyszerre megelevenül, fénylővé, szikrázóvá válik, mintha villamfolyam futna rajta keresztül. Ilyenkor tűnik föl Kemény képzelmeiben a démoni, minek többi regényíróinknál nyomára sem akadunk.

* * *

Kemény világában láttuk megnyilatkozni a tragikumot; láttuk, mily különös szerepet játszik abban néha a vak eset, a szörnyűnek és tréfásnak, az értelmetlennek és mély jelentőségűnek, a zordnak és humorosnak sajátságos találkozása. Láttuk az egyénre nézve mennyire tragédia, néha keserű tragikomédia a világ. Az ily világban, mint megjegyzék, az idyll számára nincs hely, de pótolhatja az elégia. Mikor a szélvész nem zajlik s csendesül a lélek: föltűnik mint álomkép a boldogság, mint ki nem mondható, nem profanált érzelem a gyöngéd vonzódás, a szeretet és szerelem, melyet a lemondó kedély kincs gyanánt rejt mélyébe, mint talismánt, mely a sorstól megóv. Ilyen féle hangulattal rajzolja Kemény a szerelmet történeti regényeiben s ilyen hangulatból támadnak kedves nőalakjai, fiatal hősei, kikben Gyulai szerint «ifjú álmait, szeretteit, szép emlékeit» rajzolja.

S ezekben testesül meg Kemény eszménye a jóságról, szivnemesiségről, gyöngédségről, a démon mellett az angyalról az emberben. A nemesis világa fölött így épül a kedélyben egy szebb világ, melynek képét onnan a sors ki nem tépheti.

S még egyet nem szabad felednünk: Kemény világának

mély erkölcsiségét. Ha fájdalmas, nyugtalanító benne a skepsis az egyéniség ereje iránt a sors hatalmával szemben: ez a skepsis soha sem támadja meg az erkölcsi lét alapjait. Keménynek csak az a gyöngeség fáj, mely erényeinkkel szükségkép párosul; de a tragédiának, melyet velünk a végzet játszik, mindig van értelme. A romok fölött új fejlődés nyílik s míg lesznek szenvedők, lesz erény is a földön. S ha az emberben az erkölcs hatalma soha sem nyilvánulhat tisztán, ellenmondás nélkül, ez nem az emberi törekvés pusztá hiúságát, hanem igazán tragikumát jelenti. E tragédiában részt venni nem öröm, de azért nem is fönség nélkül való. S így most megfordíthatjuk Hamlet mondását: az ember csipetnyi por s még is remekmű, a föld csak egy kopár hegyfok s még is gyönyörű alkotmány.

S ezt az eredeti, sötét árnyak hántotta, majd nemes álmok hímezte világot szövi be Kemény a történetbe; s a múlt idők pompás keretébe foglalva ezt az ő világát rajzolja a változó szenvedélyekben s változó formák alatt. Lehetetlen legalább meg nem említenünk e helyütt ama jellemző mellékalakokat, melyek regényeinek annyi történelmi szint és érdeket adnak: fejedelmek, fejedelemlők, intéző államférfiak képeit. Legtöbbszöire nem ezek tükrözik Kemény világát; inkább művészi kézzel oda vetett freskók, melyek a bejáratot ékesítik. A szenvedélyes, az élet forgatagjába sodort alakoknak ezek jellemző föliái; a múlt palotáján az emlékszerű szobrok.

De nem az egyes alakokat akarjuk kiemelni, csak azt, hogy Keménynél a történetnek lelke van s nem csak jelmeze; ezért nézi regényeiben a dramaticus hangulatával a múltat, nem pedig, mint az antiquar, vagy pedig a különösségek gyűjtője pusztán fölületen tapadó érdeklődéssel.

De nem is nézi pusztán költői érdeklődéssel sem. A regényíró soraiba egy kicsit a komoly történetkutató is bele tekint s a költői képzelem játékát a kérlelhetetlen psycholog léptenyomon ellenőrzi. Keményben a tanulmányos ember, a bonczolató elme az előre törő költőt ép úgy irányozza, mint korlátozza is.

És a költő korlátozható. A mily mélyből fakad Kemény költőisége: nyilatkozataiban oly határolt, szakadozott. Határolt hangulatában s kifejezése módjára nézve. S képzelme is nem könnyen, nem a pillanat hatása alatt hevül; a lelki elemek

erős frictiója hevíti csak : azért könnyen meghűl, megmered, ha e frictió, bár pillanatokra is, megszűnik. Kemény költészetében nem csak erő van ; megerőltetés is. Mert Keménynek — különösen később — a költői álmokba mintegy beléje kellett hajtania magát. Hogy még egyszer fölhozzam a hasonlatot : a költészet is olyan, mint Alhikmet gyűrűje, mely egyedül annak ujján fénylik, kinek vére az illusiók hatása alatt pezseg. Mikor az elhaló illusiókból a törpe philosophus segélyével már «finom eszméket» kezdünk gyártani s annyira keressük Tedzsribet, a tapasztalás szelleme társaságát, mint Kemény : redők támadnak a homlokon, melyek a múzsa csókjára is csak nehezen simulnak.

PÉTERFY JENŐ.

RANKE VILÁGTÖRTÉNETE. *)

A múlt év vége felé azon öröndetes hír lepte meg a történetírás művelőit és kedvelőit, hogy Ranke egy világtörténet kidolgozásával van elfoglalva. Csakhamar napvilágot is látott a mű első része. Bár a tőlünk legtávolabb fekvő népek történetét tárgyalja, alkalmat nyújt arra, hogy megítéljük, hogyan fogja föl a legnagyobb élő történetíró a világ eseményeinek menetét.

Herodotos óta Klio soha sem koszorúzta azokat babéruival, kik a világ történeteinek egész mezejét művelték. Thukydides és Tacitus épen úgy, mint Macaulay és Thierry nemzetök egyes korszakai elbeszélésének köszönik rangjokat. Niebuhr, Grote és Mommsen a klasszikus kor népeinek szentelték munkásságukat, mint politikai és æsthetikai eszményeink teremtőinek és megvalósítóinak. Az, ki eddig tán legégyetemesebb volt a történet művelői között, Gibbon, megelégedett az ó-kornak a közép-korhoz fűzésével a római birodalom hanyatlásának történetében. Mint a XVIII. század eszméinek előharczósa, még nem írhatta meg azon mozgalmakat, melyek századát az általa sötéteknek nevezettektől elválasztották. Így Ranke, véleményünk szerint az első valóban nagy történetíró, ki nem csak egyes nemzetnek vagy korszaknak, hanem az egész emberiség küzdelmei és viszontagságainak előadását kísérti meg.

Mert az embereket és nemzeteket soha sem elégitette ki

*) *Weltgeschichte von Leopold von Ranke. Erster Theil. Die älteste historische Völkerguppe und die Griechen.* Leipzig, 1881. Két részben.

a saját törzsükről és korukról való ismeret. Mindig egy nagyobb, általánosabb egész részeinek tudták magokat. Ez összetartás érzése hozta létre a középkori világtörténeteket, melyeknek a vallás képezte alapját. Ennek köszönhetőek az új-kor világtörténetei, melyek más-más szempontból indulva ki, mégis mind az emberiség művelődésének adják rajzát, a mint azt az egyes nemzetek kifejtették. És mert oly óriási az emberi tevékenység köre és érdekes minden, mi föntartja a múlt emlékét, mert az ember előtt mi sem idegen mi emberi, inkább elbeszélést kerestek mindig a történetben, mint tudományt. Lehetetlen is egy embernek belátni és átkutatni mindazon írók és hagyományok halmazát, melyek a régiekről emlékeznek meg. Még a múlt században megkísértették ezt komoly angol tudósok, kik az egyes nemzeteknek külön-külön írták meg történeteit, azt vélve, hogy a sok rész együtt egészet ad. Németországban egy hasonló célú vállalat nagy mértékben fejlesztette a történelem iránti érdeket.*) Ezek azonban a tudományos színezet miatt nem igen hatottak a nagy közönségre. A Becker-Schlosser és Rotteck-féle világtörténetek többé-kevésbé ügyes compilatiók tudományos érték nélkül. Minden bőségök daczára adatokban ugyanazon osztályhoz sorozhatók Cantu Cæsarnak és Webernek vaskos kötetei. Így Rankére maradt a kettős föladat: a tudomány színvonalán álló és egyúttal a művészet bájjával ékeskedő műben állítani össze azt, mit az egyes nemzetek történetéből általános emberi érdekűnek tart.

Különösen az új-kori népek története volt mind eddig Ranke munkásságának tere. Több mint hatvan éve, hogy fáradhatatlanul és páratlan eredménynyel gyűjtött Európa nagy archivumaiban és könyvtáraiban, hogy a jelenlegi népek történetének, «fölülemelkedve a pártok tusáján, általános érvényű alapjait vesse meg». A déli Európa fejedelmei és népeiről, a francia, angol és német történetről szóló művei mind külön is díszére válnának egy egész emberi életnek. De ő ezzel nem elégedett meg. Nagy művei bevezetéseiben a középkor romjai között keresi föl az új-kori nagy nemzetek és intézmények keletkezését és első fejlődését. A szakférfiak tudják, mennyit köszönhet a középkori történeti források tudománya

*) E vállalatnak volt egyik része a *Magyarok története* Gebhardtól.

értekezésének «a frank-német birodalmi annalistákról» és tanulmányának az olasz költészet történetéről. Mint a berlini egyetem tanára, ő volt megalapítója a középkori kútföket eddig ismeretlen pontossággal és eredménynyel kezelő és tárgyaló jelenkori történeti iskolának. Waitz, Sybel, Giesebrecht első munkái az ő személyes részvéte alatt jöttek létre. És ha mint tudós és tanár ily széles terjedelemben tette vizsgálata tárgyává az új-kor nemzeteinek történetét, másrészt a klasszikus kor történetét sem hanyagolta el. Leghíresebb tanítványa Waitz, ünnepélyes alkalommal, azon fényes banquet alkalomával, melylyel 1877 februárban Berlin tudós világa Ranke hatvan éves doktori jubileumát ünnepelte, úgy nyilatkozott, hogy ő majdnem oly nagy philologus, mint történétíró. Egy, az emberi életnek majdnem legvégső határáig nyúló, munkásságban és eredményben egyaránt gazdag élet tette képessé oly mértékben felölelni az emberi szellem történeti nyilatkozatait, minőben eddig alig jutott másnak.

Ez általános és egyetemes tanulmányok gyümölcse az előttünk fekvő mű. És ha tartalmáról bőven megemlékezni nem is enged a *Budapesti Szemle* célja és kerete, elég tanulságos és fontos lesz tán szemügyre venni, hogyan tükröződik vissza egy Ranke szemében a világtörténet, hogyan tüzte ki önmaga föladatát, és legalább fő vonásokban kijelölni, mikép valósítja azt a legrégebb történeti népcsoport és a görögök történetének megírásában.

Az egyes népek történetének gyűjteménye — ebből indul ki, — még nem világtörténet. Az egyetemes történet tudománya mindenek előtt az összefüggést tartja szem előtt, a nagy események menetét igyekszik föltüntetni, mely minden népet összekapcsol.

Bár mily fontos is a történetre nézve az, mit culturának és civilisatióknak neveznek, nem kizáróan e tényezőn alapszik a történeti fejlődés. A többi erő közt különösen fontos a nemzetek versenyzése, melyek a föld birtokáért és az ılsőségért küzdenek. Küzdelmök soha sem lehet el culturai hatás nélkül, de nem tisztán a körül forog.

A világ története ábránddá és bölcselkedéssé fajulna, ha elhagyná a nemzeti történetek szilárd talaját. Hanem egészen nem ragadhat e talajhoz. A nemzeteknek történetében nyilatkozik az egész emberiség története. Az egyes népkörök har-

czából támadt az egyetemes történet. Mert az egyes nemzetek nem egészen a természet alkotásai. Oly hatalmas és sajátos népek, mint az angol vagy az olasz, nem annyira az országnak és a fajnak, mint nagy történeti eseményeknek köszönik megalkulásukat.

Mi az az egyes nemzetek történetében, minek joga van, hogy az egész emberiség mint közös tulajdonát tisztelje és fogadja tudatába? Ez alapvető kérdésre Ranke a következő ékes és mélyen átgondolt szavakban válaszol:

«Az emberiség a századok folyamában mintegy birtokot szerzett, mely anyagi és társadalmi haladásában áll, különösen pedig vallásos fejlődésében. E birtoknak egy alkotó része, úgy szólva ékköve a genius halhatatlan művei, költészetben és irodalomban, tudományban és művészetben, melyek helyi befolyások alatt jöttek ugyan létre, hanem mégis az általános emberinek viselik képét. Ehhez járulnak elválaszthatatlanul a múlt eseményeinek, alkotásainak és nagy embereinek emlékei. Egy emberöltő a másokra ruházza és mindig megújulva idézzék a közös emlékezet elé, a mint hogy én most vállalkozom bátran és bizalommal.»

Az anyag, mely világtörténeti földolgozásra méltó, e sorokban van körülírva. Bármily különböző lehet az egyes történeti iskolák álláspontja, e remek fölsorolás eleget tesz mindannyinak. Épen mert nem definitio, hanem összefoglalás.

A fő kérdés ezzel el volna intézve. De már most milyen szempontok szerint dolgozza föl a művész és író ez óriási anyagot, mely körülbelül mindazt magában foglalja, mi a földön ismerésre és tanulmányra méltó. Még a természeti tudományok sincsenek kizárva, hisz előkelő helyök van «a genius halhatatlan műveiben és az emberiség anyagi és társadalmi haladásában». Hogyan ölelje föl a leghatalmasabb ész, a legacézoltabb munkaerő mind azt, a mit ama meghatározás magában foglal? Ha valahol, bizonyára itt jogosult Schiller azon szava, hogy a mester abban fog mutatkozni, mit nem vesz tollára.

A történettudós, ki e névre méltó akar lenni, egy szót sem írhat minutiosus utánjárás és bírálás, egy szóval azon hosszadalmas processus nélkül, mit kútfő-bírálatnak neveznek. E munkának a megírt műben csak eredményei láthatók; magának a bűvárkodásnak gyakran kicsiségig menő, de szükséges

bibelődései fárasztanak és elriasztanak az olvasót. Nem igen szabad a műhelynek megérzeni történeti művön, legkevésbé olyanon, melynek az egész emberiség magasztos tárgya. Már most hogyan írhat egy író a világtörténet összes kérdéseiről a nélkülözhetetlen szabadsággal, saját kutatásai alapján? Legkevésbé mellőzheti ezt azon férfiú, ki eddig legnagyobb dicsőségét a kútfők megítélésének és fölhasználásának terén találta.

Ranke nem is mond le a bűvarkodásról. «A történelmi bírálat törvényeit, melyek minden egyes vizsgálódásra nézve állanak, itt sem szabad figyelmen kívül hagyni». Így szól a munka előszavában. «Csak bírálatilag kutatott történet az igazi történet». Hanem itt a művész, kinek szeme az általánosra van irányozva, ellenmond a részletekbe bocsátkozó tudósnak. Az általánosról, az összefoglaló eszméről soha sem szabad megfélekedni. Ez és az egyes kérdések bírálati megvilágítása együtt hozhatja csak létre az igazi történeti művet. Maga is azt hiszi, hogy lehetetlen a legmagasabb igényeknek eleget tenni, hanem szükséges a kísérlet.

Az író egész személyiségénél fogva ép annyira van hivatva a bírálati munkásságra az adatok gyűjtésében, mint a művészi alkotásra azoknak eszmék körül való csoportosításában. Hanem épen ez első könyv, melynek tárgyai közt a régi ázsiai monarchiák történetei foglalják el az első helyet, mutatja, hogy még az oly férfiú, mint Ranke is kénytelen néha lemondani arról, hogy az első forrásokban keresse az igazságot, ha a világtörténet egész mezejét akarja megmívelni. A kitünő philologus és a jelenkori népek irodalmának és szellemi életének avatott ismerője előtt zárt könyvet képeznek a hieroglyphák, Assyria és Babylonia ékíratái és a nagy perzsa királyoknak sziklákba vésett fölíratai.

A mit maga az író nem magyaráz meg, annak kulcsát megadja környezete.

Mióta Niebuhr közreműködése mellett 1810-ben megnyílt a berlini egyetem, a történet tudományának az lett föl-kent temploma. A német birodalom létrejöttével mind jobban ott találta központját a szorosán tudományos történetírás művelése. És Ranke, mint nap körül, ott csoportosultak alig csekélyebb fényvel oly csillagok, mint Waitz, Mommsen, Curtius és mások. Egymás működését keresztezve és kiegészítve, csak-

ugyan az egész világ történetét bevonták kutatásaik körébe, majdnem souverain fensőbbiséggel bírván saját kitűzött területükön. A folytonos érintkezés megengedi, hogy csakhamar közkinccsé váljék, a mit egyikök földerített, s ha nem is közös az anyag, közössé válnak csakhamar az eredmények. Így a mit aránylag idegen téren ért el a kutatás, fölhasználhatóvá lesz mindegyik által, bár csak egyiknek féltékenyen föntartott szellemi tulajdona. És bár mily idegen legyen is a hieroglyphia vagy az ékírat, az állapotok megítélésére, melyeket megvilágítanak, ép oly szükséges a történeti módszer, mint a divatos nyelvű nemzetek megítélésénél. Ha tehát egy Ranke nem merit is egyenesen ninivei cserepekből és thebai templomokból, bizonyára képesebb lesz azon birodalmak alkotó tényezőit az előtte fekvő szövegek szerint fölismerni, mint azon ősi emlékeknek sok hírves elolvasója.

Ez a berlini tudományos központ és a benne kifejlődött közös munkásság magyarázza meg előttünk, hogy az egész emberiségnek valóban átdolgozott története így létre jöhetett. És így e könyv nem csak közvetlen szerzőjének, hanem egyúttal a berlini tudományos «milieu»-nek köszöni lételet, és mint ily színvonal mutató foglalja el helyét a világ irodalmában.

Határozottan újat, legalább anyag dolgában itt alig talál az olvasó. Ranke különben is inkább a reflexiónak, mint az elbeszélésnek embere. Nem is olyanoknak ír, kik az eszmék kifejtésének alapjául szolgáló fő eseményeket sem ismerik. Hanem a ki érdeklődik a tudomány iránt, itt is, mint minden más művében, meg fogja találni azon három tulajdonságot, melyet Ranke minden történetírótól mint múlhatatlan kelléket követel: a bírálatot az adatok megválogatásában, a behatást az egyes események és tényezők belső összefüggésének megállapításában és a szabatosságot a talált igazság kifejezésében. Teljes képet alig nyerünk valahol: az író megelégszik azzal, hogy saját, igaz hogy magas, álláspontjából megvilágítsa az egyes, gyakran csak vázolt tényeket, melyeknek bővebb ismeretét fölteszi és fölteheti olvasó közönségénél. És bizonyára, kit tudományunk érdekel, ne mulasztja el elolvasni a könyvet. Bizonyos aristokratikus fölfogás van abban, nem mondani el, mit már ezerszer elmondtak mások, és csak arra szorítkozni, mi saját eredménye. És nem szemrehányás gyanánt, hanem

mint nagyon ajánlandó példát emeljük ki Ranke műveinek ez általános tulajdonságát, mely a tárgy természeténél fogva e művében nyilatkozik legerősebben, mert itt legismeretesebb az anyag. Különbözik ugyan e szellemben írvák többi nagy műveinek előszavai és bevezetései: inkább szellemes olvasást, mint mély tanulmányt mutatnak. Szellemének sugara mintegy csak az események és emberek legmagasabb tetőire szórja fényét, más, alacsonyabb csillagokra bízva, hogy föltüntessék a felhomályban hagyott völgyeknek alakulásait.

Az ilyenmű műnek természete, hogy kivonat nem adhatja helyes képét, mint általában soha oly műnek, melyben nem az anyag, hanem a módszer, a szellem és a kifejezés a fő. Csak néhány észrevételre szorítkozunk, olvasóinknak legmelegebben ajánlva, hogy magok ismerkedjenek meg a művel.

Azon elvből indul ki, hogy «a legrégebbi időkben a vallásos fogalmak az élet mozgató erőivel és az országos szerkezet szellemével összeválnak és jobban fejezik ki ezeket, mint a hogy az állapotok és intézkedések részletes leírása tehetné. Az isteni mindig az eszményi, mi az emberek előtt világít, az emberi élet magában foglal ugyan más, a reális lét föltételeire irányzott tendenciát is, hanem mégis szüntelen az isteni felé törekszik.» Ennél fogva mindjárt az első fejezet nem annyira a régi nagy birodalmakat, mint vallásrendszereiket állítja egymással szemben, czíme: Amun-Ra, Baal Jehova és a régi Aegyptus. A Nilus és Euphrates mellékén a földrajzi viszonyok alapján létrejött helyi vallások, melyek majdnem azonosak a régi aegyiptusiak és a sémi népek kulturai elemeivel, egymással harcognak az elsőségért. Még küzdenek és már közöttük, aegyiptusi befolyása alatt, sémi nép által létrejő az általánosabb ervényű Jehova tisztelete.

Azokat, kik szeretnek a régi aegyiptusi királyi dynastiák neveibe elmélyedni, kellemetlenül fogja érinteni Ranke azon nyilatkozata, hogy minden bűvárkodás által, mint egy igen nevezetes aegyiptologus nyíltan bevallotta a régi aegyiptusi történet biztos tudásában kevéssel haladtunk túl Herodotoson (8. lap).

Nagy föltűnést keltett az összes tudományos világban azon mód, melyben Ranke a régi zsidó történetet tárgyalja. Mózes és a bírák kora, a mint a szent könyvek leírják, majd-

nem teljes hitelességnek örvend előtte. A két zsidó királyság történetét pedig egészen a krónikák könyvei szerint beszéli el és ezekre oly súlyt helyez, mint alig valamely más krónikára a történetírás széles határában. Az orthodox protestans befolyás, mely ifjú korában urakodott fölötte, még vénsége e könyvén is érezhető. A zsidó törvényhozásban azt találja figyelemre legméltóbbnak politikai tekintetben, hogy a tíz parancsolat által, mely az egyéni életet és jogait isteni védelem alá helyezi, lehetetlenné tette az Aegyiptuson uralkodó isteni hatalmú királyságot. «Vajon nem az élet és tulajdon biztonságának fogalmából fejlődött-e mind az, mit a modern államok alkotmányoknak neveznek?» (37-dik lap.) E demokratikus érzésnek volt kifolyása a népies lázadás Salamon fia ellen. Ranke arra emlékeztet bennünket, hogy az angol forradalom I. Károly ellen, melyből az utolsó századok alkotmányos intézkedései erednek, ugyanazon jelszó alatt ment végbe, mint a tíz törzs fölkelése Rehabeam ellen.

Phoeniciának és Assyriának rövid méltatása után (az ékirati kutatás és a biblia alapján) Perzsia történetét tárgyalja bővebben. A keleti nagy monarchiák közt ez az, melyben a vallás és a királyi hatalom egyaránt össze van fűzve az erkölcsiségnek és a culturának elveivel. Nem háborún alapul ez állam, mint az assyriaiaké, hanem békés szervezkedésen. «Xenophon *Kyros*ában oly monarcha eszményét állítja föl, ki a kultura minden nemét egyesíti a hatalommal. Nem egészen ez volt Aristoteles nézete: szerinte a hatalmat még jobban kifejti, ha a népek szabadok, mint a görögök». (154-dik lap.) Ez az átmenet a görögök történetére.

A legrégebb nemzetek és műveltségek történeténél különös érdeklődéssel bír, mit tart a szerző és irodalmi «milieu»-je történelmileg megállhatónak azon nagy terjedelmű munkásság eredményei közül, melylyel az utolsó évtizedek kutatása aegyiptusi, assyriai és perzsa fölirotokból és emlékekből igyekezett az emberiség és nemzeteinek kulturái állapotát rekonstruálni. A görög történetnél sokkal határozottabb már a történeti kincs, kevés a megrostálni és elvetni való. Csak azt tartjuk kiemelésre méltónak, hogy Ranke Lykurgust «majdnem mythikai monda» hősenek tartja és alig emlékezik meg róla (171-dik lap). Az események már alig érintetnek, hisz azokat mindenki ismeri, az intézmények és a nagy művészeti és tudó-

mányos mozgalmak leírása foglalja el az illető szakaszok legnagyobb részét. Tán még szellemesebb, mint igaz az a reflexió, hogy Plató eszményi államát, melyet az Istenség hat át, és mely fegyveres urakból és alávetett rabszolgákból áll, a közép-kor valósította meg leginkább.

Nagy Sándor birodalmának fölosztásával és egy pillanattal Karthagóra és Siciliára ér véget a történet. A háttérben már Róma hatalma tűnik föl, mely véget vet a Földközi tenger megosztásának görögök és púnok közt.

Hogy saját kútfői kutatásának is nagy része van a munka megalkotásában, különösen a függelék bizonyítja: Eusebius chronológiájáról. Tulajdonképen a legrégebb kor chronológiája, a mennyiben a szent könyveket összeegyezteti a profán népek hagyományaival, mai napig is a tudós cæsareai puspöknek, Nagy Konstantin kortársának *παραοδαπή ιστορία* czímű művén alapul. Ezt véve kiinduló pontul, Ranke igyekszik kimutatni, mennyire kétes a régi görög történet Herodotos előtt, míg a zsidó történetben a királyok könyve által mindennek meg van biztos alapja.

Ha már most az egészre tekintünk vissza, el kell ismerünk, hogy e műben mintegy kanonja fekszik előttünk annak, mit tart a mostani tudományos bíráló a régi világ dolgaiból megállapítottnak és mit tart maga Ranke figyelemre és tanulmányra méltónak. Bizonyára soká fog szolgálni a művelt olvasó közönségnek, mely nem adatokat, hanem szellemes fölfogást és előadást keres. Egyes kérdésekben pedig a szakemberek mindig tettek és fognak tenni ellenvetéseket.

És most, e kiválóan reflektáló műről szóló rövid megjegyzéseinket bevégezve, legyen megengedve nekünk is egy reflexió. Ranke kitűzve föladatát, belátja, hogy nem lehet ugyan eleget tenni a legmagasabb igényeknek, de meg kell kíséreni. Ha pedig a mi nemzeti történetírásunkat tekintjük, — tisztelet a kevés kivételnek — azon szomorú tapasztalásra jutunk, hogy a legtöbb nem mer, vagy nem tud magának magas föladatot tűzni ki. A dilettans, kit egy-eket véletlenül talált levél vagy sír tett történetíróvá és a monographus, kire nézve saját tanulmányainak igen szűk körén kívül a történetben nem létezik semmi, egyaránt távol áll a történeti műveltség kellékeitől. Igaz, hogy a magasra törekvést sem koszorúzza mindig siker, de legalább a nemzeti szellemi niveaunak mindig fogja

tanúsítani emelkedését a meghiusult kísérlet is. És azért kell olvasnunk Ranke műveit és másokét, kik hozzá hasonlítanak, hogy lássuk, hogy a történet is tudomány, magas czélok után induló, mély kutatást igénylő, és hogy e tudománynak templomában sincs helye azoknak, kik nem fáradoznak és buzdulnak méltó tárgyakért.

MARCZALI HENRIK.

A FINNEK TÖRTÉNETE.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

Gusztáv halála után fia, az éles eszű, tanult, de e mellett szeszélyes, durva, gyanakvó és zsarnoki természetű XIV. Erik lépett a trónra, kinek uralkodása alatt (1560—1568) sokat szenvedtek alattvalói. Folytonos belviszályok dúlták az országot, s ezekhez még hozzájárult az Észtország elfoglalására indított háború, mely azzal végződött, hogy Észtországot csakugyan a svéd koronához csatolták, — továbbá a dán háború, melyben egy finn hős, Claus Horn, diadalmasan vezette a svéd birodalom hajóhadát. A kegyetlen Erik szomorú véget ért: megőrült, s midőn esztét visszanyerte, mostoha öcsese, János herceg megfosztotta trónjától, és az ország rendjei börtönbe vették, melyben haláláig (1577) sínylett.

János királyfi, kit apja «Finnország hercegévé» tett volt, fényes udvart tartott Turku várában. A finn történetírók magasztalóan szólnak róla, s olvasóim talán nem veszik rossz néven, ha én is szentelek neki néhány sort.

A lakószobák Turku várában tágasak és kényelmesek voltak; a kápolna s a díszterem még most is látható, ámbár az előbbit most lisztes kamrának használják, az utóbbiból meg három szoba van csinálva. A szobák igen fényesen voltak berendezve; a szürke kőfalakat drága szövetek fődték, s a ter-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 57. és 58. számaiban.

meket festmények díszítették. Összesen tizenhét képe volt János hercegnek, s legnagyobb részök a trójai háború egyes mozzanatait ábrázolta. Egyiken a Görögországba készülõ Párist lehetett látni; a másikon Helena elrablását; a harmadikon Priamost, a mint ünnepiesen fogadja hazatért fiát és szép zsákmányát. A többieken ezen nõrablás következményei voltak lefestve; mint: a bosszúra készülõ görögök kikötése a trójai parton, harcaik a trójaiakkal, Hektor és Palamedes stb. hõsök, továbbá a vészthozó fa-ló, s a legutolsó képen Agamemnon, a mint a gyõzelem után a zsákmányt osztogatja. Ezekon kívül voltak újabb tárgyú képek is, például egy a hitújítás korából, s végre allegorikai festmények. Hogy kik festették ezeket, arról semmi tudomásunk sincs; a képek mûvészi értékérõl sem lehet tudni semmit, mert mind elpusztultak. Azonban árukat tudjuk; legnagyobb részöket 100—200 talléron vették, csak Hektor és Palamedes harcáért fizettek 215 tallért.

Az ágyak és székek díszes szövetekkel voltak takarva. A lepedõk «kamara-vászonból» (finom vászonból) készültek, és vörös és fekete selyemmel voltak kivarrva, s az egész ágyat függõnyök takarták el. Az idõt két fali óra mutatta; mind a kettõ aranyozott rézbõl készült, s az egyik ébresztõvel is el volt látva.

A bútoroknál is sokkal díszesebbek voltak az asztali készletek és a ruhák. Az asztalokra finom, fekete selyemmel kivarrt vászon abroszokat terítettek. Az edények, melyekbõl ettek, nagyobbrészt ezüstbõl vagy aranybõl voltak. A herceg pohárszékében sok ezüst tál és medencze volt, de tányér kevés, és kanál csak két tuczat. Úgy látszik tehát, hogy akkor nem váltogatták a tányérokat oly sűrûn, mint mai napság. Kést és villát minden vendég maga tartozott hozni. Különösen nagyok és drágák voltak azon medenczék, melyekben az italokat hozták be; volt például egy 31 fontos és 4 latos; egy ezüst boros kancsó meg 40 fontot és 14 latot nyomott. Ezen kívül volt ott sok mindenféle arany, ezüst serleg, palaczk stb., továbbá ezüst sõtartókról is van említés téve, melyeknek egyike négy fontot és két latot nyomott.

Az ételekrõl — fájdalom — semmi adatunk sem maradt; valószínû, hogy abban a korban Finnországban is oly böven bántak a fûszerekkel, mint Európában mindenütt.

A ruhák nagyobbrészt selyembõl vagy bársonyból vol-

tak, arannyal, ezüsttel gazdagon kivarrrva, és ezüsttel beszegve. A mai kor embere, ha még oly fázékony is, elcsodálkozik, hogy mily sok bundabélésű ruhát használtak akkor. Néha két ilyen is volt rajtuk; alúl czobolylyal vagy hiúzzal bélelt kabát, s e fölött még hosszú bunda. Így aztán nem fagyhattak meg, ha még oly haragos volt is tél apó. A harisnyák jobbára selyemből voltak, még pedig leginkább feketék vagy fehérek, de neha pirosak is; ezekre fekete vagy barna bársony czipóket húztak. A zsebkendők arannyal voltak hímezve. A fejet vagy magas kalap, vagy alacsony sipka fődte, leginkább bársonyból, néha selyemből is, jól kibélelve; diszítésül fácán- vagy darútoll volt melléje tűzve, vagy az egész gyöngysorral volt körülkötvé. A herceg nejének legdrágábbik siphája bíbor bársonyból volt, széles, négysoros aranszegélylyel, s minden sorban három rubint és egy gyémánt; ezen kívül négy aranyrózsa, mindenikben négy gyémánt és egy rubint; azután volt rajta még nyolcz kis aranyhímzet, mindegyiknek közepén egy gyémánt és egy rubint; végre 86 gyöngyrózsza. Az egésznek ára volt 2,200 tallér. Még drágábbak voltak többi ékszerei; egy nyakláncza 4000 tallérba került; egy nagy gyémánttal és több kis drágakövel ékesített láncza 8000 tallérba; egy mell-keresztje 2000-be, stb. — A herceg ruháit két német eredetű udvari szabó varrrta.

Az udvarnál sok és sokféle mulatságot rendeztek. A termekben gyakran tánczoltak, rendesen hegedű és hárfa hangjainál, de néha pusztza énekszóra is. A ki a tánczban nem lelte kedvét, az a kártyázó asztalnál talált szórakozást. (A kártyát épen ez időtájt hozták be Finnországba.) Színi előadásban is gyönyörködhettek az udvar főrangú urai; legalább egyizben van említés róla, hogy a turkui iskola növendékei 1563-ban lúshagyó kedden egy színdarabot adtak elő, melyért a hercegtől 30 márkát kaptak akkori pénzben (= körülbelül 17 forint) jutalmúl.

A ki olvasni szeretett, talált a herceg könyvtárában mindenféle szellemi táplálékot. A könyvtár legnagyobb részét természetesen vallási munkák tették; megvolt benne az újszövetségi szentírás latin, angol, francia és finn nyelven, valamint az egész biblia németül, de svédül — elég csodálatos! — egyik sem. Ott továbbá az ágostai hitvallás németül, egy svéd könyv *A pápa pusztulása* czímmel, és több német vallásos munka. Ezen kívül akadt néhány történelmi és költői mű is,

például Plutarchos életrajzai, Olaus Magnus svéd krónikája, stb.; azután Ovidius költeményei, Boccaccio novellái német fordításban, stb.

De mégis csak legtöbbet és legszívesebben mulattak az Isten szabad ege alatt. Gyakori multság volt a sétakocsizás vagy sétalovaglás, arannyal, ezüsttel gazdagon díszített kocsikon vagy fényes szerszámú lovak hátán, nagy fegyveres kísérettel. A tornajátékoknak is nagy volt még a divatjuk, s ezek számára külön tér volt kijelölve Turkuban.

Sokszor csónakon tettek kirándulásokat a közeleső szigetekre. A tengerparton egész kis hajóraj állt készen e célra: 10 nagyobb és több kisebb hajó, csónak, melyeknek legénysége összesen 188 emberre ment. A herczegnek külön hajógyára is volt Turkuban.

A hajó legénységén, csatlósokon, testőrökön és pattantyúsokon kívül körülbelül kétszáz szolgazemély volt a herczeg szolgálatában. Volt saját udvari papja, orvosa, gyógyszerésze, s a két utóbbi német volt. Azután ott volt még a várnagy és a várórség; továbbá az egész kancellária, svéd és német íródeákokkal, s az apródsereg. A herczegnőnek, ki a lengyel király húga volt, udvarhölgyei lengyel leányok voltak. Nöcseléd csak tizenhárom volt. Végre a vár népéhez tartoztak még a különféle mesteremberek is, kik közt voltak pénzverők is, mert a herczegnek joga volt külön pénzt veretni.

Nemzetiségére nézve a vár népe igen tarka-barka keverék volt. Legnagyobbbrészt természetesen finnek és svédek voltak, de volt köztük sok lengyel és német, néhány dán, skót, olasz (valószínűleg zenészek), francia és angol is. A testőrök, csatlósok és pattantyúsok, úgy látszik, mind külföldiek voltak.

Ebből a fényes udvarból lépett János herczeg bátyja legyőzése után a svéd birodalom trónjára. A finn népet szerette s nyelvét is beszélte, de uralkodása csak bajt hozott alattvalóira.

Mindjárt trónra lépte után megkezdődött a hosszadalmas orosz háború, melynek igen regényes oka volt. Mint már említettem, János király a lengyel király hűgát bírta nőül, kit Iván czár is megkért volt, s ez természetesen szörnyű haragot táplált szívében szerencsés vetélytársa ellen. Még Erik uralkodása alatt híre járt Oroszországban, hogy János herceget lázadás miatt kivégezték, s így Jagello Katalin, a szép lengyel her-

czegnő özvegyen maradt. A szerelmes czárnak sem kellett több; még meg sem bizonyosodott a hír valóságáról, hanem kapta magát, és levélben megkérte Erik királytól a szép özvegy kezét, s örök barátságot ígért a svéd királynak. A ravasz Erik kapott a jó alkalmon, és kétértelmű ígéretekkel hitegette a szerelmes Ivánt, kinek szenvedélye nőttön nőtt. Így alkudozgattak egy pár esztendeig, de a czár végre megsokalta a várakozást, és fényes követséget küldött a neki ígért menyasszonyért, nem tudván, hogy annak a vélt menyasszonynak férje még él. Ekkép a király csalfasága napvilágra jött, s ő trónja és szabadsága elvesztésével bűnhődött. Hanem a szegény követek is rosszul jártak. A lázadók serege betört a házukba, elvitte mindenüket és jól elverte őket. Elrablott holmijukat később visszakapták ugyan, de egy ideig még ott tartották őket.

A szerelmes czár természetesen borzasztóan fölgerjedt e váratlan dolgok hallatára, s a mint János király követei Juusten püspökkel élükön megérkeztek udvarába, borzasztóan elverte, kiraboltatta, s aztán lófarkra kötve hurezoltatta őket vissza lakásukra. Még tovább is kínozták szegényeket; ruhájukat csak harmadnap adták nekik vissza; egy ideig kenyéren és vízen tartották őket, s még éjjeli nyugodalmukat is háborgatták azzal, hogy füstöt eregettek be a szobájukba, úgy hogy nehányuk bele is halt a sok sanyargatásba.

Két esztendeig tartották a követeket fogva, s azalatt Iván és János «barátságos levelezést» folytattak, melyben vetekedtek egymás gyalázásában. «Mit törődöm én a te Katalinoddal», írta például egyszer Iván czár, «hiszen van példa rá, hogy a lengyel király lányát lovászhoz adták nőül . . . És ki vagy te? Parasztember fia csak. Hol volt az öregapád koronás király? Hát az apád nem jött-e Viborgba bőrkeztyűvel a kezén, megnézni az áruba bocsátott fagygyút, mikor a mi kereskedő hajóink ott jártak? És a ti népetek minden időben minket szolgált. A mi krónikáink folytonosan emlegetik a varjag-okat azaz svédeket, kik a mi hadseregünkben szolgáltak . . .» stb. De János király is győzte szép szóval: «Durva levedből látom», gúnyolódék ő, «hogy magad is csak orosz muzsik (paraszt) lehetsz, kinek az esze nem terjed továbbra, mint a meddig a kéményének füstje látszik.»

• Ez az udvarias levélváltás végre véres háborúba ment át,

s a két király szerelmét népeik keserülték meg. Az oroszok borzasztó vérengzésnek mentek végére Észtorszáiban és a finn határrészekben. A szegény finneknek jutott ki belőle az orosz-lánrész, bár ők hősiösen védelmezték magokat, és sokszor visszaadták szomszédjaiknak a kölcsönt, — a miért is a svéd király 1581-ben nagyfejedelemséggé emelte Finnországot. A háború János egész uralkodása alatt tartott, s csak halála után, 1595-ben kötötték meg a békét, melynek egyik föltétele az volt, hogy Finnország egy része megint az oroszok kezébe került.

Még több bajt és zavart okozott János király azzal, hogy beleavatkozott az egyházi ügyekbe, és itt fölzavarta a békét, mely apja alatt már beállt. Felesége katolikus volt, s ez a jezsuiták segítségével hajlandóvá tette a királyt a katolikus hit visszafogadására, s János 1577-ben ki is adatott egy új lithurgiát (az úgynevezett «vörös könyvet»), melyben megint vissza voltak állítva az eltörölt katolikus szertartások. Ez természetesen visszatetszést szült, de a király üldöztette mindazokat, kik nem akarták az új lithurgiát követni. Sőt még tovább is ment. Eltiltotta Luther kátéjának használatát, s a katolikus hittant adta a gyermekek kezébe. Az énekes könyvből kitöröltette a pápa ellen szóló énekeket, s csakhamar az ő üdvéért való könyörgéseket tett a helyökbe. A külföldi lutheránus egyetemekre senkit sem bocsátottak többé, ellenben útazási ösztöndíjakat adtak olyan ifjakkak, kik valami külföldi jezsuita iskolába mentek tanulni. A király maga kész volt visszatérni a katolikus hitre, s a pápával már egyezkedésbe is bocsátkozott, ígervén, hogy egész népét visszatéríti, ha a pápa néhány engedményt tesz. Erre azonban a római hatalmas főpap nem volt hajlandó, s ez a király buzgalmát lehütötte; hozzájárult még az is, hogy Katalin meghalt, és ő 1586-ban lutheránus leányt vett nőül, s így fő ösztönzője elmaradt oldala mellől. A lithurgia mellett kardoskodott ugyan ezentúl is, de már nem oly nagy buzgalommal, s végre halálos ágyán (1592) elrendelte, hogy «az új lithurgiát félre kell tenni, mert oly sok nyugtalanságot és bajt okozott».

János király korára keserőséggel gondolnak vissza a finnek. Hazájok szomorú sorsra jutott; az ország folytonos háború színhelye volt, pusztította barát és ellenség, legjobb fiai elvérzettek a hosszú harez alatt, s az idegen zsoldosok tel-

jesen tönkre tették a nép jólétét; ehhez járultak még a fölújított egyházi viták, melyek a hívek lelki nyugalma is föl zavarták.

Azonban János fia, Zsigmond uralkodása alatt sem javultak az állapotok. Zsigmond lengyel király is volt, Lengyelországban lakott, s folytonos viszályban élt nagybátyjával, Károly herczeggel, kit az ország rendei 1595-ben a birodalom főkormányzójává választottak. De a király azért minden tartományban külön kormányzót tartott, s ezek nem sokat törődtek a főkormányzó rendeleteivel, s csak a Lengyelországból jövő parancsokat teljesítették.

Oroszországgal, miént már fönnebb említettem, 1595-ben békét kötöttek, nagy öröme a finn népnek, mely leginkább érezte a háború sanyarúságait. A parasztok élete és vagyona folyton veszélyben forgott, kivált a határvidékeken; vállukat a fölemelt adó terhe nyomta, s ezen kívül még a védő sereg is a nyakukon volt, s ezt kötelesek voltak jól tartani, étellel, itallal bőven ellátni, ámbár magoknak is alig volt betevő falatjuk; s mind ehhez még jó képet kellett vágniok, mert ha a vitéz urak egy kis durczásságot vettek észre, vitézi haragjokban mindenüket elvitték vagy össze-vissza törték a parasztoknak, és ráadásul még őket magokat is jól helyben hagyták.

Természetes tehát, hogy a finn parasztok nagyon megörültek a béke hírének, mert remélhették, hogy most már megszabadulnak az alkalmatlan jó barátoktól. Azonban csalódtak. A hatalmas sereget nem vonták ki az országból, még csak le sem szállították a hadi létszámot, s a vitéz katona urak most még jobban kezdtek hatalmaskodni, mint a háború idején. A szegény sanyargatott földművelők jártak panaszra fűhöz-fához, de mindenütt csak süket fülekre találtak, és kevésbe múlt, hogy a kormányzó (Claus Fleming) vasra nem verette a panasztévöket. Most kapták magokat, elmentek a főkormányzóhoz, Károly herczeghez, s ez keményen rá is parancsolt a katonákra, hogy a népet békében hagyják. De mit értek vele? Fleming úr a panaszosokat börtönbe vettette Turku várában, a főkormányzó rendeleteit pedig félredobta, s így minden a régiiben maradt. Hanem a finn parasztok szívós természetűek; 1596 őszén újra követség ment Pentti Poutri vezetése alatt a főkormányzóhoz, mely azzal fenyegetődött, hogy ha sérelmeiket nem orvosolják, kénytelenek lesznek az

orosz czárhoz fordulni segítségért. De éppen rosszkor jöttek; Károly herczeg, beleútván a sok vizsályba, már leköszönt volt a kormányzóságról, s elkeseredésében így felelt a követeknek: «Magatok szereztek békét magatoknak. Hiszen csak vagytok annyian, hogy le tudjátok rázni nyakatokról a zsoldos katonákat, ha mással nem, hát karókkal és sulykokkal».

E meggondolatlanul kiejtett szavak lángra lobbantották az elrejtett szikrát. A parasztok azon kezdtek, hogy összeverekedtek a katonákkal, de ebből csakhamar általános pórlázadás lett, s az elkeseredett nép gyújtogatott, tört, zúzott, rabolt, gyilkolt, — és nem kímélt senkit, csak a nőket és gyermekeket. Ki mit kapott a kezébe, azzal rontott a katonákra és hivatalnokokra. Puskájuk nem sok volt a fölkelőknek, de ügyes ijászok szép számmal voltak köztük; néhányuknak volt lándzsája vagy kardja is, de a legtöbbnek nem jutott efféle fegyver. Azok tehát elővették a kamara sarkából a hosszú nyelű sulykot, szépen, sűrűn kiverték a vastag fejét vas szegekkel, s ezt a rettenetes fegyvert aztán úgy forgatták, mint a buzogányt; azért híják ezt a pórlázadást buzogány-háborúnak.

Néhány hónapig dühöngött a felbőszült tömeg, míg végre 1597 február 24-dikén véglegesen leverte Fleming a lázadókat egy véres csatában. Az egész pórlázadás másfél ezer parasztnak került életébe.

Jobbra fordult a nép sorsa IX. Károly alatt, ki 1604-ben elfogadta a rendektől a királyi koronát, s 1611-ig uralkodott. Még 1601-ben Finnországba jött a nemesek, katonák és hivatalnokok visszaéléseinek megszüntetésére. Először vizsgálat alá vette az ország bajait, azután 1602-ben maga elé idéztette a nemes urakat, s visszavette tőlük azon földeket, melyeket jogtalanul elvettek a parasztoktól. Ezek után a hivatalnokokra került a sor, kik közül egész csomót összefogatott és Stockholmba vitetett; ott vizsgálatot indítottak ellenük, és nagy részüket előléptették a rég megérdemelt — akasztófára. A megmaradottakra keményen ráparancsolt, hogy a törvénytelenégeiktől óvakodjanak, különben őket is fölmagasztalják.

A nép, melyet Károly így védő szárnyai alá vett, nagyon megszerette őt, és mindig csak «jó király»-nak nevezte. Ő alatta kezdődött az az orosz háború is, melyben Ingerman-

land a svéd birodalomhoz lön csatolva, és ezen harcokban is a finneké volt az oroszlánrész.

V.

Most fényes korszaka következett a svéd birodalom történetének. 1611-ben Gusztáv Adolf lépett a trónra, ki népét a világtörténelem színpadjára vezette, s oly szerepet játszott vele a harminczéves háborúban, mely a svéd nevet az egész világon híressé és tiszteltté tette. Fájdalom, csak a svédet! Pedig hát azokban a győzelmekben, melyeket Gusztáv Adolf seregei a németországi csatatereken kivívtak, másoknak is volt részük. A világtörténelem magasztalva emlegeti a kitünő svéd hadvezért Horn Gusztávot, ki a-hős király elhúnyta után legjelesebb vezérük volt a svédeknek, pedig hát ez a magasztalt svéd hadvezér nem is volt svéd, hanem régi finn nemes családból származott, melyet még XIV. Erik király emelt volt bárói rangra. És több jeles vezérük is volt a finneknek, kiket a svédek nagyon szeretnek a magok embereivel egy kalap alá fogni. De még az sem volna nagy baj, ha sikerülne a svédeknek elpörölni a finnektől jelesebb hadveréereiket, mert még akkor is az övék marad a hakkapelíták dicsősége, melyet semmikép sem pörölhetnek el tőlük a jó szomszédok.

Kicsodák-micsodák azok a hakkapelíták? — Mindjárt látni fogjuk, csak kezdjük a dolgot elülről.

A császáriak, mikor híre futott, hogy Gusztáv Adolf Németországba készül jönni, nem igen törődtek vele; csupán csak az aggasztotta őket, hogy Gusztáv Adolf állítólag egy sereg finn boszorkányt hoz magával, s ezeknek oly borzasztó a külsejük, hogy láttukra a legvitézebb katona is eszeveszett futásnak ered. Mikor aztán alkalmuk volt szemtől szembe látni azokat a borzadalmas boszorkányokat, bizonyára nevettek félelmükön, mert a finn harcosok kis lovaikon éppenséggel nem nyújtottak valami borzadalmas látványt, sőt ellenkezőleg, nagyon jelentéktelen erejűeknek látszottak. De nem sok idő telt bele, hogy megint boszorkánymestereknek tartották a finneket, és csak úgy borzadtak tőlük, mint azelőtt. Volt is okuk rá. A finnek, ha a leghíresebb császári csapatok rontottak is rájuk, megálltak szilárdan egy helyben, mintha

a lábuk gyökeret vert volna, és hősiesen állták ki a rohamot; mikor meg rajtuk volt a támadás sora, vakmerően, majdnem eszeveszetten rohantak az ellenségre, ha százannyi volt is, mint ők. Úgy jöttek, mint a forgószél, elsöpörve mindent magok elül; róluk is el lehet mondani, a mit a régi krónikás írt őseinkről, hogy «az ellenség fejait aprították, mint a nyers tököt». A császáriakat zavarba hozta, sőt megrémítette csatakiáltásuk: «hakkaa päälle! hakkaa päälle!» («üsd, vágd!»), melyet varázsmondatnak tartottak, s erről nevezték el őket «hakkapeliták»-nak. A katolikus egyházakban új sort toldottak be a litániába, s országszerte könyörögtek a templomokban: «A horribili Haccapæltarum agmine libera nos Domine!» («a hakkapeliták borzasztó seregétől ments meg uram minket!»).

Idézhetnék egész csomó egykorú svéd, német és hollandi írók, kik mind a legmagasztalóbb szavakkal festik a finnnek harczratermettségét, hősiességét, halálmegvetését stb., — de minek? Az a litániabeli mondat többet mond, mint a legnagyobb magasztalások.

A harminczéves háborúról fölösleges volna írnom, mert azt minden olvasóm jól ismeri; azért inkább Finnország belső állapotára — Gusztáv Adolf és leánya, Krisztina korában — térek át.

Gusztáv Adolf uralkodása első éveiben többször beúnta Finnországot, türelmesen meghallgatta mindenütt a nép panaszait a katonák, nemesek, hivatalnokok, papok stb. ellen, és a mennyire lehetett, orvosolta a zaklatottak bajait, s a visszaélésekért kemény büntetést szabott az illetőkre; — csak a nemesekkel nem mert eleinte kikötni, de később ezekkel is éreztette szigorúságát.

A további intézkedések megtétele végett 1616 januáriusára összehívta Finnország rendeit Helsingforsba országgyűlésre. Meg voltak hívva a nemesek közül a teljeskorúak mind; a papságból a püspök, két káptalani tag, és egy-egy pap minden kerületből; azután egy polgármester, egy tanácsos és egy polgár minden városból, valamint két parasztember minden kerületből, és végre a lovasság és gyalogság vezérei egy-egy alvezérrel és két-két közlegényvel együtt; e katonai képviselők a nemesek rendjében foglaltak helyet és velők szavaztak. Január 22-dikén maga a király nyitotta meg az

országgyűlést, hosszú beszéddel, melyet maga írt volt. A királyi előterjesztések fölött csak tíz napig tartott a vita, és február másodikán már alá voltak írva az országgyűlés határozatai, melyek a Lengyel- és Oroszország iránt való magatartásra, a fuvar-törvényre és új adókra vonatkoztak. Ugyanaznap átíratot küldtek a svédeknek, hogy ők is egyezzenek bele e határozatokba, a mi később meg is történt.

Azonban a király minden jóakarató intézkedése daczára is sok törvénytelenséget kellett túrnie a népnek az urak részéről, s ennek oka a törvénytelenkedések nyomorútt állapotja volt. A bírói széken főrangú urak ültek, kik csak a gazdag jövedelmet tették zsebre, de ritkán teljesítették kötelességüket, hanem valami pappal vagy polgárral, sőt néha valamelyik szolgáljukkal helyettesítették magokat. Ezeknek az ú. n. törvényolvasóknak igen kevés jogi ismeretük volt, sőt néha még írni és olvasni sem tudtak. Ezek a jó urak aztán rendesen csak a saját hasznukat tekintették, s a szerint olvasták a feleknek a törvényt, a hogy a felek olvasták az ő markukba az — információit. Azelőtt voltak ugyan fölülvizsgáló bíróságok, de ezek már régen megszűntek, s így a jogában sértett szegény ember nem kereshetett másutt igazságot, mint a királynál, — olyan hosszú útra pedig a károsodott vajmi ritkán vállalkozhatott.

Ennek a nagy bajnak megszüntetésére alapította Gusztáv Adolf 1623-ban a turkui főtörvénytörvényt, melyben az elnökön és alelnökön kívül négy ülnök volt, s ezekhez még néhány polgármestert és törvényolvasót adtak segédekül. A főtörvényesek első elnöke Bjelke Miklós báró volt, kit a király egyszersmind Finnország fő kormányzójává is kinevezett, s 1628-ban parancsa alá helyezte az összes finnországi katonaságot is. Bjelke pontos, buzgó, szigorú ember volt, és erélyesen látott a munkához, de ez eleinte nagyon nehezen ment. A törvénytelenséghez annyira hozzá volt mindenki szokva, hogy csaknem lehetetlen volt megbízható hivatalnokokat kapni, s eleinte magok a főtörvénytörvényesek is durva büntényeket követtek el. Ezen kívül természetesen sok bajt szereztek a féktelen nemes urak is, kiknek a főtörvénytörvényesek nagy szála volt a szemökben. Mindazáltal ez a turkui törvénytörvényesek kezdte meg a rendszeresebb, pártatlanabb és erélyesebb igazságszolgáltatást Finnországban.

A büntetések nagyon eltértek a mostaniaktól. Az ember-

ölést nem tartották oly nagy büntettnak, mint most, s ha a meggyilkoltnak rokonai belenyugodtak, a gyilkos megválthatta magát pénzbírsággal; ha azonban nem egyeztek bele, a törvényszék bántatlanul elbocsátotta a tettest, de egyszersmind «vogelfrei»-nek nyilvánította, azaz, ki hol érte, kapta, agyonverhette, és senkinek sem volt szabad szállást adni neki. Így ítélték akkor is, ha a tettes nem jelent meg a törvényszék előtt. Másrészt megint halálra ítélték a boszorkányokat, istenkáromlókat és legtöbbször a tolvajokat is. A kivégzések általában igen közönségesek voltak; minden templomdombon ott állt az akasztófa, még pedig ritkán üresen. A nagyobb bűnösöket először rendesen megcsonkították vagy kerékbe törték; a vallató kínzást azonban Gusztáv Adolf egész birodalmában eltiltotta.

Ez időtájt már a finn nyelvet is sűrűbben kezdték használni a törvényszéki jegyzőkönyvekben, ámbar csak annyiban, hogy a tanúvallomásokat részben az illetők saját szavaival, tehát finnül írták le. Szokássá vált az is, hogy a törvény egyes szakaszait finnül olvasták föl, s az új rendeleteket nemcsak svédül tették közhírré, hanem finnül is, eleinte csak szóval, de a század közepe táján már nyomtatásban is. A század második felében a nép sürgetni kezdte már a törvénykönyv kinyomtatását finn fordításban.

Míg a főtörvényszék erélyes elnöke az igazságszolgáltatást kezdte reformálni, azalatt a nem kevésbé erélyes turkui püspök, Rothovius Izsák az egyházi állapotok javításához fogott. Volt is rá szükség. A népnél még mindig voltak nyomai a régi pogány vallásnak; a boszorkányok, javasasszonyok és más bűbajosok meg mindig nagy tekintélynek és jövedelemnek örvendtek, sőt az is megesett, hogy a babonás parasztok a hatalmasabbaknak tartott lapp boszorkányokhoz fordultak segítségért bajaikban.

Az ünnepnapok és templomok nem voltak szentek a népnek. Az istentisztelet alatt a templom előtt nagyban mértek a sört és pálinkát, s így természetes, hogy a hívek rendszeren nagy zajt csaptak az isten házában. A vanajai pap egy ízben panaszt emelt az egyháztanácsnál, hogy az ő hívei az istentisztelet alatt ki-be futkosnak, «mint a veszett kosok». A papot sokszor mindenféle csínytetekkel bosszantották; így például Hammerlandban egy ízben a prédikáció alatt elkezdl-

ték a szószéket ide-oda himbálni; mire a pap ijedtében kiesvén a textusból, a persely hosszú nyelével agyba-fejbe verte alkalmatlankodó hallgatóit.

Az illetlen beszédek, durva cáromkodások, verekedések napirenden voltak minden osztálynál, magokat a papokat sem véve ki. Egy papi gyűlésben 1644-ben a vizsgáló pap a fiatal jelöltre rákiáltott: «Hallod, bestia!» Erre a fiatal ember hatalmas pofoncsapással felelt, és a tisztelt vizsgálónak hajába kapott. Nagyon jellemző az is, hogy mikor 1659-ben a pietarsaarii pap ellen vádat emeltek, hogy veri a feleségét, az egyháztanács így ítelt: «Ha a pap túlságosan veri a hitvestársát, törvény elébe kell idézni».

A részegeskedés szintén borzasztóan el volt terjedve, mind a felsőbb, mind az alsóbb körökben. Gyakori dolog volt, hogy a papok az egyházi gyűlésbe, a városi tanácsosok meg a tanácsülésbe részeg fővel jöttek, s elképzeltetni, miket műveltek ott. Az orihvesi-i papot 1662-ben bepanaszolták, hogy folyton-folyvást részeg, úgy hogy az éjjelt nem tudja megkülönböztetni a nappaltól, s érdemes felesége híven követi ura példáját. Azt mindenki egészen természetes dolognak tartotta, hogy a tisztességes emberek is leiszszák magokat hébe-korba, s a hivatalnokoktól például mindig azt az ígéretet vették, hogy részeg fővel sem árulják el a hivatalos titkokat.

A fujtalankodás, házasságtörés és gyermekgyilkolás szintén mindennapi dolog volt, s különösen az utóbbi oly gyakran fordult elő, hogy a főtörvényszék 1641-ben tanácsot kért a kormánytól, hogy mit lehetne megakadályozására tenni.

S mind ezekben a szép dolgokban — mint már említettem — részesek voltak a papok is, kik közt sok volt a tanulatlan, műveletlen ember. Azért rajtuk kezdte Rothovius a javítást.

Minden évben egyszer vagy néha kétszer is, papi gyűlést tartott Turkuban, s ott először valami hitágazatról folyt a vita, azután az egyházközségek rendezéséről és rendben tartásáról tanácskoztak. A határozatoknak s a saját rendeleteinek vegrehajtásáról saját szemével szeretett meggyőződni, azért minden évben körutat tett püspöki megyéjében.

Szavainak szigorú büntetésekkel adott nyomatékot. Ha valamely pap két izben elmulasztotta az istentiszteletet, egy heti fogsággal bünbődött, ha pedig harma'szor tette,

elvesztette az állását; úgy szintén az is, a ki törvényes ok nélkül elmaradt a papi gyűlésből. Természetesen a részegeskedésre, fajtalanságra, erőszakoskodásra is szigorú büntetések voltak szabva.

A híveket, ha az egyház vagy közerkölcsiség törvényei ellen vétettek, a pap nyilvánosan megfeddette a szószékről, s ezen kívül még bírságot is rótt rájuk; nagyobb vétségekért két-három vasárnap egymásután a templomajtóban kellett állniok vagy kalodában ülniök. Néha azzal is büntette Rothovius a vétkes községet, hogy egy időre bezáratta a templomát. A szeszes italok kimérését ünnepnapokon eltiltotta, s erősen kikelt «azon általános disznó szokás és kutya életmód» ellen, hogy a nép evett-ivott templomba menés előtt. Ezzel valószínűleg azt akarta elérni, hogy részegen ne jöjjenek a templomba; — a ki pedig az úr asztalához készült járulni, annak az nap dobányoznia sem volt szabad.

Gondja volt a püspöknek a népnevelésre is. A papokat folyton szölongatta, hogy szorgalmasan tanítsák a kátét és olvastassák a népet. Az úr asztalához járulás előtt kikérdezték a híveket a kátéból; a ki ezt nem tudta jól, az házasságra nem léphetett, sőt még csak komának sem fogadták el.

Nagy akadályára volt Rothoviusnak a javítási munkálatokban az a körülmény, hogy a papi állások betöltése nem mindig tőle függött; a nemeseknek joguk volt papot választani abba az egyházközségbe, melyben birtokuk feküdt, — s ha távol voltak, ezt a jogukat rendesen valami ispánjukra ruházták át. Azután meg nehéz is volt jóra való papokat kapni; még az egyetem föllállítása után is oly nagy volt a hiány képzett emberekben, hogy sokszor gymnasistákat kellett kinevezni egyik-másik községbe papnak.

Sok jót tett Finnországban Brahe Péter gróf, kit 1637-ben neveztek ki az ország főkormányzójának. Ő több ízben hosszában, széltében bejárta az országot, tanulmányozta az állapotokat, és 1688-ban terjedelmes jelentést írt útjában szerzett tapasztalatairól a kormánynak. Ebben nemcsak föltárta a hiányokat és bajokat, hanem mindjárt orvoslásukra vonatkozó terveit is előadta. Érdekes olvasni e nagyszerű férfiú jelentését, mert nemcsak azt tanulhatjuk meg belőle, milyenek voltak annak idejében Finnország belső viszonyai, hanem látjuk azt is, mennyire szíven viselte a nemeslelkű gróf a

reabizott nép ügyeit. Brahe indítványai oly bölcssek voltak, s az ő tekintélye és hatalma oly nagy, hogy a kormány majdnem minden módosítás nélkül elfogadta azokat. Ő tehát hozzáfogott az újításokhoz. Legelőször is hajózhatóvá tett néhány folyót, hogy a közlekedést megkönnyítse; azután egyes városokat megnagyobbított, új kereskedőhelyeket alapított; rendezte a kerületi felosztást, szabályozta az adóbehajtást, újonczozást; egyetemet és egész csomó más iskolát alapított; behozta a postát stb. stb. Így munkált ő közre minden erejéből Finnország fölvirágoztatására 1640-ig, mikor megvált főkormányzói tisztétől és a svéd birodalom igazságügy-minisztere lett. Néhány év múlva, 1648-ban, megint visszatért ugyan Finnországba, s újra kezébe vette az ügyek vezetését, de most már nem újított annyit, mint első ízben, hanem jobbára csak új intézményeinek fönmaradására ügyelt. Hivatalos teendői 1651-ben megint visszaszólították ugyan Brahe grófot Svédországba, de azért mind haláláig jóakaró gondnoka volt az ő kedves finn népének, melyet a távolból is védett és támogatott minden ügyeiben. A nép őszinte tisztelettel és szeretettel ragaszkodott a nagyeszű és nemeslelkű grófhhoz, és halálja jeléül az «ország atyja» nevével ruházta fel őt.

A folytonos háborúskodás nagy kárára volt az iparnak és kereskedésnek, mely a XVII. század első felében igen nyomorult állapotban volt. A polgárok, — mint Oxenstjerna Axel írja — fényesen éltek, bővebben költekeztek, mint jövedelmeik engedték, fiaikat nem fogták dologra, hanem henyelni hagyták vagy hivatalnokokká nevelték őket; a kormány maga is sokat ártott az iparnak és kereskedésnek azzal, hogy sok gazdag, tevékeny gyárost és kereskedőt nemesi rangra emelt, s ezek természetesen abban hagyták a munkát és földbirtokot vásároltak, melyen urakként éltek. A munkát általában igen kevésre becsülték, s mindenki csak harczi dicsőség után vágyódott, s könnyebb is volt karddal a kézben, erőszakkal szereznni kincseket, mint fillérenként gyűjtögetni, szorgalmas, becsületes munkával. Azert sok polgárfiú ott hagyta az apja kalapácsát vagy tüjét, és buzogányt vagy kardot vett a kezébe.

Gusztáv Adolf iparkodott ugyan segíteni e bajokon, s új kereskedelmi törvényt adott ki, de ezzel még többet ártott, mert a különben is kis terjedelmű kereskedést még szűkebb békókba verte. Később Oxenstjerna tágitott ugyan valamit e

bilincseken, de nagyobb változást ő sem tudott létrehozni, mert szabadelvűségével jóformán egyedül állt a kormánytanácsban.

A népnek leggazdagabb jövedelemforrása akkor is, mint most, a földművelés volt. Az egykorú írók mind magasztalóan szólnak Finnország termékenységéről, s hiteles adatok bizonyossága szerint akkor sokkal több gabonát vittek ki külföldre, mint most, és az árak is sokkal csekélyebbek voltak a jelenlegieknél. — Ezt annál különösebbnek kell tartanunk, mert akkor a földeknek még igen jelentékeny része parlagon hevert, és így természetesen — bár nagyon termékenynek mondták Finnországot — sokkal kevesebb termett még aránylag is, mint napjainkban. Hogy magyarázható meg tehát, hogy a gabona mégis tetemesen olcsóbb volt, sőt még sokat ki is vittek belőle? Nagyon könnyen. Egyik főök az volt, hogy akkor még nem pazaroltak oly sok gabonát a pálinkafőzésre; másik meg az, hogy akkor az erdők és vizek sokkal több táplálékot nyújtottak az embereknek, s így ezek kevésbé szorultak növényi táplálékra, — maradt tehát elég a kivitelre. A parasztok nagyon egyszerűen éltek, s igen kevés oly szükségletük volt, melyet kívülről kellett beszerezni. Ha semmijök sem termett, ettek fakéreg-lisztből sült kenyeret, sőt még a közönséges esztendőkben is azt keverték a gabonaliszt közé, attól való feltökben, hogy különben nagyon hozzá találnak szokni a «fényűzéshez». A kávéról és cukorról akkor még semmit sem tudtak. A ruhákat otthon szőtték; az ünneplők sokba kerültek ugyan, de aztán át is öröklődtek apáról fiúra, fiúról unokára. Porcellánra és üvegre nem sok pénzt vesztettek, hanem edényeiket otthon készítették, kit fából, kit a héjából. Az egyedüli kívülről hozott fényűzési cikk a dohány volt; ezen kívül csak vasat és sőt hoztak a városból, azt is sokkal kevesebbet mint most.

A városok oly messze voltak, kivált az ország beljebb eső részeiben lakóknak, hogy bizony sok parasztember akadt, a ki soha életében nem látott várost, s a nagyobb terjedelmű kerületekben még a templomba is csak nagy ritkán jutottak el. A gyerekek közt akárhány volt olyan, ki addig nem részesülhetett a keresztségben, míg a maga lábán nem tudott elmenni az Isten házába.

Ilyen körülmények között nem csuda, hogy a nép meg-

maradt ősi egyszerűségében. Az emberek füstös viskókban laktak, és pedig egy szobában — mert több nem is volt, — a lovakkal, sertésekkel, libákkal, stb. házi állatokkal. A falon ott díszlett az elkerülhetetlenül szükséges íj a nyiltartóval együtt, továbbá a finnek nemzeti hangszerre, a kantele. A közönséges házi eszközökhöz tartozott a kézi malom is, melylyel a magot lisztté őrölték.

Az életmód még mindig a régi volt. A hosszú téli esték unalmát mindenféle mulatságokkal üzték el, és itt-ott akadtak még a régi pogány szokások maradványai is. Így például meg szokták ülni az elejtett medve torát, s ilyenkor ittak a maczkó egészségére a saját koponyájából. utánozván a tisztas vad hangját, hogy továbbra is kedvezzen nekik a vadászszerencse.

Míg a nép így ősi egyszerűségében tengődött, addig a nemesség, mely éppen ebben a korban állt hatalmának és gazdagságának tetőpontján, úszott a fényben és pompában. A nemes urak fényes palotákat építettek birtokaikon és Stockholmban vagy más nagy városban; bebútorozták drága bútorokkal és a szobák falait külföldi művészek festményeivel díszítették. A palota körül nagy park terült el, benne üveg-házak, szökőkútak, márványszobrok. És a fényes falak közt fényesen is éltek, és óriási összegeket is költöttek mulatságokra, vendégségekre. Nem légedtek meg a régi nemesek egyszerű neveivel, hanem újakat vettek föl, melyekben arany-nak, ezüstnek, gyémántnak, csillagnak vagy más valami fényesnek okvetetlenül kellett lenni. A nem-nemesek iránt roppant gögösen viselkedtek, s előjogaik közt határozottan ki volt mondva, hogy ha nemes leány nem-nemeshez megy nőül, elveszti öröklési jogát, s ehhez szigorúan ragaszkodtak is. A szegény asszonynak nem volt szabad nemes rokonai lakodalmába vagy keresztelőjére jönnie, s ha kegyelemből részt vehetett valami közönségesebb vendégségben, az utolsó helyen kellett szégyenkednie. Ha nemes ember nem-nemes leányt vett el, gyermekeik sem a nemesi rangra, sem az öröklési jogra nem tarthattak igényt, s alig tekintették őket törvényeseknek. Sok nemes úr udvari lelkészt tartott, csak azért, hogy az istentisztelet alkalmával ne legyen kénytelen egy földél alatt ülni a «csöcseléssel». Dölyfösségük növeléséhez magok a nem-nemesek is hozzájárultak szolgálai alázatosságukkal és hízélgeseikkel; így, hogy több példát ne említek, az egyetemi

ünnepiességeknél a gróf és bárófiúknak még a tanárokénál is előkelőbb helyük volt, sőt egyszer Alanus egyetemi tanár nyilvános vitatkozást tartott, melyben azt állította, hogy a nemesség Isten intézménye, s hogy a nemesek különb anyagból vannak gyúrva, mint a többi ember fia.

Az életmódról, erkölcsökről és szokásokról már több helyütt szóltam, most csak néhány dolgot akarok még fölemlíteni a mondottak kiegészítésére.

A XVII. század emberei a maiakhoz képest meglehetősen korán keltek. Az iskolai előadások már reggeli öt vagy hat órakor kezdődtek, az egyetemen pedig hétkor; ugyanily korai órában mentek a hivatalokba is. Ebédet 12 órakor ettek, és este korán feküdtek le; csak a korhelyek virrasztottak.

A bútorzat a középosztálynál igen egyszerű volt és részben eltért a mostanitól. Pamlagjuk, székük nem igen volt, hanem legtöbbször csak a falhoz erősített hosszú padokon ültek; szekrényt sem lehetett látni sehol, s a ruhákat nagy ládákban tartották, vagy egyszerűen a falba vert szegekre akasztották. Porcellán edények nagyon ritka háznál voltak, s a tálak, tányérok és csészék rendszeren ciznmből vagy fából készültek, a gazdagabbakéi ezüstből.

A ruházatban és etkezésben azonban nagy fényűzést fejtettek ki, s ez ellen hiába prédikáltak a papok és hiába adott ki tilalmakat a kormány. Így például az 1611-iki országgyűlés bevégezte után a jelen volt papok még egy külön ülést tartottak, melyben sokat panaszkodtak azon «sértő divat ellen, mely — uram Isten! — minden rendnél általánosan el van terjedve és a melyből erkölcstelenség és mindenféle gonosz pogány szokás származik». Elhatározták tehát, hogy óva fogják inteni híveiket azon gonosz fényűzés elhagyására, hogy az Isten «haragjában ne változtassa az ő jó illatjokat rossz büzzé, fürtös hajukat kopasz fejjé, és bő ruháikat szűk zsákokká». Magoknak a papoknak kellett jó példát mutatniok és kerülniök azt a «némelyeknél tapasztalható könnyelműséget, hogy magas kalapokban és utálatos nagy nyakkendőikkel stb. járnak». Egy egykorú író szintén keseredett szívvel panaszolja, hogy a papok magas kalapokat hordanak, és bársonnyal szegélyezett kaftánokban járnak, és hogy a papnék a nemes asszonyokat majmolják finom kendőikkel és bő ujjáik-

kal. 1657-ben a turkui püspök elrendelte, hogy a papok nyírják rövidre hosszú hajukat; a szakállviselést, mely akkor általános volt, nem tiltotta el. 1661-ben meg Enewald Sveonius, az egyetem rektora egy ünnepies szónoklatban intette a deákokat, hogy «az Isten szerelméért ne bosszantsák Jézus Krisztust azokkal a nagyon ékes és kimondhatatlanul bő bugyogókkal, mert különben miattuk az egész országot fogja büntetni új borzasztó háborúkkal».

XI. Károly idejében 1664-ben jött ki egy rendelet, melyben a király elmondja, mily nagy lelki fájdalommal vette észre a nemesek és polgárok borzasztó fényüzesét, mely nagy kárára van a hazának s az Isten haragját vonja a népre; azért eltiltotta az arany és ezüst szöveteket, a drágakövekkel vagy gyöngyökkel díszített arany vagy ezüst szegélyeket, selyemzsinórokat, csipkéket stb. Eltiltotta a fölösleges fehérneműeket is. Annuit azonban megis megengedett, hogy a nemesek szolgálóinak ruháin lehessen egy sor selyemzsinór; továbbá, hogy a gombok olcsóbb aranyból vagy ezüsből lehessenek, de ezeknek az ékességeknek nem volt szabad drágábbaknak lenniök, mint a ruha kelméje, és egy ruhának kivarrására nem volt szabad 120 rőfnél több zsinórt használni. Az asszonynevet eltiltotta a hosszú szoknyák, üveg-gombok, üvegfüggők és üvegnyaklánczok használatától. A ruházatban általában kerülni kellett a különös divatokat és a divatok folytonos változását, és mindenkinek rangjához képest kellett öltözködni. A ki ez ellen a rendelet ellen vetett, először hetven ezüst tallérnyi, másodsor pedig két annyi bírságot fizetett.

Hasonló rendeleteket adtak ki az évés-ivásbeli fényüzés ellen is, de ezeknek éppoly kevés volt a foganatjuk, mint az előbbieknak. Így 1648-ban elrendelte a turkui tanács, hogy az eljegyzéskor nem szabad semmiféle lakomát adni, és hogy a lakodalomnak sem szabad egy napnál tovább tartani, s másnap csak a legközelebbi rokonoknak, a vőfelyeknek és nyoszolyólányoknak volt szabad összejönniök egy kis eszemiszomra. A lakodalomban csak egyszer volt szabad enni. A polgármester lakodalmára ötven pár vendéget volt szabad meghíni, beleszámítva a zenészeket is; a lakoma kilencz tál ételből állhatott, nem többől; ital azonban lehetett olyan és annyi, a mennyit akartak és a mennyire a vagyonukból telt,

«mindazáltal csak mértékletesen». A leggazdagabb kereskedőknél szintén lehetett kilencz tál étel, de csak negyven pár vendég, és semmi más külföldi bor, mint francia és spanyol. A szegényebb polgárok csak húsz pár vendéget hihattak, öt tál ételt ehtettek és hazai sört ihattak. A gazdának siettetnie kellett az evést, úgy hogy esti kilencz órakor már le legyen hordva az asztal. A város tanácsa fölügyelt a lakodalmakra, és a ki a rendelet ellen vétett, minden paragrafus megszegéseért 36 márka (körülbelől 15 frt) bírságot fizetett.

Egy későbbi (1664) királyi rendelet még szűkebbre szorította a vigalom határait. Az egész népet négy osztályra osztotta, s mindenikre nézve pontosan megszabta, mit egyék, mit igyék és hogyan öltözködjék. A legfelsőbb osztály lakodalmáiban nem lehetett több huszonnégy pár vendégnel, a legalsóéban pedig csak nyolcz pár. A két felső osztály ihatott külföldi borokat, különösen francziát és spanyolt, de rajnait csak «okkal-móddal»; a harmadik osztály csak sört ihatott, még pedig külföldit is, ha akart; a legutolsó osztálynak nem volt szabad mást innia, mint hazai sört és pálinkát. Az első osztály kárpitokkal, arany- és ezüst-szövetekkel, valamint ezüst csillárral díszíthette a termét, az utóbbival azonban csak akkor, ha volt a háznál; kölcson venni nem volt szabad. A második osztályban csak festményekkel volt szabad a falakat ékesíteni, a többiben semmivel sem. A polgármester és tanácsurak házában a menyasszony néhány gyémánttal és gyöngsorral díszített selyemruhát («de csak erkölcsösen és tisztességesen szabottat») vehetett magára, és fejdíszében is lehetett néhány gyémánt és gyöngy. Hasonló menyasszonyi ruhájuk lehetett az előkelőbb polgárok leányainak is, de annak mégis valamivel olcsóbbnak kellett lennie. A szegényebb sorsú polgári menyasszonyok ruhája posztóból volt, egy kis aranykivarrással, de gyémántok és gyöngyök nélkül. A szolgálók menyasszonyi ruhájának olcsóbb kelméből kellett szabva lennie, még pedig «nem valami új divat szerint».

A lakzi ünnepnapon este hét órától éjfélig, hétköznap pedig déli tizenkét órától ötig tarthatott, és táncolni csak a lakoma után volt szabad.

Ugyanez a rendelet intézkedett a többi házi ünnepieségek iránt is. A keresztelőnek minden lakoma nélkül kellett végbemenni, és az ajándék-adás ez alkalommal tilos volt.

Temetés alkalmával eltiltotta azt a fényűző szokást, hogy a holttestet két ízben vitték ünnepies kísérettel, először a templomba, azután a temetőbe. A halottra csak az illető községben volt szabad harangozni, és pedig polgárra felóránál nem tovább. A koporsót nem volt szabad túlságosan földiszíteni, sem pedig a halottat arannyal, ezüsttel, selyemmel, gyöngyökkel vagy lánczokkal. A halottas népet csak falun volt szabad megvendégetni, ott is csupán egyszer, és szállást is csak egy éjjelre volt szabad nekik adni. Idegen virrasztókat sem volt szabad híni a halotthoz, hanem csak maga a ház népe virraszthatott.

Az egyetemi tanács 1642-iki határozata intézkedett a rektori lakomák iránt is. Ezeken hat tál ételt volt szabad adni, a vajon, kenyéren és sonkán kívül; dessert-nek csak sajt járta, és semmiféle édesség. Az ital finn sör volt, és mellette egy kis francia bor; ha pedig a rektor rostocki sörrel akart szolgálni vendégeinek, csak akkor volt szabad bort töltenie, mikor a főbb rangúak egészségére ürítettek poharat. Az is pontosan meg volt szabva, kit legyen szabad meghíni e lakomákra, kit nem; a nők, még a tanárok nejei is, egészen ki voltak zárva.

Ebben a korban kezdett terjedni a pálinka és dohány élvezete. A pálinkát már száz évvel ezelőtt behozták ugyan az országba, de eleinte csak orvosságnak vagy fáradságos úton frissítőnek, erősítőnek használták. Csak a XVII. század második feleben lőn általánosabbá, és a század vége felé már minden viskóban főzték. Sokkal gyorsabban terjedt a dohány, és hiába iparkodott a kormány megakadályozni terjedését, hiába törekedtek a papok arra, hogy híveik — ha már dohányoznak, — legalább csak hetköznapi dohányozzanak. A dohányzókat szigorúan büntették; így például 1659-ben egy szolgálégynt, ki az úr asztalához járulása előtt elszítt egy pipa dohányt, arra ítélték, hogy egész nap a templomajtóban álljon; s 1673-ban két paraszt egy álló napig ült kalodában azért, hogy a prédikáció alatt egyet szippantottak a tubákból.

A fényűzéssel együtt járt a véghetetlen büszkeség is. Ez egyebek közt abban nyilvánult, hogy a jó urak restellini kezdtek az apjuk egyszerű becsületes nevét, és a kor szokása szerint valami tudósabb szagüt, azaz *-us* vagy *-ander* végűt vetek föl.

Még nevetségesebbnek tünik föl előttünk az a feltékenység, melylyel méltóságukat iparkodtak mindenképen megővni. Sokszor a leghveesebb viták tárgya volt az, hogy ki lépjen be az ajtón előbb, vagy ki üljön az asztalnál följebb. Egyszer ilyesmi fölött összekapott két fiatal tudós ember: magister Mathesius és Tavast káplán; ügyüket az egyetemi tanács elé vitték, mely azt a bölcshatározatot hozta, hogy a magister magasabb rangú volna ugyan, de minthogy mind a ketten káplánok, lépjen előbbre az, a ki éppen hozzájut. Az asszonyok ebben természetesen túltettek a férfiakon, s 1644-ben megesett a turkui templomban, hogy két polgárasszony az elsőség miatt a szó szoros értelmében hajba kapott, s e miatt a templomot három napra bezárták.

VI.

Krisztinát 1654-ben Károly Gusztáv követte a trónon, ki oly kitünő tehetségű uralkodó volt, hogy igen sokat tehetett volna alattvalói jólétének előmozdítására, ha a lengyelek, dánok és oroszok elleni háborúk nem vettek volna igénybe minden idejét és erejét. Ezek növelték ugyan az ország területét s a finnek és svédek harczidicsőségét, de növelték egyszersmind a nép nyomorúságát és elégtelenségét is.

Károly Gusztáv utóda, XI. Károly (1660—1697) a béke barátja volt. Ő alatta ment végbe a «reductio», melyet már az 1655-iki országgyűlésen elhatároztak volt. Az előbbi királyok rendkívül könnyen bántak az ország javaival, s a korona uradalmait egyre-másra ajándékozgatták a nemes uraknak, s ennek természetes következménye az volt, hogy az ország pénzügyei a lehető legrosszabb állapotra jutottak. Az 1655-iki országgyűlés tehát elhatározta, hogy a korona «elidegeníthetetlen» (de mégis elidegenített) javai visszaadandók; mindazon korona-uradalmaknak pedig, melyek Gusztáv Adolf halála óta lőnek elajándékozva, negyed része essék vissza a koronára. Ennek a határozatnak végrehajtását meg is kísérették, de könnyen érthető okokból, nagyon kevés eredménnyel. Az 1680-iki országgyűlésen a paraszttrend újra szőnyegre hozta ezt az égető kérdést, az indítványhoz hozzájárultak a papi és a polgári rend tagjai is, s végre a nemesi

rend is kénytelen volt a «nagy reductio»-ba beleegyezni. Az országgyűlés határozatát azután a megválasztott redukáló bizottság kerlelhetetlen szigorúsággal végre is hajtotta.

Ez a reductio kétség kívül teljesen jogos és okvetetlen szükséges volt. Kevésbé üdvös volt az ország rendeinek ez alkalommal hozott másik határozata, mely — a reductio sikeresebb végrehatására — korlátlan hatalmat adott a király kezébe. A rendek ebben kijelentették, hogy a király semmiféle alkotmányhoz nincs kötve, és nem köteles az országos ügyekre nézve meghallgatni a kormánytanács véleményét. A következő (1682-iki) országgyűlésen azután határozatba ment az is, hogy a király törvényeket alkothat és változtathat, a nélkül, hogy az ország rendeit megkérdezné vagy beleegyezéseket kérné. Ezzel a finnek és svédek alkotmányos szabadsága majdnem egészen tönkre volt téve, és jöttek idők, mikor keserűen tapasztalták e határozatok következményeit.

Azonban a főczél, melyet a rendek e határozat hozatalánál szem előtt tartottak, tudniillik a nagy reductio erélyes végrehajtása, — el lön érve. Ezzel a nemesség hatalma egyszer mindenkorra meg volt törve. Igaz ugyan, hogy ez a reductio számtalan családnak boldogságát is tönkre tette, és végrehajtásánál sokszor nagyobb szigorúsággal jártak el, mint a jogosság és méltányosság kívánta volna: de mind ez az államnak és a szegény népnek érdekében történt. Ez valóságos társadalmi forradalom volt, melynek alapján nyugszik a mostani viszonyoknak is legnagyobb része. Kétségtelen, hogy ha a nemesek hűbér-urasága megmaradt volna, idő múltával a parasztok földbirtokossága és szabadsága elenyészett volna, — s a nagy reductiónak köszönhető, hogy ennek a nagy szerencsétlenségnek elejét vette.

Nevezetes XI. Károly uralkodása arról is, hogy alatta a katonaaállítás és tartást újra rendezték. Az ország sok apró kerületre lön beosztva, s minden kerület birtokosai kötelesek voltak átengedni egy tanyát a hozzátartozó földdel együtt egy-egy gyalogos katonára fentartására. Így keletkeztek a katonai telkek. Béke idején a katonára maga mívelte földjét, s a mi jövedelme volt belőle, az volt egyedüli zsoldja; ha pedig háborúba ment, távolléte alatt az illető kerület viselte gondját a földjének. Mikor otthon volt a katonára, minden harma-

dik évben új hétköznapi egyenruhát kapott a kerületétől, s ez élelmezte őt a hadi gyakorlatok idején; fegyverrel a kormány látta el, sőt háború idején egyenruhával és élelemmel is. A lovaskatonákat szintén egyes birtokosok tartották el, s ezek egy-egy katona eltartásáért hatvan tallérnyi adóelengedésben részesültek. Finnországban összesen hét gyalog- és három lovas-ezred volt, ide nem értve a verbuvált csapatokat. Ez volt akkor a legjobb védelmi rendszer Európában, és a külhatalmak félelemmel és tisztelettel szemlélték XI. Károly intézményeit. A királyt azonban takarékosága és békeszeretete visszatartotta a háborúktól, és így népe hűsz eszten-deig háborítatlanul élvezhette a béke áldásait.

XI. Károly a szigorú rend embere volt, és minden téren az ügyek rendbehozását tartotta legelőször is szem előtt. 1686-ban új egyházi törvényt adott ki, mely Finnországban 1688-ig érvényben volt; az egyetemes törvénykönyv átdolgozásáról is gondoskodott, de ez a munka csak felszázaddal később készült el. A törvénykezést és közigazgatást szigorú rendben tartotta, s még a nép munkálkodását is ellenőrizte. Egy szigorú rendeletében (1686) pontosan megszabta, hány munkás embert tarthat minden földművelő földbirtokának terjedelméhez mérve, mert szerinte a birodalom munkaerőit nem volt szabad elfecsérelni; azért a parasztok még a saját felnőtt gyermekeiket sem tarthatták otthon, ha többen voltak a megszabott munkás-számnál. Az ép-kézláb kapa-kaszakerülőket, semmirevaló deákokat, és általában mindazokat, kik a magok-választotta pályán meg nem állták a sarat, minden irgalom nélkül besoroztatta a hadseregbe, hogy senki se töltse idejét dologtalanul.

Azonban Finnország napról-napra jobban és jobban hátrébe szorult Svédország mellett; XI. Károly és utódai nem látogatták meg távoli alattvalóikat, s a kormányférfiak nagyon rosszul ismerték a finnek viszonyait. Ezt különösen azon ínséges években lehetett tapasztalni, melyek XI. Károly uralkodásának végén nehezdedtek a népre. «1674—1676 és 1687—1688. években — írja a finnek jeles történetírója, Koskinen György — úgy látszik, meglehetősen általános rossz termés volt hazánkban. — Azután megint bőven termett minden. De 1695—1697-ben végre borzasztó ínség lett, melyhez fogható csak napjainkban ért népünk másodszer. Úgy látszott, mintha

maga a természet rendje is megbomlott volna valamiképen. Az 1694—5-iki tél hosszú és szigorú volt, s a rákövetkező nyár hideg és esős. — A következő 1696. év azonban még sanyarúbb volt. Már februárban eltűnt a jég, és megjöttek a vándormadarak. Sokan akkor vetettek már; de márcziusban megjött az utótél, úgy hogy a tavak újra befagytak. A nyár ép oly zordon volt, mint az előbbi, és augusztusban kemény fagyok jártak. Az éh-ínség, mely most kezdődött, valóban borzasztó volt. Már 1696 nyarán is haltak el emberek éhen; kenyeret fenyőfa kérgéből, szalmából és üres kalászköböl sütöttek, de akkor még volt egy kis liszt, a mit bele lehetett keverni. Sokkal borzasztóbb volt a szükség a következő télen és tavasszal; mert most a régi termés egészen elfogyott már. A nemesek, papok és hivatalnokok közül is többen fakéregből és üres kalászköböl sült kenyeret ettek. A házi állatok is éhen veszttek, s az emberek rakásra pusztultak. Az 1697-ik év tavaszán érte el az ínség tetőpontját, és az öldöklő angyal ezerszámra söpörte el az embereket. Sokaknak annyi közbévegyíteni való gabonaneműjök sem volt, hogy a fakéreg-lisztből kenyeret süthettek volna, hanem pusztá fakéregből készítettek valami pépet, melybe csalánt és calla palustris-gyökeret kevertek. A falusiak először fölették barmaikat; azután ló-, kutya- és macskalúst, állati dögöt és emberi holttesteket használtak táplálékul. Voltak rá példák, hogy a szülék megették megholt gyermekeiket és a gyermekek szüleiket. Mint borzadalmat keltő, árnyékhoz hasonló kísértetek vánszorogtak az emberek körül az országban ránczos arcczal, elvadult tekintettel és megfeketedett bőrrrel, úgy hogy a barát nem ismert többé barátjára. Halva rogytak össze, ki a saját udvarán, ki a templomban, ki meg úton-útfélen. Az életben maradtak gyakran oly erőtlenekek voltak, hogy nem bírták a holtakat sírba temetni; néha 150 holttestet is dobtak egy nagy gödörbe, és mindig voltak köztök ismeretlen vándorok, kikről senki sem tudta, merre van hazájok. Szeptembertől szeptemberig (1696—1697) az éhen holtaknak száma Pohjanmaaban 19,400, Häme és Uusmaa kormányzóságokban 28,248 és az egész turkui püspökségben több mint 60,000 volt. A viborgi püspökségből nem tudjuk az összeget; de egyes példákából látni lehet, hogy a nyomorúság ott is oly nagy volt, ha ugyan nem nagyobb. Az éhen és az éhségből támadt

betegségekben elhaltak száma tehát egyetlen egy év leforgása alatt legalább is 100.000 volt, azaz Finnország akkori népességének körülbelül hetedrésze. Maga a rendje-bomlott természet is szomorkodni és szenvedni látszott. Föl van jegyezve, hogy a kakasok és kakukkok nem szóltak, és hogy hiúzok s nagy patkányhadak jelentek meg a falvakban, valószínűleg azok is az éhségtől hajtva.

Az emberek szívében borzasztó kétségbeesés lakozott. Nagy embertömegek nyomúltak a nyugati részekből is Häme, Savo és Viipuri kormányzóságokon keresztül Oroszországba; ámbár a kormányzók igyekeztek a kivándorlást megakadályozni. Hogy a büntények, különösen a lopások száma növekedett, alig lehet csodálni; nagyobb csoda az, hogy általában volt még valami rend. Helyenként fölbomló-felben is volt a társadalom. Mikkeli tájékán már az elmúlt évben kifosztottak a parasztok néhány úri telket. Karjalában 1697 februárjában valóságos zendülés támadt, melyben a parasztok megszalasztották az ellenük küldött katonaságot. Az utazók biztonsága végett mozgó őrcsapatokat kellett kirendelni Häme és Uusmaa kormányzóságokban az országútakra, és Järviö faluban Urjala egyházközségben rablóbanda tartózkodott, úgy hogy a kormányzó katonaságot volt kénytelen oda küldeni. A magánosok birtokában nem igen volt ugyan már lopni való jószág, hanem a korona magtárai nagy veszedelemben forogtak. — Azonban a korona gabnakészlete sem volt elegendő. Abból osztottak, a míg telt, a népnek és a katonaságnak, részint kölcsön, részint mérsékelt áron; hanem a hivatalnokok, papok, egyetemi tanárok s a nemesi birtokokon lakó parasztok onnan szerezhettek magoknak eleséget és vetőmagot, a honnan éppen tudtak. Egy tynnyri (= 1.65 hektoliter) rozsért, melynek középára máskor kilencz, jó esztendőben csak hat tallér (= 2 frt 25 kr.) volt, 1696 őszén a városokban már huszonkét tallért, és 1697 tavaszán végre harmincz egész harminczkét tallért, sőt többet is fizettek. — Néhány hajó, melynek őszzel gabonát kellett volna hoznia Finnországba, hajótörést szenvedett, s a késői termés miatt a Svéd- és Észtországból hozandó segély is késett. E nagy nyomorúság közepette halt meg XI. Károly király. Ő neki mégis gondja volt a nyomor enyhítésére, s mihelyt a jég elindult, s máshonnan szereztek gabonát, javulni kezdtek az

állapotok Finnországban. Abban az évben lett volna valaminekü termés; hanem a földek legnagyobb részt bevetetlenül maradtak. Csak 1698-ban, mikor a kormány gondoskodott vetőmagról s Isten bő termést adott, múlt el végre a megpróbáltatásnak e borzasztó ideje, melynek következményeit azonban még sok évvel később is sínylették hazánkban.»

Még szomorúbb napok következtek XII. Károly uralkodása alatt, kinek makacs és harczias természete az országot a bukás örvényének szélére vitte. Az oroszok, dánok és lengyelek elleni háború az országnak majdnem minden munkás kezét igénybe vette; a földművelés pangott, a nép nyomorgott, s mégis folyvást zaklatták adóért. Finnország legjobb fiai hazájuktól távol vértettek el, vitézül küzdve hős királyuk oldalán, s hogy csak egy esetet említsek, a narvai győzők is fele részben finnek voltak. De a hadi szerencse csakhamar elfordult a fiatal királytól, és saját országa lön a harc terévé. Egyik csapás a másik után érte a finneket. 1710-ben nagy Péter csár csapatai ostromzár alá vették Viborg várát, mely hősi védelem után végre kénytelen volt kapuit kinyitni az ellenségnek; nem sokára Käkisalmin vára is az oroszok kezébe került. Ehhez járult még az Észtországból behozott borzasztó pestis is, melynek ezren meg ezren estek áldozatul. 1712-ben az oroszok borzasztó hadjáratot indítottak Kajaani városa ellen, s ugyanazon év őszén egészen a Kymi folyóig nyomultak előre, de innen megint visszavonultak. Ez még mind csak előjáték volt; 1713-ban kezdődött az a korszak, melyet «hosszú háborúskodásnak» (iso viha) nevez a finn történelem, s melynél szomorúbbat a finn nép sem az előtt, sem azóta nem élt át. Május elején a csár Helsingfors kikötőjébe jött hajóhadával; Armfelt finn vezér kis csapatával nem tudta megakadályozni partraszállását, azért fölégette a várost és visszavonult. Az oroszok Turkuig nyomultak s még ugyan abban az évben hatalmokba kerítették az ország déli és délnyugati részét. Innen tovább és tovább terjeszkedtek; 1716-ban bevették az utolsó finn várat, Kajaani-t is, és így az egész ország az ő kezükben volt. A mit a történetírók ez évekről beszélnek, az emlékeztet a tatárjárásra Magyarországon. A lakosság meg volt rémülve, s a győzelemittas, durva sereg elől az erdőkbe menekült, ott hagyva házáat, földjét, minden ingatlanát. A mit el lehetett vinni, — pénzt, éksze-

reket, — azt elvitték magokkal járatlan útakon a vadonba, a mit meg nem vihettek magokkal, azt elásták. A hivatalnokok majdnem mind Svédországba menekültek, a papok nagy része szintén, — és sok vidék egészen lakatlan maradt. De ez a rémület nem is volt alaptalan, mert a fektelenül dühöngő ellenséges csapatok raboltak, gyilkoltak, kínozták a szegény népet, s oly vérlázító kegyetlenségeket követtek el, melyeknek leírásától visszaborzad az ember. A távolabbi vidékeken, a hol a lakosság ellenállást fejtett ki, a békekötésig tartott ez a borzasztó üldözés, s a lakosok nagy része, mely nem menekült Svédországba, életével lakott vagy erdei rejtekeiben meghúzódva nyomorgott. A délibb részeken, hol a vezér szemmel tarthatta katonáit, mégis nagyobb biztonságban élt a nép, és Galitzin herczeg, a fővezér kiérdemelte a finnek háláját szelíd és művelt bánásmódjával. De azért volt ott is elég nyomorúság. Sok embert, kivált fiatalokat és gyermekeket, Oroszországba vittek és az otthon maradtak majd leroskadtak az ellenségtől rájuk rótt adóteher alatt. Csak 1717-ben hoztak be az oroszok a közigazgatásba valamiféle rendet, s akkor a lakosságot rákényszerítették, hogy hűséget esküdjenek a czárnak. Valami Douglas gróf, XII. Károly volt testőre, ki a pultavai csatában foglyul esett, lön most főkormányzó; az egyes kormányzóságok élére «főbirákat» állítottak, — nagyobbbrészt livországi nemeseket. Az egyházi ügyek kormányzását Ritz Jakabra, a someroi lelkészre bízták, mert mind a két püspök Svédországba menekült volt. Az egyetemi tanárok is elfutottak, s az iskolák közül is csak kettőt lehetett nagy ügygyel-bajjal helyreállítani. Az országban nem volt többé könyvnyomtató, s az *abc*-könyveket fába kellett metszetni és úgy nyomtatni.

Ily nyomorúságos állapotban volt az ország, melyet XII. Károly egészen a maga sorsára hagyott. Nyolcz évig viselte a szegény nép a terhes igát, míg végre I. Frigyes király 1721-ben békét kötött a czárral, átengedvén neki Livországot, Észtországot, Ingermanlandot, Käkisalmi kormányzóság déli részét, Viborg várát és környékét. Az oroszok ekkor kivonultak az országból, s így vége volt az «iso viha»-nak, — de vége volt egyszersmind a svéd birodalom hatalmának is.

A béke helyreálltával megint helyreállt az előbbi rend

Finnországban. Az egyetem tanárai, a főtörvényszék tagjai s a hivatalnokok visszatértek Svédországból, s a többi menekültek, valamint az Oroszországba hurczolt foglyok szintén visszajöhettek hazájokba. De hosszú ideig véreztek még az orosz uralom ütötte sebek, mert az ország lakossága teljesen el volt szegényedve és felényire fogyott. A legnagyobb és legaggasztóbb baj az volt, hogy Finnország elvesztette keleti határvárait, melyek útját állhatták volna a veszedelmes szomszédnak. Egy része a finn népnek orosz uralom alatt állt, s a többieknek is minden órán rettegniök kellett, hogy hasonló sorsra jutnak, mert Svédország maga annyira ki volt merülve a háború után, hogy egy újabb rohamot nem tudott volna visszaverni. Ezen kívül politikai jogait illetőleg is nagyon gyöngé lábón állt Finnország. Maga a kormányrendszer most a népszabadságra volt alapítva, a miért is ezt a korszakot a szabadság vagy a rendi kormányzat korszakának szokás nevezni. Az 1720-diki alkotmány az egész kormányhatalmat a kormánytanács kezeibe adta, melyben szótöbbséggel döntötték el az ügyeket, s a királynak csak két szavazata volt. A kormánytanács felelősséggel tartozott a rendeknek, kiket minden harmadik évben össze kellett hívni. Azonban a rendek között mégis nagy volt a különbség a kiváltságokra nézve. Természetesen még mindig a nemesi rend volt a leghatalmasabb, s a kormánytanács tagjai csak ennek köréből kerülhettek ki; minthogy azonban Finnországnak kevés nemes családja volt, s a többi három rendet összevéve csak vagy harminczöt ember (hat pap, tizenkét polgár és tizenhét paraszt) képviselte: nagyon jelentéktelen szerepet is játszott az egész alkotmányos életben. Így azután csakhamar hallani lehetett azt a panaszt, hogy Finnországot mellőzik és szükségleteire nincsenek kellő tekintettel. Nyelv dolgában sem álltak különben, és több országgyűlésen követelték a finnek, hogy a rendeleteket fordíttassák le, s hogy az országos hivatalokra csak oly embereket ültessenek, kik az ország nyelvét értik. Az előbbi kívánságot teljesítette is a kormány, de az utóbbit nem.

(Orosz-Finnországban (vagyis az Oroszországhoz csatolt részekben) természetesen szó sem volt politikai jogokról, mert Oroszországban nem volt semmiféle rendi alkotmány.)

Azonban vallásukat és társadalmi jogaikat megtarthatták a lakosok.

Svéd- és Oroszország politikai viszonya a békekötés után hosszú ideig meglehetősen barátságos volt. Azonban maga a svéd nép pártokra szakadt: az egyik párt bosszút akart állani Oroszországon, és a háborút sürgette, a másik pedig a béke barátja volt. Amaz volt a «kalap-párt», mely emezeket «háló-sipkák»-nak csúfolta. Végre az 1738-iki országgyűlésen győztek a «kalapok», azaz a háború-pártiak, s ez nagy elkeseredést szült Finnországban, mert a nép tudta, hogy a háborúnak ő iszsza meg a levét. A kalap-párt reményei hártalanok voltak; nem csak azt akarták visszahódítani, a mit az oroszok elvettek tőlük, hanem még többet is. Arra gondolni sem akartak, hogy a dolognak rossz vége is lehet, s 1741 július 28-dikán végre hadat üzentek Oroszországnak.

Finnországban a megelőző években igen rossz termés volt, s így természetesen a háború általános elégtelenséget keltett a könnben is sanyargatott, elszegényedett népben. A hadüzenet után hetek múltak el, míg némi csekély hadi erőt tudtak a határon összpontosítani, s ezen kívül a tengeri hadseregen iszonyú járvány pusztított, mely az egész háború tartamára meglankasztotta a tengeri hadi műveleteket. A háborúnak, melyet a kalap-párt oly meggondolatlanul s oly büszke reményekkel kezdett meg, az lön a vége, hogy másfél hónap lefolyása alatt egész Finnország az oroszok kezébe került. Uralnuk most csak egy esztendeig tartott, s ennek neve «pikku iha», azaz «kis háborúskodás» volt. Az egyetemi tanárok, főtörvényszék bírái s a föbb hivatalnokok most is megfutandtak, de különben a menekültek száma nem volt nagy, s az uralkodás olyan is volt, hogy a népnek könnyen megtetszhetett. A főparancsnok Keith tábornok, egy orosz szolgálatban álló skót volt, ki szelídségével megnyerte a finnek szívé. A közönségesebb hivatalokban finneket alkalmazott, s az egyetemet és a főtörvényszéket is megkisértette helyreállítani. Az egyházi ügyek kormányzására közös egyháztanács volt kineezve, melynek elnöke a turkui finn hitközség lelkésze volt. A ratonak ezúttal nem raboltak, nem gyilkoltak, mert a főparancsnok szigorú rendben tartotta

öket. — Az ország összes lakosainak hűséget kellett esküdniök Erzsébet czárnénak és a trónörökösnek.

Az orosz uralom alól 1743-ban szabadult föl Finnország, mikor a turkui békekötés végét szakasztotta a szerencsétlen háborúnak. Oroszország megint egy nagy darabot kapott Finnországból.

E háború alatt a finn népben meggyökerezett az a meggyőződés, hogy Svédország nem képes már hosszú ideig megtartani és megvédeni Finnországot, és a kormánnyal különben is általánosan elégedetlenek voltak. Ezt tudták a kormányférfiak, s úgy a hogy iparkodtak is megengesztelni az elkeseredett finneket. Már a háború alatt tartott stockholmi országgyűlésen kineveztek egy bizottságot, a melekültek segélyezésére, és egy másikat Finnország szükségleteinek megvizsgálására. A háború okozta károk pótlására elengedtek minden adóhátrálékot s ezen kívül még három évre teljesen elengedték az adókat. Csakhogy ezt az adómenteséget később mindenféle ürügyek alatt megnyírbálták, s ez csak növelte az elégedetlenséget. Sok nehézséget és kellemetlenséget okozott az új határ is a keleti részekben, mert egyenes vonalakban lévén meghúzva, hol egy falun, hol egy úri birtokon ment keresztül, s így aztán megesett az a furcsa dolog, hogy a falu vagy birtok fele része Svédországhoz, másik fele meg Oroszországhoz tartozott.

Az ország pénzügyeit a háború teljesen tönkre tette, úgy hogy a bank kénytelen volt 1747-ben a bankjegyek beváltását megszüntetni, a minek következménye a papíros-pénz értékének csökkenése és az árak fészökkenése volt.

Az 1746-iki országgyűlésen komlyan kezdtek gondoskodni Finnország állapotának javításáról. Először is anyagi helyzetének javítását vették tárgyalás alá, s a rendek által választott bizottság e végre mindegyféle út-at-módot ajánlott, melyeknek nagy részét nem követék ugyan, de egyet-mást mégis elfogadtak. Azután gondoskodtak arról is, hogy Finnország jobban legyen ezentúl véde Oroszország ellenében, s e czelből több várat alapítottak, egyebek közt Viapori (Sveaborg) várát is Helsingfors kikötőjének örül.

Az elégedetlenség azonban csak nem akart megszűnni, azért a kormányon lévő «kall-párt» elhatározta, hogy szigorúsággal fogja az elégedetleneket elnyomni. Az ország-

gyűlés kezdetén, mikor a «kalapok» állása még igen bizonytalan volt, oly indítványt tettek a finnek megengesztelésére, hogy a Finnországban alkalmazandó hivatalnokok vagy odavaló születésűek legyenek, vagy legalább értsék a nép nyelvét, és hogy ezen kívül Stockholmban minden főbb hivatalban legyen legalább egy ember, a ki finnül tud. Ez a méltányos engedmény most már szóba sem jött, sőt ellenkezőleg arról kezdtek gondolkozni, hogy lehetne a finnekkel megtanultatni a svéd nyelvet. Főkormányzónak Rosen kormánytanácsost tettek meg, — egy vén és heves természetű katonát, kinek teendője volt az ország lakóit rendben és folytonos félelemben tartani. Az igaz is, hogy Finnországban a Svédország iránti hűség meglehetősen gyöngye lábba állt, és hogy az orosz kormány mindenképen azon mesterkedett, hogy a finneket magához édesgesse. Tervben volt, hogy mihelyt az öreg Frigyes király meghal, mind a négy finnországi rendből egy-egy ember segélyt megkérni a cárnétól a trónörökös, Adolf Frigyes állítólagos egyeduralmi törekvései ellen, és Oroszország akkor rögtön beküldi seregét Finnországba, Dánia pedig deli Svédország ellen intéz rohamot. E titkos üzemek kipuhatolására Rosen főkormányzó kémeket tartott, és ezeknek följelentései alapján üldözőbe vette a gyanús egyéniségeket, de köztük sok ártatlant is fogságra vettetett. A svéd kormány erélyes intézkedései következtében az oroszok minden terve dugába dőlt, és Adolf Frigyes 1751-ben minden akadály nélkül trónra lépett, megesküdvén az 1720-iki alkotmányra.

Azonban alig foglalta el Adolf Frigyes a királyi széket, már is vizsálya keveredett a «kalap-párt»-tal. A királyné, Lujza Ulrika, ki rendkívül eszes és egyeduralomra vágyódó nő volt, folytonosan arra ösztökölte férjét, hogy nagyobb befolyást követeljen magának a kormány-ügyekben. A kormánytanács pedig éppen ellenkezőleg mindinkább szűkebbre szorította a király hatalmát, s mikor a vitás kérdések az ország rendei elé kerültek, ezek mindig a kormánytanács mellett szavaztak. Sőt az 1755-iki országgyűlésen határozatba ment, hogy a mit a kormánytanács többsége elhatároz, az «ügy tekintendő, mint magának a királynak kegyelmes határozata, s ha a király akkor is megtagadná aláírását, a királyi névjegy nyomandó a végzés alá». Erre a királyné természetesen szörnyen fölháborodott, és 1756-ban forradalmat ipar-

kodott támasztani, de tervei még ideje-korán kiderültek, minek következtében az udvari párt több tagja vérpadon végezte életét, s ezen kívül a királyi pár nyilvános megdorgálásban részesült. Ettől fogva a kalap-párt egyedül uralkodott.

Azonban uralmuk tíz év alatt véget ért. A nagy Frigyes elleni háború, melyre Franciaország biztatta fel őket, szerencsétlenül ütött ki, és sokba került. A pénzügyek annyira tönkre jutottak, hogy a kalap-pártnak meg kellett buknia, s az 1765—66-iki országgyűlésen a hálósipka-párt jutott a kormányra.

Finnország közgazdasági viszonyain a kalap-párt mégis javított egyet-mást. Több vízesés kitisztítását eszközölte, s új terményeket honosított meg az országban. A németországi háborúból visszatért katonák hozták magokkal az első burgonyákat Finnországba, s a dolánytermesztés kötelességévé lett téve a városoknak. A közegészség-ügyet is újra rendezték, és minden kormányzóságba küldtek orvosokat. Az ipar azonban gyöngye lábba állt, mert a kalap-párt csak Svédország iparának viselte gondját.

A hálósipka-párt erről is gondoskodott, és Finnország kereskedését is kiszabadította az 1765-iki országgyűlésen bilincseiből. Stockholm előbbi kereskedelmi hatalma meg lön törve; és minden város jogot nyert a szabad hajózásra a birodalom saját területén, s a legnagyobb rész arra is, hogy hajóit a keleti tenger külföldi kikötőibe is küldhesse. Ettől az időtől kezdve virágzott föl a finnek tengeri kereskedése.

A hálósipka-párt általában az igazságot és méltányosságot tartotta szem előtt az uralkodásban, és sok üdvös újítást hozott be. 1766-ban életbe lépett az általános sajtószabadság. Franciaország befolyása Svédország ügyeire, mely sokszor oly káros volt, most megszűnt, de a kormány-párt e helyett Oroszországra kezdett hallgatni; a mi még veszélyesebb volt az ország függetlenségére nézve. Még nagyobb hibát követett el ez a párt a pénzügyek kezelésében, és pedig éppen takarékosságával. A bank kölcsönforgalmát teljesen megszüntették. A bankjegyeket lassanként megint teljes értékükre akarták emelni, s aztán beváltani. Ennek következtében nagy pénzszükség támadt az országban, sokan csödbe kerültek, s az elégtelenség nőttön-nőtt; s ennek

meg az lön a következése, hogy 1769-ben újra a kalap-párt ragadta magához a kormány gyeploít.

A pártok viszálykodása még javában folyt, mikor a király (1771) meghalt, és fia, a nagyészű III. Gusztáv foglalta el a trónt. Az országgyűlést békítő beszéddel nyitotta meg, melyben a rendeket egyetértésre intette; de a jó szó nem fogott rajtuk, sőt a pártviszályok még hevesebbek lettek, s a nép e miatt még jobban elkeseredett. Az elégtelenség annyira nőtt, hogy több helyen föllázadtak a rendi kormány ellen, s mikor 1772-diki augusztus 14-dikén a király fölszólította a testőrséget a haza megmentésére: két óra alatt, minden vérontás nélkül, meg lön törve a rendek es a kormánytanács uralma. Harmadnapra összehívták a rendeket a gyűlés-terembe, s ott a király fölolvasta nekik az új alkotmányt, melyet minden változtatás nélkül el is fogadtak.

Ezen 1772-iki alkotmány, melynek egy része még most is érvényben van Finnországban, sokkal nagyobb hatalmat adott a király kezébe, mint az addigi volt. Nevezetesen megszabta, hogy: ezen túl a királynak kell kormányoznia; azonban a törvényhozást és módosítást a király és a rendek együtt végzik; az új adók kivetéséhez, s az újonczozáshoz szintén szükséges a rendek beleegyezése; továbbá a rendek egy bizottság által időről-időre megvizsgáltatják az állami pénztárt. Mindez mostanáig is érvényben maradt; azonban az alkotmány többi pontjai később módosulást szenvedtek. Nevezetesen: a rendek összehívása az uralkadó kénye-kedvétől függött (megvált. 1869); a rendek beleegyezése nélkül nem lehetett hadat indítani (megvált. 1789); a bank felügyelete csak a három felsőbb rendre volt bízva, úgy hogy a parasztrrend ki volt belőle zárva (megvált. 1800) stb.

III. Gusztáv uralkodásának első évei általában igen szerencsések voltak, s különösen Finnországra nézve sok tekintetben nagyon áldásosak. Azonban voltak árnyékoldalai is, melyek idő folytán jobban kitűntek. A királyban meg volt gyökerezve az ellenszenv az országgyűlési intézmény ellen, s ő általában keveset törődött a királyi hatalom azon korlátai-val, melyeket saját alkotmánya szabott eléje. Ezen kívül udvartartása nagyon fényes volt, s így sok pénzt nyelt el. Továbbá a szólásszabadságnak sem volt nagy barátja a király, azért a sajtószabadságot is mind szűkebb és szűkebb határok közé

szoritotta. Így lassanként megint lábra kapott az elégedetlenség, különösen a felsőbb körökben, s ez tetőpontra hágott, mikor a király 1788-ban a rendek megkérdezése nélkül haddal támadta meg Oroszországot. A legveszedelmesebb mozgalom Finnországban indult meg. Tudni illik Sprengporten György Magnus finn nemes ember, s a finn sereg volt parancsnoka, külföldi útjában mindinkább megerősödött abbeli meggyőződésében, hogy Finnországnak el kell válnia Svédországtól, mert a nép csak úgy remélhet nemzeti jövőt. Hazatérve, csakhamar megalakította a függetlenségi pártot, és maga orosz szolgálatba lépett, remélvén, hogy segínyt nyer II. Katalin czárnótól. Magában a népben nagyon kevés híve akadt e pártnak, mert a király kedves modora, s az a körülmény, hogy többször megfordult Finnországban, megerősítette az alsóbb osztályokat hűségükben; s másrészt magok a függetlenségi párt tagjai sem igen bíztak az orosz segély önzetlenségében.

A hadi szerencse nem kedvezett a finn és svéd fegyvereknek; a király seregeinek vissza kellett vonulniok, s akkor az a finn hadosztály, mely Armfelt tábornok vezérlete alatt Anjala felé hátrált, különös dologra határozta magát. A jelen volt vezérek aláírásával ellátva egy levelet küldtek a czárnóhoz, melyben az ország rendei nevében bekét ajánlottak neki, s arra kérték, hogy az utolsó békekötésben átadott részeket adja vissza. A czárnó azt felelte, hogy a «finn nemzet» hívja össze rendeit, s ezek adják meg a kívánatoknak a törvényes megerősítést; s ezen kívül Sprengportent is a határra küldte az alkudozások folytatására. E közben a hadsereg vezérei már terjedelmesebb szövetséget kötöttek egymás közt Anjalában, azon czélra, hogy a királyt békekötésre kényszerítsék. A szövetségesek azonban jobbára svédek voltak, kik természetesen hallani sem akartak a finnnek függetlenségi törekvéseiről, s így Sprengporten e tekintetben semmit sem érhetett el. A függetlenségi párt hívei is haboztak, s az anjalai szövetség többi tagjai is csakhamar észre vették, hogy a közvélemény ellenük fordult. Végre jött a parancs, hogy a főbb bűnösök elfogandók és Stockholmba vicendők; mire néhányan Oroszországba menekültek. Az elfogottak közül kilenczet a hadi törvényszék hosszú vizsgálat után halálra ítelt, de csak egyet végeztek ki közülök.

A király, a mint észrevette, hogy a közvélemény megint az ő részén van, összehívta 1789-ben az ország reudjeit. A nemesek közt igen erős volt az ellenzék, s midőn a király ezekkel nem tudott boldogulni, erőszakhoz nyúlt, és vezéreiket fogságra vettette, s február 21-dikén új alkotmánytervet terjesztett az országgyűlés elé. Ez az úgynevezett «egyesülési és biztosító levél» (Yhdistys-ja vakutus-kirja) volt, mely az 1772-iki alkotmánynak néhány fontos cikkét megváltoztatta. Így például az új alkotmány kimondta, hogy a király a rendek megkérdezése nélkül is indíthat hadat; továbbá hogy a rendek az országgyűlésen csak azon indítványokat tárgyalhatják, melyeket a király terjeszt eléjük, s ha valamely indítványt ki szeretnének tűzni tárgyalásra, a királyhoz kell folyamodniok. A nemesek hevesen elleneztek ugyan ezt az alkotmányt, de a király a többi három rend segélyével mégis győzött, s látván, hogy megint hatalmas pártja van, új bizalommal folytathatta a háborút.

A hadi szerencse inkább Gusztáv király seregeinek kedvezett, mint az oroszoknak, de azért a béke mégis úgy lőn megkötve, hogy a határok a régiben maradtak. Így tehát a háborúból, melynek költségei 134 millió finn márkára rúgtak, semmi haszna sem volt Gusztáv alattvalóinak.

Mikor e sokaktól szeretett és sokaktól gyűlölt uralkodó orgyilkos kéz áldozata lőn, fia, IV. Gusztáv Adolf követte a trónon. Uralkodása kezdetén sok jó hajlammal adta tanújelét a fiatal király, és sokat tett alattvalóinak, kivált a finneknek javára, kiket különösen kedvelt. Azonban később szűk lett neki birodalma határa, beleavatkozott az európai nagy eseményekbe, s ez okozta romlását. Napoleon ellenségeinek táborába állott, és kicsinyes hadi műveletekre pazarolta az ország vagyonát. Mikor Napoleon 1807-ben Tilsitben békét kötött I. Sándor cszárral, egyszersmind biztatta az utóbbit, hogy birja rá a svéd királyt az angol szövetség elhagyására, s jutalmul Finnországot ígerte oda neki. Így indult meg az a háború, mely oly nagy változást idézett elő Finnország sorsában.

VII.

Az orosz seregek 1808 február 21-dikén, még mielőtt a czár hadat üzent, átlépték Finnország határát, és Loviisa

mellett tábornokot ültetett. Az orosz fővezér, Buxhöwden gróf, proclamatiót intézett a finnekhez, melyben a népet megadásra, a katonaságot pedig a svéd zászlók elhagyására buzdította. Azonban ennek semmi fogantatja sem volt. A finn csapatok, melyeket hamarjában össze lehetett szedni a határon, kénytelenek voltak ugyan meghátrálni, de azért égték a vágytól, hogy az oroszokat visszaverhessék, parancsnokuk már támadásra készült, mikor új parancs jött, mely szerint folytatniok kellett a hátrálást. A finn csapatok szomorúsággal eltelve vonultak a vett parancs szerint éjszak felé s így az ország legnagyobb része kardesapás nélkül jutott az ellenség kezébe.

De április vége felé nevezetes fordulat állt be a hadseregben. A finn Adlercreutz, a fővezér főhadsegédje a siikajoki templom közelében váratlanul az üldöző oroszok ellen fordult és szétverte őket. Kevéssel ezután még egy vereséget szenvedtek az oroszok, s ennek következtében kénytelenek voltak meghátrálni, folytonosan előre szorítva a bátor finnektől. Ez a váratlan fordulat aggodalomba ejtette a pétervári kormányt, mely most szükségesnek látta újabb csapatokat küldeni a finnek ellen, s ezekkel sikerült is meghátráltatni a kis üldöző sereget.

Ezalatt az orosz kormány már Finnország jövőjéről is kezdett gondoskodni. Sándor czár, úgy látszik, azon volt eleinte, hogy Finnországot mint külön államot csatolja birodalmához; de mikor az orosz államférfiak látták, mily könnyű szerrel foglalják el csapatjaik a finn föld legnagyobb részét, mást gondoltak és Finnországot orosz provinciának nyilvánították, s a néptől országszerte azt követelték, hogy hűséget esküdjék a czárnak. Végre június 17-dikén kiadták a czár manifestumát, melyben Finnország egyesülését az orosz birodalommal megerősítette, s egyszersmind azt is megígérte, hogy a törvények és kiváltságok továbbra is sértetlenül érvényben maradnak.

Azonban a finnek folytatták az ellenállást, és több helyen maga a föld népe is fegyvert fogott. Június 14-dikén a hős Adlercreutz és von Döbeln Lapua mellett megverték az oroszokat, kik ismét kénytelenek voltak takarodót fúvatni. A szeszélyes hadi szerencse a finnek és svédek felé fordult s az ország visszahódítása nem látszott lehetetlennek. Ennek

az lön a következése, hogy Pétervárott máskép kezdtek gondolkodni. Elhatározták tudni illik, hogy Finnországból valamilyes képviselőtestületet hívnak össze Pétervárra, nevezetesen néhány embert (a különböző rendek által választva) minden kormányzóságból, hogy ezek előadják a finn nép kívánalmait a czárnak. Így jött létre a «finn követség», melyről alább fogok szólni.

E közben Oroszország mind nagyobb és nagyobb hadi erőt küldött Finnországba, s ez előtt a finn csapatok — bár hősileg védték magokat — kénytelenek voltak hátrálni. Egész Finnország az oroszok kezébe került, s végre 1809 szeptember 17-dikén Hamina (Fredrikshamn) városában megkötötték a békét, mely szerint a finnek az orosz czár alattvalóivá lettek.

Az imént említett «finn követség» még 1808-ban megérkezett Sz.-Pétervárra, és november 30-dikán kihallgatásra jött a teli palotába. Azonban itt a követek kijelentették a czárnak, hogy a finn népet az alkotmány szerint csak szabályszerűen választott, s magában az országban összegyűlt követek képviselhetik, mire Sándor czár rögtön megígérte, hogy összehíja az ország rendeit, s a követség tanácsát csak a rögtön teendő intézkedésekre nézve kérte ki. Ugyan ez időtájt kinevezte Sprengportent, a függetlenségi párt főemberét, az ország főkormányzójává. Végre 1809 február elsején megjelent az országgyűlést összehívó levél, melyben az orosz czár először használta a «Finnország nagyfejedelme» címet. Az ország rendei márczius havában összegyűlekeztek Porvo városában, s 28-dikán a czár ünnepiesen megnyitotta az országgyűlést, francia trónbeszéddel üdvözölvén a követeket. Másnap a rendek a főtemplomban hűséget esküdtek I. Sándor czárnak. A czár még Porvooba érkeztekor aláírta a «biztosítólevelet», melyben megígérte a finneknek, hogy vallásukat, törvényeiket, kiváltságait bántani nem fogja. Ennek szövege következőleg hangzott: «Mi I. Sándor, Isten kegyelméből egész Oroszország császára és egyeduralkodója, stb., stb., Finnország nagyfejedelme stb., stb., kinyilatkoztatjuk, hogy: miután mi, Isten akarata szerint birtokunkba vettük a finn nagyfejedelemséget, ez írat által akartuk biztosítani és megerősíteni az ország vallását és alaptörvényeit, valamint azon kiváltságokat és jogokat, melyeket mindegyik rend az említett

nagyfejedelemségben, külön, és valamennyi lakos összevéve, mind a föbb-, mind az alrangúak eddig az alaptörvények szerint élveztek; ígervén, hogy mind ezen előjogokat és rendelkezéseket épen és rendületlenül megőrizzük teljes érvényökben. Nagyobb biztonság okáért ezt a biztosító levelet sajátkezű aláírásunkkal láttuk el. Kelt Porvooban, márczius 15. (27.) 1809. Sándor». — Most a trónon ismételte ünnepies ígérését, mire a kikiáltó hangosan kiáltá: «Éljen I. Sándor, egész Oroszország császára és Finnország nagyfejedelme!» Így lett Sándor czár a finnek törvényes uralkodójává.

A porvooi országgyűlés negyedfél hónapig tartott, s újra rendezte az ország ügyeit. A katonaaállításra nézve a czár megújította azon ígérését, hogy Finnországban soha sem fognak erőszakkal katonát fogdosni, s a hadügy továbbra is megmarad az előbbi alapon. Hanem a sokat sanyargatott nép könnyebbségére egyelőre fölmentette a finneket a hadi szolgálat alól, s e helyett pénzzel kellett magokat megváltaniok. E váltságdíjakból, melyeket a rendek lehetőleg kicsinyre szabtak, keletkezett a finn hadi pénztár. A rendek ezen kívül még azt kérték, — és meg is nyerték, a mit kérték, — hogy ez a hadmentesség ötven évig tartson, s mikor a hadsereget újra felállítják, mind a legénység, mind a tiszti kar csupán finn alattvalókból álljon, s a sereget ne legyen szabad kivinni Finnországból. Az adószedésre és a pénzügyek rendezésére nézve szintén hozott új határozatokat az országgyűlés. Pénzegységül az orosz ezüst rubelt fogadták el, s 1711-ben megalapították a finn bankot. Végre szervezték a kormány-tanácsot, mely később 1816-ban «Finnország senatusa» nevet kapott, s két osztályra van osztva, tudni illik gazdasági és igazságügyi osztályra, s e tanács tagjait a czár engedelmével a rendek ajánlották. Az igazságszolgáltatás és a kormánytanács működésének ellenőrzésére alapították a procuratori méltóságot, a finn ügyek előterjesztésre pedig 1811-ben egy államtitkárt vett maga mellé a czár.

Az országgyűlést július 19-dikén maga a czár rekesztette be. A trónbeszédben hangsúlyozta, hogy a rendek teljes szabadsággal vitathatták meg a szőnyegre került ügyeket, és aztán még egyszer megújította abbeli ígérését, hogy az alkotmányhoz szigorúan fog ragaszkodni, s kinyilatkoztatta, hogy «a finn nép most a nemzetek sorába van emelve». — Nem

kell felednünk, hogy ekkor a béke még nem volt megkötve Svéd- és Oroszország közt, s így a finn rendek teljesen a magok felelősségére kötöttek egyezséget az orosz czárral. A dolognak tehát némi forradalmi színezete volt. A finnnek nem is mulasztották el hangsúlyozni, s a czár maga is elismerte április 4-diki manifestumában, hogy a rendek «önkéntesen és kényszerítés nélkül» esküdtek neki hűséget. És ez igaz is, mert a rendek akkor még nem voltak kénytelenek megtenni azt, a mit tettek, ámbár látták, hogy a svédek nem képesek többé megvédeni Finnországot; de másrészt meg az is igaz, hogy a czár háta mögött álló hatalmas hadsereg is nagyban befolyt arra az «önkéntességre» és «kényszerítés-nélküliségre».

Ekkép a finn nagyfejedelemség lassanként szervezkedett, s 1811-ben a czár a régebben elfoglalt részeket is visszacsatolta az anyaországhoz, melynek fővárosa 1819-ben Turku helyett Helsingfors lett.

I. Sándor czár utódja, Miklós, trónraléptekor (1825) aláírt Finnország számára egy biztosító levelet, melyben megfogadta, hogy a finnnek vallását és alaptörvényeit érintetlenül hagyja, s erre a nép hűséget esküdött neki. Miklós czár erélyes és igazságos uralkodó volt, de a szabadelvű eszméknek nem nagy barátja. Hosszú uralkodása alatt egyetlen egyszer sem hitta össze az ország rendeit, minek következtében sok szükséges újítás és javítás elmaradt. Uralkodásának csak néhány nevezetesebb mozzanatát akarom itt röviden megemlíteni. Nevezetesen ő törülte el a halálbüntetést, kijelentvén 1826-ban, hogy ezentúl mindig kegyelmezési jogával szándékozik élni; s ez időtől fogva kezdték a halálra ítélteteket Szibériába deportálni. Kevésbé örvendetes újítás volt a cenzúra behozatala 1829-ben, melyhez 1850-ben az a tilalom járult, hogy finn nyelven nem szabad nyomatni egyebet, mint vallási és gazdasági műveket. Az egyetem 1828-ban az ország fővárosába lön áthelyezve, mert előbbi székhelye, Turku, 1827-ben porrá égett. Ezen kívül a kormány több új várost is alapított. A hadmentesség továbbra is főnállott, de azért szükség esetén Finnországban is toborzottak katonákat, s ily toborzott legényekből állították össze 1829-ben a finn gárdát is.

Miklós 1855-ben meghalt, és utána fia, II. Sándor

czár foglalta el a trónt, s mint elődje, úgy ő is megerősítette a finnek vallását és alaptörvényeit, azután hűségi esküt vett alattvalóitól. II. Sándornak sokat köszönhet Finnország, mert ő sokat tett mind a közoktatási, mind a közgazdasági állapotok javítására. Ő alatta épült (1858—62) az első finnországi vasútvonal, Helsingforstól Hämeenlinnáig, s később folytatták Pétervárig. Ő alatta rendezték a vámviszonyokat Finn- és Oroszország közt (1859), s azóta Finnország önálló vámterület; továbbá az ezüst rubel helyett 1860-ban a márka lett a pénzegység, s 1865-ben végbe ment ama pénzváltozás, mely a finnek nagy államférfiának, Snellman János Vilmosnak nevét halhatatlanná fogja tenni. A háborús időben ugyanis az orosz állami bank megszüntette az ezüstpénz kiadását, és a finn bank is, mely köteles volt a saját papirospénzének értékét az orosz papirospénzéhez szabni, kénytelen volt ez okból visszatartani ezüstpénzt, és beválatlanul hagyni papirospénzét, minek természetes következménye az volt, hogy az ezüst egészen kiment a forgalomból és a papirospénz értéke leszállt. Snellman végre szokott erélyével kieszközölte az 1865 nov. 8-diki rendeletet, mely szerint az ércpénz az egyedüli törvényes fizetési eszköz Finnországban, s e rendelet kiadása után a finn bank rögtön beválthatta a papirospénzt teljes névértéke szerint. *) De legnevezetesebb ténye II. Sándor uralkodásának az volt, hogy újra ébresztette az alkotmányos életet. 1809 óta nem volt országgyűlés, s az uralkodók nem is cselekedtek alkotmány-ellenesen, mikor nem hitták össze az ország rendeit, mert az alaptörvényekben az uralkodók kénye-kedvére volt bízva, hogy tartanak-e országgyűlést, vagy nem. Sándor czár 1863-ban megint összehívta a rendeket Helsingforsba, s azóta még háromszor volt országgyűlés, tudni illik 1867, 1872 és 1877—78-ban. Sőt az 1869 április 15-dikén kiadott országgyűlési rendtartásban elrendelte, hogy minden ötödik évben kell országgyűlést tartani, de ha a szükség úgy kívánja, a nagyfejedelem idő közben is összehívhatja az ország rendjeit. Végül még meg kell említenem az 1863-iki és

*) Ezt csak egész röviden kívántam érinteni, mert Snellmannak, a finnek Deákjának, működéséről más alkalommal kimerítőbben fogok beszélni.

1865-diki rendeleteket, melyek a finn nyelvet egyenjogúvá tették a svédvel.

Sándor czár valódi atyai szeretettel viseltetett kedves finnjei iránt, de a finnek is mint atyjokhoz, úgy ragaszkodtak hozzá, s magamnak is elég alkalmam volt látni és hallani őszinte szeretetöknek őszinte, — nem mondva csinált — nyilatkozásait. Finnországban a sokat zaklatott, üldözött orosz czár a legutolsó kunyhóban is bizvást hajthatá fejét nyugalomra; ott élete fölött alattvalóinak hálás szeretete örködött volna.

II. Sándor 1881. márczius 13-dikán orgyilkos kéz áldozata lön, s utána fia, III. Sándor következett, ki szintén megerősítette a finnek alkotmányát.

Ifj. SZINNYEI JÓZSEF.

ROSCHER LEGÚJABB MŰVE. *)

Azon elismeréssel adózó, de zajtalan fogadtatásban, mely szerzője egyéniségének és irodalmi állásának oly annyira megfelel, részesült Roscher Vilmos lipcsei tanár legújabb műve, a kereskedelem és ipar nemzetgazdaságtana, melylyel egy emberöltőt átfogó tudományos munkálkodásának legjelentékenyebb termékét, a nemzetgazdaságtan rendszerének kidolgozását fejezte be.

Roscher működése a nemzetgazdaságtan terén e tudomány nagy haladását, egy nagy lépéssel előbbrevitelét jelöli. Föllépése a negyvenes évek elején összeesik a német nemzetgazdasági irodalom újjászületésével, mely az angol és francia írók sok ideig való pusztá utánzása után Thünen, Rodbertus, List és mások termékenyítő eszméi által önállóságra, eredetiségre tett szert s mai magas fejlettségére emelkedett. Az addig Németországban uralkodó smithianismus, valamint ez iskolának csekély számú ellenzői, megfelelően koruk politikai és philosophiai elméleteinek, minden korra és népre érvényes határozott nemzetgazdasági törvények levezetésén fáradozván, azon hibába estek, hogy a saját koruk társadalmi állapotára nézve érvényes törvényeket mindig fönnállottaknak s minden időre szólóknak tartották.

Mínthogy pedig e kor megkülönböztető jellege a gyár-iparnak bámulatos mérvű és gyorsaságú emelkedése volt, természetesen az iparos államok lettek úgy a tudomány, mint a

*) *Nationalökonomik des Handels- und Gewerbefleisses. — System der Volkswirtschaft.* Von Wilhelm Roscher. Dritter Band. Stuttgart, Cotta 1881.

gyakorlat embereinek eszményeivé ; nevezetesen Anglia, melynek Smith által kifejttet nemzetgazdaságtani «iparrendszere» az egész kontinensen a leggyorsabb elfogadásra talált. Nem csak a kereskedés és ipar terén vált ez irány uralkodóvá, hanem a mezőgazdaságra is átvitetett, mit egyebek közt a nagy német mezőgazda Thøer működése is bizonyít, ki a magas fejlettségű angol mezőgazdasági rendszer meghonosítását ajánlá Németországban.

A tett kísérletek balsikere nagy mértékben hozzá járulhatott, hogy az uralkodó fölfogás elleni visszahatás legelőször épen e téren nyilvánult. Széles körű mezőgazdasági tapasztalataival, pontos megfigyeléseivel s alapos nemzetgazdasági ismereteivel Thünen diadalmasan bebizonyítja a mezőgazdasági rendszerek előnyösségének relativitását, a kül- és belterjes művelésnek bizonyos körülmények közt egyforma jogosultságát, sőt egymás mellett való fönnállásuknak szükséges voltát. Műve, melyben ez igazságokat kifejté, «az elszigetelt állam», sokáig kevésbé ismert, de még kevésbbé megértett maradt. Az első, ki Thünen saját szavai szerint a mű szellemébe hatolt s annak lényegét teljesen fölfogta, Roscher volt, ki *A mezőgazdasági rendszerek statistikája és politikája* című pályatörő értekezésében Thünen elveit magáévá téve, azokat újjáalakította és kifejteté. E körülmény Roscher további működése irányának s egész rendszerének ismeretere nézve a legnagyobb fontosságú.

A gazdálkodási rendszerek egymás fölötti elsőbbségének viszonylagosságát, úgy az egyes, mint a nemzet gazdálkodásában, melyet Thünen egy időre egymás mellett üzött gazdaságokra nézve kimutatott, Roscher történelmi kutatásai közben egymás után következő korszakokra, a kultura különböző színvonalán álló nemzetekre nézve számtalan történelmi adattal látta igazolva. E viszonylagos czélszerűség és hasznosság tekintetbe vételének szüksége a gazdasági élet s intézmények minden ágában föelve a Roscher által alapított úgynevezett történelmi iskolának.

A nemzetgazdaságtan fejlődésének legújabb szakában ez eszmék mindinkább általános elismerést arattak, az általok érvényre emelt fölfogást valamennyi újabb iskola elfogadta.

Hogy a fönnálló társadalmi intézményeket s gazdasági állapotokat nem mint a mai kor termékét, hanem mint történelmi fejlődés eredményét kell tekintenünk s hogy sza-

bályokat levonni, elméleteket fölállítani csak a mai sociális és gazdasági viszonyokból kiindulva teljesen elégtelen s mindig ferde következményekre vezet — már mai napság vita tárgyát alig képezheti. Annál nagyobb az egyes irányok közti eltérés a történelmi adatok fölhasználási módjára, valamint a múlt ismeretéből a jelen és jövőre nézve levonható tanulságokra nézve.

Roscher és közvetlen körének módszere sok tekintetben nagy fogyatkozásokat mutathat föl a tárgyalást illetőleg. Fő tévedése, melylyel többi hiányossága szoros kapcsolatban áll, azon nézet, mintha a népek társadalmi s gazdasági viszonyai a világtörténet bármely szakában egy és ugyanazon gazdasági világrendnek, bár a fejlődés és tökéletesbülés különböző fokán álló, de csak minőségileg eltérő alárendelt tünetei volnának. Innen azon chablonszerű fölosztása a nemzetek fejlődésének gyermek, ifjú, férfi és agg korra; egyes nemzetgazdasági jelenségeknek a fejletlen, fejlődésben lévő, teljes, vagy túlrejt kultúra kifolyásai gyanánt való föltüntetése, mely magyarázatok egyébiránt úgy is inkább csak elodázzák a kérdést, a helyett hogy megoldanák.

Történelmi vizsgálódásainál Roscher ugyan ez okból nagyobbára megeleégzik az épen főnforgó jelenségnek legrégebb nyomait, fejlődését, hanyatlását, szóval koronkénti változásain keresztül egész mai állapotáig annak minden phasisát a kinyomozott történelmi adatokkal megvilágítani s a talált képből, ez, úgy szólván külső leírásból igyekszik magának a nemzetgazdasági kutatás tárgyának törvényeit megállapítani.

Ellentétben e módszerrel a történelmi iskola más tagjai a jogtörténetet, mint a nemzetek időnkénti gazdasági s társadalmi viszonyainak leghívebb visszatükröztetőjét teszik tanulmányozásuk alapjául s megfigyelések tárgyának nem csak alakulásait, hanem ezek okát s a jelenségek láncolatában a szoros okozati összefüggést keresik. Kutatásaik legfontosabb eredménye, hogy a világtörténelmi időszakoknak nemcsak külön alkotmányi és kormányzati, hanem külön nemzetgazdasági világrend is felel meg. Szoros kapcsolatban áll ez — az ó-korban a javak nyers termelésének, ipari földolgozásának és forgatásának a görög-római oikosban összpontosításával, az átmeneti középkorban a munkamegosztásnak e téren is mindinkább előtérbe lépésével, végre napjainkban a javak forgal-

mának tisztan a kínálat s kelendőség által való szabályozásával. Hogy bármily nemzetgazdasági jelenség tiszta fogalmához juthassunk, annak nyilvánulásait nemcsak hogy végig kell kísérnünk a világtörténet folyamán, hanem meg kell figyelnünk azon hatást, melyet több egymásra következő ily gazdasági rend annak különböző alakulására gyakorolt, sőt szükséges tekintetbe vennünk azon bekövetkező új gazdasági korszakot, mely a gazdasági termelés egyes ágainak új, de többé nem az egyesek, hanem az összesség kezében nyugvó munkaegyesítése által hívatnék világra. Csak ha a kérdéseket e különböző szempontokból minden oldalról megvizsgáltuk, leszünk képesek a lényegest, az illető uralkodó nemzetgazdasági rendszerrel kapcsolatban megjelenő, esetlegestől megkülönböztetni, csak úgy tehetünk szert helyes és általános érvényű elméletre.

A különbség Roscher meghatározásainak lazasága s a legfőbb elméleti kérdésekben is elfoglalt tétovázó állása és az ellentétes irány logikai szigora, következetes s a következményektől vissza nem riadó érvelése közt valóban szembeeszkő.

A gyakorlati nemzetgazdasági kérdések mikénti eldöntésére vonatkozólag még fontosabb azon ellentét, mely a történeti iskola két irányának fölfogása közt fennáll. Roscher nézete e tárgy körül, melyet egyébiránt soha ily mereven ki nem fejezett s újabban, mióta a Németországban úgy nevezett kathedersocialisták egyletét megalkotni segített, egyben másban meg is változtatott, a következő:

«A tudománynak egyedüli s kizárólagos föladata csak abban áll, hogy a nemzetgazdasági tényeket és intézményeket egyszerűen megfejteti, okaikkal, eredményeikkel együtt megismertetni, a lettet s létezőt megmagyarázni igyekszik, arra pedig, miképen lehessen a lettet s létezőt egy szebb jövő elébe vinni egyáltalán ne is ügyeljen.» *) Támogatja pedig e nézetet a rendszereből kifolyó azon fölfogással, miszerint minden kornak, a

*) Kautz Gyula értekezése: *A nemzetgazdasági eszmék és elméletek történetéről. Budapesti Szemle* 1859—62-diki évfolyama, hol — valamint Kautz *Theorie und Geschichte der Nationaloeconomie* című művében Roscher e nézete az ethiko-historiai iskola szempontjából czáfoltatik.

népek politikai, szellemi és társadalmi állapotának a nemzetgazdasági fejlődés egy külön stadiuma felel meg.

E fejlemény amaz állapotokkal a legszorosabb kapcsolatban lévén, el nem érhető, míg azok megvalósítva nincsenek, de nem is gátolható, mihelyt előfeltételei a nemzet előrehaladásával bekövetkeztek.

Ellentétben e nézettel, mely következetesen keresztülvive, egyedül a manchester-párt elveire vezethet — a jogtörténelmi iskola hívei más eredményre jutottak. A történelem tényeiből azon tanulságot vonták, hogy a fejlődés soha sem magától, mint úgy nevezett természettörvény, hanem mindig indító okok, és pedig fölismerhető és megfigyelhető okok alapján történik, hogy gyakran kis okok, nem egyszer másodrangú kormányzati intézkedések *) a legmesszebbható következményeket szülik. Mindez azon meggyőződésre vezette őket, hogy a nemzetek gazdasági helyzetében kedvező fordulatot a sikernek ép oly biztos reményével lehet előidézni, mint a népelet bármely más ágában, ha azon részben tudatos, részben öntudatlan, — káros vagy hasznos hatásoknak, melyek az emberiség gazdasági fejlődését egész a mai korig befolyásolták — történetét ismerjük, okait számba vesszük, tanulságait hasznunkra fordítjuk.

E vitapontok Roscher s a történelmi iskola más tagjai között eléggé jelzik előbbinek tudományos irányát s előrebocsátásuk talán nem volt egészen fölösleges jelenlegi műve ismeretesenél, melyben számos alkalommal csak ez irányveszmék ismerete segélyével igazodhatni el.

A kereskedelem és ipar nemzetgazdaságtanának mintegy bevezetését «a városok természetrajzának» leírása képezi. E fejezet, jelen mű egyik legsikerültebb része már azon szoros kapcsolónál fogva is kiváló figyelmet érdemel, melyben a városok alakulásának okai s a városi élet természete a kereskedelem és ipar létrejöttével s fölvirágzásával állanak.

A legrégebb városok földrajzi helyzete majdnem kivétel nélkül bizonyítja, hogy alapításuknál főleg a védelmi tekin-

*) Elég e helyütt utalnunk Rodbertus pár értekezésére: *Róma mezőgazdasági fejlődése a császárok alatt. Hildebrands Jahrbücher 1864. A római tributumok története Augustus idejétől. Hildebrands Jahrbücher 1865—67. stb.*

etek voltak irányadók. Szintén igen régi eredetre vallanak azon városok, melyek nagyságukat valamely búcsújáró hely, püspöki lak vagy királyi palota közelének köszönhetik. Nagy fontosságúak kivált a fejedelmi székvárosok, melyeknek változtatása rendszerint a nemzet történetében beállott mélyreható fordulatot jelez, mint azt sok egyéb példa közt a czárok szék-helyének áttétele Moszkvából Szent-Pétervárra, vagy a magyar birodalom súlypontjának áthelyezése Budáról Pozsonyba s onnan vissza Pestre is bizonyítják.

Országok, melyeknek fővárosa a határ közelében vagy a tengerparton fekszik, rendszerint egyedül természetes politika gyanánt ez irányban való terjeszkedésre törekszenek; ha ez egy vagy más okból lehetetlen volna, a főváros exponált helyzete mindenkor a birodalom hatalmának gyöngítésére fog vezetni. A nemzet politikai történetének jó részét tehát már a székváros megválasztása mintegy előre magában hordozza.

Leggyakoribb alkalmat nagy városok keletkezésére a kedvező fekvés, nagy közlekedési utak irányába esés nyújtott. Folyamparti városok, kivált ha síkság közepén fekszenek, mint Moszkva, a folyam derékszögű kanyarulatánál, mint Buda-Pest, vagy medenczék s hegységek összetalálkozásánál a körülfekvő tartományok felé nyílt közlekedéssel, mint Bécs; két tenger, vagy folyam és tenger közti isthmuson fekvő, úgy szintén nagy hegységek kerülő útjába eső, de különösen az úgy nevezett átrakodó városok, a melyeknél egyik szállító eszköz a másikkal föleserélmi szükséges — valamennyien kedvező közlekedési helyzetöknek köszönhetik fölvirágzásukat.

Végre a kultura legújabb haladása, főleg az ipar gyors emelkedése is nem egy városnak adott lételt, mely só-, vas- és kőszénbányák közelsége, vagy más kedvező okok összetalálkozása következtében tett szert forgalmi jelentőségre.

A mint a városok keletkezése s alakulásának szükség-szerű okát s természetes magyarázatát az imént említett körülményekben találjuk, ép oly kevéssé függ a véletlentől azok belső berendezése, kormányzata, valamint azon mélyre menő hatás, melyet a városok kulturális és társadalmi állapotainkra gyakoroltak.

Valódi nagy városok közös jellege, hogy népességök száma nem annyira természetes szaporodás, mint inkább bevándorlás útján növekszik, jellemző tulajdonságaik a népesség

mindenféle elemeinek agglomerációja, a gazdagot és szegényt elválasztó űr növekvése, az ezekkel járó radicalismus és forradalmi hajlamok is, a vidéki, kivált földműves népség conservatív irányával szemben. A statisztika által kimutatott számos körülmény, mint például a gyermekek és aggok csekély aránya a lakosság többi korosztályaihoz képest, úgy szintén a sok büntény, törvénytelen gyermekek nagy száma; a városok lakosságának rohamos emelkedése s a vidék népszámának csökkenése mind természetes következményei azon körülménynek, hogy a városba bevándorlók között legnagyobb részben éppen a tetterős, munkabíró egyének vannak képviselve. A nemzeti vagyon, tőke s munkaerő nagymérvű fölhalmozódása a városokban minden esetre a legnagyobb mértékben fokozza a gazdasági termelés productivitását és sokoldalúságát, de éppen az említett tényezők által előidézett fölvirágzás, ha azzal a város külterjes növekedése lépést nem tarthat, vezet gyakran a legszomorúbb következményű lakáshiányra.

E socialis baj elhárítására, melynek nyomában gyakran minden fogalmat fölülmuló nyomor s a háztulajdonosok valószínűségi újkori hűbéruralma járnak, a nemzetgazdák már régóta minden irányban keresik az orvosszert.

Roscher egyedül úgy tartja azt elháríthatónak, ha a baj legszembetűnőbb tünete s jó részben oka: a vidéki népességnek a városba való tömeges túdulása megszűnik. Az ellenszert a tömeges bevándorlás már némileg saját maga nyújtja a lakbér drágítása által, mely egyfelől sok letelepülni vágyót elriaszt, másrészt pedig a házépítést a remélhető magas nyereség által nagy mértékben előmozdítja. Ismeretes azonban, hogy vállalatok jövedelmezősége mily gyakran szokott szédelgésre vezetni s hogy különösen az utolsó válságok alkalmával mily jelentékeny veszteséget szenvedtek sokan a túlságos építkezési mánia következtében. Ez eszköz helyett azért sokkal tanácsosabb a városok túlnépesedését a fölvétel megnehezítése által meggátolni. Roscher szerint ez intézkedés nem állana ellentétben korunk legszebb vívmányai egyikével, a szabad költözködéssel, s nem jelentene visszatérést a középkori röghöz kötöttséghez, mert akkor egy község kötelekéből való elbocsátás volt megnehezítve, jelenleg pedig éppen az ellenkező mód látszik célhoz vezetőnek.

Más reformjavaslatok s megoldási módok sem hiá-

nyoznak e fontos ügyben s azon nagy érdeknél fogva, mely a nagy városok fejlődéséhez fűződik, talán nem lesz fölösleges itt néhányra röviden utalni.

A) Az első megoldási mód, mely eddig gyakorlatilag is legnagyobb mértékben talált méltatásra, a városi építkezés ellenőrzése egészségi tekintetben. Az alsó néposztály nyomorának enyhítésére kellő számú egészséges, csinos, bár egyszerű munkások építéséről volna szükséges gondoskodni. Ilyenmű megoldása által a kérdésnek, a bevándorlás a városokba nem hogy alább szállna, de fokoztatnék, az elhelyezendők száma a csekélyebb halandóság következtében is szaporodnék, mindazonáltal ez emberbaráti intézkedéseket a legnagyobb örömmel lehetne üdvözölni, ha ki lenne mutatható az út és mód, mely által a magán vállalkozás rábírható volna, ezen, az eddiginél sokkal kevésbé jövedelmező eljárásra az építkezés körül. Köztevékenység ily módon, egyedül a biztos veszteséggel járó vállalatok fölkarolásával szintén nehezen képzelhető, nem tekintve azon károkat, melyeket így a község az eddig munkások által lakott épületek tulajdonosainak okozna.

B) Hogy a ki valakinek a városba költözésére alkalmas ad, illetőleg azt előmozdítja, az új bevándorló lakásáról gondoskodni tartozzék. E módokat azonban, leszámítva egyéb hiányait, már csak azért is teljesen czélszerűtlen, mivel a lakással ellátottakat igen alávétne a lakás-adó önkényének s különösen gyári munkásokra nézve veszedelmes cottage-rendszernek vetné meg alapját.

C) Nem csak socialdemokraták s (fél)socialisták, mint például Wagner Adolf, hanem a szabad kereskedelmi iskola hívei közül is némelyek a városok túlnépesedését s az ebből folyó lakás-miseriákat egyedül a városi házak expropriálása által vélik elérhetőnek. A község feladata volna mindenkor gondoskodni a szükséges lakásokról, melyeket a bevándorlóknak vagy a birtokába jutott, eddig talán üresen állott házakban jelölhetne ki, vagy a mennyiben ezek egészségtelenek vagy elégtelenek volnának, — a szükséges lakóházak építését saját kezelés vagy hosszabb időre főbérletbe adás mellett eszközölhetné. E javaslat mellett szól a községi önállóság erősödése, azon esetre, ha a kisajátított házak nem az állam, hanem az illető város tulajdonába mennének által: ily fontos társadalmi intézménynek, állami ellenőrzés mellett a községek kezebe adása a

községi önkormányzat kifejlését minden esetre a legnagyobb mértékben előmozdítaná.

E fontos vitatárgy meritumába jelen rövid értekezés alkalmával nem bocsátkozhatván, a kereskedelem s ipar nemzetgazdaságának még néhány pontját kívánjuk csak kiemelni, melyek egyszersmind a tudomány vagy a közélet terén nagyobb fontossággal bírnak.

Ilyen mindenek előtt a kereskedelmi mérleg tana, mely több mint száz éve foglalkoztatja a nemzetgazdákat, és egyike azon kérdéseknek, melyek körül a különböző iskolák elvei legtöbbször jutottak ellenkezésbe.

Kedvező kereskedelmi mérleg elérése tudvalevőleg a merkantilisták nemzetgazdasági rendszerében egyike volt a legfontosabb törekvéseknek. Azonban már náluk is meg kell különböztetni a durvább fölfogást, mely nagy mennyiségű ércpénznek az országba hozását tartá minden másnál fontosabb nemzetgazdasági előnynek s Boteronak a modern fölfogáshoz oly közel álló nézetét, ki a kereskedelmi mérleg alaposabb megvizsgálásával annak nem annyira közvetlen, mint inkább közvetett hatásait veszi tekintetbe. Utóbbinál az árúk kivitele nem az ércpénznek az ország felé irányítása céljából bír fontossággal, hanem azért, mivel a nemzeti munkaerő s tőke minél teljesebb kihasználását teszi lehetővé; legkívánatosabbnak épen ezért oly árúk kivitelét tartja, melyek előállítására legtöbb (belföldi) munkást foglalkoztat.

Smith Ádám iskolája, mely a merkantilista rendszert az uralomban követte, ennek legfőbb tanaival együtt a kereskedelmi mérlegről szólót is elveté. Indokolásául ennek fölhozott különösen, hogy egy ország valamely másikkal szemben folytonosan kedvező kereskedelmi mérleggel nem is bírhat, miután az országba ily módon behozott pénz vagy más fizetési eszközök nagy mennyisége egyfelől az árúk pénzértékének emelkedését s végkövetkezmény gyanánt a kivitel csökkenését idézi elő, másfelől az elértéktelenedő pénztől való szabadulás vágya az árubehozattal nagy mértékben előmozdítja.

A merkantilista elveket követő kormányok terhes s mégis sikertelen intézkedései az ércpénz kivitelének akadályozására, a kereskedelmi mérleg pontos megállapításának rendkívüli nehézségei, valamint azon lábrakapott nézet, hogy a nemzetközi kereskedés az összeköttetésben álló felek mindkettejének

okvetlenül előnyére szolgál, sokban hozzájárultak e fölfogás általános érvényre emeléséhez. Ha azonban Baudrillart a kereskedelmi mérlegről szóló tant a tudomány által már meghaladott álláspontnak, Brunner pedig pusztán a merkantilisták bogarának mondja, ez ítéletek nagyon is elhamarkodottaknak bizonyultak, mert éppen Smith követőinek táborában találkoztak férfiak, kik a kereskedelmi mérlegnek fontosságát újból kiemelték. Nézetök szerint az ércpénz árú ugyan, de a legkönnyebben értékesíthető s ezért kétszeresen fontos árú.

Folytonos pénzbevétel, ha a pénz az országban benn is marad, a forgalom növekedésére mutat s ennyiben igen kedvező jel. A kereskedelmi mérlegben mutatkozó hiány hosszú időn keresztül nemzetközi eladósodás által egyenlíthető ki a nélkül, hogy az árúk pénzértékében rendkívüli változás állana be.

A két ellentétes irány között Roscher az utóbbi nézetet támogatja, különösen a nemzetközi eladósodás fontosságát emelvén ki.

Annak lehetőségét azonban, hogy egy országot valamely másik élelmi szerekkel és iparcikkekkel egyidejűleg elláthatná s ezzel annak termelését, teljesen keresztülvitt kereskedelmi szabadság mellett, minden téren fenyegethetné, — például Éjszak-Amerika Németországot, — Roscher határozottan tagadja.

Véleménye támogatására a szabad kereskedelmi iskola által gyakran használt példát hozza föl, mely szerint, ha valamely nép egyik iparágban száz, másikban ötven egységgel productívabban termel a másíknál, akkor productív ereje korlátoltságánál fogva kénytelen a jutalmazóbb termelési ág nál maradni s a kevésbbé jutalmazó termelést a másik népnek átengedni.

Nézetünk szerint e példa csak akkor volna találó, ha a termelés tekintetében kedvezőbb viszonyok közt levő nemzet productív ereje csakugyan oly annyira korlátolt, hogy csakis bizonyos mennyiségű javakat állíthat elő, mely állapot a technika mai előhaladottsága s czélszerűbb munkaeszközök oly gyakori föltalálása mellett minden esetre csak ideig-óráig maradhatna fönn. De még e föltétel elfogadása esetén is kétségtelen, hogy az egyik ország kedvezőbb általános viszonyai daczára is mindkét területen lesznek helyek, hol a Thünen

által kimutatott ismeretes törvények szerint egyik termelési ág üzése hasznosabb, mint a másiké.

Ennél fogva mindkét országban mindkét termelési ág fönn fog állani, a kedvezőtlenebb helyzetű nép összes termelése sem lesz fenyegetve, de a kedvezőbb helyzetben lévőt, ha előnyei a szállítási költség okozta kiadásoknál nagyobbak, mi sem fogja akadályozni, hogy mindkét termelési ágban nagyobb mennyiségű árút helyezzen el saját kereskedelmi mérlege előnyére.

Hasonlíthatatlanul nagyobb gyakorlati fontossággal bír a kereskedelmi mérleg tanánál, a közlekedési vonalak, különösen a vasútak magán kézben hagyása vagy államosítása körül forgó nagy vita.

Roscher a közlekedési útról is történeti szempontból értekezik, mely tárgyalási mód a kérdés lényegét sokkal élénkebb világításba helyezi.

Alacsony kulturállapotban az egész közlekedési ügy a közületek hatáskörébe tartozott. Magán tevékenység e téren sem okadatolt, sem jutalmazó nem vala, csakis az újabb fejlemények, különösen a vasútak következtében lett azzá.

Roscher magán vállalatoknak állami kezelés fölött, mint minden más téren, úgy a közlekedési ügy terén is csak az esetben ad elsőséget, ha a vállalat elég kicsiny, hogy a vállalkozó maga áttekinthesse s kezelésére befolyhasson.

Ha ellenben a vállalkozó bármely okból hivatalnokra kénytelen bízni a vezetést, nem láthatni át, miért volna magánember vagy részvénytársaság hivatalnoka szabadabb, érdekeltebb, s miért bírna nagyobb felelősségérzettel, mint az állami vagy községi tisztviselő. A nagyobb jövedelmezőség, melyet némelyek a magánvasútnak tulajdonítanak, mit sem bizonyít az állami vasútak ellen, mert magánosok soha sem építettek oly vonalat, melynél haszonra nem volt kilátásuk, míg az állam gyakran hadi, forgalomfejlesztési vagy más célból is kénytelen egyelőre pénzbeli veszteséggel járó vállalatokba fektetni tőkéit. Egyéb magán vállalatokhoz hasonlítva, hátrányuk még a magán vaspályáknak, hogy hiányzik nálok a magán tevékenység leghatályosabb fejlesztője, a szabad verseny. Közlekedési eszközöknel, ha a vállalat nincs teljes működésben, hanem csak félerővel dolgozik, rendkívül sok idő és még több erő megy veszendőbe, versenyző útvonalak már ez

oknál fogva is csak nagy ritkán s akkor mindkét vállalat veszteségére állhatnak fönn, midőn is az ily czéltalan verseny rendesen fusióra s egyedárúságra vezet.

Vaspályákat magán kézben hagyni tehát a monopolisálás könnyűsége miatt csak nagyon helyes közgazdasági politika mellett volna lehetséges, mely az államot az egyedárúság megakadályozására képesítené. Állami kamatbiztosítástól ez eredményt várni nem lehet, mivel sem a díjtételek méltányos megszabására, sem a kezeles helyessége s olcsóságára nézve nem nyújt elegendő biztosítékot.

A leglényegesebb körülmény azonban, mely e kérdés tárgyalásánál soha sem volna szem elöl tévesztendő, az, hogy a vasútak államosítása az állam központosító erejét oly mértékben növeli, mint kevés más eszköz. A hol tehát a hatalom központosítása nemzeti érdek, ott a vasútak államosítása erre legkényelmesebb eszközül kínálkozik, ellenben a hol a központosítás már úgy is nagy, ott ugyan azon eljárás az önkormányzatra nézve veszélyes lévén, a vaspályák inkább magánkézben hagyandók.

A valóságban azonban a tények eme követelményekkel gyakran homlokegyenest ellenkeznek. Az erős központi kormány, például Franciaországban a vasútakat is könnyű szerrel magához ragadta, míg a decentralisált Ausztria 1854-ben már állami kézben lévő vonalait is eladni volt kénytelen.

A kereskedelem nemzetgazdaságában tárgyalja még Roscher a valutakérdést is, mely az egyszerű vagy kettős ércz-pénzvaluta körül folyó nagy vitánál fogva, most napi érdekű, de ezt nem tekintve is, hazánkra, mint papírvalutával bíró országra kétszeres fontossággal bír.

Roscher a kérdést igen bőven s részletesen tárgyalja, azonban érveléseinek sem kiinduló pontja, sem eredményei egyáltalában nem kielégítők. Különösen a papírpénzt illetőleg még mindig azon túlhaladott álláspontot képviseli, mely a hibás nyelvszokásra támaszkodva papír s érczpenz közt jó formán nem talál egyéb különbséget az anyagnál, melyből készültek, és a mely fölfogás még következetlen is annyiban, hogy míg a bankjegyeket papírpénzül tekinti, egyéb az érczpenz használatát pótló papírértéket, például váltókat, chekeket, zálogleveleket, kötvényeket stb. ide nem sorol. Azon érve fölosztás támogatására, hogy az állampapírnál s a bankjegy-nél

egyedüli czél a forgalom élénkítése, míg a többenél fő czél valamely gazdasági viszonyoknak okirattal való biztosítása, valamint, hogy előbbieket ritkán, utóbbiak majdnem mindig kamatot hoznak, a szigorú tudományos bírálatot ki nem állja.

Egyedül jogosult fölfogás e tekintetben az, melyet a nemzetgazdák közül legelőbb Wagner A. fejtett ki; *) jelesen azon nézet, miszerint papírpénznek mind azon tulajdonságokkal kell bírnia, melyek a pénz fogalmával elválaszthatatlanul egybekapcsolva vannak, tehát csak az nevezhető papírpénznek, a mi csereeszköz értékmérő s fizetési eszköz — valuta. Jellemző tulajdonságai tehát a kényszerforgalom s más pénznemre való beválthatatlanság. A bankjegy, mely e tulajdonságokkal nem bír, éppen azért nem pénz, hanem csak pénzpótló szer, mely egyéb ily forgalmi eszközöktől, például váltó, esedékes szelvény, chek stb.-től csak formailag különbözik. A papírpénz s bankjegy fogalmi megkülönböztetésének hiánya következtében Roscher banktheoriája sem tökéletes, mindazon által fejtegetésében e téren számos helyes és figyelemre méltó nézettel találkozunk.

Így a bankjegyek födözetére vonatkozólag elveti az egykor oly annyira népszerű harmadrész födözet elvét, szint úgy nagy részben a Peel-actában érvényre emelkedett banktheoriát, mely különösen válságok esetén akadályozza a bankot a szorongatott kereskedők s iparosok hathatós segítésében. Valóban szabad s művelt népekhez egyedül illőnek a Tooke által megalapított «banking principle»-t tartja, mely «a pénzpiac megfigyelése» s «a forgalom emelése» helyett saját körére szorítkozva, jó váltóknak lehető legméltányosabb kamatláb mellett discontirozása által törekszik a válságokat úgy megelőzni, mint különösen enyhíteni.

Az állam viszonyára vonatkozólag a bankokhoz, úgy a teljesen szabad bankjegy kibocsátást elveti Roscher, mint a saját állami kezelés eszméjét is, melynek ellenében még a szabadalmazott, egyedárúskodási joggal fölrüházott nagy magánbankokat is előnyben részesíti. Legkívánatosabbnak azonban az engedély-adás rendszerét tartja és pedig lehetőleg szabad-

*) Bluntschli: *Staatwörterbuch* VII. kötetében. Jogászok közül Thöl: *Handelsrecht*: Oly papír, melyet az, kinek pénzkövetelése van, visszautasíthat (például bankjegy), nem papírpénz.

elvűen gyakorolva, hogy az így létesült számos kis bank egyrészt az ország egyes vidékein a forgalmat emelje, másrészt pedig a bankkal összeköttetésben állók könnyebb gazdasági ellenőrzése, valamint az egyes bankoknak egymás fölött gyakorolt kölcsönös fölvigázata úgy a könnyelmű kölcsönzéseket, mint a szédelő vállalkozást hatályosan akadályozza.

Sok kis banknak egy nagy központi bank fölött még azon előnyét is kiemeli, hogy a pénzzavarban levő kormányok kölcsönköveteléseinek könnyebben ellenállhatnak, míg nagy központi bank azoknak csaknem föltétlenül engedni kénytelen. Az egységes bankrendszert, az ország különböző részein elhelyezett fióktintézetekkel csak az esetben tartja kívánatosnak, ha az állami egység erősítésére szükségesnek mutatkoznék. Így például Ausztria-Magyarországban, hol külön magyar bank föllitása esetén szerinte a vámegység sem volna tartható.

Az ércpénz- valuta kérdésének tárgyalásánál Roscher az ellentétes nézeteket ismerteti, a nélkül, hogy a monometallisták s bimetallisták tusájában határozott pártállást foglalna el. Azért is elégnék tartjuk megemlíteni, hogy egészben inkább a monometallisták álláspontja felé hajlik, nevezetesen az ezüst értékesülésére a több európai állam által életbe léptetett aranyvalutának döntő befolyást nem tulajdonít. Az arany s ezüst értékének egymáshoz való viszonyát csak az esetben hiszi állandósíthatni, ha e terv keresztülviteléhez az egész művelt világ hozzájárulna.

Áttérve a műnek az iparról szóló részére, itt is csak a legfontosabb eldöntetlen vitás kérdésekről fogjuk Roscher véleményét ismertetni.

A gyári és kézműipar küzdelmét, mely az egész értelmes s eddig anyagilag is kedvező helyzetben levő kézműves osztályt újabb időben a legkomolyabban fenyegeti, meglehetősen reménytelen fölfogással szemléli szerzőnk. A gyáros műveltebb, a tudomány vívmányait s az újabb tapasztalatokat előbb alkalmazza, a piacz conjecturáiról előbb van módjában tudomást szerezni. Gyárában a munkamegosztás előnyei sokkal nagyobb mértékben vannak fölhasználva; tőke és munka épen e körülmény következtében sokkal gyümölcsözőbbek; a melléktermékek s a hulladék szintén előnyösebben értékesíthetők gyári termelés mellett. Minél nagyobb a gyár, annál fokozottabb mértékben rendelkezik ez előnyökkel, egy bizonyos pontig,

melyet azonban minden technikai javítás, minden czélszerűbb berendezés távolabbra tolnak. Ily körülmények közt a kézműipar s a gyárak versenyében mindig utóbbiak részén van a diadal s növekvő kulturával a kézmű mindinkább tért veszít. Legháládatosabb talaja s némileg biztosított jövője azon kézműveknek van, melyeknél az egyéni ízlés kielégítése a változó divathoz való alkalmazkodás nagyobb mértékben tekintetbe veendő. A nemzeti fejlődéssel járó eme káros következmények ellenében azonban tartósan csak is a kis-iparosok társulása, kapcsolatban minél gondosabb ipari szakoktatással, lehet az egyedüli eszköz, mely által a kézműiparos-osztály jelen állapotban való föntartása, vagy a szükséges átmenet megkönnyítése remélhető.

Úgy a napi politikában, mint a tudományban egyike a leggyakrabban vitatott kérdéseknek a szabad kereskedelem egyedüli jogosultsága vagy a hazai termelés védvámok által való pártolásának szüksége körül folyik napjainkban. Az engesztelhetetlen szabad kereskedők s a minden áron védvámot kívánók gyakran meddő vitájától kellemesen elütök azon nézetek, melyeket Roscher az állami iparpártolásról szóló fejezetben, a viszonylagosság elvét itt is föntartva, kifejt.

Még igen fejletlen népek számára, hogy a magasabb kultúra haladásaival s előnyeivel megismerkedhessenek, legjobb eszköz a teljes kereskedelmi szabadság. A további haladást, saját ipar létesítését a tőkélynek már magas fokán álló külföldi ipar versenye természetesen végtelenül nehezítheti. Még egyenlő természeti viszonyok mellett is előre látható volna e két ipar versengésének a reményteljes ifjú s az athleta küzdelmének kimeneteléhez hasonló eredménye, hát még akkor, ha a magasabb fejlődési fokon álló nemzet egyszersmind kedvezőbb természeti helyzetnek örvend. Ily körülmények közt lehetséges volna, hogy egy ország valamely más korábban fejlődöttel szemben folyvást a «vidék» szerepére maradna kárhoztatva, az ipart, városi életet s magasabb kulturát csaknem kizáróan a másik számára lévén kénytelen átengedni.

«Mind ez ellen» úgy mond Roscher «védelmet nyújthatna a bölcsen kezelt vámrendszer, a melyre fordított ideiglenes áldozatok igazoltak ott, hol az ipari termelés tényezői közül némelyek kétség kívül föltalálhatók, de parlagon maradnak, mivel a többiek, pusztán a nép posterioritása miatt fejlőd-

désnek nem indulhatnak.» Az «üvegházi növény»-féle gúny-
szók ne akadályozzák a nemzet javára szükséges ez intézkedést,
melynek azonban mindig csakis mint a szabad kereskedéshez
való átmenetnek van jogosultsága. Szabad kereskedés, mint
cél felé törekedni az egyelőre védvámra szoruló nemzetek se
szűnjenek meg soha.

Az iparvédelem nevelő hatásának e pártatlan és minden
tekintetben megszívelendő tárgyalása mellett a jelenkori ipar-
szervezetről szóló fejtegetések közül még különösen a fogyasztá-
si válságokat tárgyaló fejezet tarthat általános érdekre számot.

E súlyos társadalmi betegség tárgyalása majdnem az
egyedüli rész, melyben Roscher a századunkban mindinkább
nagyobb fontosságú socialis kérdés tárgyalásába is belebocsát-
kozik. A fogyasztási válságokat s a velök járó kiszámíthatatlan
rázkódtatásait a nemzetek gazdasági életének, a magasabb
kultúra szükségszerű, végleg el nem hárítható kísérői gyanánt
tekinti. Akadályozásukra a statisztikának minél megbízhatóbbá
tételét, enyhítésére a szorongatottaknak, az állam vagy bankok
szövetkezete által kölcsönök nyújtását s legvégső esetben rövid
időre moratorium kimondását ajánlja. Hogy ily eszközökkel a
socialis kérdés megoldásához közelebb vihető, vagy csak a
fogyasztási válságok is megszüntethetők lennének valaha, abban
alig fog bízni valaki. Általában azon könnyűség, melylyel
Roscher a nemzetgazdaság e nagy problémájával bánik, egyik
fő hibája művének, kiváltképen jelen résznek, melyben e,
korunkban első sorban ipari kérdésnek gyakorlati oldaláról
való megvilágítása annyira kívánatos volna.

Mindazonáltal, habár a mű gyakorlati hatásában kétség-
telenül sokat veszít is az által, hogy az égető napi kérdéseket
eléggé figyelemre nem méltatja s azokkal szemben állást nem
foglal, — e hiányért sok egyéb jelessége bő kárpótlást nyújt.

Elfogulatlan, mindent méltányolni tudó tárgyalási módja,
élvezetes előadása az ellentétes nézetten levő előtt is kellemes
olvasmánynyá teszik, gazdag történeti ismerettel irt fejtege-
tései, kiváltképen pedig a bámulatos szorgalommal összegyűj-
tött, nemzetgazdasági szempontból figyelemre méltó tények
nagy érdeke mindenesetre kiváló helyet biztosítanak számára
a nemzetgazdaság irodalmában.

ECSERI LAJOS.

A SPIRITUALISMUS TERMÉSZETTUDOMÁNYI ALAPON.

Első közlemény.

Az az először Cabanistól mondott tétel, melyet a német materialisták többféleképen ismétettek, hogy «a gondolat nem egyéb, mint az agy váladéka, a hogy váladéka például az epe a májnak», korunk fölületes közvéleményébe meglehetősen beleélte magát. Az ilyen egyszerű megoldásnak nagy becsét kölcsönöz az, hogy hamar készen vagyunk vele. Nem kénytelen az ember sokáig szüneteltetni munkáját vagy élvezetét. S mai napság e két ösztön valamelyikétől hajtva, lőt-fut mindenki: dolgozni vagy élvezni a kidőlésig! Aztán nemcsak természetesen, de tudományosan is hangzik az a mondás. Tehát természettudományosan. S van-e máshol igazság?

Annál meglepőbb jelenség, hogy a polgárisúlt emberiség e szemmel látható realismusa mellett a titkos szellemi erők létében és hatalmában való hit nem hogy kiveszett volna, de sőt terjedőben van. A vallási közöny íjesztő mértékben harapózik a nép legalsó rétegéig: Istenével, papjával keveset törődik a pór; de a kísértetes meséket még mindig nem tartja valótlannak s álmaiban bízva, ha százszor csalódott is, újra tesz a kis lutrira, a cigányasszony kártya-jövedőlését készpénznek veszi s a kuruzslókhhoz több bizodalma van, mint a diplomás orvosokhoz. Hagyján, hiszen a kik legtöbb igényt tartanak a fölvilágosúltságra, a magasabb osztályúak közül is hányan találnak kielégítést a mysteriumokban! Nagyvilági hölgyek, férfiak, kik az emberek vallási, erkölcsi

előítéletein fölülelmedetteknek érzik magokat, kiket az életteltség vagy életuntság érzéketlenné tett minden iránt, a mi másokat lelkesít, meghat vagy csak nyugtalanít, egész odaadással hisznek a lélekidézés lehetőségében, kételkedés nélkül hallgatóznak a kopogó szellemekre, szent borzadálylyal lesik az «aszaltáncz» mozdulatait és átengedik magokat a bővülés hocus-pocusainak. Mesmerismus, mesterséges somnambulismus — sokszor nevetségessé téve, gyanúsítva s üldözve, újra meg újra divatba jönnek. A Hansen-fele magnetiseurök, ha meg nem tudják is győzni, legalább kíváncsivá teszik még a rendőrseget is. Az amerikai «mediumok» csodái zavarba hozzák a német egyetemek bölcse professorait. Ulrici a gondviselés működésének látja a spiritismus jelenségeit, melyek meg fogják győzni a hitetlen kort a szellem és Isten lételeéről s provocálja kollégáit, hogy indokolják tamaskodásukat. Wundt, a híres physiolog, nyilatkozik is, de keveset szól a dolog érdeméhez; inkább azt hangsúlyozza, hogy az egyetemi tanároknak jobb kutatásra, vizsgálódásra s rendszeres tanulmányozásra vezetni az ifjakat, mint babonás litre.*)

Vajon csak egyszerű visszahatás ez az élet materialismusa ellen, egy másik véglet, hogy az emberi műveltség egyoldalú fejlődési iránya ellensúlyozva legyen? talán csak az emberi érzelem demonstratiója az elbizott értelem zsarnokoskodása ellen — mint történt sokszor, midőn a hideg tudomány, a lelketlen betű sértő világosságától elfordulva, a mysticismus fényhomályát kereste a szem s a szegény valóságért a képzelem gazdag világában nyert magának kárpótlást? Avagy talán a realistikus világnézet csakugyan tehetetlennek bizonyította magát az emberi lét nagy problémáinak megoldásában, a lelki élet, a gondolat, az érzelem és akarat nem magyarázható ki az agyrostok mozgásából, s a kik a szellem létét vitatják, sőt az anyagot is spiritualizálják, azok csak egy indokolatlan dogmatismus ellenében követelik vissza az ész jogait?

A materialismus és spiritualismus vitája eredetien egy pszichologiai kérdés körül forog. Arról van szó: az ember

*) *Der Spiritismus. Eine sogenannte wissenschaftliche Frage.* Offener Brief an Herrn Professor Dr. Hermann Ulrici in Halle. — Von W. Wundt, Professor in Leipzig 1879.

csupán test-e vagy lélek, merő anyag-e vagy tisztán szellem, s az első esetben micsoda modificatiója a lélek a testnek, a másodikban a test a léleknek? A dualismusban, mely szerint megvolna a test is, a lélek is, úgy látszik, nem tud az emberi okoskodás megnyugodni, legyen bár egy Kant, ki megmagyarázza, hogy a test és lélek csak gondolatbeli elvonások, hogy itt csak a külső és belső észrevételek viszonyáról, a képzetek két különböző soráról vagy rendéről van szó.

A természeti tudományok újabbkori, kivált a jelen században tett óriási haladása látszóan a materialistikus fölfogásnak kedvezett. A pszehológiáról már azt jövendölgették, hogy maholnap a tiszteletre méltó ócskaságok lomtárába kerül; oda, hol az alchimia, az astrologia, az életelixirnek, a bölcsesség kövének mestersége nyugosznak. Szerenesesen meg is kezdték azt physiologiává, sőt physikává s némileg matematikává átalakítani. De a spiritualismusnak mindig akadtak védelmezői. Németországban a nagy idealistikus bölcséleti rendszerek leszereplésével a spiritualismus fő támaszát vesztette el. De azért Moleschott, Vogt, Büchner materialistikai bölcséletének ellensúlyozására ott voltak az ifjú Fichte, Lotze, Fortlage, még határozottabb spiritualistikai, illetőleg mystikus iránynyal George, Schultze-Schulzenstein, Fechner, Ulrici, Perty. Ez utóbbi egész könyvet írt össze *) az emberi természet mystikus jelenségeiről. Beszél a világtestek szellemeről s a geodämonról, melyeket az egytetemes szellemtől megkülönböztet. Következtetései e három pontban vonhatók össze: a) Vannak erők s ezek által eszközölt részben érzéki- leg is fölfogható (magicus) tünemények, melyek nem az eddig ismert természeti és lélektani törvényekhez, hanem egy felsőbb rendhez alkalmazzák magokat. b) Számos oly tünemény, melyet régebben természet fölötti lényeknek, isteneknek, angyaloknak, ördögöknek tulajdonítottak, emberek által jön létre, kik bűvös erővel vannak fölruházva, mely erő azonban csak egyes lényeknél s azoknál is csak bizonyos körülmények közt tehet hatást. c) Ily hatásnál az emberi szellemnek része van az isteniben.

Ugyancsak Pertynél olvasható, hogy 1856-ban az ameri-

*) *Die mystischen Erscheinungen der menschlichen Natur* v. Max Perty. Leipzig und Heidelberg, 1861.

kai spiritisták (a szellemidézésben hívők) száma meghaladta a harmadfél milliót. Magában Philadelphiában 300 magnetikus kör működött s a médiumok száma az Egyesült-Államokban többre ment 30,000-nél. Újabb adatok a spiritisták számát ez idő szerint tíz millióra tették, melyből nyolcz millió esik Amerikára, másfél millió Angolországra s fél millió a többi európai országokra. A spiritismust tárgyazó könyvek és röpíratok száma 1856-ig fölül volt 2000-en; folyóírat pedig csak azon évben húsz jelent meg.

Ne téveszszük össze a spiritismust a spiritualismussal, habár e kettő közt van bizonyos rokonság. A spiritista azt tartja, hogy az egyéni lélek fönmarad a test fölöslása után s e lelkek fön tartják az összeköttetést velünk s bizonyos physikai actusok által megjeleníthetők, megkérdezhetők. A spiritualista a szellemiség elvét vallja; az egyéni lélek sorsára vonatkozólag még most legföljebb csak hypothesis-t tart lehetőnek s erre és más szokatlan lelki tüneményekre nézve megoldást a további vizsgálódástól vár. Amaz tehát inkább hit, emez tudás. A spiritualista csak egyről van meggyőződve, arról, hogy a lélek legalább is annyi bizonyossággal létezik, mint a test s ennek léte, gondolhatósága is csak amaz által van; meddig terjednek aztán a lélek erői, mennyiben függenek össze az érzékiséggel, milyen törvények szerint működnek, — erre felelni a jövő psychologiája van hivatva.

Egészen tartózkodó állást foglal el a spiritismus irányában s tisztán a lélektannak mint tudománynak előmozdítására szövetkezett a Londonban (II. Chandos street, Cavendish square) székelő *Nagybritanniai psychologiai társaság* (Psychological Society of Great-Britain). E társaság föladatává tette a lelki életre vonatkozó adatok összegyűjtését, megvitatását, földolgoztatását. Fölhívást intézett a nagy közönséghez, hogy értesítsék egyebek közt az emberi, állati vagy növényi tulajdonságok feltünőbb öröklési (of Heredity) eseteiről, valamint az oly lelki tüneményekről, melyek a jóslási képesség jeleit mutatják, általában minden tényről és tünetről, mely az érzék fölötti észrevételt illusztrálja, minők a somnambulismusnál s más abnormis lelki állapotokban szoktak előfordulni. A tudósítók fölkéretnek, hogy csak oly tényeket és tüneményeket közöljenek, melyeknek magok szemtanúi voltak vagy a melyeket megbízható tanúktól hallottak, avagy elismert

tekintélyű régi vagy újkori író könyvében találtak s hitelesség kedvéért írják alá nevöket s tartózkodási helyöket, mi azonban, ha úgy akarják, az adatok fölhasználásánál nem fog nyilvánosságra hozatni.

E társaság jelenlegi elnöke Cox W. Eduárd ügyvéd, több nevezetes jogtudományi mű szerzője, ki a mellett a természettudományokban és böleseletben tovább vitte a dilettanszágnál. Az *ember mechanismusa* című könyvének első kötete 1876-ban jelent meg s a sajtó részéről nagy elismeréssel fogadtatott. *) Cox ebben a spiritualismus, vagy mint ő szívesebben nevezi, a psychismus hívének mutatja magát. A spiritualismus minden esetre kitünő ügyvédre talált benne, ki az ellenfél érveinek kiforgatásában a furfangos leleményességnek fogásaitól sem tartózkodik ugyan, de bizalmat ébreszt bennünk a védelme alá vett ügy iránti komoly és elég józan érdeklődésével. Munkájával kissé körülményesebben megismerkedni azért sem lesz hitem szerint az olvasóra érdektelen, mert elkezdve az alvás és álom figyelmet érdemlő jelenségein, tárgyalva, vitatva vannak itt a legkülönösebb, a csodás határával érintkező rejtélyes szellemi tünemények is, s azok közt a természetes és mesterséges somnambulismus.

I.

Nem rossz ötlet volt Coxtól a *Jul. Offr. de la Mettrie* hűres materialistikai művének címét (*l'homme machine*) egy kis változtatással elkölesönözni. Az «emberi gép»-ről ma nagyobb bizodalommal és kíváncsisággal olvasnak az emberek, mint az isteni vagy világszellem «epiphaniájá»-ról. S e cím Coxnál nem is egészen ironia. Egész komolysággal írja le művének első kötetében az emberi gépet, másodikban e gép működését, hol természetesen már a «gépész» lép előtérbe. Kevés oly állítása van a mai anthropológiának, melyet Cox el nem fogad, néha meg is sokaljuk a mennyit a materialistáknak enged; de teszi ezt azon biztos meggyőződésben,

*) *The Mechanism of man, an answer to the question, what am I.* by Edw. W. Cox vol. I. II. London 1876—1879.

hogy mindamellet el fogja ismertetni a lélek meglétét s a szellem lényegességét az emberben.

Cox egész tudatossággal a természettudományok álláspontjára helyezkedik. Jobban mondva, tisztában van azzal, hogy a positiv tudományok tételei közül igen sok nyugszik ingatag alapon, a tudomány szóvivői közt sok az ellenmondás, az elfogadott módszer nyomain haladva, kalandosnál kalandosabb hypothesisok szédelgésére nyílik alkalom, s csak a már forgalomba jött hypothesisokat kell ügyesen csoportosítania annak kimutatására, hogy ha a természettudomány a materialismussal továbbra is föntartja a közösséget, a «Soll és Haben» könyvét hamisnak lehet nyilvánítani.

Cox vizsgálódásainak kijelentett célja kimutatni, lehet-e s a tudományos igazság mekkora bizonyosságával lehet állítani, hogy az emberben az ő anyagi (azaz molecularis) alkattan kívül egyéb valami is letezik, mi által az ő testi szerkezete ellenőrizve és vezetve van, mi nemcsak föltétele vagy eredménye e szerkezetnek, de egy külön lény. Ily nagyjelentőségű kérdésben nem szabad többé beérni a tekintélyi erősségekkel: a tudomány ellenvetéseire tudmánynyal kell felelni, gondosan összegyűjteni a tényeket és tüneményeket, melyekből tudományosan föllállítható az, a mit a természettudósok tagadnak, tudniillik egy eszes lény megléte az emberben. Ha tudomány akar lenni, a psychologia sem követhet ezentül más útát, mint a Baco által megjelölt inductiv kísérleti eljárást. Annak okát, hogy más tudományok folyvást haladnak, míg a psychologia két ezer év óta egy állapotban van, nem a földolgozandó anyag hiányában, de a tanulmányozás téves módszerében találja. A helyett, hogy csupán saját lelkében szemlélődnék az ember, vizsgálnia kellene a mások lelkét, az értelmi s kedélyi jelenségek különböző phasisaiban.

A tények, melyekből ki kell indulni, tapasztalati tények: a működő emberi gép tüneményei, történjek e működés szabályosan vagy szabálytalanul, egészséges vagy egészségtelen embernél. A psychogra épen úgy, mint az orvosra nézve a szervezet működése még tanulságosabb, ha az meg van zavarodva. Ily megfigyelésre méltó lelki jelenségek lesznek: az alvás, álom, eszelősség, káprázat, öntudatlan agyműködés, önkívület, delirium, természetes és mesterséges somnambulismus s a psychicus erő.

Előbb azonban a saját anthropológiáját alapítja meg s erre ügyesen válogatja össze s használja föl, a mit a legújabb kutatások a természet és ember megismerésére bizonyos, kétséges vagy lehető gyanánt fölszínre hoztak s maga sem farkodik a hypothesisok szaporításában.

Cox mint jogász is megbotránkozik azon könnyelműség és makaesség fölött, melylyel a tudomány emberei használni szokták az ilyen kifejezéseket: «az egyszerűen lehetetlen!» «az képtelenség!» Ostobaságnak, csalásnak tartanak mindent, a mi előttök megfoghatatlan, a mi az ő tudományos nézeteikkel vagy inkább hitökkel meg nem egyeztethető. Mintha az ő bölcseségök elől mi sem volna már elrejtve! Ez arrogans türelmetlenség annál nevetségesebb, mert a tudomány szabadságának korában és «szabadelvű» képviselői által gyakoroltatik. Így mondták volna hajdan s így mondaná ma is az iskolázatlan ember: «az nem lehet igaz!» ha beszélnek előtte, hogy egy patkó alakú vas, a nélkül, hogy érintkezésbe hozatnék, magához vonja a tüket s a delejtű magától visszafordul ejszak felé. Cox szerint nem lehet tudományos eljárásnak nevezni, midőn egy tény valósága attól függesztetik föl, vajjon egyezik-e az a közhihetőséggel. A tény mindig tény marad, akár hiszik, akár nem. Visszautasítja tehát némely tudós indokolatlan tagadását bizonyos lelki jelenségek valóságára nézve. A tudomány igaz barátja, mielőtt elfogadna vagy tagadna valamit, közleni igyekszik aényt, személyes meggyőződést szerez s ha az nem lehet, meghallgatja a tanúkat, tekintetbe veszi azok egyéniségét, jóhiszeműségét s a körülményeket, s mert egy embert minden becsületessége mellett is félre vezethetnek érzékei és képzelődése, inkább ad hitelt annak, a mi többször s többek jelenlétében történik.

Első föladat az anyag és szellem közti ellentétet kevesíteni. Erre eszközül szolgál az anyag-fogalom határozatlansága. Közönségesen anyag alatt a külvilág azon részét értik, mely szerkezeténél fogva érzékeinknek észrevehető. A teremtés összes többi része, mely érzékeinknek hozzájárulhatatlan, nem anyag. Pedig hogy ilyen érzékelhetetlen létezik, azt érzékelhető manifestációjokból tudjuk. Érzékeink csak a tömeceféle szerkezetet tudják fölfogni, az atom- vagy egyéb-félet nem. Föltéve, hogy atomokból van szerkesztve egy lény, az ráuk nézve absolute észrevehetetlen. Hogy ily fino-

mabb szerkezetű anyag létezik, mely a sajátképeni anyag tömecksközi hézagain észrevétlenül terjed: azt az olvadás, bomlás tüneményei bizonyítják. Úgy de egy elfogadott hypothesis szerint minden tömeccs parányok összetétele, a parányok pedig észrevehetetlenek; következőleg sem az atom, sem a belőlök keletkezett molecula nem anyag. Tényleg tehát a nem-anyag az, mely erők által összetartva, a mi anyagunkat teszi; az erő megszűnésével vagy változásával az anyagból nem-anyag s a nem-anyagból anyag lesz. Ha már a nem-anyagot szellemnek nevezzük, akkor mondhatjuk, hogy az anyag tömeceinek atomokra bomlása által szellemmé, viszont a szellem atomjainak moleculává tömörülése által anyaggá lesz. A tömörülés persze csak viszonyos, mert abszolút soliditás, a mint erről egy jó mikroszkop segédelmével mindenki meggyőződhetik, nincs. — E szerint a lehetőség nincs kizárva, mely szerint anyag és nem-anyag tényleg azonosak s épen nem képtelenség, hogy az, a mi nem anyag, szerkezetére és minőségére végtelenül különböző lehet, s így lehetnek, sőt kétségtelenül vannak is intelligens lények, melyeket, mint tőlünk különböző szerkezettel bírókat, érzékeinkkel nem tudunk fölfogni.

Kissé nagy léptekkel haladt ez okoskodás. De egy fölperes ügyvédtől nem vehetjük rossz néven, ha az alperes ügyvédnek tökéletlen definitióját, a helyett hogy próbálná kijavítani, elfogadja s argumentumokat csinál belőle a maga ügyének javára. Most már nem lát Cox semmi akadályt, mely visszatartsa őt, hogy a természettudósok által elismert erők — a gravitatio, a magnetismus, az electricitas, fény — mellé oda ne sorozza az életerőt, idegerőt és psychicus erőt. A fény erői mivoltát közelebb Mr. Crookes mutatta ki s Cox a hypothesisek nagymestere mindjárt föl is használja, valószínűnek mondván, hogy minden erőnek ez az első forrása, ez az universon mozgató ereje. Az életerő és idegerő lehető azonoságát megengedi. Psychicus erő alatt azon erőt érti, mely a tudatos én-ből indul ki s annak szolgálatára mozgásba hozza a testi gépezetet.

Az emberi gép részleges leírását általános reflexiók előzik meg az ember származásáról, növekedéséről, egészségéről, betegségéről és haláláról. Bírálata alá fogja Cox a szerves lények előállítására vonatkozó themákat. Elveti azon elméletet,

mely szerint a szerves csírához az egyik fel (szülő) csak élte-
tően vagy táplálóan járul; ellenkezőleg az új élet előhozá-
sára két lény összehatása kívántatik. Két lehetőség közt kell
itt választanunk: vagy minden életcsíráat homogénnek venni,
mely el volna terjedve mindenfelé s a táplálék útján jutna az
állati testbe, vagy nem tekinteni a csíráat külön egyednek,
sem új teremtménynek, hanem a szülék idegszervezetéből
fakadó sarjnak — mint a fa rügyét — az egyedi élet merő
folytatásának, mely mint annak fac-simileje, tőle különváltan
is megtartja letelét. Cox előtt ez utóbbi a valószínű. Ha a
csíra csak egyik születtől származnék, például az atyától, az
új egyednek mindig az atyjához kellene hasonlítani. Cox
hypothesisé szerint kettős csíra köttetik össze az új egyedben.
E fölvétel igazolását látja ő az állati, főleg az emberi test
symmetrikai kettősségében; a mennyiben csont-, izom-,
idegrendszer határozottan páros a testben, csupán a tengéleti
szervek közösek. E fölvételben igen sok, eddig megoldhatatlan
kérdés leli magyarázatát: így a gyermeknek most az apához,
majd az anyához való nagyobb hasonlósága, a csírák viszonyos
erőteljességének megfelelően, az apai és anyai testi-
lelki sajátságok vegyes öröksége, a családi jelleg elmosódása,
majd ismét fölülkerekedése, az unokák meglepő hasonlósága
a nagyszülék valamelyikéhez vagy a szépapához, dédanyá-
hoz; a fölvétel nem zárja ki, sőt kulcsot szolgáltat a koreso-
sulás (hybridismus) talányához s megengedvén a táplálék,
égelj, foglalkozás, erkölcsök stb. körülmények folyvást alakító
befolyását az egyedekre, azt is érthetővé teszi, miért szár-
maznak különböző időben ugyanazon szülektől sok tekintet-
ben különböző egyedek s miért uralkodnak egyik gyermeknél
túnyomóan az apai, másiknál az anyai sajátságok, s absolute
miért nem lehet a gyermek apjának vagy anyjának képmása.
A feketék és fehérek házasságából származott gyermekek
színe szintén e fölvétel helyességét bizonyítja. A physiologu-
sok jól tudják, hogy a test két fele közt teljes egyenlőség nincs
s a szellemi jelenségek közül is a legrejtélyesebbek csak az
esetleg eltérően működhető agyfélgömbök különbözőségéből
magyarázhatók meg. — Mint a származás ez elméletéből
gyanítható, Cox a fejlődési elmélet híve. — A növekvés,
egészség, betegség és halál tüneményeiben az idegrendszernek
tulajdonit főszerepet: az ideg construálja magának a testet,

az ideg épségével jár együtt a test épsége, minden betegség idegbetegség, minden gyógyítás az idegerő elősegítése s a részleges vagy teljes halál az idegtevékenység helyi vagy általános megszűnése.

Áttérve az erőkre, melyek az ember testi gépezetét mozgatják és kormányozzák, három ily erőt vagy okfőt különböztet meg: ezek az élet (life), az elme vagy lélek (mind) és szellem (soul). E hármasság nem új, többször találkozunk vele az ember cselekvő principiumára vonatkozó elméletek történetében. Így már Platonál s a mystikusoknál (Cusa, Paracelsus, Weigel). Legsajátságosabb a Cox erői közt a lelek. Ennek leírásánál önkénytelenül föltámad bennünk a gyanú, hogy egy titkos materialistával van dolgunk; hiszen ez a Cox-féle lélek minden hímzés-hámozás nélkül maga az agy, egy gondolkozó és érző gépezet, mely után kétségesskedünk, van-e még szükség más erőre s mi végre kell egy magasabb principium. Nem is sikerül Coxnak a lélek és szellem közt támadt határvillongási pörben bíraskodni, sőt megsajnáljuk később a nagy erőfeszítésért, melyet kifejt, hogy a szellemnek visszalispótálja azon előjogokat, melyeket előbb oly gondatlanul elosztogatott.

Az élet egy vak erő, mely bizonyos törvényeknek engedelmeskedve, épen oly szükségességgel működik, mint a physikai erők; megvan a növényeknél, tengereti functiókat végez az embernél is, mintha semmi köze sem volna a lélekhez és szellemhez, melyek közül amaz szintén materialis szerv, nélkülözhetetlen létezési és nyilatkozási eszköze emennek — az egyénnek, a tudatos én-nek — az anyagi világban. Cox előtt elkerülhetetlennek tetszik az életre vonatkozó azon újabb nézet, hogy az univertsumot alkotó anyagnak minden részecskeje élő s növények és állatoknál a különleges alakot a központi csírából kisugárzó életerő által nyerik az assimilált tömecek. Ez életerő fészke felsőbb rendű állatoknál s az embernél az idegzet, központjai a sympathikus dúczok s az agy, de nem egészen, a mennyiben a nagy agy, az értelem szerve, el is választható az agy alapján levő életdúczoktól, a nélkül, hogy az élet megszűnnék. A szervi élet, mely a tömecek bizonyos combinációjától függ, megszűnik, ha a testszerkezet szétbomlik s még előbb az egyes tagokban, mihelyt az ideg-

összeköttetés a középponti étellel megszakad. De megszűnik-e a szervezet életével az én, a szellemi ember is?

Hogy lélek van, ezt a materialisták sem vonják kétségbe, csakhogy szerintök az a lélek nem egyéb, mint bizonyos szervi készülék működése. Cox a lélek meghatározását egészen ily értelemben nem akarja elfogadni. De a lélek szerinte is halandó; épen, mint a test, alá van vetve betegségnek, romlásnak; együtt növekszik, együtt érik, együtt szenved és hanyatlik az agygyal; izgatható szeszszel, tompítható méreggel s kioltható erőszakosan. Szóval a lélek *collectiv* neve összes érzeteinknek, képzeleteinknek, érzelmeinknek, melyeknek közzönhetjük érzéki meglétünk tudatát. A szellemhez való viszonyában a lélek közvetítő, az a gépezet, mely által a szellem fentartja a közlekedést az anyagi világgal. Ily szervül szolgál tapasztalás szerint az agy, melytől hát a lelket csak elvontan különböztethetjük meg. Ez tehát nem külön lény, mint a test, nem egy alakkal és állagisággal bíró dolog. De hát akkor kérdezhetjük, van-e szükség erre, mint külön lét-elvre? Ha a lélek a szellem eszköze a testtel való közlekedésben, az agy meg a lélek szerve, nem egyszerűbb dolog volna-e, csupán az agyról beszélni, mint a szellem szervéről, melyek közt az összeköttetés a lélek közbenjárásával úgy sincs világosabbá téve? Cox ez ellenvetésre azzal felel, hogy az agy gyakran módosítja a lélek működését, mit a szellem nem tud ellenőrizni, sőt nem is vesz arról tudomást. A szellem az ő fölfogása szerint nem lehet örült, de igen a lélek s ez is csak annyiban, a mennyiben az agy bántalmazva van.

Cox rendszerébe, ha szabad e névvel neveznünk, igen jól beleillik a phrenologia. Föl is használja az okoskodás minden fegyverét, hogy a Gall, Spurzheim, Combe által vitatott sokféle lelki tehetség logikai s helyzeti különféleségét elfogadtassa velünk. Mivel az agy két félgömb, a lélek is kettős, — mint ezt már Cox előtt mások is vitatták — többek közt Brown-Sequard, dr. Arthur Wigan és Sir Henry Holland. Ez elmélettől a psychologiában igen sokat vár Cox s maga is ebből akarja megfejteni a lelki élet nem egy talányát. Psychologiailag igazolva látja a lélek kettősségét azon több orvos — például Conolly, Johnson — által észlelt esetekből, midőn a fél agy hiányában vagy teljes megbénulásával a lelki működés

dés továbbra is ép maradt. A monomaniát Cox egyenesen a fél agy, tehát az egyik lélek betegségének állítja.

Nem volna érdemes Coxot a phrenologisták útjain követnünk, sem e sokszor vitatott hypothesis ellen felsorolni az érveket. Ismertetésemhez elég tudni, hogy ő Combe-nak igazat ad; legföljebb abban tér el, hogy némely, csupán az embernek vindikált, tehetséget nem vél megtagadhatónak az állatoktól sem. E tehetségek különböző aránya részint örököelve, részint a kedvező viszonyok által módosítva, teszi az emberi lelkek különfeleségét. — Meg van akadva Cox a memoriával. Ez sehogy sem illik be a tehetségek közé; hiszen minden tehetséghez szükséges bizonyos fokú emlékezés, reprodukálása az agy amaz eredeti állapotának, melyben az érzet létrejött. Azt meg nem akarja elfogadni Carpentertől, hogy a lelki működésben az egész agy szerepel, mert akkor nem volna más különbség egyik ember és másik közt, mint hogy egyik értelmesebb mint a másik, holott legtöbb esetben a ki egyik lelki tehetségére gyöngébb, a másikra nézve erősebb. Nincs más kisegítő, mint a memoriát a szellemnek tulajdonítani, ha nem is mint megtartó tehetséget (memory), legalább mint visszaidézőt (recollection). Ezt elfogadva aztán attól sem fogunk majd vonakodni, hogy a szellem halál után is megtartja emlékezetét.

Az érzékek physiologiájában egészen otthon van Cox. Azonban az e téren fölmerült idealistikus nézeteknek, úgy látszik, szándékosan nem tulajdonít különös fontosságot. Az ő czéljára elég az érzéki megismerés bizonyossága felől annyi skepsis, a mennyi megegyengesse az utat a nem érzékellhetők iránti hithez. Nem áll érdekében nagyon vitatni érzéki észrevételeink subjectivitását; elégnék tartja arra csak rámutatni. Jellemzők az egyes érzékek tárgyalása alkalmával tett megjegyzései. Így a látérezékről beszélve, nem tartja megfoghatatlannak oly lények létezését, kik a hangot szemökkel, a színt fülökkel veszik észre. Különbözik sincs objective sem hang, sem szín; ezek csupán az agy sensatiói, amott a levegő, emitt az æther parányainak rezgése által előidézve. A hallás szervéről szólva, emlékeztet, hogy az agy bizonyos abnormis állapotában nagyon is hallhatók lesznek oly hangok, melyek az egészséges fül által észrevehetetlenek. Tapintásról szólva, figyelmeztet, hogy e szót nem szabad betűszerinti értelemben

venni; nem érthetünk az alatt többet, mint hogy az érintett test nagyon közel van. Átalában — úgymond — semmi okunk sincs föltenni, hogy a mi őt érzékünknel több nem fordul elő a teremtésben, sőt az alsóbb rendű állatoknál is, mely érzékek, miután nálunk használatban nincsenek, ha elvétele valakinél jelentkeznek, csodásnak tetszenek. (Czélöz itt az állatok ismeretes jós ösztönére.) Bátran nevezhetnők érzékeknek a kedv és kedvetlenség érzéseit is, mint a melyek által szervezetünk egészségéről vagy megzavart állapotáról tudomást veszünk. — Az érzéki csalódások rövid megemlítése után áttér a megismerés gyakorlati jelentőségére. Szerencséjére az emberi ismeret előhaladásának, van az érzéklés igazságának, ha nem is absolut, de kielégítő bizonyosága, s ez az, hogy cselekedeteinket azokhoz alkalmazhatjuk. Úgy hogy végre is érzékeink tanúságához kell folyamodnunk, valahányszor elmenk következtetését egy tény léteire vagy nem-léteire nézve igazolni akarjuk.

Átmenetelt képeznek a szellemről szóló szakaszra az akaratot és ösztönt (instinct) tárgyazó fejezetek. A lélek gépezete nem önmozgó, mint a mesterséges gép, ez is csak bizonyos erő által hozható mozgásba. Ily erő kétségen kívül az élet (vagy ideg-) erő is. Azonban az életerő, ha közölhet is mozgást, nem tudja azt kormányozni. A lélek gépezete kell, hogy alá legyen vetve még valami más erőnek, egy kezdeményező erőnek. Ez az akarat. Ez akarat az enyém, ez akarat subjectuma tehát én vagyok, az én szellemem. — Az akarat Cox szerint szabad, habár nem korlátlanul. Az ösztön öntudatlan ismeret, tudat nélküli belátás, mely az állatoknál s olykor az embernél is helyettesíti a tudatos akaratot. Bővebb kimagyarázásába ez ösztönnek azonban nem bocsátkozik.

A szellem léte ellen fölhozatni szokott érveket olykor egész szónoki hévvel czáfolgatja. A tudalom titka az, melyhez a materialisták soha sem fognak találni kulcsot. Carpenter ellen, ki az öntudatlan agyműködésből (unconscious cerebration) a tudatosságot is ki akarná magyarázni, e nézet és kifejezés logikai ellenmondásait mutogatja. Mire vonatkozik az öntudatlan szó? Csak talán nem az agyra? Hiszen ha az egész lelki működéseket maga végzi, a képzeteket visszaidézi, combinálja, értelmi, tehát nem tudatlan működést végez. Az öntudatlan szóban tehát már indokolva van a létezése

valaminek (az én-nek), a kinek tudta nélkül az agyműködés történik. Készen van azonban arra, hogy a dialektikával senkit sem győz meg, mint a hogy kevésre mentek az ilyen apriori okoskodással a régi psychologusok. Annálfogva fő argumentumát: a tényekre hivatkozást legutoljára hagyja. Ezzel foglalkozik művének nagyobb fele. Beszéljenek a tények! Álljon elő a materialista s próbálja a szellemi erő megengedése nélkül csak egy tizedrészét is megfejtteni e száz meg száz constatóált lelki tüneménynek.

Mielőtt azonban ez adatok elsorolásába kezdene, idejen valónak látja a szellem mivoltára, alakjára, múlt és jövő létere nézve nehány hypothesisal próbát tenni, noha az ő kimondott célja nem több, mint a szellem létének tudományos bebizonyítása. Eltérően a psychologusok dogmájától, mely szerint a szellem valami anyagtalan (immaterial), Cox azt tartja észszerűnek, hogy ha létezik a szellem, az valamiből van alkotva. Ha semmiből volna szerkesztve, semmi sem volna. Máskepen nem fogható föl tehát, mint hogy alakja van és pedig valami sűrűbb szerkezetű, mint a közeg, mely őt körülfogja. E substantiának finomabbnak kell lenni, mint az melyből a test alkottatott, aztán láthatatlannak, egyáltalában, érzékelhetetlennek. De nem kell feledni, hogy igen sok láthatatlan substantia van körülünk a természetben, mely más halmazállapotban észrevehető lesz. Ily minden általunk ismertnél finomabb anyagról föl lehet tennünk, hogy rá nézve még inkább nincs semmi áthatlan. Természetesen azt is meg kell engednünk, hogy a szellem atomjainál még finomabb atomok is létezhetnek, melyek a szellemet épen úgy átjárhatják, mint ez a testet. E hypothesis szerint a szellemnek úgy, mint a testnek, térben kell létezni s nem egy bizonyos pontján a testnek, de elfoglalni az egész testet. Minden hihetőséggel a szellem az, mely képezi a testet, mely az élet vagy idegerő segedelmével vérrel és hússal ruházza föl magát. Alakja tehát a szellemnek a testtől elváltan lehet más is, a testben egyezni kell ezével. Ez ideát Cox egy autodidact gépésztől vette, ki operált emberek számára gyártott mesterséges lábakat és kezeket. Ez a Gillingham (így hívták e gépészt) többször hallotta, hogy a csonkák, bénák elvesztett tagjaikban is éreznek vagy legalább hiszik, hogy éreznek s e esalódást az agy bizonyos állapotából való megszokott követ-

keztetéstől, kihelyezéstől (projectiótól) magyarázták eddig psychologusok úgy, mint physiologusok. E magyarázattal Gillingham is megelegedett, míg nem egyszer egy fél karral született nő számára kellett mesterséges kart készítenie s e nőtől is ugyanazt hallotta, hogy hiányzó karjában és újjain gyakran érez fájdalmat, hideget, meleget. Ez már nem lehetett megszokás eredménye. Ő hát azon megoldást gondolta ki, (s egy könyvecskében közzé is tette), hogy a szellemnek is bírnia kell alakkal, mely a test csonkulása esetén is egész marad s egészben működik. A comicus gondolat elől, mely az olvasóban e hypothesisnél föltámadhat, hogy így a rút embernek szelleme is rút, a pisznének szelleme is formátlan orrú, azzal tér ki Cox, hogy a szellem az ő öltözetének kialakításában a külső föltételek által korlátozva van s így formátlan testről formátlan szellemre nem lehet következtetni; más körülmények közt s még inkább, ha a physikai kényszerűség alól menekül, csinálhat a szellem magának más alakú testet s maga is változtathatja alakját. Erre aztán minden túlvilági hitnek szabad az út. Más érzékekre tevén szert, a szellem láthatja, a mik most előtte észrevehetetlenek, a molecularis anyagtól szabadúlva, nem lesz többé a tér egy szűk körére korlátozva ismeretében, beláthat a jövőbe, nem lesz előtte semmi homályos, megfoghatatlan. A gondolat már itt kísért: vajon bizonyos szervezeti föltételek közt nem lépheti-e át a szellem az érzéki megismerés határait? nem bontakozhatik-e ki, legalább ideiglenesen, a test kötelekeiből? nem cserélheti-e föl érzékeit vagy nem mellőzheti-e valamennyit, hogy valamit közvetlenül észrevehessen? nincs-e valami igazság a költők azon álmadozásában, hogy szellemök már valamikor élt s élményeire emlékezik? a túlvilági élet kiirtatlan reménye nem a szellem örök életének bizonyossága-e? — De hát akkor mi szüksége van a szellemnek a testre, ha a nélkül is létezhetik? Erre nincs felelet. «Őszintén beismérem» mondja Cox «hogy ez egy mysterium, melyet megoldani nem tudok.»

KOZSBOR MÁRTON.

Eredeti beszély.

Első közlemény.

«Régen volt s tán nem is igaz», ez a közmondás megczáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a történeti kritika, melylyel az új idők annyira diecekednek, se nem új, se nem valami külföldi találmány, hanem ős idők óta sajátunk, mint ez a föld, a melyről Vörösmarty azt mondta volt, hogy «itt élnünk, halnunk kell», de a melyen — úgy látszik — csak úgy fogunk élni, mint a zsidók zsellerei és jobbágysai, ha csak Istóczy bátyánk nagylelkű törekvései nem derítnek ránk egy második negyvennyolczadiki jobbágy-fölszabadulást, melynek évfordulót unokáink szintén kegyeletes érzelmekkel fogják majd megünnepelni.

Elég az hozzája, «régen volt», azaz, hogy egyéni szempontból régen; mert ha Petöfi hat-hét évnvi időközről jogosan énekelhette: «Rég' volt, mikor e jegenyek árnyékában utolszor pihenék», miért ne mondhatnám húsz évi időközről én is: «régen volt», mikor utoljára mentem -- azaz hogy gyorsított léptekkel haladtam — a novemberi éj homályában Kolozsvár azon hosszú útcazáján, a mely összeér a hasonnevű faluval és vissz nyugatnak a Királyhágó felé. Az igazat megvallva, futottam volna, ha tudtam volna; ha egy gyermekkori szerencsétlen esés következtében a jobb lábam fél hüvelykkel rövidebb nem lesz a balnál. Ez okozta azon híres exodusban gyorsított lassúságú haladásomat, valamint okozta volt azt is, hogy a sorozó bizottság nem hazafias hevemet, hanem e testi fogyatkozásomat tekintve, elutasított, s nekem irigy szemekkel kelle nézmem,

hogyan begyeskednek egykori tanuló társaim mint a tizenegyedik honvéd zászlóalj, még löport nem szagolt vitézei. Pedig a tanodában vezérök voltam ám, én vittem volt a három színű lobogót a néhai gubernium háza ablaka alá; az én hangom uralta a tömeg kiabálásait, mikor ott rikoltoztuk: «Országgyűlés! országgyűlés!» míg nem az Istenben megboldogult gróf Teleki József — akkor Erdély kormányzója — megnyitván a tanácsterem ablakait, az ordító tömeghez azt a speechet tartotta, a mely ez emlékezetes atyai intéssel végződött: «Kendtek pedig takarodjanak haza!» Az én kezemben volt a lobogó akkor is, mikor az erdélyi országgyűlés terme előtt, néhány száz társammal együtt addig ordítottuk: «Unio vagy halál!» míg egy szász követ ki nem jött hozzánk s lobogónkat megragadva, kissé remegő hangon vissza nem kiáltotta nekünk: «Unio vagy halál!» S én, ki mind ezen hősies merényletekben vezér voltam, ki égtem a vágytól, hogy bajtársaim élén rohanjak az áruló Szeben falaira; én, a ki képzeletemben már több véres csatát nyertem, kivívtam hazám függetlenségét, szabadságát és az utolsó döntő csatában súlyosan megsebesítve, kórházban feküdtem s lázas álmaimban egy szőke szépségnek láttam könnyteli kék szemeit felém hajolni, míg a honvédelmi bizottság a fölött tanácskozott, hogy fölgógyulásom esetén minő kitüntetéssel tanúsítsa a nemzet háláját önfeláldozó hősiességemért . . . én előttem örökre elzárta a dicsőség pályáját egy pecsovicsokból összeállított sorozó bizottság, csak azért, hogy jobb lábam hosszfejlődésében fél hüvelykkel hátra maradt a baltól. És most vállamon egy hosszú csövű kovás nyúlász puskával, zsebemben néhány váltó forinttal, hátamon egy kis batyúval kelle biczegnem a mindennemű szaladó népségtől tarkázott országúton. Hová? azt szabatosan meghatározni nem bírtam; ha megkérdik vala, legfőlebb ennyit tudtam volna felelni: oda, «hol a szabadság honja kéklik!» Ha olvasóim még az iránt is óhajtanának némi fölvilágosítást, miért növeltem csekély személyemmel a menekülők seregét, mikor katonának nem voltam «tauglich»? Arra csak azt felelem: «tauglich» az igaz nem voltam; de voltam ám népszónok, és fiatal forró vérem gyakran hozott ajkaimra a népgyűléseken oly kifejezéseket, melyekre a higgadtabbak megcsóválták a fejüket, jó indulatú főnököm pedig — mert tudni kell, hogy az időben tiszteletbeli írnok, vagy is honorarius cancellista

voltam az erdélyi fölséges királyi guberniumnál — a többek közt egyszer beszólított hivatalszobájába s meglehetősen nyers modorban, mely alól azonban mind egyre kicsillogott az öreg úr szívjósága, hosszú prédikációt tartott volt erről a textusról: «fogja meg kend a száját!» Falra hányt főtelen borsó! Mikor hallgatott a heves vérű ifjú az öregek bölcs tanácsára? Hányadik ember az a fehér hollója nemének, a ki okul a más kárán? Mikor még a saját kárunkon okulni bírók száma sem legio! Elég az hozzá, 1848 márczius 21-dikétől (a kolozsvári nagy tüntetés napjától) fogva novemberig szoltam és tettem annyit, hogy minden könnyelműségem mellett sem tartottam tanácsosnak egy portán maradni a vitéz Urbán ezredes úrral. Így tehát biczegtem a sötét éjben.

Rég volt biz' az, és mégis igaz: de — szinte feledém — nem azért fogtam tollat, hogy egy adag önéletírást bocsássak a világ elébe. Noha tán még az sem volna minden érdek és tanulság nélkül, ha elbeszelném annak a húsz évnek történetét és abban száma nélküli viszontagságait egy szegény árvának, a kit ágról szakadt levél gyanánt annyit hányt-vetett a sors szele. De ezt gyermekeim és lehető unokáim számára tartom föl, ha lesz időm s kedvem, hogy papírra tegyem s átadjam — a feledésnek.

Húsz év múlva térhettem vissza Kolozsvárra, a honnan ama novemberi éjszakán kibiczegtem. Húsz év, majdnem egy emberöltő! Hány jó barátot, ismerőst hagytam én itt, s milyen keveset találtam! Hisz itt folytak le gyermek- és ifju-korom legszebb évei, melyeknek még a keserűje is édes volt. A keserűje — mondom — mert ebből korán kijutott a részem. Anyámat nem ismertem, még alig voltam fél éves, mikor itt hagyott, s elment — mint mondák — az égbe. Akkor még hírért sem hallottuk volt a photographiának, s arcképhez csak a gazdagok juthattak, anyámról hát — mert apám gazdagnak nem volt mondható — arckép nem maradt, vonásai az enyémben sem öröködtek meg; sokszor tűnődtem rajta gyermek koromban, hogy ha majd egyszer én is az égbe jutok, miről fogom megismerni édes anyámat? Akkor semmikép sem tudtam megoldani e bogot; később megtanultam, hogy arról a valamiről ismerek rá, a miben életemben soha sem volt részem, a mi után mindig annyira sóvárogtam: az édes anyai szeretetről. Apámat het éves koromban vesztettem el,

rá emlékszem ugyan, le is tudnám írni, de egymással nem nagyon rokonszenveztünk, ő reggeltől délig s délutántól estig a hivatalban, este pedig jó emberei körében töltötte idejét; én eleinte a cselédekre voltam hagyva, később az iskolában ültem, mert már öt éves koromba föladtak, hogy otthon ne látatlankodjam. Egy hivatalnok, ha nem épen a nagyjából való, nem igen hagyhat maga után nagy örökséget, apám is, ha nem hagyott épen az utcán, de bizony a palotában sem. Összes örökségem mehetett néhány száz forintra, erre is, nem lévén rokonunk, az árvák inspectora tette rá kezét, kezei között néhány év alatt az egész összeolvadt; pedig nevelésemre és ruházatomra bizony-bizony édes kevés költ el. Könyökeim és térdeim ritkán örülhettek a folt fényezésének, legtöbbnyire — mint mondani szokták — kikönyökölt a takács a szabó ablakán, sokszor még a mészáros is; nyári cipőim foltoztatására sem kellett semmi kiadás, minthogy azokat maga az áldott természet foltozta meg, lévén azok bőre az én elvitázhatatlan sajátom; az őszieken és télieken — uram bocsásd meg! — szabadon folyt ki s be a sár és a hó-lé. Éheztem-e? Oh nem, s ezért mindig hálás szívvvel gondoltam és gondolok szállás- és koszt-adó gazdámra, arra a becsületes asztalosmesterre, a ki félig könyörületből, félig csekély havi bérért fogadott hajlékába, hol télben a műhelyszobában a gyalúpad alatt legfrisebb gyaluforgácsból volt puha ágyam; nyáran pedig a kerti kis filagóriában virággillattal parfümírozott királyi fekhelyem. Gazdám Kozsbor Márton, mikor védszárnyai alá kerültem, lehetett úgy harmincz éves; felesége Judit asszony, pár évvel kevesebb; két gyermekük: Lajos és Zsuzsika, amaz olyan velem egykorú, ez pedig még bábbal játszó, selypítve beszélő, gömbölyű kis teremtés, a mama bálványa, az apa kegyence. Úgy hiszem, a Kozsbor uram irántam való szívésségére, legalább részben, Lajos fiának érdeke is befolyt. Ugyanis egy osztályba jártunk a kollégyomban; én nem voltam rossz tanuló, s lábaimnak már említett egyenlőtlensége mellett is, koromhoz képest jól fejlett és erőteljes gyermek, míg Lajos rendszerint az utolsó padban találta helyet s különben is beteges gyöngye testalkatúnak látszott. Az okos Márton gazda, a ki fiából minden áron pennás embert akart nevelni, mert — mint mondá — a gyalúhoz, meg fűrészhez nem elég erős, úgy tartotta, hogy midőn velem könyörületességet tesz, egyszersmind saját érdekéről

sem feledkezik meg, szerezvén fiának tanuló- és kísérő társat, a ki a téli esték és reggelek homályában haza és a kollégyomba kísérvén az egyedül menni nem merő Lajost, megtakarítja az eddigelő ezzel a kötelességgel megbízott inas munkáját, a ki ezeket az alkalmakat gyakran föl szokta volt használni magán ügyei, mint gazdája állítá: tekergetése eligazítására, otthon a házi dolgok nagy hátrányára. Márton gazda a külvárosban lakott, saját házában, melyet felesége jogán ipjától, néhai Losteiner Mátyás asztalosmestertől örökölt volt; saját jogán való örökségét egy vászon tarisznyában hozta a hátán Magyarországból, melynek Bihar megyéjében és Bihar megyének sárreői járásában született volt. Debreczen városában növekedvén és inaskodván, fölszabadulása után mint vándorlegény jött Kolozsvárra, itt meg Losteiner Mátyás uram műhelyébe rendelték. Az öreg Losteiner csakhamar megkedvelte az értelmes, szorgalmas és kiválóan józan életű becsületes ifjút, annyira, hogy pár év alatt előbb munkavezetőjévé, később pedig, mivel a jól megtermett és férfias ifju egyetlen leányának, Juditnak megtetszett, vejévé lett előléptetve. Az öreg Losteiner megérte azt az örömet, hogy unokáját térdein himbálhatta; azután elénekelte a «nunc dimittis»-t és elköltözött a szászok temetőjébe. Így lön Kozsbor Márton egyedüli ura annak a földszinti kis háznak, mely a külső magyar-útczában a deles soron feküdt, s a ház végén kertjével a malomárokra rugott; állott pedig e dominium: az utczára egy szobából két ablakkal, mely nappali és háló szobának egyszersmind szolgált, közbül egy téli nyári konyhából, hátul egy hosszabb — úgy nevezett — műhelyszobából, az udvaron deszkával fődött fészerekkel, melyek nyárban műhely gyanánt szolgáltak. De Márton gazda e dominiumnak egyedüli és határtalan hatalmú ura volt; a szelíd és szende Judit asszonynak esze ágában sem fordult meg ezt az uraságot kérdésessé tenni, s az egy fejű dictatorságnak két fejű consulsággá változtatását indítványozni; sőt midőn egy házassági vita után — mert hisz azt mondják: kés, villa zördületlen nem esik, s a legszebb nyárban is vannak fölleges napok — esordultig tölt szívéz egy bizalmas koma-asszonyának találta volt némi futó könnyzáró kíséretében kiönteni, s ez azt tanácsolta, nem ártana arra emlékeztetni Márton gazdát, hogy úr ugyan a házban, de csak felesége jogán, a kit nem a gólya költött, Judit asszony e tanácson annyira elszörnyűkölt, hogy

felfogadta, s halála órájáig híven meg is tartotta, ha mindjárt fát is vágnak a hátán, soha míg a világ, nem panaszol senkinek semmit is. Nagy oka nem is volt a panaszra, mert Márton gazda bár kényúr volt a maga házában, de olyan kényúr, a ki az alatta levő kis országot jobban boldogította, mint egy némely alkotmányos kormány a magáét. Itt közbe szöve, nem tehetem, hogy ne adjak egy kéretlen tanácsot a házas feleknek: mihelyt egyik vagy másik hitestárs panaszra megy társa ellen egy harmadikhoz, anyyi, mintha éket verne a fa törzsén támadt repedésbe, a mely hova tovább mindig mélyebbé teszi azt, a mi magára hagyva, összeforradt volna. Másfelől Judit asszony nem csak szelíd, szende, hanem férjéhez ragaszkodó, őt szívének egész melegével szerető, de még bámuló nő is volt; annyira, hogy ő, ki Brassóból származott apjának házában az ágostai hitvallásban növekedett föl, erős kálvinista férjeért, a nélkül hogy ez avagy csak egy szóval kívánta volna, csak hogy vele egy templomba járhasson, önkényt áttért a kálvinista vallásra. Meg kell adnunk azonban azt, hogy Judit asszony minden szász eredete mellett sem sokat konyított a német nyelvhez, azon időben pedig Kolozsvárt a szász templomban — mint közönségesen a lutheránusok templomát nevezték — németül énekeltek, imádkoztak s csak hébe-korba a Magyarországból beköltözött lutheránus eszismadiák kedvéért tartottak egy-egy magyar prédikáció. Ez az áttérés még szorosabbá és bensőbbé tette a házasok viszonyát; nekik nem is volt vasárnap, ha együtt nem mehettek templomba. Márton gazdának egyik fő vonása volt a vallásosság, egyik főbb élvezete a templomba járás; buzgón énekelt, áhitattal imádkozott, s nagy figyelemmel hallgatta és rend szerint sok józan észszel bírálgatta a prédikációt, ez volt fő tárgya rendszeren a vasárnapiebed fölötti beszélgetésnek, s nekünk gyermekeknek kemény dorgálás volt a részünk, ha a textust nem találtuk tudni; mert arról, hogy egy vagy más ürügy alatt elmaradhatunk az isteni tiszteletről, még álmodni sem merésztünk volna. Oh, sokszor téli kemény hidegben, kivált nekem, a meglehetősen könnyen öltözöttnek, mekkora penitencia volt a hosszú prédikáció, s mily örömdetes a szív-szakadva várt «amen!» megérkezése!

Márton gazda közép termetű férfi volt, széles vállal között rövid nyakon ült az inkább gömb idomú, mint hosszúkás fő, kerek arcát a kora ránczokkal vonalzott homlok kidom-

borodó aljában bozontos szemöldek alól kivillogó bogárszemek élénkítették, ajkait gondozatlan nagy bajusz fődte, mely ki nem pödörve, mint két kasza nyúlt le a simára borotvált kissé széles állra. Hosszú szárú magyar csizma, elől lefityegő fekete bojttal, kaczkíásan kilányt szederjes magyar nadrág, végig fölgomboló fekete mellény fölálló gallérral, a Judit asszonytól csokorba kötött hófehér nyakkendő, szárközépig érő szederjes kabát, csákó tetejü kalap s a jobb kézben egy elefántcsont kupakban végződő spanyol-nád pálcza volt a Márton gazda dísz-meze, mikor vasárnap reggel templomba ment a mellette tipegő Judit asszonynyal, a ki fekete selyem köntösben, fején sok bodrú és a hóval diadalmas versenyre szállható főkötővel, virágos szélü fekete teveször nagy kendővel s kezében az énekes könyvvel, szelíden sugárázó kék szemekkel, piros arczczal, merő példányképe volt, abban az időben, a középrendü polgárnőnek. Kezén vezette rendesen a kis Zsuzsikát, anyjának ez újabb kiadású képmását, ki világos kék szalagcsokrokkal díszített fehér köntösében begyesen rakosgatta egymás elébe piros cipőit. A menetet — szünidők alatt, mert máskor a kollegyomi ifjúságtól nem volt szabad külön válnunk — mi zártuk be Lajossal, kiket azonban ez ünnepélyes alkalom sem bírt annyira komoly hangulatba hozni, hogy olykor-olykor csintalanságból ne dőföldjünk. Pedig ha Márton gazda észreveszi, annyival inkább kikapunk érette, mivel Judit asszonynak nem lett volna módja érvényesíteni közbenjárói hivatalát, mint tette máskor, nem csekély enyhítését eszközölvén gyermeki csinjeinkért kijáró büntetéseinknek. Mert Márton gazda szigorú volt és hirtelen föllobbanó; haragja hevében gyakran keményebben büntetett, mint tán önmaga is akarta volna. De szigorának fölöslegét soha se reám, hanem mindig fiára öntötte, koránt sem mintha engem inkább szeretett volna, hanem némi gyöngédségből az árva iránt, a ki nála félig-meddig kegyelemkenyeret evett, de a melynek egyetlen morzsáját meg nem keserítette azzal, hogy fölhányta volna. Nem így Judit asszony, a ki fülem hallatára sokszor sápitózott, hogy akkora drágaságban — egy véka búza volt tán harmincz váltó garas is — mekkora teher egy oly száj, a mely csak emészt, de kereső keze nincs! Pedig nálánál jobb lelkü nőt képzelni sem tudok. S ha a gazda az én akolbólításomat hozza szőnyegre, Judit néni minden bizonynyal pártomra áll s az indítvány ellen

szavaz ; de hiába, a takarékoság véreben volt ; szász elődeitől örökölte.

A Judit asszony takarékosága és a Márton gazda szorgalma által a kis család észrevehetően kezdett lépesedni ; már nem volt oly nagy sápítózás, mikor fölfedezték, hogy a Lajos csak imént megtalált csizmájának újból kilyukadt a talpa, vagy a Zsuzsika czipőinek kikopott az orra ; vasárnaponként már bor is volt az asztalon, melyből mindegyik segédnek egy-egy pohár, nekünk gyermekeknek pedig egy-egy ujjnyi jutott, a maradványt pedig Márton gazda ebéd után szép lassan elszüresökélte. Később komoly lépéseket kezdettek tenni a műhely-szoba végéhez ragasztandó új szoba építéséhez, a mely a Márton gazda számítása szerint, magános egyénnek kibérelve, behozná a beléje fektetendő tőke 10—12 száztólíját. E közben mi gyermekekül növekedtünk, észrevétlenül elértük, el is hagytuk a kamasz éveket és eljutottunk az ifjuság arany hídjára. Lajos és én diákokká lettünk, lakásunkat áttettük a kollégyomba ; itt jó tanáraim atyailag gondoskodtak a szegény árváról, oly helyzetbe hoztak, hogy megkereshettem ruházatomat és táplálékomat. Soha sem feledem el azt a napot, melyen e szerencsémet jószívű gazdáimmal tudattam ; egy felől lelkemben örültem, hogy valahára saját becsületemből is megélhetek, más felől fájt az elválás e jó lelkű becsületes emberektől, kiknél annyi éven át családtag voltam, kiknek annyi jóságával éltem. Egy szeptemberi vasárnap délutánján volt ; az ebéd ízét elvette az utána következőkre gondolás ; étvágyhiányom föltűnt Judit asszonynak, a ki többször kérdezte : «János, nincs-e valami bajod ?» Torkom szorúlt, mikor a «nincs !» nagy bajjal kijött belőle, mert jól tudtam, hogy van bizony nekem bajom, még pedig nagy ! Az ebédnek valahára azonban vége lett, a segédek megköszönvén az ebédet, eltávoztak, ekkor a sor rám került : hebegve, fülig pirulva kezdtem mondókámat, azonban Márton gazda jó kedvéen felbeszakasztott : «Né bizony, János produkálni akarja magát, mint diák ; orációt tart az ebédnek ; hadd el edes fiam, tudod mi szegény emberek nem szoktunk parádezni ; prószit !»

«Édes Márton bácsi», felelém nem kis zavarral, «nem csak ezt az egy ebédet, hanem azt a sok-sok ebédet, vacsorát, a melyet asztalánál jóságából elköltöttem, akartam megköszönni ; mert azt az atyai jó indulatot, melylyel Márton bácsi

és azt az anyai szívességet, melylyel Judit néni volt a szegény árva iránt, én megköszönni nem tudom; hanem a jó Isten fizesse meg!» Ezzel lehajoltam s mielőtt szándékomat észrevehette vagy megakadályozhatta volna, kezét megcsókoltam.

«Mi a manó lelte ezt a fiút?» kérdé Márton; «tán csak nem állottál be katonának, vagy komédiásnak?» hozzá tevő némi gunygyal. «Mire való ez a búcsúzódás?»

«Azt akartam mondani, édes Márton bácsi,» felelém, «hogy Isten megsegített: ruházatomat és élelmemet már megszerezhetem; tanárain jószágából mint magán-tanítónak lesz kosztom s még annyi évi jövedelmem, hogy ruházatomra is telik belőle.»

«Lelkemből örülök rajta!» felelt Márton gazda; «bár csak azt is megérném valaha, hogy az a kamasz is tudjon egy-egy darab rongyot a nyaka körül kanyarítani» fiára mutatva. «De János fiam, azért még tán nem válunk el örökre, haneha, mint amolyan úrfinak, derogálna a szegény asztalosmester háza és asztala. Részemről mindig szívesen látlak; a hol nyolcznak találjak, ott a kilenczedik sem éhezik meg.»

«Igen, igen!» közbe vágott Judit néni, «én vasárnaponként mindig terítették Jánosnak is; tudja, hogy pontban tizenkét órakor ebédelünk, s eljön, mikor tetszik; mindig jó szívvel látjuk.»

«Mikor lehet, édes néni,» mondek, «a ki szolgál, nem úr; nekem mindenk fölött arra kell törekednem, hogy megérdemljem a bennem vetett bizalmat; a Márton bácsiék jószágát úgy sem tudtam soha megérdemelni.» Ezzel kezét csókoltam, s kisiettem a kertbe, mert szívem annyira tele volt, hogy fölöslegének szemeimen kellett kifutnia; azt pedig szégyeltem volna, hogy diák létemre, mindenki szeme láttára síróba fakadjak, mint egy rossz gyermek.

Az idő, mely minket előre vitt az évek folyamán, Zsuzsikára nézve sem állapodott meg, sőt virító hajadonná fejtette; nem egy fiatal embernek akadt meg szeme a sugár természetű fehér és piros orcájú leányon, a ki hosszú szempillákkal árnyalt nagy kék szemét lesütve, szokott volt anyja oldala mellett lépdelni; mert magára nem volt látható az utcán e feltékenyen őrzött kincs. A mi nevelését illeti, a mai kor színvonaláról tekintve, a Zsuzsikáé nagyon el volt hanyagolva; minden tudománya a folyékony olvasásban és meglehetősen tiszta írásban határozódott. Hát a német, a franczia nyelv,

meg a zongora, táncz? Jaj, biz' édes nagysám, mind azokhoz legkevesebbet sem értett. A német nyelvre nézve Márton gazda úgy okoskodott: arra a világ sűrű kincséért meg nem taníttatná leányát, hogy alkalmat ne nyújtson neki a német katonatisztekkel megismerkedetésre; különben is «orsó, guzsaly, motolla, ez az asszonyok dolga», állítá a gazda e vizözön előtti philosophiához konokúl ragaszkodva; értett is Zsuzsika mindenhez, a mi egy jó házi asszony szakmájába tartozik; konyhában, kamarában, kertben jobb keze volt anyjának, a ki sokszor öntetszéssel mondogatta, hogy bátran penzióba is tehetné magát, mert Zsuzsika mindent a legjobban igazít, s csak attól féltében nem teszi, hogy leánya férjhez menetele után, nagyobb bajba kerülne újból fölvenni azt a terhet, a melytől vállalai már egészen elszoktak. Pedig a férjhez menetre még eddig legalább semmi kilátás nem nyílt. Lajost és engem kivált nyáron át gyakran meglátogatott egy-két tanuló-társunk, sőt vasárnap délutánonként a tágas udvar rendesen játékaink színpadja volt; lapdázunk, cziczát futottunk stb. Ez ártatlan időtöltésekben a gyermek Zsuzsika is részt vett velünk gyermekekkel, s így lassankint társaságunkhoz, modorunkhoz szokván, nem voltak ínyére a különben sorsához illő mesterlegények. Miután mi fiakul a háztól elköltözve, csak mint vendégek fordultunk ott meg hébe-korba, Zsuzsika mind inkább magába vonúlt, hallgatag, álmodozó, méla lett; üres idejét olvasással töltötte; olvasni valóról gondoskodtunk mi, neki hordtuk olvasó társaságunk könyvtárából a mennyi regényt csak kaphattunk; ő pedig nagy mohón fölfalta valamennyit. Judit asszonynak nem volt ínyére a sok olvasás, azért igyekezett leányát minél inkább elfoglalni, megkísérlette azt is, hogy szórakozás kedvéért barátnékat szerezzen neki, de Zsuzsika nem nagy kedvét találta octroyált barátneiban s ezek sem igen vonzódtak a visszahúzódó, magába zárkózott leányhoz. Így hát minden a régi maradt.

Meg kell még említenem, hogy velünk egy osztályba járt Pelsöczy György, jó módú nemes szülők gyermeke, csinos, nyalka gyerek, fekete kondor hajzattal, égő fekete szemekkel, magas homlokkal és hajlékony karcsú termettel. György eleinte számba sem vett bennünket, mint szegény sorsú, alsóbb néposztályú fiúkat, inkább a vele egy rangban levőkkel s legörömelebb a magasabb születésűekkel társalgott, ezek barát-

ságát kereste, az asztalos fiát s még inkább a rongyos árvát lenézte. Azonban a hetyke úrfi az osztályban a közepén alól találta helyét, ezt is csak kegyelemből és kedvezésből, mert tanítóit bőkezűen fizették. György úrfi több gondot fordított fürteire, mint leczkéjére; szülői pontosan megjelentek a vizsgákon s az úrfi ritka szerencsével esett át rajtok. A gonosz nyelvek szerepről sugdosódtak, azaz azt állították, hogy az úrfinak előre kijelölik, miből fogják megszólítani. Történt pedig egyszer, hogy miután György egy nagyszerű feleletet vágott, a vizsgát vezető tanár (kinek a szerepről semmi tudomása sem volt) a nagy reményű fiút szülői előtt produkálni akarva, a tantárgy oly más részéből tett kérdést, a melyből az úrfi annyit tudott, mint Európában tudtak Amerikáról a Kolumbusz születése előtt. És lön nagy zavar, tanítót és tanítványt egyiránt elhagyta lelekjelenléte: György úrfi makogott, nem győzte törülni homlokáról a kin-veritéket; a tanító kisegítő kérdésekkel próbált könnyíteni rajta, de nem meit; az öreg Pelsöczinek öröm és büszkeségtől derengő homlokán sötét felhők kezdetek tornyosúlni, a tanár úgy érezte magát, mint a ki bókot akarva mondani, impertinentiát követ el; ekkor megszántam, nem annyira Györgyöt, mint az édes apját, s mivel épen a felelők háta mögött ültem, óvatosan előre hajoltam és sűgásommal kisegítettem a bajból. Vizsgáról kijövet György hozzám lépett, megszorította kezemet: «köszönöm János», mondá, «soha míg élek, el nem felejttem».

Ettől fogva a mi Györgyünk letett velünk szemben minden gögjéröl, szíves, nyájas, barátságos lett irántunk, kereste társaságunkat, hozzánk csatlakozott, vasárnap délutánonként rendszeren eljött Kozsborekhoz, s ott oly jól találta magát, mintha közülünk való lett volna. Így folyt ez néhány évig: Judit asszony szívesen látta a csinos úrfit, Márton gazda sem nézte rossz szemmel, hisz fiát jó társaságban tudta, mert György nagyon becsülettudó volt, magát az öregek iránt udvariasan viselte; de tanuló társunk Zsuzsikának volt a legkedvesebb vendége, ő mindjárt eleinte oltalmába vette a kis leányt, a kit mi, iskolás gyermeki pajkossággal, nagyon sokat boszszantottunk, s olykor-olykor siróba fakasztottunk. A védő és védencz között némi gyöngéd viszony fejlett: Zsuzsika mindig ugrált, tapsolt örömeiben a György megjöttékor, ez viszont mosolyogva nyújtotta eleje két kezét; ezt azonban

mindnyájan természetesnek tartottuk, ugyan kicsoda ne szeretne volna Zsuzsikát, a kedves, nyájas, ártatlan gyermeket? Csak hogy a gyermekornak megvan a maga határa. Az éltebb egyének, főleg a szülők, gyakran esnek abba a hibába, hogy az újabb nemzedéket gyermek számba veszik még akkor is, mikor azok már rég ifjaknak érezték magokat.

Az idő eljár, az öregeknek nagyon gyorsan, az ifjaknak szörnyű lassan, mert amazok csak hátra néznek, s azt látják, mily sokat haladtak, míg ezek előre, a jövőre szegzik szemüket, s nyugtalanul várják; a mit pedig az ember vár, az mindig lassan érkezik meg. Elég az hozzája, végre valahára megjött számomra is az az idő, a melynek oly sóvárogva néztem elejébe: már csak pár hét választott el attól az időponttól, a melyben az iskola kapuin kilépve, önállóan kell kiszállnom az életbe. Ekkor történt velem az a véletlen szerencse, hogy volt árvák inspectorának csődje lejárván, a kezei között elolvadt apai örökségemnek nagyobb részét megtérítették; nem lévén még teljes korú, kérésemre Kozsbor Márton uramat rendelték gyámúl s az ő kezéhez ki is utalták összes vagyonomat. Nagy kő esett le ez által az én szívemről: már ez előtt a függetlenség és önállás szép kilátást nyitott volt előttem; de e rózsaszínben úszó láthatár szélén fekete fellegként tornyosult az a kérdés: melyik végén fogjam meg az életet? Most már minden meg lett oldva: Márton gazda az én örökségem egyik részéből fölépítetteti a műhelyház mellé tervezett kis szobát, ennek és az üzletébe fektetendő másik részlet kamatjában bérbe kapom, kosztom kitelik az *Erdélyi híradó és Nemzeti társalkodó* melletti javítnokságom díjából, a többit kiszerezem egy vagy más úton, hisz a jó szerencsét sem kell kihagyni a számításból, magam pedig fölesküszöm az erdélyi fölséges királyi guberniumhoz tiszteletbeli írnoknak. Szegény Lajos is szeretett volna kijönni a kollégyomból; neki ügyvédséghez lett volna kedve, de apja úgy akarta, hogy pap legyen belőle; a Márton gazda akaratának pedig kicsoda merészelt volna ellenszegülni? így hát benn maradt a kollégyomban theológiára. György a megyénél próbált szerencsét s legott ki is neveztek tiszteletbeli aljegyzőnek; itt is betölt a közmondás: könnyű annak idvezülni, a kinek Krisztus a barátja; Györgyünk ugyanis anyai ágon közel rokon volt a főispánhoz. Ez történt 1847 őszén.

Az iskolából kijöttömmel koránt sem szakadt meg viszonyom volt tanuló társaimmal. Ámbár hivatali állásomnál fogva megkövetelhettem volna a «tekintetes» czímet, annyival kevésbé fuvalkodtam föl rangomra, mivel jól tudtam, hogy e titulus mellett épen semmi vitulus sincs, sőt anyagi tekintetben tanuló társaim az iskola falain belül sokkal jobban voltak, mint édes magam, a kinek még az is jól esett, ha valaki megkínált egy pipa dohánynyal; pedig ekkor vajmi csekély ajándék volt egy pipa dohány! Az alkony rendszerint a kollégiumban talált, hol egyik vagy másik ismerősöm szobájában, a tűz előtt elbeszélgettük az időt. Legtöbbnyire politizáltunk; a bekövetkezendő nagy események előre vetették árnyékukat, de ezt közülünk egyik sem sejtette. A politika még Márton gazdánál is szőnyegre jött vasárnap délutánonként, mikor a segéddek eltávoztak, az asztalt elszedték és a gazda a maradék bor mellett maradt csöndesen szürsőkélve. Jól esett neki s meg is várta tőlünk, hogy a napi eseményeket elbeszéljük, mert ő maga nem olvasott lapokat; egyedüli kedvenc olvasmánya a biblia volt, tudta is jól annak tartalmát; akár melyik papjelöltnek dícséretére vált volna. A kritika sem hiányzott a gazdánál, s bár nem tartozott a kétkedők seregéhez, gyakran olyan kérdéseket vetett föl, hogy mi teljességgel meg nem tudtuk fejtetni. Például egyszer a többek között így szólott: «Mikor az izraeliták Egyiptomból menekülő felben voltak, az Isten parancsolatjából kölcsön kértek az egyiptomiaktól minden nemű drága edényeket, s mikor az öldöklő angyal az egyiptomiak házában minden első szülöttet megölt és a Faraó ez iszonyú csapáson elszörnyülve, Mózesnek megparancsolta, hogy minden népével együtt minél hamarabb kitakarodjék országából; az izraeliták a kölcsön kért drágaságokat is fölpakolták s elvitték magokkal, vagy magyarul kimondva: ellopták. Úgy de az Isten tudta, mi fog történni, hogy az egyiptomiaknak nem lesz idejük visszakövetelni a kölcsönzött drágaságokat, így hát az Isten parancsolta az izraelitáknak, hogy meglopják az egyiptomiakat?» De ez alkalommal a biblia-magyarázatot kiszorította a politika; Márton gazda teljességgel nem volt velünk egy nézetten: mi Kossuthot istenítettük, Széchenyit — a *Kelet népe*ért — szidtuk, s ha ez időben Kolozsvárra talál jönni, még könnyen macskazenét is kap vala. Márton gazda se Kossuth, se Széchenyi párti nem volt; ő a legvaskalaposabb conserva-

tivek táborába tartozott, sokszor kifakadt: «Ti fiuk, kiknek anyátok teje még ajkotok körül, ti akarnátok kormányozni az országot? no hisz abban én ugyan nem lagnám! Ti szidjátok a németet; ne bántsátok! Mi a német alatt itt békességben élünk, míg az előtt, mikor este az ember lefeküdt, nem tudta mire ebred föl; nem tudta, nem fogják-e kirabolni, fölperzselni, koldúsbotra juttatni vagy éppen elhajtani rabságra.»

Mikor 1848-ban márczius huszonegyedikén megtörtént a nagy tüntetés s azután reggel a város minden utcáin föl volt írva a falakra: «Unio! le a guberniummal!» Márton gazda rosszalva csóválta a fejét, nem volt inyére a mozgalom. Hiába erősítettük, hogy ez nem forradalom, hisz minden törvényes úton a maga rendén megy, a király maga nevezte ki a felelős magyar miniszteriumot; Márton gazda mindig azt erősítette: «meglássátok, nem lesz ennek jó vége!» Később a nemzetörség szervezése és fölállításakor Mártont semmi áron nem lehetett arra venni, hogy magát a nemzetörségbe beírassa; «nem veszek biz' én puskát a vállamra», úgy monda, «mert ha egyszer jó szántomból fölveszem, nem tudom nem marad-e örökre rajtam, mint a székelységen. Én békés polgár vagyok!» Nem használt ez ellen sem a mi okoskodásunk, sem ismerőseinek, polgártársainak gúnyja, boszszantása, a kik elnevezték pecsovicsnak, schwarzgelbnek. Amaz elsöre a gazda nem is hederített, az utolsó azonban vérig sértette. «En vagyok schwarzgelb?» fölkiáltott elkeseredve, «én, a kinek ereiben egy csepp német vér sines; a kinek apja, nagyapja, széapja, dédapja mind törzsökös magyar emberek voltak s házukhoz a világ minden kincseért sem vittének volna német asszonyt! Nó hiszem, Turner, Berger, Haller, Schwarzal, Toppler, ezek aztán a tiszta igazi magyarok, azért, mert puskát vesznek a vállokra, s bár benőtt a fejök lágya, nem áttallják gyerek módra katonásdit játszani és hadgyakorlatok ürügye alatt nagyokat inni!» Ehhez járult még az is, hogy minden üzlet megszűnt, minden iparág szenvedett; munka nem volt. Márton gazda kénytelen lett segéljeit elbocsátani, vagy is inkább ezek hagyták oda a pecsovics hírbe jött mestert s beállottak a honvédségbe; minden jövedelem-forrás kiapadt, a család csak a kézsre lett szorúlva; bár lehetőségig összevonták magokat, az előbbi években megtakarított vagyonkálhoz kellett nyúlni, ez pedig napról napra fogyott, apadt, mint az égő gyertya. Márton

gazda napról napra komorabb, s mint maga mondá, pecsovicsabb lett; egyéb dolga nem lévén, a házi kertben kapál-gatott, vagy az árnyékban pipákolt, térdén a bibliával; politikai nézetei miatt, szomszédaival, iparos társaival, jó embe-reivel meghasonlott, vasárnap pohár boráról lemondott, s mint az őszi köd a tájra, rá is napról napra mélyebben nyomult a mogorva kedély. Többé politikára egyikünk sem merete föltátni a száját, szótlánul, lesütött szemekkel költöttük el a szükös ebédet; Judit asszony, Zsuzsika, de főleg Lajos a legszigorúbb ostromállapot alatt éltek, a legártatlanabb, minden czélzás nélküli szó s olykor még tekintet, sőt mozdulat is, elég volt arra, hogy kitörjön a Márton gazda bozontos szemöldjei fölött borongó vihar. Rettenetes volt ilyenkor a gazda ékesszólása és bámulatos emlékező tehetsége, melylyel kivált Lajosnak rég elfeledettnek hitt gyermeki csínyjeit a legbámulatosabb eszme-társulással felsorolta s érettök nyelvvel újból meg újból végig korbácsolta. Sokszor veszett el e miatt étvágyunk s keltünk föl üres gyomorral az alig érintett ebéd mellől. Szegény La-josnak nagy próbákat állott ki a béketűrése, s hogy el nem szakadt, azt csak a Judit asszony és a Zsuzsika könnyel telt kérő tekinteteinek tulajdonítom. Márton gazdának nem lehetett ellent mondani, s kivált Lajosra nézve nagyon veszedelmes lett volna apjával legszelidebb modorban is szembe szállni, mert ő gyermekeitől föltétlen engedelmisséget követelt.

Így keseredett meg az egykor kedves viszony; hogy szál-lásomat, kosztomat föl nem mondottam, azt csak a múlt emlékei iránti kegyeletből s azért tettem, mert jól tudtam, hogy Márton gazda teljességgel nincsen abban az állapotban, hogy nála levő pénzemet megfizethesse, s a háznép szorúlt állapotát öregbíteni, zavarát növelni a világért sem akartam volna. Mintha homályosan sejtette volna ezt Márton gazda, irányomban főleg egy idő óta, föltünő gyöngédséggel viselte magát. Ha vagy egyszer kimaradtam ebédről, — a mit mihelyt módom volt rá, legott megtettem, — a gazda mindig tuda-kozta, hogy hol voltam hát? Atyai jó tanácsokat adott a rossz társaság, a pazarlás, a pénz meg nem becsülése ellen. De biz' azért én a hányszor csak szükös mellékjöveldemből kitel-hetett, előbbre becsültem barátaim társaságában az egyszerű, de vidám kedvtől fűszerezett ebédkezést, ama hallgatag, néma és sokszor heves kifakadásoktól élvezhetetlenné vált étkezé-

seknél. Zsuzsika több ízben négy szem között összefogott kézzel kért, hogy ne maradjak ki, mert jelenlétem az apjára még is csak van némi mérséklő hatással, míg távollétemben mint a gát nélküli áradat, fektelenül tör ki leve. Persze, hogy mindannyiszor megígértem, de fájdalom, nem mindig bírtam szavamnak állani. Szegény Zsuzsika, mintha előérzete lett volna a bekövetkezendő katasztrófáról.

A katasztrófa be is következett. Szinte feledém mondani, hogy Lajos, még mielőtt apjának kedélye ennyire elborult volna, egy alkalommal azon vágyának talált volt szót adni, hogy tanuló társai példájára, kiknek gúnyját tovább már ki nem állhatja, szeretne beállani honvédek. Borzasztó volt a vihar, mely ez igénytelen nyilatkozatra keletkezett; a Márton gazda arcát egyszerre lángpír borította el, homlokán erei kidülledtek, bozontos szemöldjei alól szemei szikráztak. «Mit mondál csak?» kiálta, «te honvéd akarsz lenni! Az én fiam akar honvéd lenni! Hát azért neveltelek? azért költöttem rád annyit? Te semmirekellő naplopó! Honvéd! . . . Eredj, ha annyira vágysz, ha apád s anyád fejére nem átallasz bánatot hozni, te háladatlan rossz fiú! De tudd meg, a mely órában honvéd lettél, abban az órában az én fiam rám nézve meghalt, s nekem nincs egyéb dolgom vele, mint hogy megátkozzam emlékezetét, megátkozzam múltját, megátkozzam jelenjét, megátkozzam jövőjét, hogy teljék be rajta az írás szava: «a kik fegyvert fognak, azok fegyver által vesznek el!»

Ily atyai gyöngéd nyilatkozat után, persze hogy le kelle Lajosnak mondani kedvencz tervéről; nem is hozta elő azóta egyikünknek is, csak magában emésztődött; az egykor vídám, tréfás és eleven ifju hallgatag, mélabús lett, magába zárkózott, az apai házat lehetőségig kerülte. E föltűnő változás fiában nem kerülte ki Márton gazda figyelmét, de irányában nem hogy mérsékelte, szelidítette volna magaviseletét, sőt érdesebbé, hogy ne mondjam durvábbá tette; mert az egészet dacznak, beleegyezése kicsikarására tervezett fogásnak hitte. A feszültség az apa és fiú között napról napra fokozódott, a Judit asszony arca mindinkább bánatosabb lett, a Zsuzsika szemei gyakrabban árulták el a sírás nyomait. Az egész háznép kedélye olyan volt, mint a késő őszi táj, mikor a sűrű ködöt nem bírják eloszlalni a nap sugarai, hanem meg sem virad jól s már is beesteledik, az ember érzi hogy hó van a levegőben.

Egy szíves meghívás barátaimtól megszegeté velem a Zsuzsikának adott ígéretemet. Egy nemzetőr-század czéllövészeti ünnepélyt rendezett a zöldben. Vigan töltöttük el a napot, hazafias poharköszöntőkkel fűszereztük a czéllövészetre következő egyszerű lakomát, azután megindult a táncz (de nem részemről), s a késő est vetett haza szállásomra; még fülemben zszibongtak a zene hangjai, s a nappali jó kedv visszhangjával lelkemben, bár kissé fúradtan, de füttyörészve nyitottam be az útcza ajtaján, mikor valaki karomat megragadva, fülemben ezt súgá: «János, az Istenért, mit tud róla?» Megrezenve fordítám arra arczomat s a nyári éj félhomályában Zsuzsikára ismertem: «Kiről?» kérdém fönhangon. «Psz!» susogá, «halkabban! Lajosról», s ezzel hátra, a kert felé húzott, «gyerünk beljebb, ott biztosabban beszélgethetünk». Szó nélkül engedtem; bementünk a kertbe s leültünk a filagoriába. «Mi baj van Lajossal?» kérdém.

«De hát nem találkozott-e vele?»

«Nem, én czéllövészetről jövök, nagyon vigan voltunk.»

«Oh, mi is!» sóhajtá Zsuzsika s zokogásba tört ki.

«De hát az Istenért, mi történt?» kérdém megütközve.

Zsuzsika nem bírt rögtön felelni, időbe került, míg szólni tudott, végre erőt véve magán, így szólt: «Ma delelőtt apámat nagy bosszúság érte; a szállásmester holnapra négy Kossuth-huszárt szállásolt be; apám hasztalan állítá, hogy itt nincs istálló a lovak számára, a szállásmester azt mondta: se baj, ezeknek még nincs lovuk, így hát megférhetnek. Számukra ki kell takarítani a műhely-szobát, s kész ebéddel várni, minden legényre egy félfont húst számítva. Apám hasztalan tiltakozott, a szállásmester a polgármesterhez utasította; ide is elment, de úgy látszik hiába járt, mert haza jövet kiadta nekünk a parancsot, hogy a műhely-szobát takarítsuk ki; de szörnyű bosszús volt. Így jött el a dél s vele Lajos, a ki csodálatosképen nagyon jó kedvű volt, elkezdett tréfálni velem, mint a régi boldog időkben, én hasztalan vágtam a szemébe, hogy hallgasson, de ő vagy nem vette észre, vagy nem hajtott reá. Apámban Lajosnak minden nevetésére, minden tréfájára fokozódott a méreg; mert azt hitte, hogy Lajos tudva bosszúságának okát, csak azért színlel jó kedvet, hogy őt bosszantsa. A szerencsétlen fiú mintha vak lett volna, semmit sem vett észre, hanem folytatta enyelgéseit. Apám utoljára kitört, s oh

Istenem !» itt újból erőt vett rajta a zokogás «Lajost elnevezte mindennek, oly neveket adott neki, hogy szegény anyámnak s nekem mindegyik szava megannyi törzsúrás volt szívünkön. A szegény fiú csak ámult, elsáppadt s szóra nyitott ajkai tátva maradtak, szemeit merőn szegezte apámra, mintha meg lett volna büvölve. Apámat — úgy látszik — ez a nézés még inkább ingerelte, megáradt szidalmi ékesszólásának egész árja, ha akarta volna sem tudta volna megállítani. A naphosszant kebleben fölhalmozódott bosszúságnak volt ez kitörése, s mindnek a szegény Lajos fejére kelle zúdulni. «Mit mereszted rám hal-szemeidet» szólt a többek között, «te naplopó, ingyenélő, kenyér-moly, a ki szegény anyád s testvéred szájából eszed ki a falatot ; a ki engem maholnap koldúsbotra juttatsz, a ki nap-estig sem csinálsz egyebet, hanem csak a kövezetet koptatod, te . . . te . . . te . . .» itt egy köhögési roham szakasztá meg, Lajos pedig a szünetet fölhasználva, fölpattant székéről : «Ne féljen, édes apám, mán túl nem leszek ingyenélő, nem veszem ki falatját a szájából». S ezzel, mielőtt egyikünk is szólhatott volna, megcsókolta az anyám kezét és engem, vette kalapját és elrohant. «Lajos !» sikoltá anyám és sírva borúlt az asztalra. Apám egyszerre elcsöndesedve szólalt meg : «No, no, Judit, soha se törd magad, tudod : rossz fejsze nem vész el». «De az én Lajosom nem rossz fejsze», viszonzá anyám, a ki az apám nyugodtabb hangjára fölbátorodott. «Azt én sem mondtam,» válaszolá apám, «de ládd édes Juditom, az apának kötelessége rendre utasítani fiát ; ti bizony Zsuzsikával elkényeztetnétek, pedig nincs szerencsétlenebb az elkényezett gyermeknél. Hát engem mennyit szidott, mennyit vert szegény apám, de most is azt mondom : Isten áldja meg érette még a porát is, ő csinált embert belőlem. Ne vond meg a gyermektől a vesszőt, arra int az irás.» «Igen a gyermektől» okoskodék anyám, «de egy tizenkilencz éves ifju, a ki a mellett még theologus diák is, nem gyermek. Aztán szeretném tudni, mit vétett épen most az én Lajosom, hogy úgy lehordtad?» «Ne beszéljünk most arról», szólt apám látszóan magába szállva, «hanem együnk, hisz mind itt hül el az étel». Együnk ! könnyű volt azt mondani, de az anyám és az én torkomon le nem ment volna egy falat ; apám is csak amúgy tette magát, mintha ennék, de tányéra épen oly tele maradt. Mikor asztaltól fölkelve, szokás szerint jó egészségére kívántam a bevett eledeleket, önkény-

telenül elnyögte magát; nem is volt soha ilyen szomorú ebédünk, ne is adjon az Isten még halálos ellenségünknek se. A délutánt halálos szorongások között töltöttük; anyám attól tart, hogy Lajos elkeseredésében megöli magát, s minden útcaajtó-nyílásra, az utcán minden legkisebb zajra elsáppadt, egész testében reszketett, mert azt képzelte, hogy vagy a Jób postája érkezik, vagy éppen kedves fiának holttestét hozzák haza. Azért vártam önre, édes János, hogy tudjak valami hírt, most pedig arra kérem, nézzen föl a kollégyomba, lássa meg, szobájában van-e Lajos? Oh Istenem, Istenem, bár csak életben volna!»

«Alhoz semmi kétség sem férhet», biztatám, «Lajost jól ismerem, nem olyan gyáva, hogy öngyilkosságra vetemedjek. De jól mondja, fölmegek a kollégyomba, utána nézek, mert itt az önök megnyugtatója az első, mindenre kész vagyok, csak hogy Judit néninek egy nyugalmas éjszakát szerezhessek; ön édes Zsuzsika, menjen feküdjék le, legyen nyugodtan, Lajos heves vérű, mint az apja, de szintoly vallásos; én megek, s ha Lajost a szobájában találom, hazajövet dalolni fogok, az lesz a jel.»

«De hátha nem találja?»

«No, akkor fütyölök, de azért ne nyugtalankodjanak, mert könnyen megeshetik, hogy izgultságát lecsillapítsa s mérgét kifújja, még sétál az utcákon, vagy valahol barátjai között tölti az időt. Mint mondtam, attól tartani, a mit önök képzelnek, egyáltalában nincs semmi ok; azért hát aludjanak csöndesen. Jó éjszakát!»

Elváltunk; Zsuzsika a házba, én megindultam a kollégyom felé. Attól, hogy Lajos öngyilkossá lett volna, legkevésbé sem tartottam; a 48-i fiatalságnak egészen más volt világnézete, meggyőződése, irányzata, kedélye, mint a 78-inak; szabadságharcunkban megmutatta, hogy életét nagy eszméért, szent czélért nem kiméli; de életúntságból, kicsinykés, apró kellemetlenségek miatt, úgy potomra el nem dobja; az az ifjuság még abból a fajból való volt, a mely a vértanúkat, a hősöket adta, lelkét nem mételtezte volt meg az anyagiság s életcélja nem a sivár élvhajhászatban állott. Hogy Lajos kezét saját élete ellen föl nem emeli, azért élttemmel jót állottam volna; egyébtől tartottam, attól, hogy megteszi azt, a mit fölhevülésében mondott: pályát választ

magának, mely rögtön függetlenné teszi az apai hatalomtól, melyen megkeresi mindennapi kenyerét s nem szorul arra, melyet annyi szemrehányás keserített. Attól tartottam, hogy haragjában megfélekedzik apjának a katonai pálya s főleg a honvédség iránti ellenszenvéről, s csak hajlamára és vágyaira hallgatva, fölcsap honvédnek és így örökre szakít az apai házzal. E sejtelem uralma alatt dobogó szívvel siettem a kollégyom felé, kapuja nem volt zárva, hisz a szabadság kor-szakában, érvényen kívül volt helyezve a régi fegyelem és rendtartás. A Lajos szobájának félig nyílt ajtajából gyertya-világ sütött. Ő csakugyan otthon volt, asztala mellett ült s épen levelet pecsételt le.

«Hozott Isten János!» fölkiáltott a mint meglátott, «épen jókor, mintha hívattalak volna; leszesz oly jó és ezt a levelet odadod apámnak, de nem előbb, holnap déli tizenkét óránál.»

«Levelet? apádnak?» kérdém megütközve, s átlátva, hogy sejtelmem valósul, «miért a fiúnak édes apjával levelezni, mikor csak néhány lépésre van tőle?»

«Az igaz», válaszolá Lajos, «sokkal férfiasabb volna, egyenruhában megjelenni előtte s így szólni: apám, én honvéd vagyok, többé nem ingyen élek, véretem, életemet áldozom hazám szabadságáért; de ismered apámat, ismersz engem is; ki tudná kiszámítani, mivé fejlődhetnék e jelenés. Édes barátom, én apámat lelkemből szeretem, tisztetem, s ha e lépést akarhatja ellen teszem, lehetőségig meg akarom kímélni az ebből fejlődhető kellemetlenségektől, melyek folytán közöttünk át nem hidalható ür támadhatna.»

«De Lajos, az Istenért!» fölkiálték, «megfontoltad-e, mit akarsz tenni?»

«Akarok tenni?» közbevágá Lajos, «a mit akartam, már megtettem; a mi a megfontolást illeti, rég fontolgatom és régóta el is határoztam. Édes János, úgy nézz a szemem közé, hogy ma délután óta a tizenegyedik honvédzászlóalj közvitéze vagyok.»

«Ne mondd!»

«Hazulról távozva, egyenesen a parancsnoksághoz mentem. Szívesen fogadtak, megvizitáltattak s bevettek, holnap reggel kilencz óráig szabadsággal vagyok elbocsátva, hogy dolgaimat rendezzem; akkor kapok egyenruhát s fölesküszöm

a zászló alá. Könyveimet, öltözékdarabjaimat már összeszedtem, ágyneműmmel együtt haza küldöm; míg ez meg nem történik, azért nem akarnám apámnak hírül adni, nehogy szegény abban a csalfa reményben, mintha valamikép e lépésemet megmásíthatná, bármi lépéseket tegyen. Ez, édes barátom, már meg nem másítható. Remélem, eljön az idő, mikor apám is helyeslenni elhatározásomat, addig pedig tűrök.»

Láttam, hogy hiába pazarolnám ékesszólásomat, Lajos el van tökélve; éreztem, hogy az ő helyében én is úgy tettem volna, sőt némileg irigyeltem is sorsát, megszorítottam hát kezét, szerencsét kívántam az új pályán, fölvettem az apjához címzett levelet, megígértem, hogy holnap délben és nem előbb, a Márton gazda kezébe adom, addig pedig a világon senkinek sem szólok egy árva szót is; azzal jó éjtszakát kívánva, siettem szállásomra, hol tudtam, hogy szorongó szívvel lesik, dalolva vagy fütyölve fogok-e belépni az útezaajtón.

Hangom némileg rekedtes volt, a mint rágyújtottam a *Szökött katonából*: «elmennék én katonának, ha kötéllel nem fognának», de meg voltam győződve, hogy két pár fülnek legalább kedvesebb volt bármely éji zenénél. Reggel korán fölkeltem s eltávoztam hazulról, hogy a bekövetkezendő tudakozódásokat, faggatásokat kikerüljem, asztalomra azonban a Zsuzsika megnyugtatóására krétával ezt írtam: «egészséges!»

Délben haza érkeztemkor Zsuzsika előmbé jött — úgy látszik, megjöttömet rég leste — «igazán?» kérdé az asztali fölíratra vonatkozólag. «Igazán» felelém nyomatékkal; több szót nem válthattunk, mert az ajtónyílásra maga Márton gazda is kijött; szegény ember, ő sem kevesebb szorongással várta, vajon a dél elhozza-e fiát? Engem meglátva, arca elkomorúlt, mint a ki pénzes levél után nyújtja kezét s fizetetlen számlát nyomnak markába. «Hol van» kérdé, de magát kiigazítva kérdé: «hol voltál János?»

«A hivatalban, bátyám».

«Helyesen!» dörögé s ezzel befordult a házba.

Én is nyakra-főre siettem szobámba, ajtómat becsuktam s íróasztalomhoz ülve, kezembe vettem a tollat, nem azért, hogy írjak, hanem hogy az ablakomon kandiságból betekintő elhiggyje, hogy komoly foglalatosságom van. Volt is

nekem igazi komoly foglalatosságom, a levél zsebemben perczről-perczre súlyosabb lön, különösen nyomta szívemet; előttem állott a Márton gazda kivörösödött arca, haragtól szikrázó szemei, hallottam a Judit asszony síró sopánkodásait, láttam a Zsuzsika könnyező szemeit. Milyen ebéd lesz ez, gondolám magamban, a tegnapi lakodalmi volt ehhez képest. Nem, nem, azt nem teszem, ebéd előtt nem adom kézhez a Lajos levelét, ebéd utánra hagyom, hisz tele gyomorral mindennemű fölindulást könnyebben elhordoz az ember, mint ehgyomorral. Különbén is Lajosnak csak az fogadtam, hogy déli tizenkét óra előtt nem adom át a levelét; tizenkét óra után mennyi idővel történjék az átadás, az neki mindegy, csak hogy megtörténjék. Úgy van, ebéd utánra halasztom levélhordói tisztem teljesítését. Jól esett nekem ez eltökélés, mint jól esik a fogorvos termében a kínos műtét minden kis elhalasztása. Tünődéseim között azonban meglehetősen idő telt s engem mégsem szólítottak az asztalhoz; föltűnő volt e szokatlan pontatlanság, annál is inkább, mivel a Márton gazda házában a megszabott időben mindig az asztalon kellett lenni az ételnek, s hogy ez így legyen, arra mind Judit asszonynak, mind Zsuzsikának nagy gondja volt. Bizonyosan Lajosra várnak, szegények! Milyen jól esnék Márton gazdának, ha kimaradásáért fiát amúgy szeliden lezsémbelhetné, milyen szépen ki lenne ezzel egyenlítve tegnapi idétlen heveskedése! Szegény Márton gazda! Ekkor Zsuzsika kopogtatott ajtómon s bekiáltott: «az étel az asztalon van!»

Fölpattantam, a szobából kiléptemkor a középkapui óra egyet ütött. Eddig vártak hát! Márton gazdáék már asztalnál ültek, két üres teríték volt még, egyik az én, másik a Lajos számára. A gazda arca sötét volt, a nőké szorongó. «Nem láttad-e ma délelőtt Lajost?» kérde Márton, a mint helyet foglalék. «Nem!» szoltam röviden, szememet tányérumba sítve s magamat tetteve, mintha rendkívül éhes volnék, azonban akár a hátam mögé hánytam volna az ételt. Hogy milyen lett volna ez az ebélkezés, ha előzetesen adom meg a Lajos levelét, nem tudom; de olyat, a minő ez volt, ne adjon többet az Isten; mindenki tányérába sütötte szemeit, mindenki evést színlelt, de azért az étel nem fogyott, Judit asszony és Zsuzsika mindegyre fútták az orrukat, a gazda olykor-olykor torkát köszörülve, mintha beszélni akarna, de

egy szót sem szólott. Az ebéd végével következett az én szerepem; fölkeltem helyemről, s a levelet hallgatva átnyújtottam Márton gazdának. «Mi ez?» szólott megütközve, azonban a címre pillantva, megismerte fia írását s gyorsan fölszakasztotta a pecsétet; Judit asszony és Zsuzsika rémülten néztek rám. Márton gazda gyorsan átfutotta a levelet, a mint olvasásában haladt, arcza mind pirosabb, pirosabb lett, végre föl pattant székéről, a levelet nagy dühvel izre-porra tépte, darabkáit az asztalra csapta, «vigye el az ördög, de szemem eleibe soha se kerüljön!» fölkiáltott s ezzel kirohant a szobából.

Judit asszony és Zsuzsika sírva támadtak rám: «az Istenért János, mi dolog?» kérdék csaknem egyszerre.

«Az egész csak annyi», felelém színlett egykedvűséggel, «hogy Lajos megunta ingyenélő lenni s beállott honvédnek.»

«Jaj Istenem!» sikoltott Judit asszony, egy székre rogyva. Zsuzsika csendesen sírva vonult a kályha mögé: «tudtam, hogy ez lesz a vége!» sóhajtá.

Nem kis munkámba került az asszony-népet lecsendesítenem, s bennök némi megnyugvást keltenem. Az anyát az apa haragja ijesztette mindenek fölött, és az, hogy egyetlen kedves fiát többé nem is láthatja; mert ahhoz, hogy a bösz Márton gazda kiengesztelődjek, s megnyissa Lajosnak az apai házat, még reménye sem lehetett. Én biztattam, vigasztaltam, ígértem, hogy addig is, míg az apai harag csillapulna, módját találom annak, hogy egymást láthassák, egymással szólhassanak; utóvégre is Lajos ügyes, értelmes, s jól megtermett fiú, elébb-utóbb minden bizonynyal tiszt lesz belőle, szegyént semmi esetre nem fog hozni az apja fejére; aztán a honvédség nem olyan, mint a sorkatonaság, csak a háború tartamára vannak kötelezve, azután visszatérnek félbehagyott pályájokra, jó társaságban vannak, legnagyobb része, kivált a Lajos zászlóaljának, az iskolákból kikerült fiatalság; ott van György is, a ki már fölvitte őrmesterségig.

Nem tudom az én szavaim, biztatásaim, vagy a keserűség első rohamának lezajlása, vagy mind kettő együttesen azt eredményezte, hogy a zokogó édesanya és a csendesen sírdogáló Zsuzsika könnyeinek folyása lassanként megszűnt, s arczukon a vigasztalás olyszerű fénye derengett, mint mikor az egész nap omló eső megszűnik este felé, a fellegek nyu-

gaton fölszakadnak, s a leáldozó nap visszasüt a lueskos földre. Az időjósok, az igaz, ezt a tünetet a következő napi eső biztos előjelének tartják; én sem álltam volna jól, hogy a nők arczán e derülés nem múló s nem előjele a titokban megújuló könnyzápornak; de fölhasználtam ez alkalmat, kalapomat vevém, s mondám, most már fölkeresem Lajost. A házból kimenve, lopva benéztem a kertbe. Márton gazda folyvást sebesen járt föl s alá, kezeivel indulatosan hadonázott, s olykor hallhatóan morgott magában, mint az elvonuló vihar tompa mennydörgései.

Lajost a kaszárnyában találtam, honvéd egyenruhában, nagy peczkesen járkált föl s alá, arcza derült volt, de nekem e vidámság túlzottnak, erőltetettnek tűnt föl. Mihelyt magunkra leheténk nagy érdeklődéssel mohón tudakozódott az otthoni eseményekről, mikor apjának haragját említém, mosolygott; de anyja bánatjának hallattára ajkai remegtek, s önkénytelenül fölsóhajtott: «szegény, drága, jó anyám!» Ekkor beszélgetésünket György szakasztotta félbe, a ki Zsuzsika után tudakozódott.

Ez napságtól sötét gyász borúlt a k. m.-utczai kis házra, melyben a Lajos nevét még csak említeni sem volt szabad. Részemre a közbenjárói nehéz szerep jutott, én voltam a levél-, az izenethordó, az anya és fiú közötti titkos találkozások tervezője, rendezője, s a meglepetés vagy rajta vesztés miatti félelmek kiállója. Márton gazdának aligha nem volt tudomása szerepemről, mert irányomban kiváló hidegséggel, hogy ne mondjam megvetéssel viseltetett; helyzetem egyáltalában minden egyéb volt, csak kellemes nem; szállásomat lehetőségig kerültem, s fejemet abban törtem, miként lehetne e viszonyból kibontakoznom.

Márton gazda, bár mennyire gyűlölte is a houvédseget, előttök házát nem zárhatta el; elkövetkeztek a beszállásolások s ekkor György mint örmester előbb hivatalosan, később hivatalosság ürügye alatt, majd mindennap megfordult a háznál. A nők nagyon szívesen látták, mindig hozott izenetet vagy hírt Lajosról s vitt nemcsak jó szót, hanem a Judit asszony és Zsuzsika megtakarított filléreiből is. Ezek ugyanis az üzlet pangása óta éjjel-nappal varrtak, hogy szerezzenek valamit a házhoz; mert Márton gazda egymaga maradván, csak hébe-korba dolgozott, munkája jobbrészt kisebbszerű

igazításokból állott, újat csak később készített, mikor a kolera beálltával a koporsó keresett czikk kezdett lenni. A György föllépése nagyot könnyített rajtam, utóvégre fölöslegessé tette közbenjárói hivatalomat. A nők kedélye apránként földerült; több kísérletet tettek, hogy az apát fia iránt kiengeszteljék; de Márton gazdát nem lehetett rászedni, mindjárt észrevette a legtávolabbi célzást is és ilyenkor vagy fölpattant székéről s kiment a szobából, vagy öklével az asztalra csapva elkiáltotta magát: «egy szót se többet!» Elég az hozzája, előtte a Lajos nevét senki sem merészelte említeni.

Így telt el a nyár s beérkeztünk az őszbe, jöttek az oláh fölkelésről, kegyetlenkedésekről hajmeresztő hírek, szokás szerint nagyítva, a Jellachich hadjárata, a schwechati csata, az Urbán missiója, a Lamberg meggyilkoltatása, a Latour kivégeztetése mind fokozták az izgatottságot, mondhatni, az egész város lázban volt; reggel legelső dolga volt mindenkinek a piacra kimenni, hogy híreket halljon, meglássa, nincsenek-e új plakátok az utcza-sarkokon, a lapokért a postának rendszerint ostromot kelle kiállani, a megjött hírlapokat rendszerint fenhagon olvasta egyik a körülötte gyűlt hallgatóságnak, a mely közbevágott fölkiáltásaival adott hangot érdekeltiségének. Voltak úgynevezett «félelmező biztosok», amolyan vészmadarak, a kik minden rossz hírt meghallottak, rögtön elhittek s remegve, nagy mohón adtak tovább fantáziájuk szülőtteivel fölciczomázva. Szóval a lakosság egy tonna löporhoz hasonlított, melyet a legkisebb szikra fölrobbanthatott. Egyszer elterjedt a híre, hogy Urbán állóközben az oláh templomban rejtőzik, legott nagy tömeg rohanta meg a szegény papot, templomát, házat kikutatták s csak néhány higgadtabb egyénnek köszönhetette, hogy komolyabb bántalmazása nem volt. Máskor egyik harangozó gajdos fövel ment föl reggel a toronyba, hogy isteni tiszteletre harangozzon, s az őszi köd leplén keresztül a szemben levő hegy oldalán némi mozgó fekete tömeget pillantott meg; legott félre verte a harangot és magyarázatúl lekiabált az utczára: «az oláhság úgy áll a hegyoldalban, mint a csillag az égen»; legott megkondult a város többi harangja, lármadobot vertek, riadót trombitáltak, sorkatonaság, honvédség, nemzetőrség, népfölkelős összesereglett, lovasságot küldtek ki kémszemlére, mely csakhamar visszatérve jelentette, hogy az oláh tábor nem

egyéb, mint a városi bivalycsorda. De az ál-lármát, csakhamar követték valódi rémhírek: Gedeon bevette Marosvásárhelyt és Urbán Deést, közelgett a válság. Nagy szemlét tartottak a kaszárnya előtti téren, kivonult az egy ütegágyú, honvédség, lovasság, nemzetőrség, népfölkelés, közöttük én is egy hosszú tölgyfanyélre biggyesztett vaslándzsával, a mely apjára, a cigány kovácsra vallott; a főparancsnok ellovagolt soraink között, hogy mit gondolt, mit nem, biz én nem tudom, hanem mint a következés megmutatta, alkalmasint azt forgathatta elméjében: miként lehetne szép szerivel megszabadulni ily sereg fölötti fővezérségétől. Pedig az egész sereg, főleg mi a népfölkelés, annyira lelkesültek voltunk, hogy ha rögtön tűzbe visznek, nem tudom mi történik az ellenséggel — mi legalább úgy hittük. Ekkor azonban mégis hazabocsátottak. Másnap a nemzetőr vadászok meg egy pár század, a honvédséggel, lovassággal, tüzérséggel együtt parancsot kaptak s el is indultak Szamosújvár felé. Szegény Judit asszony és Zsuzsika halálos félelmek közt várták a csata kimenetelét, maga Márton gazda is, bármennyire igyekezett közönyt színelni, nagyon nyugtalan volt. Azt képzeltem, ez jó alkalom az apa kiengesztelésére; azért hát mikor a sereg kivonulására következett nap alkonyán a gazdával ketten ültünk a szobában és Márton egy párszor akarhatja ellen elsóhajtotta magát, én is visszhangképen fősóhajték: «szegény Lajos!» Márton ösztönszerűen felém fordítá fejét, de hirtelen visszakapta s tetette magát, mintha nem is értette volna. Mély csend következett, mindegyikünk elmélyedt gondolataiban, ismét egy sóhaj! erre megembereltem magamat s megszólítám: «Márton bácsi! vajon meglátjuk-e még valaha ez életben szegény Lajost?» Erre a gazda fölugrott, keményen meg nézett: «Egy szót sem többet arról a hitvány emberről!» Ezzel kiment a szobából s keményen becsapta maga után az ajtót. Észrevettem, hogy éretlen gyümölcsöt akartam szakítani.

BELÉNYESI GÁBOR.

A Z Á L D O Z A T.

(TENNYSON költeménye.)

I.

Pestis-ragály sújtá a népet,
Majd éhhalál söpörte le;
Aztán falu, akol, csűr égett,
Mert rájok ellenség töre.
«Mi ellenünk az istenek!»
A sűrűn hulló nép kiált.
Oltár előtt a pap remeg
S Odinhoz, Thorhoz küld imát:
«Segítsetek
Nagy istenek!
Emeljetek föl
Mi elestünkből!
Mit kívántok tőlünk?
Ember-életet?
A legkedvesebbet,
A legbecsesebbet,
Oltáron megöljük:
Csak feleljetek!»

II.

Az ellen egyre pusztított, dúlt;
Mezőn barom, erdőn a vad,
Légben madár, vízben hal elhúllt
Tisztán folyó, kút sem marad.

Holt ember hever útfelen,
 Vagy máglyákon rakással ég
 S a papság jajgat szüntelen —
 Mig végre választ ad az ég,
 «Királyotok boldog,
 Van fia, neje.
 Legkedvesebbjét
 Adjátok ide!»

III.

Papság a palotába jött le.
 Vadászni volt künn a király.
 Csak az anyát lelék, örködve
 Kis gyermeke álmainál.
 Nyolcz éves volt a kis fiú,
 S még bája fejlék évivel . . .
 Rózsás arczú, arany hajú.
 — Szep áldozat lesz, jobb se' kell;
 Papok látják s fölhangzik
 Öröm-zsivajuk:
 «Az istenek feleltek —
 Odadjuk a fiut!»

IV.

Vadászatzból a király megtért,
 Szegény zsákmányt hozott nagyon.
 S szólt nője: «Fiunkat elvették,
 Véréből meggyógyul a hon.
 Pusztúl a nép, ország beteg,
 Éhség s ragály dül . . . Áldozat
 Mit kérnek a nagy istenek;
 Oh férjem, mondj hát igazat!
 Fiunk elvitték,
 Megölni őt:
 Ő legkedvesbed?
 Vagy én-e, nőd?»

V.

Megroskad a királynak térde,
 S térdére kulcsolja kezét.
 «Oh nőm! a felelet mi végre,
 Ha már a papok elvégezzék!»
 Szent félelem vesz rajt' erőt,
 «Az istenek — szólt — választottak!
 Szeretlek téged, szeretem őt,
 Melyiket jobban? oh mit mondjak?»
 De boldog a papság,
 Van áldozata:
 «Fia volt legkedvesb,
 Azt adjuk oda!»

VI.

Kész már az oltár — az áldozat ott vár,
 Kést rá a papok keze fen.
 Oda ugrik az anya — ott sikolt már:
 «Engem! ne őt! ne gyermekem!»
 De utját állja férje, kiáltva,
 Megfogja nejét, de hasztalan!
 Az felsikolt: «Én vagyok legdrágábbja»
 S kitépi magát — s a késbe rohan.
 És boldog a papság:
 «Oh Odin apánk!
 Engesztelésül
 Im éltet adánk.
 Kedvesbje — becsesbje
 Ez volt-e, vagy ő?
 — Az istenek feleltek:
 S övék a nő!»

VIRASZTVA.

Alugyál el édes lyányom,
Enyhítsen meg édes álom,
Éjfél elmúlt, hajnal ébred,
Ne találjon ébren téged.

Hány sok éjet virasztottunk,
Éjjel, nappal nem aludtunk,
Te az ágyban, én ágyadnál,
Hátha kissé elszunnyadnál.

Elszunnyadnál, meggyógyulnál,
Hervadozó szép virágszál,
S egy mosolygó vidám reggel
Ébredneél régi kedvvel.

Oh virulj ki, virulj szépen,
Mint virág vén fa tövében,
Vén fa én csak addig éljek,
Mig árnyammal óva védlek.

Alugyál el édes lyányom,
Álmod visszaadja álmod,
Csengő hangod tünt reményem,
Mosolygásod lelki fenyelem!

GYULAI PÁL.

AZ OSZTRÁK EGYENES ADÓKRÓL.*)

Aligha van adórendszer, melyben az ország politikai és gazdasági történetének oly világos nyomai mutatkoznak, mint az osztrák egyenes adóké.

De viszont, noha gyakran az egyes kormányok böles pénzügyi politikájáról is tanúskodik, kevés van nála bonyolultabb, kevés, a melyben egyes elméletek annyira a végletekig alkalmazva volnának, és a melyben az időnkénti nyomasztó szükség annyi és oly nagy hibák elkövetésére kényszerítette volna a kormányt.

Menger értekezése igen érdekesen vázolja ez adók történetét, jelen állapotát és azon kísérleteket, melyek a végből tétettek, hogy az egész adózási rendszert a kor színvonalára lehessen emelni. Ez adatokból mi természetesen csak a leglényegesebbeket közölhetjük.

Az osztrák örökös tartományokban egyenes adók: a földadó, a házbér- és házosztályadó, a kereseti és jövedelmi adó. Ezeknek összes jövedelme úgy áll a közvetett adókból, illetékekből s az állami egyedárúságból folyó bevételekhez, mint 1 : 2.73-hoz.

Mіндеzen adóknál az adó kivetésének módja, az adótételek nagysága s az adószedés az egyes tartományokban szerfölött különbözők. A földadónál e különbségek szerint négyféle rendszert találunk.

1. A tartományok legnagyobb részében a földadó kivétele állandó földadó-kataszter alapján történik, melynek készí-

*) *Ueber directe Steuern in Oesterreich und die Versuche sie zu reformiren.* Von Dr. Max Menger. (Verl. A. Hölder. Wien, 1881.)

tését az 1817 decz. 23-án kelt pátens rendelte el. A telek minősége, a földművelési költségek tekintetbe vétele s az 1824. évbeli gabonaárak alapján kiszámított tiszta hozadéknak eredetileg 16%-át tette ez adó, mely azonban az idők folyamán a különféle rendes és rendkívüli pótlékokkal együtt a tiszta hozadék $26\frac{2}{3}\%$ -ára emelkedett. --- E súlyos adóföl-emelésnek azonban enyhítésére szolgál azon körülmény, hogy a betáblázott tőkék kamatjának 5%-a a földbirtokos adójából leszámíttatik.

2. Galicziában s Lodomeriában (Krakkó kivételével, hol már állandó kataszter létezik) az adó, még a II. József idejéből való provisorium alapján vettetik ki.

Termelési költség gyanánt jóval kevesebb van számítva, mint az állandó katasterrel bíró tartományokban, alap-ár az 1772—82. évek átlaga; az adó nem a tiszta, hanem a brutto hozadék után van kivetve s annak szántóföldnél $16\frac{7}{48}$, réteknél $26\frac{1}{3}$, legelő s erdőnél $32\frac{7}{24}$ százalékát teszi. Az állandó kataszter munkálatai egyebiránt már itt is nagy részben be vannak fejezve.

3. Bukovinában a földadónak ismét külön rendszere van érvényben. Az évi adó egész összege 360,000 forint, melynek egy részét az előbbi jobágytelkek, másik részét a volt szabad birtokok viselik, oly módon, hogy az előre meghatározott adóösszeg a községek közt osztatik föl, melyek ismét az egyes birtokosokra vetik ki a rájuk eső részt.

4. Egészen különös módját találjuk a megadóztatásnak Tirol és Vorarlbergben. Itt a földbirtoknak kiszámított *tőkeértéke* képezi az adóalapot, csakhogy még jelenleg is az 1780. évre kiszámított érték szerint adóznak; eredetileg ez értéknek alig $\frac{3}{8}$ része után adóztak, jelenleg azonban pótlék gyanánt az eredeti adóösszeghez annak még $\frac{2}{8}$ része járul. Eredeti adóköteles «tőkeértéke» a tiroli földbirtoknak mintegy 45 millió forint, mely összeg 9000 forintos részletekben 5000 tagra osztatott, melyek ugyanazon teendőket végezik az adó-ügy körül, mint Bukovinában a községek.

A földadónál nem kevésbé bonyodalmas a házbér- és házosztály-adó. Tirolon kívül, hol a házadó kivétele is a fön-
tebb leírt «Peräquatio-rendszer» szerint történik s Triesztet nem tekintve, mely mintegy 400,000 forintra váltja meg magát évenként ez adó alól, a többi tartományokra vonatkozóan az

«eredeti házbéradó», a «kiterjesztett házbéradó» s a házosztályadó van érvényben. — Az első ezek közül 1820-ban a birodalom nagyobb városaira vettetett ki, oly módon, hogy a házak bruttó jövedelméből a dalmát városokban $33\frac{1}{3}\%$, egyébütt 15% számíttatik le fentartási költség fejében s az így fönmaradt összeg után most a már említett $\frac{2}{3}$ pótlékkal együtt mindössze 25—27 százalék fizettetik adó gyanánt. — Salzburg városa csak 20% adót fizet, de itt a házfentartásra fordított összeg nem adómentes.

Kiterjesztett házbéradó alá esik minden bérbe adott épület s minden más lakóház erre való tekintet nélkül, ha oly községben fekszik, melyben az összes épületeknek legalább felerésze bérbe van adva. Fentartási költségül itt a bruttó jövedelemből 30% van számítva, a fönmaradt összegből 20% képezi az adót. — Házosztályadónál végre tizenkét fokozattal bíró értéksorozata az épületeknek irányadó az adóláb magasságára nézve.

Az egyenes adók harmadik nagy osztálya Ausztriában, a kereseti adó, 1812 óta áll fön s ma már Trieszt kivételével általánosan be van hozva. A kereseti adónak négy főosztályát lehet megkülönböztetni, elsőbe a gyáripar, másodikba a kereskedelmi vállalatok s nagykereskedések, harmadikba a művészet és ipar, a negyedikbe a személyes szolgálatok tartoznak.

Gyárak nyolczféle, nagykereskedések ötféle adóláb szerint vannak megadóztatva, tekintet nélkül a helység nagyságára, melyben fönállanak; a többi kereseti ágak pedig épen e körülményre figyelemmel kettőtől tizenkettőig terjedő fokozatba osztvák.

Az osztrák jövedelmi adó az 1848-iki év eseményeiből folyó pénzügyi zavarok s az államháztartás egyensúlybáhozására irányzott törekvések szüleménye. Fölmentvék ez adólól a föld- s házbér-adót fizetők, valamint azok, kiknek jövedelme ingatlanra betáblázott kölcsönökből foly s mint ilyenek már megadóztatva voltak, végül az osztrák állampolgárnak külföldön elhelyezett tőkéiből folyó jövedelme. A jövedelemadónak czélja, mint már ebből is kitünik, csak az eddigi adók által nem érintett jövedelmek arányos terhelése.

Három főosztályba sorozhatók ezen adó alá tartozó jövedelmek, tudniillik, melyek kereseti adó alá is esnek,

továbbá oly személyes szolgálatok, melyek kereseti adó alá nem esnek s végül kikölcsönzött tőkék kamataiból és járadékokból folyó jövedelmek, a mennyiben ingatlanokra bekebelezve nincsenek.

A mi az érintett adóforrásokból befolyó jövedelem nagyságát illeti, azt következő számok tüntetik föl.

Földadóból befolyt	36.500,000	forint
Épületadóból összesen	25.000,000	»
Kereseti adóból	9.150,000	»
Jövedelmi adóból	21.000,000	»
Összesen	91.650,000	forint.

* * *

Egy pillantás a föntebbiekben lehető rövidséggel ismeretett egyenes adókra, eléggé mutatja azoknak egyenlőtlen-ségét, bizonytalanságát és rendkívül magas tételeit. A helyes adórendszer három főkélléke az egyenlékenység, biztosság és olcsó kezelés egyenesen lehetetlenné van téve az önkényes, bonyolult s avúlt adatokon nyugvó adókulcs által.

Igen természetes tehát, hogy e súlyos bajokon segíteni az osztrák pénzügyi tekintélyek egyik legrégebb törekvése s régtől fogva merültek is föl ez irányban a lehető legkülön-bözőbb reform-tervek, a nélkül azonban, hogy eddig — a telek-adó végleges rendezését kivéve — más hasznos újítás létre-jöhetett volna.

Már az 1867-ki kiegyezés előtt figyelemre méltó reform-törekvéseket mutatnak föl a Bruck, Höfken s Plener-féle javaslatok.

Az elsőnél, mely az egész monarchia területére kiter-jesztendő lett volna, legfontosabb javítás gyanánt volt ter-vezve, hogy az egyenes adók alapjául szolgáló tiszta hozadék új kataszteri fölvételek segélyével kiderítendő, s hogy a föld-adónál az így nyert összegből 16% tette volna a rendes adót, míg 8 százalék extraordinarium gyanánt a gabona-árak változása szerint egészben vagy részben lett volna kivetendő.

Höfken javaslata a kereseti s a tőkekamat-adó körül esz-közlendő reformok mellett még különösen az adóbeszedés módjára vonatkozólag tartalmaz lényeges intézkedést, a

menyiben teljesen az egyes tartományok s községek közti fölösztás segélyével kívánta azt rendezni.

Ennek ellenében Plener az egyéni megadóztatás elvét hangsúlyozza, úgy hogy a községek szerint való adófölösztás teljesen elejtessék. Igen fontos újítása lett volna javaslatának még egy «jövedelmi osztályadó» létesítése, tekintet nélkül a jövedelem forrására, mely a számos adópótlékot nélkülözhetővé tenni s a tiszta jövedelem után való adóztatás elvének az osztrák adórendszerben újat nyitni lett volna hívatva, ha a Schmerling-miniszterium lemondása 1865-ben e fontos tanácskozásokat meg nem akasztja. — Az erre következő Belcredi-kormány pénzügyi reformok helyett óriási új adósságot s ötenkét millió évi deficzitet hagyott utódjának, az alkotmánypárti miniszteriumnak, mely körülmény helyesebb pénzügyi politika megkezdését s az adórendszer javítását mind égetőbb szükségé tette.

Csakugyan be is nyújtotta Brestl pénzügyminiszter már 1868-dik év végén az összes egyenes adónemek reformálására czélzó javaslatát, melyben ismét új eredeti rendszert találunk. A tiszta hozadék itt szintén kataszter segélyével van megállapítva, a házosztály-adónál pedig az épületek használati értéke van adóalapul véve. Lényeges eltérés az eddigi rendszertől, hogy sem az adóösszeg, sem az adóhányad nincs előre meghatározva, hanem e hiányt minden egyes év budget-törvénye pótolja. — Törvényerőre csakis a földadó rendezéséről szóló javaslata emelkedett, mely azonban csak az adósorozási munkálatok végrehajtása után lesz életbe léptethető. Benne ismét a kataszter alapján kiderített tiszta hozadék — a törvényhozás által utólag meghatározott adóláb szerint — vétetik alapul s az így kivetett adót tartományonként s községenként szedik be. — A becslésnél gabonaár gyanánt az utolsó tizenöt év átlagos árai szerepelnek, azon öt év kivételével, melyben az árak legmagasabbak voltak.

A «polgárminiszterium» lemondása megakadályozta az adóügy reformjára vonatkozó további tanácskozásokat, melyeket ismét csak a Hohenwarth-miniszterium bukása után 1874-ben folytattak. Depretis pénzügyminiszter javaslata oda törekedett, hogy a már megszavazott telekadóval kapcsolatban a hozadéki adóknak kimerítő szerves rendszere létesíttessék olyképen, hogy minden adótárgy tiszta hozadéka,

tekintet nélkül a birtokos személyére s annak esetleges eladó-sodására, egyenes adóval rovassék meg. Ehhez járulna még a személyes jövedelmi adó, mint mindegyik adóköteles polgár-nak az adósságok kamatainak s egyéb terheknek levonása után fenmaradó tiszta jövedelmére vetett egyenes adó. — Utóbbi azonban csak a 600 forintot fölülhaladó jövedelemre volna vetve, olyformán, hogy 600—1000 forintig minden 100 forint jövedelem egy adóegységet, 1000 forinton fölül több ilyen képviselne, míg 70,000 forinton fölül minden száz forintra öt adóegység vettetnék.

Míg ezen újítások az adórendszerben keresztülvihetők lennének, Depretis az úgynevezett provisorius adóreformot kívánta életbeléptetni, melynek fontosabb intézkedései a telekadó 10%-ának elengedése, tehát annak a tiszta hozadék 24%-ára szállítása, továbbá a házbéradó két osztályának szintén 24%-os adóvá egyesítése, végül a jövedelmi adók kivetésénél a polgárok önadóztatására fordított nagyobb tekintet. — E javaslatok legnagyobb részét a birodalmi tanács elfogadta ugyan, de azért azok törvényerőre, a parlament fölösztatása s a miniszterium visszalépése miatt, nem emelkedhettek.

A Taafe-kormányra maradt tehát annyi más fontos teendők között az egyenes adózási rendszer végleges javításának nehéz és nagy föladata is. — Lesz-e sikere törekvéseinek ez irányban, örvendhetnek-e majd az örökös tartományok rövid időn józan elvekre fektetett, az adózás nagy socialpolitikai fontosságát s az adófizetők concret érdekeit szemmel tartó adórendszernek, — ez a mily kívánatos, olyannyira kevésbé valószínű a monarchia túlsó felében mindig élesebben jelentkező politikai zavar s nemzetiségi viszályok közepett.

ÉRTESITŐ.

Költemények. Írta Hegedűs Istrán. Buda-Pest. Az Athenaeum részvénytársulat könyvnyomdája. 1881.

A költő, kinek tizenötévi munkásságát tünteti föl e szerény kötet, több ifjú pályatársától elűtőn nem negélyez viharos érzéseket s őszerejű eredetiséget. Példányokon csüng, tanul, eszmei tartalomra törekszik, mi tárgyban és kifejezésben keresettségre csábítja, eszméi pedig nem szabatosak. Érzékeny, merengő természet, több fogékonysággal, mint költői erővel. Azonban tud rokonéreést kelteni, s nyelve nem alatt járó, bár technikája nem erős.

Nagy hibája a belső forma hiánya. Sokat és sokfélét akar egyszerre mondani, legsikerültebb költeményében is van valami oda nem illő, s általában befejezni nem tud. Sajátságos, hogy egyik legterjengőbb verse Petőfit magasztalja. Formai tisztaságra kiválik társai közül *Az élet* című költemény:

Mondd: csüingtél-e már forró indulattal
Szerette nődnék mézes ajkain?
Sodort-e mámor édes bódulattal
Gyönyörnek, kéjnek habzó árvain?
Ontotta-e rád nőd is ünfeledten
Szívének fényben, üdvben dús égét?
Ha nem: úgy nem tudod mi mérhetetlen
Áldással teljes itt a földi lét.

Mondd: láttad-e már édes gyermekednek
Bús vívódását, végső perceit;
Hogy szép vonási miként dermedeznek,
A szörnyű harcban erőt mint veszít?
Érzéd, hogy testet öltött szép reményed
Mint omlik egybe, lesz bús omladék?
Ha nem: sivárrá mint lehet az élet,
S koldús-szegénynyé, nem tudod te még.

Szeretjük e költeményben azt is, hogy világos helyzetet nyújt; megértjük alkalmát, melyből keletkezett. Pedig ezt nem mindig érteti meg a költő, kivált hazafias költeményeiben. Legújabb keltű verseiben úgy beszél a hazáról, mintha Rip van Winkleként néhány évtizedet aludt volna. Tacitus árnyát idézi, hogy megintse «fásúlt szívvel gyáva szóra hódoló nemzetét». Majd a *Zarándokolás Kossuthhoz* című költeményben Kossuthot Philokteteshez hasonlítja, kit elhagyottságában fölkeresnek az új görög hősök, hogy kikérjék nyíla segélyét s miután a költő lefestette «a szent gyönyörbe fült» zarándokok érzéseit, maga is megjegyzi, hogy Kossuth birtokában van a jelszó, «mely föloldja nemzetünk lebűvölt jövőjét». De más arcot cserél Deákot siratva :

Kétkedve kérdjük vaj' meghalva nincs-e
Minden reményünk, mint az ő pora ?

De nem, de nem! . . .

Ő véle együtt alkotása nem hal —

Az ő *műve*, hogy bétel' az ígéret,

Valóra válik a remény, a hit.

Így zár be sírja egy szent ezred-évet,

Mesgyét egy újhoz is szent sírja nyit.

Nem kell-e hinnünk, hogy költőnknek ritkábban akad belső, mint külső alkalma? Ilyféle nagy emberek halálára írt költeményeiben nincs elég jellemző eszméje, s a mi van, az nem mindig jellemez. Például Kemény költői alakjairól így szól :

Merész leventék bajnoki kalandja,

Egy hit, egy ábránd, egy szent érzelem ;

De érte mindent: éltet, szívet adva,

Halálba menve szótlán, délczegen.

Ám ez jobban illik egy keresztes vitézre, mint Kemény hőseire : a Pécsyekre, Verbőcziekre stb., kik nem elszántan rohannak, de sodortatnak vesztőkbe. Az ehhez hasonló költeményekben inkább helyén volna az a philosophiai műveltség, melyet szerzőnk elégiáira, elbeszéléseire s még dalaira is pazarolt. Mert való, hogy mintegy könnyelműségnek nézi az igénytelen kifejezést, nem elégszik meg azzal, hogy néhány hathatós szóba szorított fölindulása tovább rezegjen kedélyünkben, fogalmilag szereti tisztázni s néha kuszálni az érzelmi kérdéseket. Egy szerelmi költeményből álljon itt e mutatóvány :

S ha életem bolyongás vég ne'kül,

Nem téved el, mert *veled* egyesül.

Bolyongni? Ez halandó végzete!
De egyesülni? Ez isteni czél,
 Mely mint vezércsillag bevezet e
 Lét útjain tündöklő fényinél
 Egy rejtélyekkel tölt világba, hol
 A percz hatása lehull, egybefoly.

Hiszen a perczet a vágy szegzi le,
 A vágy, mely czélt, határt keres, de ott
 A vágy magának czélja is leve,
 S a lélek úgy öleli a valót,
 Mint álmainak legédesbikét —
 Mert szerelemben önfelét a lét.

Csengő beszéd hát folyjon ajkadon, stb.

Több hibát is említhetnénk s még sem mondhatjuk, hogy kifárasztott a kötet olvasása. Sok hibáért kárpótolt néhol a külső forma hangzatossága, a nyelv választékossága s lendülete. Különösen akkor talál szép szavakat költőnk, midőn játszi ábrándokon mereng, minőket a képzelet költ a gyöngéd szív melegén. Így a *Csüggedten* elején:

Tavaszi fénynek omló árja
 Bésugárzik kis szobámba,
 Oly vidám az, oly meleg;
 Lánykám ül anyja ölében
 Csókot csalva, csókra készen,
 Véle játszik, enyeleg.

Majd a kis csacsgó ajkak
 Halkal szépen elhallgatnak,
 Mert az anya mond mesét.
 Fogyta nincs az édes szónak,
 Lágynak, jónak, altatónak . . .
 Ó mint cseng e szép beszéd!

Beszövődik a beszédbe
 Tavasz kedve, tavasz fénye,
 Új hit, új vágy, új remény . . .
 Kikelet nyíló virága.
 Űde zöldje, büve, bája,
 Hímes mező, játszi fény.

Tündér száll le napsugáron,
 Lágyan himbál a virágon,
 S harmateseppe nézeget;
 Megpihen majd csermely-úgyon
 Visszaszáll a holdsugáron
 S föltalálja az eget.

Bár a vég nem méltó a jó kezdehez, így is megpihentünk rajta, valamint több sikerülten fordított költeményen, melyek közt legkiválóbb a *Douglas-tragédia*, e szép ó-angol ballada. Vajha ily népköltészeti remekék tanulmánya erősítené a költő tehetségét a forma tisztaságában, a kifejezés egyszerűségében s a fölfogás naivságában.

a. d.

L'empereur Charlemagne par Lucien Double. Paris. 1881. 8-adrét XVIII. és 219.

Nagy átalakulások, erős megpróbáltatások, súlyos csapások nyomokat hagynak az irodalomban. Nemcsak költők merítnek belőlök eszméket s adnak hangot a nemzeti érzületnek, a történetírók sem tudnak kibontakozni hatásuk alól. Ampère ugyancsak komoly író és erős gondolkodó fő volt, s mégis az államcsíny után, midőn Augustus és Julius Cæsar arczképeit kezdte rajzolni, mindenki föltünő hasonlatot vett észre az imperatorok és a két Napoleon közt. Hogy a közös vonást fölfedezte köztök, abban nem volt semmi meglepő; de bizonyos, hogy soha oly erős gyűlölettel nem szólott volna Augustusról, a kétszínűség bélyegét nem sütötte volna oly kérlelhetetlen kifakadással homlokára, ha III. Napoleonban is nem vélte volna ugyanazon vonásokat fölfedezhetni.

Kevesebb önuralommal s több elfogultsággal ugyanezt teszi Double Károly is. Charlemagne a egyszerre sújtja a németet, a cæsarismust és Vilmost. Pedig munkája nem akar politikai pamphlet lenni: komoly, átgondolt, s tanulmányon alapuló történeti művet akart írni. S hogy nem lett azzá, az gátolta meg, mert vörös fonalként átvonúl azon a legszenvedélyesebb német-gyűlölet.

Double Károlynak ez nem első műve, s hazájában mint történetírónak jó hangzású neve van. Eddigi működése föltünést keltett, mert az következetesen egy cél felé való törekvést árul el: rehabilitálni azokat az uralkodókat, kiket ok nélküli magasztal. Már hat munkával készült el. Dagobert, Brunehaut és Claudius a rehabilitáltak közé tartoznak; Titust, a palmyrai cæsarokat s Nagy Károlyt elítéli. A míg kevesebb animositással dolgozott, jobban czélt ért; most már nagyon túllőtt a czélon.

Kétségtelenül jól ismeri a tárgyalt korszakok történeti forrásait s lelkiismeretesen is használja; de kritikája nem a források szövegére, nem annak értelmére terjed ki, hanem szellemére. Azaz, hogy a források szellemét aztán ő határozza meg; azt lehetne

mondani, a sorok közt olvas. Tagadhatatlanul sok történeti forrás lézagos, egyoldalú, elfogúlt. Például, ha azok a százszok, kikkel Nagy Károly évtizedeken át küzdött, írtak volna krónikákat, azok másképen hangzanának, mint az Eginhardéi; hanem abból nem következik, hogy épen az ellenkezőjét olvassuk ki Eginhardból annak, a mit írt. Szívesen elhiszszük, hogy Eginhard sokat elhallgatott; de azért azt, a mit írt, nem fogjuk ellenkező értelemben venni.

Gondolkodó és elemező fő levén, skepticismusa sokszor túlságba megy. S ha elmékedése és kritikája valami eredményre jutott, az egész történeti készlet ehhez az eredményhez idomul.

Így készült *Charlemagne*. Lehet, hogy korábbi munkáit is úgy készítette s már akkor, midőn a forrásokat kezébe vette, el volt határozva igazságot szolgáltatni Dagobertnek és Claudiusnak. De utolsó munkája s az előbbiek közt eljárása modorában van a különbség. Azok forrásait elfogúlatlanabbul vette kezébe. Most azonban részrehajló és elfogúlt, mint valamely követválasztási program-író. Charlemagne szerinte vérengző, kegyetlen és kicsapongó zsarnok — valóságos német császár, «ki francia szempontból legtöbb rosszat okozott Franciaországnak».

Egy egész sereg francia történetíró és francia uralkodó másként tudta ezt. Magokénak tartották s a szentek sorába iktatták. A német császárok is mint elődjökre hívatkoztak rá, s a német történetírók is német nemzetiségűnek vallották. Double most visszaadja nekik: egy íz sem kell ebből a gonosz emberből, a milyenné az ő bírálata és festése a XIX. század szemüvegén át tette.

Az pedig egy rettenetes szörny: egy ember a IX-dik századból, bírálva a XIX-dik század politikai fogalmai szerint. Mint hadvezér tudatlan, kit mindig vernek, de birodalma azért minden vesztett hadjárat után, mint a mai Itália, mindig nő. Mint uralkodó gonosz, zsákszámra öleti alattvalóit, mígnem országát néptelenné, képtelenné teszi adófizetésre. Mint szervező századok igáját nyomja nemzetére s hadkötelezettségi törvénye átkává lesz a világnak. Pedig soha egy merénylet sem kísértetett meg ellene, hadszervezése pedig századokon át czélszerűnek bizonyult be. Capitula-reiból a büntető pontokat összefűzi az olvasó rémulésére — mintha nálunk valakinek az jutna eszébe, hogy Sz. Lászlót törvényei ezer §-aiból jellemezze. Akadémiáját nevetségessé teszi, őtet magát pedig a legtudatlanabb embernek írja. S mindezt azért, hogy elmondhassa: «a hajdani ábrándos német, a nevető francia, a

gőgös spanyol három testvér, azért teremtve, hogy egymás mellett éljenek. Mi kellett ehhez? ott hagyni Ravennában és Bizanczban azt a császári koronát, mely igen nagy egy embernek, igen súlyos egy öntudatnak, s mely Charlemagne bűne által szomorú szükséggé vált utána kapkodván a spanyol V. Károly, a francia Napoleon s a német Vilmos».

Akármennyi tudománynyal s akár mily gondos tanulmány-nal így nem lehet történetet írni. Hiába mondja Double, hogy Charlemagne nagyságáról csak a XI-dik században kezdtek beszélni, kora gyűlölte őt. Annál kevésbbé hiszszük el neki, hogy ez a minden embertől gyűlölt s minden ellenségtől megvert uralkodó oly nagy nyomokat hagyhatott volna maga után, hogy V. Károly, Napoleon és Vilmos azon járjanak.

A paradoxon akár milyen szépen van elmondva, akár mennyi tanulmány-nal összeállítva, még nem történetírás, s Double munkája nem egyéb, mint egy politikai iránymű, mely izgat, mint a Zola könyve, de a komolyan gondolkozót nem győzi meg. Sedan nélkül ez a munka sem látott volna világot.

SZILÁGYI SÁNDOR.

Természettudományi mű- és tanszerek telepei Magyarországon.

Nem lesz érdektelen pár sorban e tárgyról is megemlékezni, s rövid ismertetésben méltatni.

A természettudományok fejlesztésében magok a bűvárok csak az egyik tényezőt alkotják: épen oly nagy fontosságúak a mechanikusok; a természetbűvárok számára ezek készítik el azon műszereket, melyekkel amazok kísérletezhetnek, a tárgyon uralkodó természeti tüneményeket s az azokat szülő okokat megállapíthatják, s a törvényeket azok alapján leolvashatják; akár mint tanárok, intézetöket a kellő műszerekkel elláthassák.

Nekem mindkét okból meg kellett látogatnom Buda-Pesten azon telepeket, melyekben részint a bűvárlataim számára szükséges s utasításaim szerint készülendő műszereimet megrendelhessem, részint iskolám számára a szükséges tanszereket megvásárolhassam. Ez alkalmak ébresztették föl bennem azon gondolatot, hogy e tekintetben is röviden megemlékezzem hazánkban azon haladásról, melyet e téren is fölmutatni bírunk.

Nagyszabású telep ilyen tekintetben, hazánkban csak egy van: a Calderoni és társa cég, mely főképen mechanikai műszerekkel van dúsan ellátva, s nem mint bizományos bírja a műszereket, hanem lejáratí időkre rendeli meg. E cég egyenes összeköttetésben állván minden különleges természettudományi műhelylyel, a meg-

rendelt tárgyakat az eredeti árakon árúsíthatja el, s alig kerül többre e czégnél a megrendelés, mintha személyesen rendelnök, mikor a szállítási költségeket magunknak kell hordoznunk.

E czégnél azonban nemcsak a már elkészült műszereket lehet megkapni vagy megrendelni, hanem utasítás szerint csináltatni is; és épen ebben rejlik a czég fontossága.

Érdekes világot vet e czég forgalmára a következő kimutatás. E czég 1872—1881 augusztus haváig mechanikusokkal és más iparosokkal 96,666 forint árú műszereket csináltatott, tekintettel levén a hazai mechanikusokra és iparosokra is. E czég 1872-ben, mint nagyobb működése kezdetén, csináltatott 13,348 forint, 1873-ban 11,229 forint, 1874-ben 13,522 forint, 1875-ben 16,122 forint, 1876-ban 12,241 forint, 1877-ben 5036 forint, 1878-ban 3147 forint, 1879-ben 6817 forint, 1880-ban 9819 forint és 1881 augusztus haváig 5395 forint árú műszereket.

E számok jelentőségét mélyebben nem akarom méltatni, csak azt jegyzem meg, hogy Magyarország tíz év alatt egy czégnél 100,000 forintot költvén természettudományi műszerekre, nem tekintve a külföldről való egyenes megrendeléseket, világosan láthatjuk e tényben egyik emeltyűjét hazánkban a természettudományok iránti érdeklődés fokozatos emelkedésének.

A természettudományok iránti érdeklődés fejlesztésében azonban nemcsak a búvároknak és üzleti érdekek okából, a mechanikusoknak, van érdemök.

A közoktatási miniszterium már régóta módját akarta ejteni annak, hogy egyfelől, a lehetőségig, hazai mechanikusok és iparosok is készítsenek természettudományi műszereket, másfelől, hogy iskoláink jó és olcsó műszerekkel láttassanak el, s lehetőleg a hazai gyártmányoknak legyenek megvevői.

E czélból a mi kir. kultusminiszterium a Görög István üzletének adott 10,000 forintot kölcsön, részletes, kamat nélküli visszafizetésre, a hogy a visszafizetést a körülmények meg fogják engedni. E segélytökének nevezhető pénzen kívül kap a Görög István czég évenként 1000 forint segélyt, hogy tárgyait a miniszterium által ellenőrzött jutányos árakon árúsíthassa el.

Görög Istvánnak ily föltételekkel «országos központi tan-szerraktára» 1876 óta működik, s Trefort azon inteniójából keletkezett, hogy a tanszerek itthon készíttessenek, a mennyire ez lehetséges.

E czég eredeti árakon árulja a térkepeket, globusokat, nézeti táblákat és iskolai nyomtatványokat.

Hazai készítményei Párisban két kitüntetésben részesültek: ezüst és bronz érmet nyert s a párisi kiállításon sok készítményét elárúsította. Székes-Fehérvárt és Szegeden elsőrendű kitüntetésben

részesült e czég s maga Görög István a párisi kiállításon nyert érdemei elismeréséül ő Felségétől az arany érdemkeresztet nyerte. Az árakra nézve példának fölhozom: a nemzeti múzeum Bécsben a gyémántutánzatokat 140 forintért vette volt; most ugyan-e gyémántgyűjtemény 24 forintért megvehető Görögnél; a homorú tükrök párja Párisból hozatva 70—80 forint, Görögnél 40 forintba kerül.

Több ilyenszerű telepet Magyarországon nem ismerek; ezek fejlődését melegen óhajtom, de el nem mulaszthatok számukra egy figyelmeztetést: legyenek pontosabbak az idő megtartásában, mikorra a megrendelt műszereket megígérik, mert ez a megbízhatóságának szintje egyik jele, és sok bosszúságtól mentenék meg a megrendelőket.

DEZSŐ BÉLA.

A Nyelvőr és a költői szabadság.

A *Nyelvőr* ez évi kilencedik füzetében Bánóczy József Greguss *Magyar költészettanát* ismertetvén, a többek között így szól:

„Néhány évvel ezelőtt Szász Károly szólalt föl egy nyelvi kritika alkalmával éppen a *Nyelvőr*ben, hogy hát szóljanak hozzá: mi van a költőnek a nyelvvel szemben megengedve, mi nem? A fölhívás eredménytelenül hangzott el, pedig a kérdés megérdemelné a szorgalmas adatgyűjtést és tüzetes fejtegetést. Hogy mit lehetne aztán megállapítani? Aligha egyebet, mint a mit Greguss mond. E sorok annyira a *Nyelvőr* szellemében írvák, hogy magáért a tárgyért, de megizelítőtül is ide igtatjuk: A költői szabadságot rosszúl értelmezik, a kik a költő azon szabadságának tekintik, hogy a vers kedvéért hibát követhet el, midőn tudniillik a vers rákényszeríti, hogy például az *ik*-es igét iktelenül ragozza, *karomat* helyett azt mondja: *karom*, tájszókat, népies kiejtéseket és szokatlan szórendet, inversiókat engedjen magának. Baj, ha a sors hibák elkövetésére kényszeríti az író, mert ez azt jelenti, hogy még nem lett elég ura a nyelvnek s nem bír benne könnyen és fesztelenül mozogni; csak-hogy ez esetben a költői szabadság inkább érdemli a költői kényszerűség, szorultság, mintsem a szabadság nevét. A vers teljességgel nem szabadítja föl az író hibá elkövetésére. A költői szabadság nem hibákat enged meg, hanem szokatlanabb kifejezéseket és fordulatokat, ezeket is csak úgy, ha a mű tárgya és hangulata által igazolhatók.»

Nagy megütközéssel olvastuk e sorokat, nem mint ha a *Nyelvőr* dolgozó társaitól, mint egyoldalú nyelvészektől a költői nyelv tekintetében egyebet várnánk, mint oly szabályokat, melyeket valamire való költő el nem fogadhat, hanem mert Gregusshoz, a

költészettel tüzetesen foglalkozó æsthetikushoz és költőhöz teljességgel nem illenek oly állítások, melyek épen oly ellenkezésben állanak magával a dolog természetével, mint nép- és műköltészetünk öt százados gyakorlatával. Itt valami tévedés foroghat fõn: vagy a Greguss szövege homályos, vagy az ismertető szándékosan ferdít. Azért megszereztük Greguss könyvét, kikerestük az illetõ sorokat, melyek íme itt következnek:

«Ez a helye megemlékeznünk a költõi szabadságról. Ezt rosszul értelmezik a kik a költõ azon szabadságának tekintik, hogy a vers kedvéért hibát követhet el, midõn tudniillik a vers rákényszeríti, hogy például az *ikes* igét iktelenül ragozza, *karomat* helyett azt mondja: *karom, cselédjei* helyett: *cselédi*, tájszókat, népies kiejtéseket (*volt* helyett *vót*, *volna* helyett *vóna*) és szokatlan szórendet, inverziókat engedjen magának. Baj, ha a vers hibák elkövetésére kényszeríti az író, mert ez azt jelenti, hogy még nem lett eléggé ura a nyelvnek s nem bír benne könnyen és fesztelenül mozogni; csak-hogy ez esetben a költõi szabadság inkább érdemli a költõi kényszerítést, szorultságot, mintsem a szabadság nevét s egy francia tanár, Banville, e helytelen poetica licentiára gondolt, midõn iskolai könyvében a költõi szabadság cikkelyét ez egy szóval írta meg: «Nincs». Mi volna e szerint a költõi szabadság? A mi nem szabad. A vers teljességgel nem szabadítja föl a költõt hiba elkövetésére. Igazán *ik*-es ige *ik*-telen ragozása hiba és a költõ nem is mondhatja *születik* helyett *szület*. A tájszó, a népies kiejtés nem mindig hiba, néha szépség; a *karom karomat* helyett, *cselédi* soha sem hiba; az inversio pedig nemcsak hogy nem hiba, de a pathosz és indulat nyelvének épen követelménye akár versben, akár prózában. A költõi szabadság tehát nem hibákat enged meg, hanem szokatlanabb kifejezéseket és fordulatokat, ezeket is csak úgy, ha a mű tárgya és hangulata által igazolvák.»

Ez idézetbõl kitetszik, hogy a Greguss szövege kissé homályos, a mennyiben a költõi szabadságot elõbb a mások, utóbb pedig a maga értelmezése szerint határozzán meg, mindenütt példákkal világosítva, e két értelmezés között az átmenet nem elég világos — mintha egy-két szó véletlenül ki is maradt volna, — s a szöveg elõ- és utórésze ellenmondásba látszik összefolyni. Mindamellett figyelmes olvasás után észre vehetni az író célzatát. S mit tesz az ismertető? A szöveg nehezen érthetõségérõl hallgat, a helyett azt megcsonkítva, Greguss meghatározásának oly ferde értelmet ad, a melynek Greguss egyenest az ellenkezőjét vallja, s feunen hirdeti, hogy az a *Nyelvõr* szellemében van írva.

Tehát a *Nyelvõr* szelleme hirdeti azt az új ukázt a költõknek, hogy *karomat* helyett *karom*, *cselédjei* helyett *cselédi* nem költõi szabadság, hanem nyelvhiba, s a ki azt tollára venni merész-

kedik, a nyelvrontás bűnét követi el. Ha ez állana, akkor a *Halotti beszéden* kezdve összes codexeink versben és prózában a nyelvrontás bűnében leledznének s Farkas Andrástól Arany Jánosig, mint Hamlet mondja, senki sem kerülné ki közülünk a mogyorófa pálczát. A *Nyelvőr* szellemének e nyilatkozatát arra sem tartjuk érdemesnek, hogy régibb és újabb költőinkből s magából a népköltészetből vett idézetekkel megczáfoljuk — százával találhatni reá czáfoló példát — s csak azt jegyezzük meg, hogy nincs a világnak az a nyelvésze, a ki elvitassa a magyar nép ajkáról e dalt:

Eladtam a kakasom
Tizenhárom garason, stb.

vagy elhitesse a magyar közönséggel, hogy Aranynek e sora rossz magyarság:

S ott levágák Felicziánt
A király cselédi.

A mi az *ik*-es igéket illeti, csodálkozunk, hogy a *Nyelvőr* szelleme oly szeszélyesen változó, mint valamely ideges hölgyé. Ha jól emlékszünk, a *Nyelvőr* még a prózáírókat is föl akarta szabadítani az *ik*-es igék igája alól, s most íme a költőknek egészen ellenkező ukázat ad ki. Mi részünkről ragaszkodunk Révai tanához, de épen nem tartjuk nyelvrontásnak, ha a költő a népköltészetre támaszkodva, a szép hangzás, sőt mérték vagy rím kedvéért is (kivéve a szenvedő igéket) némely *ik*-es igét nem *ik*-es formában ragoz.

Greguss helyesen mondja, hogy az *inversio* nemcsak nem hiba, de a pathosz és indulat nyelvének épen követelménye akár versben, akár prózában. De meddig terjednek az *inversio* határai, csak világos analogia útján indulhatunk-e, vagy a nélkül is merhetünk a hangulat és szenvedély természete és szüksége szerint? ezek oly kérdések, melyeket előlegesen bajos eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a költő nem véthet a nyelv szelleme ellen, de a nyelvtan nem képes mindenre szabályt adni, s legkevésbbé a stíl oly sajátosságaira, melyek a szenvedélyes vagy humoros kedélyállapotból szívják táplálékukat. Itt nem annyira szabályról, mint egyes esetek megítéléséről lehet szó. A költő s a stilista is merhet, de e szabadság csak úgy igazolható, ha a merészséget siker koronázza. Azért a *Nyelvőr* tegyen le arról, hogy a költői nyelv, sőt a széppróza törvényeit is véglegesen szabályozza. A stílnak bizonyos oldalát nem tanulhatni meg a nyelvtanból, a szabályok tudása és alkalmazása még magában senkiből sem teremt nyelvművészt, s a csak tisztán nyelvész nem is válik azzá.

EGY MŰVÉSZNŐNK SZALONJA.

(Emlékek.)

Buda-Pest hónapról hónapra épül, szépül, világvárosi vonásokat ölt. Corsó-ját, sugárútját, Margit-szigetjet sokkal nagyobb városok is megirigyelhetik. Középletei, ültetvényei folyvást szaporodnak. Hőforrása is annyi van, hogy nyáron át egész fürdői életet találhatunk egy-egy látogatott pontján: a Duna édeni szigetén, a Császárfürdő platánjai alatt, sőt ma már a városligetben is. Társadalmi élete, kivált annak nyilvános oldala, úgy kiterjedt, hogy a nyár «holt saison»-ja ma-holnap csak üres phrazissá lesz, mert azzal, hogy egy csomó úri család kiköltözik nyaralni, faluzni, fürdőzni, utazni, nem hal ki belőle, hanem csak megcsöndesül benne az élet.

De van egy régi hiánya — nincs szalonja.

Milyen badarságnak tartanak ez állítást, ha meghallanak, meg azok a házmesterek is, kik a mindig szaporodó «palotaszzerű bérházak» kapuira időnként kifüggesztik a hirdető táblát: «Kiadó lakás, mely áll egy szalonból, öt szobából stb.» Hát még a nagyurak, gazdag emberek, fényűző delnők, kik annyi bököt hallanak «szalonjaik» pompás és izléses berendezéséért!

És megis bizvást ismételhethetjük, hogy a mi fővárosunkban csak gazdag, fényes látogató és elfogadó termek léteznek, de szalonok a szó igazi értelmében hiányoztak eddig is, hiányoznak ma is.

Mert hát hol volnának?

A mágnások és mágnásnők nálunk is kifogástalan diszszel rendezik be nagy lakásaikat, melyekben bizonyos napokon perfect nyújassággal fogadják vendégeiket, olykor egy-egy

estélyen az egész «société»-t, s ilyenkor csillog a márvány, az aranyozás, a gyémánt, a nagy toilette, gazdag a buffet; házi úr és házi asszony szívesen váltanak szót minden vendéggel, azokkal is, kikhez kegyesen leereszkednek, s kik e leereszkedést sugárzó arcczal élvezik; de a társaságot nem egyesíti egy szellem, egy nyelv, egy hódolat; elmés, kellemes társalgás foly minden felé, mert művelt társaság van együtt; de végre is csak mulatság az egész; társadalmi mozaikot látunk, melyből nem válik kifejező, tartalmas kép. Az összejövetel csak külvilági szokás, nem benső szükség; nyoma nem marad sem az életben, sem a kedélyben; mert nem fejez ki mást, mint a család gazdagságát, külső ízlését és finom nyájasságát. Akár estély volt, akár diner, akár csak beszélgetés: érezhetni, hogy az együttlétnék nem volt oly benső magva, mely az elemeket együvé kötötte s a házat valamennyi vendég számára otthonná tette volna.

Az üzletvilág meggazdagodott családjai egy idő óta szintén rendeztek be magoknak fényes termeket, melyekben «meghatározott napokon» (jours fixes) szívesen látják ismerőseiket. Megvan a külső fény, a bőség, sőt a livrée is, a gombokon olykor új nemesi czímerrel. De e termekben a fényárnya sokszor egy-egy torzvonás. Mindjárt az első órában megtudjuk a házi úrtól, hogy a szalon berendezése harmincezer forintba került; a kandalló az utolsó párisi kiállításból való; a házi asszony igyekszik tudtúl adni mindenkinek, hogy a nyarat Scheveningenben vagy Ostendében szokta tölteni, ruhát hozat a párisi Worthtól s milyen pompás gyémántokat kapott születése napján férjétől. És a vendégek egy része is folyvást közönséges tömjént gyűjt, szembe dicsérve a házi urat, a ki olyan bőkezű galant ember, és a házi asszonyt, a ki úgy le tudja kötelezni vendégeit, hát még a nagyreményű csemetéket, kik mind oly szépek, műveltek, nagyra termettek. Szóval e termekben mindennel dicsekesznek, már pedig a hol dicsekesznek, ott nincs ízlés, s a hol nincs ízlés, ott nincs szalon.

Meg-megkiserli egy-egy gazdag ember, ki érez valamit a kor és társadalom szükségéből, az idény heteinek bizonyos napján összehozni a művelt társaságok különböző elemeit. De a mi létre jön: harmonia helyett contrast. Egyik rész elkülönözve nézi a másik részt. Ha összeolvasztó eszközül a művészetet veszik igénybe: az csak kellemes mutatvány ma-

rad, mely a színhelyet egy-egy órára házi hangverseny-teremmé vagy színházzá változtatja, de szalonná nem emeli. Hiányzik az összeolvadás fő feltétele: a központ. Hiányzik az önkénytes hódolat. Nem a mély rokonszenv, hanem a meghívó levél hozza össze a társaságot, melyet csak a falak tartanak össze, nem a szellem. A társaság tarkaság marad, mely a küszöbön túl szerteszét foly és nem találkozik soha sem egy gondolatban, sem egy érületben. Az együttlétről beszélhetnek egy darabig, de nem mondhatnak semmit. A nők emlékében legfőlebb egy pár ízlésesebb toilette, a férfiakéban meglehet csak a pezsgő jósága (néha az ellenkező) marad meg.

A művészet és irodalom világában, újabb időben létre jött egy-egy központi találkozó hely, a hol már a szellemmel több fényt úznek, mint a bútorokkal és más külsőségekkel. Van egy világhírű művésznők, ki otthon is kimagasló központot képez, kinek termébe nők és férfiak nagy örömmel járnak, hol a zene kultuszszá, a társalgás a szellem finom játékává emelkedik; de ott meg a társaság annyira bele olvad egy közös hódolatba, hogy mintegy elveszti magát; a teremből úgy szólván szentély lesz, hol a lángelmének tömjéneznek. A tisztelet szertartásos volta, a magyar társalgási nyelv hiánya s az érdeknek egyetlen egy művészi ágba: a zenébe olvadása egyenkint is akadályozzák e rendkívül érdekes találkozó helynek valódi magyar szalonná emelkedését, de még inkább az a lényeges körülmény, hogy e termekben a központ egy lángeszű férfi s nem egy szellemes asszony.

Szalon csak ott fejlődhetik ki, hol a hódolat tárgyát, a társaság fő vonzerejét maga a házi nő képezi. Ha ez meg van, akkor nincs szükség arra, hogy a tükör velencei, a szőnyeg perzsiai, a bútor párisi, a csillár csehországi legyen; pótolja mindezt az a láthatatlan oltár, mely nem szerezhető meg gazdagsággal, hanem csak a tehetség, a kedély, az ízlés ama ritka adományaival, melyeket a természet kedvezése nyújt olykor egy-egy kedvenczenek. Ez adományokat úgy használni, hogy az elismerés mellett mély rokonszenv és köztisztelet is járuljanak hozzá, ez ama varázs, mely egy nőt képessé tesz arra, hogy elfogadó termét szalonná emelje, a nélkül, hogy arra sok ezeret meg ezeret kellene költenie. Lényéből önkénytelenül árad az a vonzerő, mely a művelt társaságok különböző elemeit

gyűjti maga köré, termeibe, a hová vágyik és a hol jól érzi magát mindenki.

Volt ilyen szalon az ötvenes évek második felében a mainál sokkal kevésbé fényes Pesten; szalon, a melynek bútorait, berendezését rég elfeledték azok is, a kik mindennaposak voltak benne; de házi asszonyát és légkörét nem feledi soha az sem, a ki csak néhányszor fordult meg annak par- ketjén.

Ha abban az időben valamely idegennek föltűnt a nemzeti színházban egy vonzó, magyaros arcú, barna férfi, ki minden este egy másodemeleti páholyban, a színpadtól jobbra eső harmadikban, a színpad felé ült, s megkérdezte, ki az, bizonyára azt felelték neki:

— A Hollósy Kornélia férje.

S ha most néha-néha, ritkán, egy-egy nevezetes operai előadáson a földszinti támlásszékek egyikén látnak egy előkelő arcú, már nem fiatal, de még nem is öreg hölgyet, ki különös érdekléssel kísér minden jelenést, teljes szívéből mosolyog és önkénytelenül tapsol, ha jól hall, s fejét csóválja és csaknem elszomorodik, ha valami nem sikerül, s mindig úgy figyel, mintha nem is időöltésből, élvezetvágyból jött volna, hanem azt vizsgálná: mint gazdálkodnak az ő hagyatékok-uradalmában, ha midőn egyik vagy másik közel ülő megkérdezi szomszédját, vajon ki lehet e csupa szem és csupa lélek asszony, alkalmasint akad valaki, a ki megmondja:

— A Lonovics József, csanádi főispán neje.

A párka, mely a jó szerencse fonalából szötte az ő életök szövődékét, úgy akarta, hogy fiatal éveikben a nő adjon fényt a háznak, a földi pálya későbbi felében pedig, midőn «együtt mennek a völgybe le», a férj állása és működése kölcsönözzön annak díszét és jelentőségét. Két igen különböző pálya előkelő polczán tűntek ki egymás után; egyik a hivatás csillaga, másik a hivatal jelessége lett; de akkor s most oly benső összhang kötö össze lényöket, hogy az egykori pesti szalon ép oly derült otthona lett a sok fővárosi személyiségnek, mint ez idő szerint a dombegyházi vendégszerető úri lak a megye színe-javának.

Nagyon szép, törekvő, új jelenségeket bokrosan termő kor volt az, melybek a fiatal énekesnő első koszorúit aratta. Minden pályán igazi nagyok működtek. A politikában Kossuth és Széchenyi, Deák és Dessewffy Aurél küzdöttek; a költészet-

ben Vörösmarty napja még nem áldozott le s a Petőfié már is magasan állt, az Aranyé pedig kelőben volt; a tudománynak új meg új jeleseit lépteté ki az akadémia, a történetírás terén Horváth Mihályt, a kritikában Bajzát és Toldy Ferenczet, a műírásban Pulszky Ferenczet, a jogi eszmék körében Szemere Bertalant; a philosophiában a derült nézletvilágú Szontagh Gusztávot; a regényírás birodalmában nagyhatalommal uralkodott Jósika Miklós, rendkívüli sikereket ért el báró Eötvös, a komoly elméket kezdte érdekelni Kemény Zsigmond s mint a jövő fényes ígérete jelent meg egy gazdag képzelmű ifju: Jókai. A nemzeti színházban egy új és egészen magyaros műág: a Szigligeti népszínműve virított, sőt megtermett az első igazi nemzeti opera is: Erkel Ferencz *Hunyadi Lászlója*. A nemzeti génusz — mondhatni — elég bőven szülte meg a tehetségeket, kik a kor szükségének megfeleltek.

Hajnali fény derűje uralkodott.

Ez időben jött haza, szüleinek látogatására, egy temesi fiatal lány, kiről kevesen tudták, hogy külföldi színházakban már diadalokat aratott és hogy tehetségében ritka áldásokkal és kincsekkel tér vissza. A lapok alig hogy említék. Az akkori sajtó publicistikai tekintetben magvasabb, eszmedusabb s az ügyek fejlődésére befolyásosabb volt, mint a mai; de journalistikai része fejletlen és egyoldalú. A lapok a külföld politikai eseményeiről az augsburgi *Allgemeine* révén pontos tudomást vettek ugyan, de művészeti ügyeknek a haza határain túlról keves sort áldoztak. Még kevésbbé volt szokásban, hogy kis dolgokból nagyot csináljanak, személyi hírekkel bővebben foglalkozzanak s a tehetség jelentkező szikráit úgy üdvözöljék, mint valami fényes csillagot. Hollósy Kornéliáról is csak a rokonok és ismerősök köre tudta, hogy már mint gyermeklányt az énekművészet műzsája vonzotta, Temesvárt Zimmermann, az egykor hírneves tenorista adott neki leczkéket, tizenöt éves korában pedig Bécsbe ment, hol Salvi Máté (az udvari opera későbbi igazgatója) vette át képezését. Ez a jó érzékű olasz énektanár azonnal ráismert kiváló képességére, s az akkor Bécsben járt Donizettinek úgy mutatta be, mint nagy reményű tehetséget, ki egykor az ő *Luciáját*, *Lindáját* nagy sikerrel fogja énekelni. Fülemlile-természet volt benne, ki ösztönből és saját gyönyörűségére csicsergett, trillázott. Salvi nem sokára azt mondta neki: «Kegyed, kisasszony, jobb

mestert érdemel, mint én vagyok. Menjen Lampertihez, Milánóba». S elment s e nagyhirű tanárnál, ki őt lányaként szerette, végezte be tanulmányait. «Most már szárnyra kelhet, kedves gyermekem», mondá a mester neki, «s hiszem, hogy magának is, nekem is, dicsőséget fog szerezni. De a mig megszokja a színpadot, csak a kisebbeket keresse».

Corfuban lépett föl először *Ernaniban*, mint *Elvira*. Finom, sugár alakja, leányos kelleme, hajlékony hangja s már akkor is csattogó trillája volt. A második lépés mindjárt nagy lépés volt: Turinba, akkor királyi székvárosba vitték énekelni. Ott hallotta meg egy híres énekesnő: Karl asszony, a ki azonnal három óra szerződtetése a bukaresti olasz operához. Onnan jött haza Pestre, hogy meglátogassa szüleit s aztán újra visszatérjen Olaszországba, mely akkor sokkal nagyobb uralmat gyakorolt, mint ma, az énekvilágban, és költői, művészei által az opera koronáit osztogatta. A tekintélyes úri család gyermekét Pesten több befolyásos egyén hallotta magán-termekben, köztük a *Honderű* szerkesztője: *Petricsevics Horváth Lázár*, ki akkor a szépirodalom és művészet segedelmével arra törekedett, hogy az írói és főúri köröket közelebb hozza egymáshoz. A cél elég fontos volt s a gróf *Széchenyi István* szellemében tüzetett ki. De bár *Horváth Lázár* bírt izléssel és bizonyos világfiás műveltséggel is, sem írói képessége, sem külső személye nem volt elég impozans arra, hogy ily célt elérhesen. Lapja számára nyert előkelő támogatókat és jeles írókat is; diszszel állítá azt ki, s a tartalom felét *Szalon* címmel az előkelő társas élet képviselésére szánta; csinnal berendezett szerkesztőségi termeiben érdekes matinéé-kat rendezett, hol a színház jobb tagjai s külföldi művészek is szívesen működtek közre, találkozva a főúri világ számos fiatal tagjával; de a törekvés komoly eredményeit a házi úr némely frivol vonása megcsorbítá. Maga a szerkesztő bizonyos fertálmágnási szolgálattétellel hordozta az előkelők uszályát, a mi elidegeníté tőle az önérzetesb írókat, s mikor e kornak leglángeszűbb költői tüneményét: *Petőfit* elkezdte a «betyárság költője»-ként üldözni s vele szemben a *Hiador* érzékeny poezisét magasztalni, a kritikát pedig egy eszes, de lelkiismeretlen irodalmi portyázóra, *Zerffy Gusztávra* bizta: a *Honderű* elveszté irodalmi befolyását, s kis püpos szerkesztője annyira nevetséges figuraként tünt föl az irodalom és művészet legtehetségesebb

tagjai előtt, hogy Egressy Gábor, e komoly színművész, maga vitte torzalakját a színpadra, a miből aztán lármás botrány lett. De nem lehet tagadni, hogy a *Honderü* szerkesztője tett szolgálatokat a hazai művészet emelkedése körül. Nem egy híres külföldi művészt hívott a fővárosba s ismertetett meg viszonyainkkal. Többi közt Berlioz is az ő buzdítására írta meg s mutatta be a nemzeti színházban riadó tetszés közt ma is gyűjtő *Rákóczi-indulójának* átiratát; Hollósy Kornéliát pedig ő vette első pártfogásába, arra törekedve, hogy e fiatal lányka itthon maradjon.

Gróf Ráday Gedeon, a színház főigazgatója, ki a péczeli kastély nagyura és a szabadelvű párt tekintélyes férfia volt, fölkérte, hogy vendégszerepeljen. Ugyanakkor vendégszerepelt itt a csodahangú Alboni asszony, ki mély és magas hangú szerepekben egyaránt tündökölt s habár nagyon elhízott nő volt (Jules Janin mondta rá, hogy «elefánt, kiből egy elnyelt csalógány énekel ki»), világszerte aratta a tapsot, koszorút, diadalt. De ez elsőrendű színpadi nagyság fénye sem szorítá háttérbe a fiatal magyar lányt, kit elegáns sugár növése, arcának ifjúi kelleme, magatartásának előkelősége ép oly megnyerő jelenséggé tettek, mint elbájoló énekesnővé nem nagy, de friss hangjának hajlekonytsága, énekének kifejező melege s könnyed koloraturájának fénye.

Lindában lépett föl először s egyszerre megnyerte a közönséget is, a kritikát is. Mind a mellett ez a vendégszereplés nem folyt le simán. A nemzeti színháznak addig Schódelné volt operai primadonnája. Egy sok tehetséggel, erőteljes hanggal, igazi pathósszal és erélyvel megáldott asszony, ki drámai szerepeket mindig hatással énekelt és a színpalak közt is hamar csinált drámát. Többször ütközött össze egy-egy pályatársával, sőt a közönséggel is, s midőn egyszer szalmakoszorút dobtak föl neki, nem jött zavarba, hanem fölvette s a sügölyukra helyezé e metszően gúnyos szavakkal: «Leteszem a haza oltárára!» Nyáry Pálnak, ki egy időben a színházat igazgatta is, volt benső barátnője, s midőn később, a szabadságharcz lezajlása után Nyáry államfogházba került, a híres énekesnőből Nyáregyházán erélyesen gazdálkodó falusi asszony lett, hogy megmenthesse barátja vagyonát. Akkor, midőn Hollósy Kornélia a nemzeti színház vendége volt, Schódelné a magánélet sátorába visszavonúltan élt, közönségre, színházra

egyaránt haragudva. Nem valami sok rokonszenvvel hallá a hírt, hogy támadt egy fiatal lány, ki az operában nagy sikereket arat. De midőn írók és színházbarátok fölszólíták, hogy lépjen föl vele, megtette. Bellini *Romeo és Juliá*jában énekeltek együtt s ez nagyon zajos színházi este volt. A színpadon a Montechiek és Capulettek villongtak egymással, a nézőtérben pedig a két énekesnő pártja. E pártok lármásan tüntettek. Tapssal fogadták a magok kedvenczét s pizszegéssel és füttytel a másik énekesnőt. Mikor pedig következett a két művésznő duója, oly nagy láрма keletkezett, hogy az éneket abba kellett hagyni. De ez a pártoskodás sem tudta megcsorbítani a fiatal énekesnő koszorúit. «Maradjon!» ezt hangoztatták feléje színházban, lapokban, magán társaságokban. Szülei és rokonai is ugyanezt tanácsolták neki. Szerződött tehát első lyrai énekesnőnek, évi négyezer forinttal és két jutalomjártékkal. Ez első ízben a színháznak egész 1849-ig volt szeretett, kitüntetett tagja, addig, a míg a szabadságharcz viharai meg nem szakíták működését.

A fiatal lány emelkedő dicsősége szétsugárzott az egész országban. A politikai élet nagyjai is érdeklődtek iránta és igen szerették. A ki csak hallá, hírt vitt felőle vidékre. Emlékezem, — akkor miskolczi iskolás fiú valék, — hogy egy nap asztalunknál atyám jó barátja és vendége: Szemere Bertalan, ki már akkor híres író, szónok és Borsodmegye reménye, büszksége volt s Miskolczon ép a nagy színház létrehozásában fáradt, beszélt folyvást a Hollósy Kornélia hangjáról, művészetéről és női lényének tisztaságáról. «Minden tekintetben büszkék lehetünk e leányra» mondá, «s ha új színházunk fölépül, a megnyitásra meghívjuk, hogy énekeljen, s az akkor kettős ünnep lesz».

Jellemző, hogy akkoriban a köznemesi házaknál kevésbbé beszéltek a ragyogó trillájú énekesnő művészetéről, mint arról a «különös» esetről, hogy «egy alispán lánya» *) a színpadra lépett. Bármily pártfogásban részesíték is a megyék, a városok akkoriban a hazai színészetet, melynek annyi kitünő tagja volt,

*) Így terjedt a híre, noha atyja: gertenyesi Hollósy Bogdán nem volt alispán, legfőlebb csak helyettesítéskép végezhetett valamikor rábizott alispáni teendőt. Nagybirtokos volt Temesmegyében, ötezer hold tulajdonosa.

magokról a színészek és énekesek köréről, társadalmilag, nagyon csekély véleményt tápláltak. Este tapsolták, nappal lenéztek. Meg-meghívták ugyan őket ebédre, vacsorára, de csak leereszkedésből és mintegy azért, hogy jót tegyenek velök. Végre is csak komédiásoknak tartották őket; különösebb fajtájú kéregetőknek, mert hisz szokásban volt országszerte, hogy a jutalmazandó elsőrendű színészek is magok hordták szét jutalmajátékuk színlapjait a házakhoz, személyesen kérve a pártfogás kegyét. Szerdahelyit (a Kálmán atyját) nem azért bámulták kisvárosokban, mert jó színész, jó zenész és jó énekes volt, hanem mert azt suttozták róla, hogy a felesége egy német — bárónő. S hozzá tették: bizonyosan elszóktette. Mint különösséget hangsúlyozták, ha egy színészről elmondhatták: nem csak «jó theatrista», hanem művelt ember is. Kivált a tös-gyökeres magyar városok elfogúlt nemesi családjai nagyon keveset tartottak a színészek társadalmi állására, még a negyvenes évek közepén is, habár akkor már a nemzeti színház mind jobban kezdett a hazai műveltség díszére válni, Kolozsvár sokkal régibb és jó színházának jelesb tagjait pedig az ottani hazafias és művelt főúri családok a magánéletben is gyakran barátságosan tüntették ki. Ily viszonyok közt bizony sok tekintetes, nemes, nemzeti és vitézlő úr és asszonyság hallotta álmélkodva, hogy egy alispán lányából színésznő lett, a ki — pénzért énekel. S mivel hozzá tették, hogy ez az úri származású és finom műveltségű lány egyszersmind úgy él, hogy az irigység sem mondhat róla semmi rosszat, bizonyos dolog, hogy a színészet társadalmi állásának emelésére a legjelentékenyebb lépés nálunk az volt, midőn Hollósy Kornélia a színpad deszkáira lépett, hogy ott keresse jövőjét. S amaz órától kezdve, melyben oda lépett, visszavonulásáig, melynek már hűsz esztendeje, el lehetett róla mondani: «melyik művésznőről beszéltek valaha többet, és melyik nőről kevesebbet!» Pedig körül volt rajongva folyvást, ezer meg ezer szem kísérte minden lépését, lesték szavát, mosolyát, érdekes jelenségnek tartotta mindenki, tömjént gyujtottak tiszteletére, dalokat irtak hozzá és számára, a «nemzet csalogányának» nevezték, s a társalgó termekben egyik legérdekesb kérdésnek tartották, hogy vajon kit fog megszeretni?

A házhoz csak rokonok jártak s ő egy rokonát szerette meg, a ki — midőn ő Olaszországból visszatért — nem volt

több, mint jogvégzett patvarista. Ismeretségök azon a réven fűződött, hogy egy Lonovicsnak neje Hollósy leány volt, s így a rokonság hamar bizalmat, a bizalom pedig mély rokonszenvet fejtett ki köztük. A legelső vallomás döntött egész sorsuk fölött s nem sokára nyílt titok lett ismerőseik körében, hogy egymáséi óhajtanak lenni.

Az ifjunak volt egy nagybátyja, ki tudományánál, ékeszolásánál és erényeinél fogva az ország legtiszteltebb nevezetességei közé emelkedett: Lonovics József csanádi püspök, a főpásztori kar dísze, kiről mindenki lihetette, hogy a prímási szék örököse s ki a felső tábla klasszikai műveltségű szónokaként is tündökölt. Sokan kérdésesnek tartották, vajon e szigorú nézetű, bár meleg szívű főpap beleegyezik-e abba, hogy öcsese, kit vagyonossá tenni segített, a szinpadról nősüljön, vagy ha ebbe beleegyeznek is, megengedi-e majd, hogy a nő, ki az ő családnevöket fogja viselni, tovább is a színi művészet szolgálatában maradjon.

A fölvilágosúlt főpap azonban, mihelyt e fiatal művésznőben megismerte a nőt, nem gátolta frigyöket. Később sokszor mondta barátainak: «Nem csak szeretni, hanem igen sokra lehet becsülni Nellit, ki a sikamlós pályán soha el nem esüszott». Midőn a forradalom után, melyben a nagy tekintélyű főpapnak két «bűne» volt: az, hogy a magyar kormány az egri érseki székre emelte, és az, hogy az országgyűlés őt is a Windischgrätz tábornagyhoz indított küldöttség egyik tagjának kérte föl, midőn ezek miatt a mölki kolostorba száműzték, a fényes pályáján megállított érseknek örömet adott a gondolat, hogy szeretett öcsese boldog lesz e nemes szívű művésznővel, ki a múzsák, a gráciák és az erények hármias koszoruját viselte homlokán.

Mihelyt elhatározta, hogy férjhez megy: e derült, vidám, gyakran pajzán kedélyű leány a legkomolyabban gondolt jövőjére. Tudta, hogy a családi tűzhely alapjához, nehogy megrendüljön, a becsüléssel és szerelmen kívül anyagi eszközök is kellenek. Több évi képeztetése elemesztvén örökségének jókora részét: elhatározta azt kipótolni. A mint mondá: nem akar üres kézzel menni férjhez.

Vendégszerepelni ment Bécsbe, az udvari operához, hol a *Hugenották*, *Linda*, *Alvajáró*, *Puritánok*, *Lucia* és *Ördög Róbert* lyrai szerepeiben aratott elénk tetszést. De valamint

akkor a «magyar» név nem volt előnyös hangzású Bécs döntő köreiben, úgy itthon az elkeseredett magyarok sem szerették, hogy magyar művészi erők gyönyörködtetik azt a várost, honnan akkor minden nap, minden órában csak rosszlat lehetett várni. Csillag Rózának, ki színpadunktól elbocsátva, ott emelkedett föl, s Stegernek, ki a bécsieket egyszerre meghódítá, még csak megbocsátották, hogy az udvari színláz tagjai voltak; de Hollósy Kornéliának, a kit mindezeknél jobban szerettek, rossz néven vették, hogy nem maradt itthon. Azt mondták: dicsvágy, gazdagodás szomja viszi. Pedig a legnemesb és legkomolyabb törekvés vitte s esze ágában sem volt hazáját elfeledni. Hisz csak nem rég, Aradon, nagy jövedelmű, fényes hangversenyt rendezett a «szegények javára», s azok a «szegények» az aradi várban bilincsen ülő honvédtisztek voltak.

S ment Bécsből tovább Varsóba, a láncban szenvedő Lengyelország fővárosába, a hol időzött akkor az orosz udvar is. Vezetője (a mint most mondanák: impresariója) házuk egy jó barátja, felig-meddig rokona volt: Verzar Emánuel, ki most a kuria nyugalmazott hivatalnok.

A varsói színházat akkor Abramovics orosz tábornok (rendőrminiszter-fele) maga igazgatta. Ez az ember igazi bagariás muszka volt, ki gyűlölt minden idegent. A híres Hással-Barth asszonynak ép akkor tagadta meg, hogy a varsói dalszínházban enekelhessen. A fiatal énekesnő érdekében is hiába kopogtattak nála. A magyar név nem hangzott kellemesen az orosz füleknek. Igaz, hogy csak egy éve múlt még, midőn, mint Paskievits megírta: «Magyarország a cászár lábainál feküdt», s a honvédség büszke zászlóit és fegyvereit az oroszok látták lerakva, de ez idegen czelra szerzett dicsőség sok pénzbe, vérbe s még több cholera-áldozatba került. Az énekesnőnek tehát épen nem volt jó ajánló levele az, hogy magyar lány. Egy ideig nem is volt kilátása, hogy fölléphessen, s a mint akkoriban beszéltek, igen kicsinyes veletlen segített rajta. Egy udvari ünnepély lakomájához hiányzott valami, a mit Bécsből kellett volna hozatni. Az énekesnő egy tisztelője följajánlotta szolgálatát, hogy ő szerez gyorsan és bőven, ha a magyar lányt fölleptetik. Meglehet ez, de még valószínűbb, hogy a Pestről kapott kedvező értesítések puhíták meg Abramovics tábornokot, elég az hozzá, hogy Hollósy Kornélia kisasszony föllepett és igen nagy tetszést aratott a *Lucia* címűszerepében.

Csak az első lépés volt nehéz, a többi magától ment. Tizenhárom hónapon át vendégszerepelt Varsóban s egyre jobban tetszett lengyeleknek és oroszoknak. Volt egy dalmű: a *Márta*, melynek szövegét magyarul énekelte; egy lengyel dalművet lengyelül, a többi operát olaszul. Annyira megszerették a művésznőt is, a nőt is, meg benne a magyar nőt is, hogy folytonos kitüntetéssel halmozták el. Abramovics oly gyöngéd lett hozzá, mintha tulajdon édes lánya volna. Ajánlotta a csárné figyelmébe is, azt mondván: «Ezt a fiatal művésznőt méltó pártolni, nem csak azért, mert kitünő tehetség, hanem mert kitünő lány. Ez nem kalandornő, mint annyi sok. Jegyese egy magyar érsek öcsésének. Ha nincs dolga a színházban, otthon ül és jelmezeit igazgatja, mivel takarékos és szerény». A csárné óhajta megismerni s meghívatta az udvari hangversenyekre is, a hol ő mindig énekelt magyar dalokat. Az *Ez a világ a milyen nagy* (Egressy Beni dala Petőfi szövegére) megkedvelt dala lett a csárnénak is, ki őt egy alkalommal megölelte és emlékkel ajándékozta meg. Maga a büszke, katonás Miklós czár kedvtelve hallgatta a rokonszenves lány énekét. Egy ily udvari estélyen magas vendég volt: az osztrák birodalom fiatal császára, ki a hála és köszönet látogatására ment Varsóba. Bemutatták neki a magyar énekesnőt, ki ez alkalommal a *Télen nyáron pusztán az én lakásom* dalt énekelte a nagy fényű társaság tetszésére. A császár, ki ma koronás királyunk, maga is sietett kifejezni élénk meglepedését.

Varsó akkori kormányzója Paskievits volt, ki annyira megkedvelte a fiatal művésznőt, hogy fölvonások közt gyakran fölkereste a színpadon. Dicsérte énekét és vigasztalta a magyar nőt. «Nem tehetünk róla» mondá neki, «hogy a mi hadjáratunkra olyan siralmas állapotok következtek». Rüdiger tábornok, ki előtt Görgei letette fegyvereit, szintén meghívta estélyeire, hogy énekeljen. Egyszer karon fogta és egy terembe vezeté, megmutatva neki egy nagy képet. Az a «világosi fegyverletétel»-t ábrázolta. A művésznő mély szomorúsággal nézte. «Kisasszony», mondá az öreg tábornok, «látom, hogy önnek e kép fájdalmat okoz. Higyje meg, én is elszomorodom, ha rápillantok. De azért mutatom meg önnek, hogy őszintén elmondhassak valamit. Ha én csak sejtettem volna is, hogy annyi kitünő katonára oly szomorú sors vár, szavamra mondom önnek, valamennyinek útlevelet adok külföldre. De minket —

megcsaltak». A tábornok sohajjal, a művésznő könnyel távozott a teremből.

Ha azok a vezérek is, kik egy évvel előbb honvéd-vérben gázoltak alföldünk rónáin, ennyi rokonszenvet tanúsítottak a magyar művésznő iránt, képzelhetni a lengyelek lelkesedését, midőn hangversenyeken herczeg Lubomirsky közkedveltségű dalait lengyel szöveggel énekelte.

A vendégszereplés vége felé Suvaloff tábornagy a czár megbízásából hatvanezer rubel évdíjjal szerződést ajánlott neki a szentpétervári udvari operához. Az öreg Abramovics, a ki már ekkor nagyon őszinte és nagyon jó volt hozzá, azt mondta neki: «Lányom! ne menjen. Az nagyon rideg égálj! Hévmérő és színházi kegy nagy ugrásokat tesznek benne. Jobb, ha haza megy». A művésznő is, ki a lengyeleknek ment énekelni, nem vágyott az oroszok tapsaira. A lengyelek szinten maraszták fényes föltételekkel, de őt már inkább a szerelem vezette, mint a múzsa; jegyben járt s haza vágyott. Midőn búcsúelőadását tartá, a lengyel előkelő körök ép úgy, mint a város köznépe, tüntetve tüntették ki. Nem csak a jó művésznőt halmozták el tapssal, koszorúval; hanem egy testvér-nemzet kedves leányát is.

E vendégszereplés után szerződést ajánlottak neki a nápolyi San-Carlo és az amsterdami színházak, de férjhez menetele előtt művészi pályáját itthon akarta befejezni s 1851 tavaszán újra szerződött a nemzeti színházhoz — egy évre.

Aztán visszavonult, hogy a családi élet üdvének éljen, melyre — ép úgy, mint a művészi pályára — hívatva volt, mert tudott boldog lenni és tudott boldogítani.

Aradon, szüleinek házánál 1852 ápril 21-dikén volt a lakodalom. Fábry kassai püspök eskette meg őket, s azon az áldáson, melyet az oltárnál adott rájuk, volt foganat. Lakni Egerbe mentek, a fiatal férj atyjához, s ott született első fiok: Gyula, ki utóbbi időben csanádmegyei szolgabíró volt, jó gazda s tavasz óta boldog házas ember. Azután, hogy a férj atyja elhúnyt, 1853 tavaszán fölmentek Bécsbe, hol akkor a mölki száműzöttség után megtelepült érsek nagybátya lakott, kinek a fiatal nő nagy kedvence, sőt valódi szüksége volt. Akkor is, midőn az öreg főpapot a megfúlás veszélye környezte s doktor Balassa tanár nehéz műtétet hajtott végre gégején: egész nagy környezetéből egyedül a fiatal nőt kérette magához. Ez aztán

mellette maradt éjjel-nappal, s mint e megtört években folyvást, utolsó napjaiban is a vigasz, a szelidség, a jószág meleg sugarait árasztá rá. Mikor közeledett a halál, az övéitől búcsúzó főpap legelőször is e fiatal asszonyt áldotta meg, ezzel is kiakarva tüntetni, hogy mennyire szereti, mily nagyra becsüli.

Egy évet töltött a fiatal pár Bécsben az érsek mellett, s ott született második fiok, Ferencz, kinek életfonalát a zord párka olyan hamar elmetszé. Amaz egy év vége felé gróf Ráday Gedeon és Erkel Ferencz fölmentek hozzá, megkérni, hogy szerződjék újra a nemzeti színházhoz, melynek nézőterét ez időben díszítették ki újolag s melynek akkor valóban különös szüksége volt minden hazai erőre. A fiatal asszonyt minden oldalról sürgették. Ő azonban szerényen töprengett. Néhány éven át a lyrai, koloratur szerepek primadonnája egy csengő hangú és élénk enekü lengyel hölgy volt: Lesniewska Luiza, kit a közönség igen megszeretett, a nélkül azonban, hogy Hollósy Kornéliát el tudta volna feledni. «Vajon a pestiek megtalálják-e bennem újra kedvenczőket?» ez a kérdés foglalta el az ő elméjét. Azt mondta tehát: «Hat szerepben föllépek díj nélkül, a színház javára, s ha úgy tetszem, mint két első ízben, akkor szerződöm».

Férjével s kis fiaival 1854 tavaszán jött Pestre s a *Kunok*-ban, Császár György ez akkor még mindig tetszéssel kísért, dallamos operájában lepett föl s jobban tetszett, mint a két első ízben. Föllépése előtt már hetekkel aláírások folytak a fővárosban szebbnél szebb koszorúkra. A mint sugár, diszes alakja, jószágtól ragyogó arca föltűnt, rögtön kitört az üdvözlés zaja. Taps, virágok, általános öröm pecsételték meg az új színpadi frigykötést, s szerződött évi nyolcezer forintért, hogy aztán egész visszavonulásáig, 1862-ig e színház tagja maradjon. Ez volt a háromízű crescendo fénykora.

Eleintén az egyetemteri Wenckheim-féle házban laktak, s igen barátságos, vendégszerető házat nyitottak, a hol szívesen látott vendég volt minden jó barát, minden ismerős, de a ház és a család mindjárt a második évben igen elszomorodott, mert a kisebbik fiú meghalt. S ez a szomorúság huzamosb ideig lehangolta azt a nemes asszonyt, a kiről bajos volna eldönteni, minek volt jobb: művésznőnek-e, hitvesnek-e, anyának-e?

Tulajdonkép, a mit eddig elmondtam, nem egy szalon,

hanem egy pálya történetéhez tartozik. De el kellett mondani, mert e pálya s e pálya hősnőjének jellemzése magyarázza meg, mi tette könnyűvé azt, hogy e művésznőnek igazi szalonja lehessen, s abban mindig ő képezze a központot, bármily kitünő vendégei voltak is.

Az idő balzsama, mely az anyai szív legsúlyosabb sebeit is be tudja gyógyítani, a közélet zordonságának enyhülése, a támadó remények, melyek jobb jövővel biztattak, a művészi és irodalmi élet lendülése egyaránt hatottak arra, hogy a föl-épült nagy Zrínyi-ház második emeletének ama termeiből, melyeket a Lonovics-család 1857-ben foglalt el, hogy csaknem hat éven át, 1862-ig azokban lakják, olyan szalon váljék, minőt pusztán gazdagsággal és bőkezűséggel nem lehet teremteni.

E művésznővel és e nővel mindenki, akár fényes név, akár kitünő elme, akár társadalmi állás tünteté ki, óhajtott megismerkedni. Sokszor ajtaja nyitját gazdag főúr adta át szegény írónak, előkelő asszony derék polgári nőnek, politikai nevezetesség egy-egy névtelen tisztelőnek. Mindeniket egyaránt a hódolat vitte oda s a rokonszenv tartotta ott. Bármily távol állottak is egymástól a külvilágban, a művésznő szalonjában egy láthatatlan szál összekapcsolta őket. A nagyúr és mágnás hölgy nem találhatta rangján alóli lépésnek, ha meglátogatja e nőt, kit előkelő és nemes ízlés díszített, párosulva az asszonyi jóság egyszerűségével; a szegény vendéget pedig nem riasztá vissza soha sem főnhéjazás, sem hidegség, sem szeszély. Jogcímet nyerhetett e szalonban mindenki, ha művelt volt és nemesen élt. A házi asszony szívesen látott mindenkit, a ki méltó volt rá. A család «intimusai» mindig azt az ugyanegyet találták ott, a mit nem lehet megunni, mert csak ritka helyen lehet föltalálni. A tisztelet, a hódolat komolysága párosult e légkörben a derült, fesztelen vidámság sugaraival. Magyar szívesség és úriasszonyi műveltség nyomtak vonzó bélyeget e szalonra, mely nem vált sem egyoldalúvá, sem exclusivvé, sem feszessé. Nem égette a tömjént senki sem tünetően; a könnyű társalgásnak nem csak szárnya, hanem tartalma is volt; ha komoly dologról volt szó, az soha sem tette nehézkessé a beszédet, s ha szönyegre kerültek a nap hírei, pletykái, azok soha sem váltak közönséges mende-mondázássá. A házi asszony vidám kedélye fűszert adott minden tárgyhoz, s a

vendégek mely rokonszenve mindig megszabta az ízlés korlátjait. Szóval megvolt az a láthatatlan oltár, melynél jó kedvvel adóztak és komolyan áldoztak.

Kik jártak e szalonba, arról már bajos pontosan számot adni. Úgy hiszem, hogy nincsen is jogom csupán azok megnevezéséhez, kik állások és tevékenységek által mintegy a nyilvánosságához tartoztak.

A főúri körökből gyakran megjelent gróf Batthyány Lajos özvegye is, midőn visszatért a hazátlanság távolából, hová életének legsujtóbb csapása, szívének begyógyíthatatlan sebe vitte. Vele jött rendesen kisebbik leánya is: Ilona, ki nagyon szeretett volna énekelni. A művésznő szívesen fölajánlá, hogy ad neki leczkéket, a minék volt is foganatja, mert a fiatal gróf-kisasszony nem sokára egy mágnási hangversenyen (a múzeum disztermében, hol ma a főrendi ház van) igen föltűnt a *Jaj be jáj* akkor divatos nóta érzelemteljes előadásával. Tapsolta mindenki a Batthyány Lajos leányát s egy érdekes fiatal gróf nagyon rajta feledte a szemét, a ki aztán nőül is vette, de nem tudta boldoggá tenni. Sok nőszív számára van megírva a vezget könyvében, hogy csak hosszú, kerülő úton át juthasson a boldogság édes nyughelyéhez.

Igen érdekes látogatója volt e szalonnak Orczy Thekla bárónő, ki ha nem főrangú hölgynek születik, talán ma a művészet egy másik ágának: a finom rajznak volna kiváló képviselője. Így is marad meg egy imakönyv, melynek számos szebbnél szebb színes rajza, stylizált kezdő betűje és szegélyzete megőrzi annak bizonyosságát, hogy mily élénk műérzék, nemes ízlés és ötletbőség vezették a bárónő rajzóját.

Ürményi József szintén gyakran elvitte fiatal leányát: Agathát a művésznőhöz. E fiatal lány, magas növésű, fehér arcú, mint a lilium, az akkori nagy fényű páholyközönség egyik legföltünőbb jelensége volt. Fájdalom! olyan törekeny is volt, mint a lilium. Alig hogy férjhez ment gróf Dessewffy Egyedhez (ki ma szerajevói kerületi kapitány), vídám természetű és életkedve daczára hervadásnak indult s hamar vége lett. Kis lánykája, ki nem rég Stefánia hercegnőnek a budai várpalota lépcsőjén szerajevói virágbokrétát nyújta át, soknak földözte emlékében ifjan elhalt anyjának előkelő kedvességét és mosolygó báját. Maga Ürményi József abban az időben, melyről szólunk, nevezetes szerepet játszott a magyar

társadalomban. Mint számos conservatív főúr, alkotmányunk és nyelvjogunk elkobzása után, a rendszer leghevesebb ellenzője és a hatalombitorlók boszantója volt. Míg a szabadelvűségnek nem egy szájhőse ez időben átcsapott az uralkodó rendszerhez s múltjához méltatlan szolgálatot vállalt, a conservatív urak, kiket a szabadságharcz viharában hazafiatlan érzülettel vádoltak (egyiket, mert föllépett ellenünk, méltán, másikat, mert csak elvonúlt, méltatlanul), most tüntetően tüntették ki magokat. Emlékezetes marad az ötvenes évek vége felé az az «európai» jogászbál, melyben a főúri körök (férfiak és hölgyek) oly ragyogó fényben mutatták be magokat az akkor lábra kapott magyar viseletben: arany zsinór, gyönyös párta, csipkés főkötő, melyben — mint Jókai éneklé — «százszorta szebb minden asszony!» Gróf Károlyi Lajos is, az egykori nyitrai főispán, ki mint császári biztos a szabadságharcz ellen működött s ezért a komáromi vár foglya lett, magyar mágnási díszben jelent meg s mosolyogva hallgatta báró Podmaniczky Frigyes toasztját: «Az isten áldja meg azt a kormányt, mely odáig vitte a dolgot, hogy gróf Károlyi Lajos is piros magyar nadrágban jár a bálba!» Ez időben a bécsi és budai kormányemberek senkitől sem hallottak metszőbb, szúróbb, kíméletlenebb szavakat, mit Ürményitől, ki — elvezítve a politika terét — a társadalmi haladás terén fejtett ki sokoldalú tevékenységet: fúratta a budai alagutat, élére állt a balatoni gőzhajózásnak, nevelési és emberbaráti egyleteknek, egyik kiadója lett a *Nemzeti könyvtárnak*, mely régi emlékiratokat és költőket elevenített föl s a nemzeti színháznál beállt még dráma-bírálnak is. Szavának, lépéseinek súlya volt, nem csak azért, mert igen eszes, hanem mert nagyvagyonú férfi volt: pesti házak es terjedelmes jószágok ura, melyeket később a számítás nélküli gazdálkodás és a börze mind elnyeltek. A «szalon» látogatói ama közeletileg zord, de társadalmilag eleven, összetartó időben, sok jó hírt hallottak őtöle az akkori politikai világból, mind azt sejtetöt, hogy az önkényes rendszer nem sokára megpuhul s nem lesz már sokáig súlyos iga a nemzet vállain. Kecskeméthy Aurél, e szellemes pessimista, ki szintén sokszor volt a vendégek közt, kétkedő mosolylyal hallgatta; nem hitt ő sem eszmék, sem jogok diadalában, s úrrá tette maga fölött Epikurt, azt az Epikurt, mely nem csupán az asztal örömeit, hanem a szellem játékait is édesen

élvezi, s noha örökös játszi gúnyor, bizonyos finomabb fajtájú cynismus uralkodott kedélyén: hódolata a házi asszony művészei és erényei iránt ép oly komoly és őszinte vala, mint a többieké.

A hódolat kitartásában azonban egy sem versenyzett gróf Almási Györggyel, a ki pedig nem úgy volt teremve, hogy a szalonok mézes-mázos embere legyen. Sokáig volt huszártiszt, de a Széchenyi szelleme őt is megerinté s letette a kardot. Nem volt barátja a forradalomnak, hibáztatta kivihetetlen törekvéseit; de senki sem segíté bőkezűbben régi tisztársait, kik csehországi államfogházakban bilinesben szenvedtek. Bizonyára összeszidta őket, ha később találkozott velök, de szíve és tárczája nyitva maradt előttök. Szava mindig keményebb volt, mint érzése. A régibb magyar arisztokrata típusa volt, ki nem tudott egészen megbarátkozni a demokratább világ szellemével, de erős magyar érzése és ritka becsületessége mindenki előtt tiszteletre méltóvá tették. A színháznak nagy barátja volt, s noha eleget szidta az igazgatókat, színészeket és kritizáló «skribler»-eket, minden este ott ült páholyában (földszinten az elsőben, a színpad mellett), s arca, kezejárása mindig kifejezte, mi tetszik és mi nem tetszik neki. Ha ő a páholyból s Polgár Mihály (e nagy természetű, széles arcú és széles mosolyú ügyvéd) a földszintről hiányoztak, bizonyosak lehetünk benne, hogy vagy betegek, vagy elúztak. Hollósy Kornelia mindig csak «Nelli» volt nekik, mintha tulajdon édes leányuk lett volna, úgy szerette e két agglégény. S a hogy szerettek, ép úgy tisztelték is. Mikor a művésznők jutalomjátéka volt, akkor az Almási György páholya egy virág-szóró kráterre vált, melyből perczekig özönlött a színpadra a koszorúk és bokréták záporhullása, elborítva az egész színpadot. Lehetetlen volt mind fölszedni, -- ki kellett söpörni. Közmondássá vált, hogy «Hollósy Kornélia jutalomjátéka után egy hétig nincs virág Pesten, mert Almási Gyuri lekaszáltatta mind». Sem az előtt, sem az után, hogy ő visszalépett a színpadtól, a grófnak nem volt több ily kedvence. Egész haláláig járt mindig a színházba (utóbbi időben változatosság kedvéért megese-relte páholyát, s társaival: Mikes János, Zichy Manó, Szapáry Antal grófokkal s Wenckheim Béla báróval elfoglalta a szemközti elsőt), nem támadt többé művésznő, ki az ő rokonszenvét a hódolatig fokozta volna. Egy-egy koszorúval

azután is kifejezte olykor tetszését, de virágzápóra csak Hollósy «Nelli» számára volt. Látni kellett, hogy ez a kathegorikus, rövid szavú, huszáros és agglegényes, büszke mágnás, ki nagyon megválogatta barátait, kedvenceit s általában rokonszenvének tárgyait, a művésznő szalonjában mennyire átengedte magát amaz igazi hódolatnak, mely nemes kűtfőből származva, illet a nemeshez.

Az öreg Ürményi Ferencz is, e szálás, erőteljes agg úr, gyakran fölkereste a művésznőt, félig-meddig rokoní érzülettel, mert a korán elhalt második fiú keresztapja volt.

Gróf Ráday Gedeon, az intendans, nem csak társalogni, terveket közölni járt oda, hanem sokszor olyankor is, ha egyik-másik színházi nővel baj volt. A házi asszony ilyenkor nem csak jó tanácscsal, hanem közvetítéssel is szolgált, még pedig sikeresen, mert a kit mindenki szeret, annak szavára mindenki örömet hajol.

Gyakori látogató volt Festetich Leó is, az akkori «zene-gróf». Bár nem az ő «primadonná»-ja volt: a legmélyebb tisztelettel viseltetett iránta. Sajnálta mindig, hogy nem ő nyerte vissza a nemzeti színháznak. Akkor színház-igazgatói érdemei közt kettő helyett hármát emlegetett volna folytonosan: az erkély (e jövedelmező hely) építtetését, az igazi nagyoperák, mint *Hugenották*, *Zsidónő* stb. meghonosítását, s Hollósy Kornélia visszaszerződtetését. Ama két érdeme így is megmarad. Meg is kell adnunk, hogy a régóta «öreg gróf» bármily viszályokba keveredett is színészekkel, kiket nem szeretett úgy, mint az énekeseket, írókkal, a kiket egyáltalában nem szeretett, (habár egyszer a *Déliháb* című szépirodalmi heti lap szerkesztésére is ráadta magát, Jókaiival szövetkezve), a zenét mindig szenvedélyesen szerette, művelte, és semmi megkésérítés nem idegeníthette el tőle. Hogyan maradhatott volna ő el oly háztél, melynek asszonya sok esztendőn át az opera legnagyobb dísze volt.

Sokszor megfordult a szalonban gróf Károlyi György, kit a színház különösen érdekelt, általában mint műbarátot, s különösebben is, mint a színházi comité főtagját. Az ő nevét, sok egyéb áldozatkészség emléke közt, föntartja az úgy nevezett Károlyi-alap, mely ma is oly dúsan kamatoz. Mikor ez az alap létrejött, akkor a nemzeti színház igen nehéz napokat élt. Páholyközönsége ugyan sohasem volt sem az előtt, sem

az után fényesebb; de a zártszékek csak ritkán teltek meg. A középosztály ez időben szűk időt élt. A kisbirtokosok nyögték a jobbágyvesztés terhét, s a hivatalok legnagyobb részét importált idegenek töltötték be. Nem sok családnak telt mulatságra. A jövedelemből nem is lehetett földözni a színház költségeit. Olyan volt e nemzeti intézet, mint az egyiptomi kitett beteg: mindenki szolgált neki jó tanácssal, sőt orvossággal, melytől azonban nem tudott erőt kapni. Egyik igazgató úgy akart segíteni a dolgon, hogy elereszté a drámai személyzet felét (köztök jelesek is), s lett belőle zaj. A másik a kiállításokat redukálta egész a kirívó szegénységig. Hangversenyek, bűvészi mutatványok, francia bohózáti és operett-társaságok vendégszereplései kerültek esti rendre. Szóval a szegénység kapkodása uralkodott. Néha már híre kelt, hogy a tagokat nem tudják fizetni s a színház megbukik. S akkor történt ez, midőn a nemzeti színház úgy szólván egyedüli oázis volt a sivatagon: nemzeti érzelmek táplálója, s drámában, operában egyaránt fényes nevek csarnoka. Gróf Károlyi György nem egyszer ment a művésznőhöz csüggedten, beszélgetve, hogy mit kellene tenni. Egy nap e nő megmondta neki kereken, a mit tenni kell.

«Gyűjteni kell gróf úr! Nem elég a hazafias érzület, áldozatkészségre van szükség! Ma még estéről estére csak élédegélünk valahogy, mert a személyzetet együtt tartja a jó magyar érzés. Beérjük kevéssel. Magam sem ütődöm meg azon, ha az *Alvajáróban* takarékoságból faggyúgyertyát nyomnak a kezembe. Kimegyek velem, az is csak világít. De ez nem maradhat így. A kik utánunk jönnek, mindig többet fognak követelni. És a közönség is, mely — mióta vasút van, — egyre jár Bécsbe, Párisba, mindig többet kíván. Alapot kell teremteni, hogy a színház többet nyújthasson. Kezdje meg gróf úr a gyűjtést s utána megy mindenki!»

«Megkezdem» mondá a gróf határozottan. S néhány nap alatt megalakítá a bizottságot és szétküldé az ivateket. Az elsők egyike, kik nagy összeget irtak alá, gróf Széchenyi István volt Döblingből. Azt a föltételt köté aláírásához, hogy míg alkotmányos kormány nem lesz, az alapot gróf Károlyi György maga kezelje. Úgy is történt. Nagyrak, kismemesek, polgárok sűrűn irtak alá s a gróf örvendezve járt a művésznőhöz, elmondani, hogy a fölhívásnak milyen nagy fogantatja van. Aztán

beszéltek a szebb, gazdagabb jövőről, nem sejtve, hogy a fiatal művésznőnek abban a jövőben már nem lesz része.

Gróf Szapáry Antal, ki az ötvenes éveknek szintén tevékeny mágnásai közé tartozott, (ő hozta létre a múzeum mögötti lovardát, ott, a hol akkor még a mai főúri paloták helyett szemétdombok feküdtek és éji csavargók tanyáztak), szintén sokat járt a művésznő szalonjába, osztozva barátainak hódolatában. Jóformán «öreg gróf» volt már akkor is, a ki egymás után mind eltemette magánál ifjabb barátait. A fiatal mágnások közül is nem egy, ki hevült a szép ügyekért, jelent meg gyakran a művésznő körében. Köztük gróf Szapáry Gyula (a mai pénzügyminiszter), kiről már akkor azt tarták, hogy «lesz belőle», ha az idő megfordul. Mert esze volt s nem kedvelte a léha szórakozásokat. Nem is kallódott el, mint nem egy társa, a kiktől sokat vártak, de a kiknek szép tulajdonait nagyon fölbillenté a könnyelműség, mely disztelené tette életüket.

Az írók közül még többen jártak a házhoz, s ezek némelyike a háznak valódi intímusa lett, köztük Irinyi József és Pompéry János.

Irinyi ez időben, midőn a politikával nem foglalkozhatott, szárnyaszegett madárnak érezte magát. Ő a negyvenes évek lelkes ifja volt, ki párisi útjából haza térve s a francziákba beleszerelmesedve, egy úti könyv sokban eredeti, szellemes, de nem valami mélyen járó leírásaival vonta magára a figyelmet. Élénk eszű, pergő nyelvű, síma modorú férfi volt, ki a szabadságharcz parlamentjében szerepet játszott. El is volt ítélve -- rövid ideig. A szomorú évtizedben szelleme nem mozgathván ki magát azon a téren, melyet a magáénak tartott, kárpótlást keresett a szépirodalomban és a társaságokban. Úgy nevezett «bell' esprit» volt ugyan, de inkább kedvenceze a társaságoknak, mint a múzsának. Legnevezetesebb működése egy fordítás volt. Beecher Stowe világhírű regényét, a *Tamás bátya kunyhóját*, melyről az mondatott, hogy anyyi példányban és nyelven csak a biblia forog, mint ez az irányregény (az amerikai rabszolgatartás e jajkiáltása), ő fordította magyarra. És ez a fordítás elkelt anyyi ezer meg ezer példányban nálunk is, mint az előtt egy szépirodalmi könyv sem, azóta pedig csak a Petőfi költeményei. A siker arra buzdítá a fordítót, hogy írjon egy eredeti regényt is, melyet ő hőseről

*Béla*nak nevezett. Nagy fáradsággal és sok reménnyel dolgozott rajta. Egy reggel szolgáját (öreg legényt, ki büszke volt arra, hogy valaha «Petőfi urat» is szolgálta) elküldé a művésznőhöz, nevenapját üdvözlő virágbokrétával.

«Mit csinál az ura?» kérdé a művésznő.

«Reggeltől estig ír.»

«No, hát mondja meg neki, hogy tisztelem Béla urfit.»

A szolgál megmondta az általa nem értett izenetet, és aztán ismerős körökben csak «Béla úrfi» lett a neve a még meg sem született regénynek.

Egy év múlva jár-kelel a szolgál új lakást keresni, s találkozik egy ismerősével, a ki neki ajánl egy kétszobás szállást.

«Hja, de nekünk három szoba kell.»

«Minek?»

«Kettő az úrnak, egy a Béla úrfinak.»

Valóban annyi példány regény maradt az író nyakán, hogy elfoglalt egy szobát. Irinyi ugyanis azt gondolta, hogy ha a *Tamás bátya kunyhóján* annyi ezereket kaptak, a fordító eredeti regénye is ép oly kapós lesz s ezekben nyomatta ki. Hanem hát *Béla úrfi* nem volt oly érdekes ficzkó, mint a vén rabszolgá, s szerzőjének volt mit hallani a művésznőtől is, ki gyakran tréfálkozott, hogy soha nőtlen urat nem áldott meg a sors annyi úrfival; ezerivel vannak, de egyszersmind «szerény úrfiak» — beérik egy szobával.

Irinyi szakított is a szépirodalommal, s mikor megkezdődött a harez a protestans pápens ellen, adott ki egy közfigyelmet keltett röpiratot. És aztán a pár év múlva beköszöntött parlamenti új életben bizonyára kiváló szerep jut neki, ha megérheti. De egy bálban meghült, lobos betegséget kapott s néhány napi betegség után meghalt ez elmében és testalkatban egyaránt erős férfi. A szalon asszonyát sokáig búsítá, hogy házuk egy ily jó és kedves barátját elveszíté.

Pompéry János ép oly jó és kedves barátja volt e háznak. Szalonba való ember, ki már fiatal korában, mint a gróf Esterházy Károly győri főispán titkára, otthonossá vált a parketen; jó ízlés, sok ötlet és minden iránt való élenk érdeklődés, a társaságok kedvelt tagjává tették. Akkoriban a *Pesti Napló* hírvonatát vezette s nem csak eleven újdonságokat és színi kritikákat írt, hanem emlékezetes jó tetteket is követett el. Az elhúnyt Garay özvegye és árvái számára annyi pénzt gyűjtött,

hogy azok egy pesti házat vehettek magoknak, s ő indítványozta először a magyar írók segély-egyletének alakítását is. Az irodalom terén komoly buzgóság vezette, míg a magánéletben szeretett evődni, tréfálni, s ép ez idő tájban is nagy juxot csinált egy szindarabbal, melyet Péter Pál névvel adott be az akadémiához, ahol meg is nyerte vele a Teleki-díj száz aranyát. A *Telivér* tartalmára sokkal kevesebben emlékeznek már, mint a furfangos hűhóra, melyet színre kerülése előtt ütöttek. Mindenki találgatta, hogy ki lehet a szerzője? Mivel főuri körökben játszott, bizonyos keresett előkelőség párosult benne döcögős versekkel, sport-szenvedély sok angol szóval: hire kelt, hogy egy nagyúr írta, a ki még soha sem írt. Nem sokára suttogni kezdtek, hogy ez a nagyúr Pálffy Pál, a ki persze ártatlan volt az egész dologban. Mivel azonban grófi czimeres levelek érkeztek a színházhoz utasításokkal, időnként oly világvárosokból, hol nagyurak szokták tölteni idejük egy-egy részét, a kiállításához pedig drága sport-eszközök kerültek, nevtelenül föladva, a jelek után senki sem kételkedett többé, hogy a száz aranyas dicsőség ezúttal csakugyan egy fényes név viselőjére árad. A híreket senki sem nyomatá le buzgóbban, mint Pompéry, a ki aztán nagyokat nevetett magában, midőn Toldy Ferencz egész elérzékenyedve örvendezett azon, hogy «ismét irnak dúsgazdag arisztokratáink», vagy midőn báró Eötvös az irodalom új hívében egy nagy mæcenás közelgését várta, a jó Bérczy Károly pedig, ki a kaszinóban mágnásokkal whistezett, otthon pedig mágnások számára sport-lapot szerkesztett és meneskönyvet állított össze, buzgón eljárt a *Telivér* próbáira, hogy a színészek legalább jól ejtsék ki az angol sport-szavakat. A vígjátékról, mielőtt előadták volna, sokat beszéltek a Hollósy Kornélia szalonjában is. Sohasem keletkezett nagyobb érdeklődés magyar vígjáték előadása iránt, a minek aztán az lett a nemesise, hogy, mivel a mű a fölfokozott várakozást nem elégíté ki, utóbb annyi méltánylásban sem részesült, a mennyire legalább részleteiben méltó lett volna. Az előadás estéjén Hollósy Kornélia is egész izgalommal nézte a vígjátékot. Belép hozzá Pompéry s megjegyzi: «Akárki írta, ez biz elég unalmas». A művésznő rögtön pártfogásába vette a művet. «Bocsánat, önnek azért nem tetszik, mert nem magok közül került ki». Valaki, a ki gyanakodott a valódi szerző kiletére, bátorkodott megjegyezni: «A mi azt illeti, ezt

a vígjátékot bizony Pompéry is írhatta volna!» Pompéry megköszönte ezt a kétes értékű bókot s tiltakozott ellene. «Megengedjen, kedves barátom!» folytatá a művésznő neki-hevülve, «ön igen eszes ember, de ilyen darabot még sem tudna írni!» S lett aztán nagy nevetés, midőn kiderült, hogy épen ő írta. Bulyovszky Gyula deríté ki a titkot egy gonosz tréfájú ráfogással. Azt állítá, hogy a vígjátékot Greguss Ágost írta. Mivel pedig Greguss a pályázatnak egyik bírálója volt, el kellett róla háritani a szégyenítő gyanút s nem maradhatott többé titokban a szerző kiléte. S ekkor Pompéry nevetve ment a művésznőhöz, mondván: «Úgy-e, csak még is tudok olyan darabot írni, a minőt kegyed nem tesz föl rólam! Unalmas biz az, de hát még sem gróf írta». Hollósy Kornélia azzal vigasztalta magát, hogy nem az egyedüli volt, a kit a *Telivérrel* rászedtek. Egy darabig pedig azzal büntette szerzőjét, hogy nem hamar hitte el neki, a mit újságolt. Pedig Pompéry sokat újságolt, mert tudott mindent, és mindent jól tudott elmondani. A köz- és magánélet újságait hol komolyan, hol tréfásan hozta forgalomba. A «jóízű nevetés», melyet csak kedély szül, sokszor hangzott föl ilyenkor e falak közt, mert a házi asszony maga is szerette a tréfát, évődést. Többi közt folyvást szeretetre méltóan tréfálódzott társalkodónőjével, egy kassai koros és hiszékeny kisasszonynyal; valamint bizalmasabb barátaival és pályatársaival is. Nagy mértékben bírta az utánczó tehetőséget, s ha «magok közt» előadta azt az operai szerelmes duettet, melynek szövegében Stéger és Schódelné — a grombaság rögtönzetével — oly borsosan összeszidták egymást, ép oly vidám hahota támadt, mintha egy-egy ballerina nehézkes tánczát a legnagyobb élethűséggel produkálta. E paródiázást azonban mindig enyhíté az előadó szeretetreméltósága, mely ép úgy élet vette a gúny kirívóságának, mint ahogy a kék szem és szöke haj rendesen élet veszi a kaczerködésnek. Benza, a fukar komikus, szintén gyakori czéltáblája volt a művésznő kedves ingerkedéseinek. Megkérte, hogy midőn az *Észak csillagában* Griczenko káplárt ábrázolja, ő, a leendő czárné, a sátorjelenetben csattanósan csinálhassa meg a pofjelenést, majd ő kárpótolni fogja a poféért. Nagy mulatságot szerzett a vidám művésznőnek az a páratlanul elsavanyodó torzkép, melyet ilyenkor az eredeti vén komikus vágott. Aztán másnap a poféért mindig kapott egy fázcánt. S nem is

engedte el az öreg többé sem a pofot, sem a fázcánt. Ez eredeti emberen ép annyit nevettek a «szalon»-ban, mint a néző téren. Kis leánya pedig különös kedvence volt a házi asszonynak. Sokszor áthozatta és megmutatta vendégeinek ez arany fürtös, kék szemű, szelíd mosolyú lánykát, ki olyan volt, mint egy angyal. Senki sem sejté, hogy egykor a drámai ének igazi hősnője lesz, teli hévvel és szenvedélylyel, hogy aztán csak hamar eltűnjék, mint egy árnyék, mint egy álom. Mikor e lánykából a drámai ének primadonnája lett, az alföldről fölföljövő dombegyházi úrnő mindig nagy gyönyörrel s a régi rokonszenvvel hallgatta s örült, hogy van egy szerepe, a *Hugenottákban*, melyben hatás és igazság tekintetében Wiltné asszonyt is túlszárnyalja. Aztán bizonyára testvéri könnyekkel áldozott emlékének, midőn oly korán elköltözött.

Sok, sok érdekes jelensége e szalonnak nincs már az élők között. Sárosy Gyula sincs, ki midőn budweisi száműzetéséből haza került, színtén vigaszt talált e légkörben, habár minden inkább volt már, mint szalon-ember. Az *Arany trombita* költőjét nagyon megviselte a sok hányatás. Ő, ki a szabadságharcz előtt az ország egyik leghíresebb költője és legbuzgóbb bírója volt, ep annyit veszte a köz-, mint a magán élet kincseiből. Elveszté szabadságát, el nejt s el az élet finom szokásait is. Megbozontosodott lélekben es testben. A régi Luby-házban, e falusi kastélyszerű sarokház földszintjén (a múzeum mellett) élt, barátságban, borban, olykor muzsika-szóban keresve kárpótlást. Az irodalom fiatalsága sűrűn járt hozzá poharazni, barátkozni s kiadandó *Albumának* szerkesztésében segíteni. A költői ér és az elmésség azonban nem aludtak ki ez emberben, ki noha igen sokat szenvedett, külsőleg elhízott. Lisznyai mindig azt mondta neki: «Teged is, mint Falstaff Jankót, fölfujt a bánat». Bizonyos érdes kérgű társalgás folyt nála, keserű gúny és fesztelen csapongás keveréke; de midőn kiöltözött, hogy meglátogassa a művésznőt, többnyire vacsorára és «jó egri»-re menve, az ő nehézkes talpán is áthatolt a szalon parketjének finomabb illata. Ott mindig az érzelem, a hév költője volt megint. Szavalta új műveit. Ott hallottuk először *Ingeborg önszületése napján* című költeményét, mely saját múltját festi a pathosz és elégia, a keserűség és melancholia vegyületével és e refrainnel:

«Szegény anyám, ha tudta volna,
Dehogy szült volna engemet».

Ott hallottuk számtalan olyan költeményét, melyet akkoriban még nem lehetett kinyomatni. A házi úr pompás egri bora, melyre a sokat hányatott költő még halálos ágyán is megszomjazott, föltüzelte kedvét, képzelmét, de e körben soha sem nyomta el gyöngédségét. A házi asszony mosolya, rokonszenve nagyon hatott rá. Ez a mosoly, mely mindig telve volt a legőszintébb szív jóságával, általában úgy hatott, mint a tavaszi verőfeny: megaranyozott maga körül mindent, még az elkeserült kedélyt is. Mondhatni, hogy a legkülönbözőbb természeteket, a míg közelében voltak, csaknem egyformává tudta tenni. Zalárt, a kinek köszönhetém, hogy a művésznőnél bemutatott, gyakran láttam együtt ülni e szalonban Sárosy Gyulával. Alig képzelhető különbözőbb két alak. Az egyik halvány, szőke, melázó, szelid hangú és csöndes természetű poéta, s az még ma is, midőn már sok éve Heves-megye főjegyzője. A másik vöröses képű, sötétes rőt-gesztenyeszín szakállú, ki-kifakadó, kategorikus válaszokra kész veterán. Külsőre, korra, hangra, sőt — a haza és költészet lángoló szeretetén kívül — szenvedélyekre nézve is valódi ellentétek és mégis e szalonban érzület, modor és udvariasság tekintetében alig különböztek egymástól.

Egy nap a Doppler *Ilkájának* előadása után a művésznő ép előttük mondá:

— Nem képzelik, tegnap hogy fölgyujtották jó kedvemet a cigányok, midőn a toborzó-jelenésben ráhúzták: «Szena terem a réten». Elhallgattam volna őket reggelig. De én oly ritkán hallhatok jó magyar népzénét. Hisz tudják, hogy a szinpad meg az itthon foglalják el minden időmet.

— Kedves barátnőm! — felelte Sárosy, — én majd rajta leszek, hogy rövid időn reggelig hallgathasson jó magyar népzénét.

S ment Tomori Anasztázhoz, elmondani neki, hogy a «csalogány» hegedűszót szeretne hallani.

— Hallja hát a legjobbakat! — mondta Tomori, a ki ez időben már gazdag ember volt, a «szerenese fia».

Emlékezem, hogy pár évvel az előtt — egy idősb íróval a főváros felé tartva — Tisza-Keszitől Szolnokig egy kis gözösön úztunk s a kevés útas közt csakhamar megismer-

kedtünk egy rokonszenves, mosolygó arcú, barna fiatal férfival, ki Sárospatakról jött, ha jól emlékszem: Erdélyi János látogatásáról. Elmondta, hogy ő most Nagy-Körösön tanár, hol kitünőnél kitünőbb társak közt örömmel éli világát. E társak Arany János, Mentovich, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Jánosi Ferencz, Salamon Ferencz voltak. Nincsen is egyéb baj, — mondá, — mint hogy az évi fizetés nem sok. De van neki külföldön egy nagybátyja, B. nevű, ki fölváltva Frankfurtban és Bécsben él saját nagy házaiban; ez kereskedő volt valaha s meggazdagodott; mint mondják: pompás képtára is van; hírt rég nem hallottak felőle s most ő, az ismeretlen unokaöcs, a szünidő hátralevő részét fölhasználja s fölmegy Bécsbe, tudakozódní utána — hátha segíti «valamicskével». Ráferne.

Föl is ment tehát s a nagy ház fölügyelőjétől kérdé:

— Itt lakik most B. úr?

— B. ur meghalt néhány hét előtt.

— Hát kié most ez a ház?

— Ez a ház és a sok vagyon még senkié. De a magyarországi rokonoké lesz, a kiket most kerestetnek.

Tomori meglepetve mondá:

— Én is magyarországi rokon vagyok, a B. nőverenek fia.

A házfölügyelő lekapta sípkáját, mélyen meghajolt s mondá:

— Akkor nagyságodé és nővéreié minden!

Valóban a szegény tanár úgy került haza, mint több százezer forint ura. De csak külső élete változott meg, belső világa nem. Azon túl is tanárok, írók maradtak barátai; jutalmakat tűzött ki drámákra, segélyezett irodalmi vállalatokat és művészeket, s lehetővé tette, hogy Shakespeare teljesen legyen fordítva magyarra. Nagy tisztelője volt ő Hollósy Kornéliának is, s mikor Sárosytól meghallá, hogy népzeneészeket szeretne hallani, azt mondá: «A költséget, barátom, nem fogjuk kímélni, s akár csupa primásokból állítunk össze zenekart. Gondoskodjál róla!»

A költő tehet fölhívta Debreczenből az öreg Boka Károlyt, magához kérte a pesti Patikáros Ferkó, Sárközi és Kecskeméti Józsi népzenekearait, úgy hogy az este még a «Komlókert» is, a magyar fiatalság vig tanyája, muzsikaszó nélkül maradt. A hány jó hegedüs megkapható volt, mind Sárosynál muzsikált a nemzeti színház — csalogányának. Nagy társaság volt együtt:

nők és férfiak s a zenekarok versenyezve játszottak. Sem az előtt, sem azóta nem hallottam magyar népzene-szeket ennyi lélekkel, ennyi kitűnési vágygyal játszani. Boka a lassú andal-gókat úgy a szívhez húzta, hogy valóban sírva vigadtunk, Patikáros Ferkó pedig olyan poetikus arabeszkekkel fűzte körül nótáit és frisseit, hogy hangjai mint valami villamszikrák ragyogtak és gyújtottak. Hollósy Kornélia azzal jutalmazta őket, a mit solia sem feledtek el — énekelt nekik. Lisznyai pedig, kit a verseny bíróságával bíztak meg, mivel ő minden-kinek tudott szépet mondani, pohárkocczintás közt jelenté ki, hogy melyik a jobb, melyik a nagyobb, azt nem lehet eldön-teni, Boka úgy játszik, ahogy Arany János ír, Patikáros Ferkó olyan geniális hegedűs, mint költőnek Petőfi, Sárközit ha hallja, akár Tompát olvasná, a Kecskemétiék hegedűje pedig úgy hat rá, akár a Vörösmarty *Szózata*. Szóval megkapta a magáét mindenki, s a művésznő nem győzte köszönni, hogy Sárosy és Tomori ilyen igazi magyar élvezetben részesítették.

A Sárosy Gyula gondolata volt az is, hogy az irodalom férfiai tüntessék ki ezt a páratlan dalművésznőt egy nagy emlék-albummal. Annak összeállításával Dobsa Lajost és en-gemet bizott meg. Rövid idő alatt együtt voltak az emléklapok, melyekre vagy ötven író (köztük egy írónő is : Bulyovszky Lilla) öntötték ki hódolatuk és rokonszenvük kifejezését.

Báró Eötvös József (Pesten, 1857 ápril 12-én) ezt ír a egyik lapra : «Valamint a zenében, úgy az életben minden élvezet a harmóniától függ s boldog csak az lehet, kinek köré-ben egyes szavak az egésznek összhangját nem zavarják. Ez az, a mit Önnek kívánok, s mit mások fölött bizonyosan az erdemel legjobban, ki bájló szavával még talán soha életében harmóniát nem rontott meg.»

Jókai Mór e pár sort jegyezte az emlékkönyvbe : «A dal út az égbe, boldog vagy Te, ki ez utat minden nap megjáród».

Az Arany János emlékverse így hangzik :

«Egy nép lakik, túl tengeren,
Hol délre lejt az Alpok alja,
Hol fűszeres völgy, rónaság
Az erdős Apennint uralja ;
Hajdan dicső nemzet, ma rab,
S hogy láncza csörgését ne hallja,
Énekekkel űzi búsz neszét
S az ércz igát enyhíti dalja . .
Oh, hát daloldj nekünk».

Szigligeti, ki nagy ellensége volt a drámai szavalás vontatott modorának s amaz éneklő beszédnek, melyben akkor még egy pár tag nagyon tetszett magának, így fejezte ki hódolatát :

«Ha nem éneklük,
Szeretem én a drámát,
Ha te énekelsz,
Szeretem az operát».

A Sárosy Gyula verse következően hangzott :

«Koszorút adott a világ,
Te a világnak éneket,
És én? Ha rajtam állana:
Egy éltet adnék még neked».

A Tóth Kálmáné :

«Szép dalára a madárnak
Hajnal támad . . .
Te dalod is hajnalt hozzon
A hazának».

Küldött emléklapot Brüsszelből, 1857 május 14-dikéről, báró Jósika Miklós is, következőt :

«A sajátos időkben, melyekben élünk, a tizenkilencedik század dialektikája sok hitvány dologra ruházta a legszebb elnevezéseket. Lovagiasság, polgáriasodás, loyaltás, ildom stb. nem egyszer szomorító és piritó gúnyoraként tűnnek föl annak, mit egykor így tanítottak minket nevezni. Te, a művészet nemes leánya, kedves honi csalogányunk, maradj a régi becsületes elnevezéseknél s a régi jó fogalmaknál. — *Eszther*, stb. szerzője.»

Gyulai Pál ezt írta :

«Éneked mindig eszembe juttatja Petőfi e szép sorait :

•Minek nevezelek
Ha megzendülnek hangjaid,
E hangok, melyeket ha hallanának
A száraz téli fák :
Zöld lombokat bocsátanának,
Azt gondolván,
Hogy itt már a tavasz,
Az ő régen várt megváltójuk,
Mert énekel a csalogány, —
Minek nevezelek?»

Tompa és Egressy Gábor, Szász Károly és Lévay József, Vas Gereben, Greguss Ágost, Tóth Lőrincz, Tárkányi, Vajda János, szóval a kor legismertebb veteránjai és fejlődő tehetségei mind gazdagíták ez emlékkönyvet. Dr. Balassa János is, a híres tanár, kikérte magának a szerencsét, hogy noha ő nem szépíró, járulhasson hódolatával legkedvesebb barátnője emlékkönyvébe, s e sorokat írta:

«A szüzies szendesség a női jellemnek legégibb, legritkább s ezért legvártatott tulajdona; a szép es jó iránti ihlettség pedig az emberi szellemnek legmagasztosabb gerjedelme. Amaz boldogságot áraszt maga körül; emez önmagában boldogít.»

Ez emlékkönyvet, mely ép úgy kifejezi az általános hódolat fényét, mint amaz idő szomorúságát, melyben oly nehezen vártuk a hajnalt, 1857 április 13-án, az ő születésének harminczegyedek évfordulóján, Dobsa Lajos és én nyújtottuk át a művésznőnek, a ki meg volt hatva és azt mondá nekünk:

«Szavakban nem tudom megköszönni, csak énekben volnék képes kifejezni érzésemet».

«A köszönet sora rajtunk volt, s ez az album sem egyéb, mint köszönet».

S attól a percztől fogva ez emlékkönyvet a művésznő pályájának legbecsesebb emlékei közt őrzi. A hazai szépirodalom köre nem is tüntetett ki hasonlóval sem az előtt, sem azóta senkit.

Ha a művésznő olykor lapozgat benne, sok olyan jó barát keze vonására talál, a kinek kezét gyakran volt alkalma megszoritani szalonjában. Ezek egyike volt Gaal József, a *Peleskei nótárius* jókedvű szerzője. Az ötvenes években ő már úgy érezte, hogy kivénült az irodalomból. Voltakép kedvet veszíté a nemzeti hajótörés után. Nem írt többé kedelyes rajzokat, mint egykor a budai hivatalnoki és polgári világból, sem vigjátékokat az élet furesaságaiból. Föladatául tűzte ki, hogy egy dúsgazdag család fiából jó hazafit neveljen a hazának, derék embert a társadalomnak. A Csekonics-háznál volt sok tiszteletben és szeretetben álló nevelő. Jól végezte föladatát s műveltségénél és írói érdemeinél fogva beillett e gazdag úri körbe is. Az írókkal nem állt valami sűrű érintkezésben, de alkalmasint lényeges befolyással volt a palota úrnőjének ama törekvésére, hogy termeiben a teli estélyeken közelebb hozza egy-

máshoz a főúri és írói világot. Érdekes kísérlet volt, mely azonban nem verhetett gyökeret és nem is lett folytatása. A meghívott írókat nagyon szívesen, úgy szólván tüntetően fogadták, de ép e halmozott szívesség, e túlbuzgó előzékenység úgy elválasztá őket a kék vér hölgyeitől, s még inkább uraitól, mint az égő lámpa-sor elválasztja a színészeket a nézőktől. Az úrhölgyek nagy kedvvel társalogtak a költőkkel, hírlap-szerkesztőkkel, (a mint hogy egy-egy szellemes grófnő ma is, ha az egylevelegőji mágnási estélyek után megfordúl a Pulszky Ferencz körének tagjai közt, őszintén elmondja: ez egyszer volt kikkel kibeszélnie magát), de amaz emlékezetes estélyek társaságának férfi-feleiben elegen voltak, kik úgy néztek az új, az idegen elemekre, mint valami exotikus menageriára. A különbséget bajos is lett volna egyhamar kiegyenlíteni. Íróink, művészeink nagyobb része nem abban fáradt, hogy szalon-routint szerezzen magának, a főúri körök nagy többségének pedig ma is más kedvtelése, más szenvedélyei, más eszményei vannak, mint az íróknak és művészeknek. Keresni kellett (a mint kell ma is) az oly társalgási tárgyat, a mely kölcsönösen érdekelte őket. S ahol az ilyet keresni kell, ott előáll a feszesség, az egymás terhére válás s aztán az egymástól való menekülés vágya. Pedig a Csekonics-ház úrnőjében meg lett volna a központ, mert ez imponáló úrhölgyet magas műveltség, honleányiség, a szép iránti eleven érzék s a társadalmi haladás szükségének érzete egyaránt kiemelte.

Mikor maga a mágnás-világ rendezett fényes műkedvelői előadást, ragyogó tableaukat nemzeti színházunkban a horvátországi inségesek javára: akkor is előkészületeikkel a művésznő szalonjába vonultak s ott tartották próbáikat. Mindig találtak ott, a kinek hasznát vehették, író, művészt, rendezőt. A mindenben fő tanácsadó pedig a ház asszonya volt. Gaal József maga is, noha úgy szólván egy fényesebb társaság indigenája lett, a fesztelenség kedves óráit elte a vendégszerető szalonban, hol néha a Dopplerek fuvoláztak, Füredi, a «népdalok hőse»-ből lett operista, mutatta be egy-egy új magyar szerzeményét s Jekelfalussy, ez elegans tenorista, Rubinstein ábrándos *Persa dalait*; vagy pedig Kőszeghi (egyszerű jóságáért már akkor is «bácsi») dördíté meg bassusát, s a művészek mellett hővérű politikusok, mint az örök ifjú Török János, a régi politikai jogok e hírlapirodalmi sarkantyús vitéze, vagy

szellemes tanárok, mint a rendkívül finom modorú Balassa, igen változatos s mindig érdekes és teljesen megferő kört képeztek. Ha olykor szakadék keletkezett e társaságban, ott volt a házi asszony szeretetreméltósága, mindig készen, hogy a kedélyesség hidját azonnal fölépitse a szakadékok közt. Sok érdekes lehetett ott hallani a honvedvilágból is, mert a szabadságharcz több vitéz tisztje volt bejáratos: Földváry Albert, a volt alezredes, és mások. Vas Gereben pedig, e csiszolatlan, de eredeti néphumorista, ki a forradalmi kormány *Nép barátját* szerkeszté, az ötvenes években pedig magyar karképeket írt, legfrissebb adomáit bocsátgatá itt forgalomba. Mondhatni, ő a szalon «futó vendége» volt. Nem bírt sokáig maradni egy támlányban, gyorsan jött, gyorsan ment. Általában ez ötletgazdag népirót zaklatva hajtotta a vér bősége. Sietve járt, sietve írt, sietve evett és sietve is halt meg. Midőn minden ismerőse azt hitte, hogy piros arcza folyvást sugárik az egészség teljétől, kaptuk a váratlan hírt Bécsből, hogy sietős útja közben egy gyógytárban, hová pezsgő-vizet inni tért be, villámként érte a halálos szélhüdes.

Nem feledhetem ki dr. Csausz Mártont sem, az egyetem e tekintélyes tanárát, ki sok időn át előkelő házaknak volt igen keresett orvosa. Őt többféle erős kötelék füzte a szalon asszonyához: rokonság és hála. A művésznő anyja ugyanis Csausz-leány volt, maga a tanár pedig keresztapja a művésznőnek. Úgy szerette, mint a tulajdon édes leányát. E rokonszenvet a hála is növelte, mert dr. Csauszt a pesti és bécsi egyetemeken a Hollósy Kornélia atyja nevelteté s látta el költséggel. E jó tanár, ki utóbb vagyonának legnagyobb részét szegény tanuló ifjak részére ösztöndíjakul hagyta, nagy örömet lelte keresztlányának dicsőségében és szeretetreméltóságában. A mikor csak tehetette, ment a színházba, hogy őt hallgassa. Akkor is, midőn már betegeskedett s estéit tanácsosabb lett volna a szoba falai közt tölteni, ott ült a kaszinói erkélyen, hallgatva a hallgatókkal és tapsolva a tapsolókkal. Sajat családi büszkeségnek tartotta keresztlányának fényes sikerét, melyet lelke mélyéből élvezett. Nem egyszer mondá a művésznőnek nyájasan: «Kedves hűgom! az a szép hang, az a szép ének anyai örökség». Ha aztán valamelyik vendég megkérdezte, hogy hát az édes anyja is szépen énekelt? az öreg tanár mosolygva mondá: «Az nem, hanem annak fiútestvére, ki szat-

mári kanonok volt s gyönyörű hanggal és kiváló zenei tehetséggel bírt!» Persze a vendégek magasabb és egyenesebb örökségnek tarták az adományt, melyet a művésznő nem a rokonságtól, hanem a múzsától kapott.

A társasághoz, mely őt szalonjában környezte, sokan tartoztak a magánélet hölgyei és férfiai közül is, tisztelők, jó ismerősök, vidékről följáró rokonok. Ez a nagy társaság nem volt soha sem egyszerre együtt, mert a szalont nem kimért fogadási napok vagy pompázó estélyek zaja jellemezte, hanem a nyitott ház szíves elevensége. Egészen magyar jelleggel bírt az, külföldi szokások utánzása nélkül, de megfinomítva ízlés, műveltség és a kedélyesség tiszta derűje által.

Azokon a napokon, melyeken a művésznő nem énekelt, egymást érték a látogatások. Az operai előadások után is a műveszek és írók közül számosan, többnyire hívatlanul, gyűltek össze társalgásra, vacsorára, sőt olykor — ha lányok és fiatal menyecskék is voltak — egy-egy kis rögtönzött tánczra. Megesett, hogy midőn a színházból hazatért vendégek azt hitték, mennyire kifárasztotta a szerep ezt a gyöngéd testalkatú énekesnőt: ő vendégei közt vidáman csevegett, valami előfordult színházi malheur beszélt el mulatságos utánzással, vagy eltűnve az etterembe (mivel jó gazdasszony is volt), salátát készített; sőt néha tánczolt is. Általában soha senki nem vehette észre, hogy — ha későn is — alkalmatlan időben van ott. Nem feszélyezte a vendégeket a pazarlás látványa sem. Házi úr és asszony szívesen adták, a mi tőlük telt, de semmi fölösleges fényt nem üztek. Sőt tudva volt, hogy a nyitott ház költségei mellett jól gazdálkodnak is, mert, habár a pesti életre a művésznő évdíja, sőt a magánvagyon jövedelmének egy része is fölment; de a megmaradt részből mindig ingatlant szereztek, úgy hogy később a dombegyházi Louvicsbirtok hatszáz holdról ezerre növekedett. Pedig a nyolcezer forint évdíjat soha sem emelte a színház. Egyszer gróf Károlyi Györgyöt, a színházi bizottság elnökét, megkérdezte a művésznő, vajon nem találná-e méltányosnak, hogy midőn ő annyira el van foglalva szerepekkel s oly sok drága jelmezt kell készíttetnie, évdíját kétezerrel fölemeljék, tehát tízezerre. A gróf — ki nem csak magának, hanem a színháznak is igen nagy gazda volt — azt felelte: «Ha pénz volna, kegyed két-annyi tiszteletdíjat is megérdemelne, de a mi kis színházunk

olyan roppant fizetést senkinek sem adhat». Bezzeg adtak később, sőt adnak ma is, másodrendű s ugyancsak bágyadt és reszketeg «csillagok»-nak is. A koloraturának eddig legnagyobb magyar művésznője soha sem ejtett azután egy szót sem év-díjának fokozása végett. Pedig ő egészen csak ez intézetnek élt s nem járt vendégszerepelni — bármennyit hívták, sürgették is — sehova, s mindig azt felelte: ha majd visszavonul, akkor búcsúzóul bejárja az ország mind ama városait, a hová koronként vendégül hívták. Egyszer ment csak, 1860-ban a Havi Mihály magyar dalmű-társulatával, másfél óra vendégszerepelni Bukarestbe, ekkor sem nagy anyagi kilátások reményében, hanem hogy a magyar operát, köztük *Hunyadi Lászlót*, lehetőleg jobban, az ő «Gara Mária»-jával, mutathassák be. Különben minden szünidőt családjá, rokonai körében töltött. El-elment látogatóba Temesmegyébe, olykor Gertenyesre (a hol 1826 ápril 13-dikán született), s pár hetet rendszeren a buziási fürdőben időzött, hová akkor számos rokona (megannyi magyar úri család) gyűlt össze. Haza térve aztán gyakran mondá nekünk, kezdő hírlapíróknak: «Ha önök látnák egyszer, hogy minő pompás magyar gyűlö hely a Bánátban nyáron át az a Buziás, bizony sokszor emlegetnék és dicsérnék».

A háznak mindig egyik legélénkebb napja volt a József-nap. Ilyenkor a család meghittjei nagy ebédre gyűltek össze s hevitő «egri» mellett hangzott a sok szívből jövő kíváнат ama derek férfiúhoz, ki a színpad, a társaságok, a kítűnök kedvencét oly boldoggá tudta tenni, hogy az nem vágyott sohasem a külföld koszorúira, sem a házon kívüli élet örömeire. Még nyilvános mulatságokban is csak ritkán lehetett látni e minden tekintetben ritka nőt. Hanem ha híres külföldi művész jött hangversenyezni s őt fölkérte közreműködésre, vagy ha jótékony célra rendeztek zenei estélyt, még inkább, ha a nemzeti színház nyugdíjintézete javára folyt az előadás: akkor ő mindig kész volt felolteni egy-egy distingválт izlésű toilletet, megjelenni benne az emelvényen, szívből énekelni dalait és bámulatosan csattogtatni trilláit.

A jószívűség általában ép oly fenyves vonása volt, mint a lyrai dal æsthetikai szépsége. Jártak is hozzá elegen tanácsért, támaszért, segélyért, mit nem tudott megvonni senkitől. A kardalnoknok rendszeren meghívták keresztmamának s ha az ily szegény tagok családjában nagy baj fordult elő (súlyos beteg-

ség vagy haláleset), ő volt a ki adott, gyűjtött, vagy pártfogót szerzett. Hozzá járultak véleményért a fiatal leányok is, kik énekesnők szerettek volna lenni. Ő mindig szívesen meghallgatta őket s megmondta véleményét őszintén. Egy fiatal lány, ki bízott mély hangjában s mindjárt a legnagyobb szerette volna kezdeni, midőn próbaáriát énekelt előtte, azt kérde: «Werde ich die Fides singen können?» «Mein Kind!» felelte a művésznő mosolyogva, «nicht einmal den Pierotto in der *Linda*». A vérmes reményű lány nehéz szívvel, sőt nehezeléssel távozott; de később tapasztalta, hogy igazat hallott a művésznőtől, ki szeretett mindenkin segíteni, de senkit sem tudott ámitani.

Nála mutatták be a fiatal Markovics Ilkát is azok a főurak, kik kiképezés végett Bécsbe akarták küldeni. A művésznőtől kérdezték meg, ha lesz-e belőle valami? Meghallgatta s azt mondá, hogy lesz. «Talán utódom lesz». Pár év múlva, művészetének tetőpontján, az *Észak csillaga* címűszerepében ragyogott a művésznő, midőn a Bécsből visszatért fiatal lány föllepett mellette, Prascovia kis szerepében. Noha ifjúságtól sugárzó kerek, friss arca, élénk nagy szeme, még éles, de könnyű emelkedésű hangja volt: valami nagyon nem tűnt föl. De a zajos tapsokat aratott primadonna akkor is azt mondta: «kedves, jó énekesnő lesz». És az is lett, ep a Hollósy Kornélia szerepeit véve át s megtoldva a játékoperák néhány kitünően sikerült, játszi alakjával.

De az *Észak csillaga* — bármennyiszer föleleveníték is — nem kaphatta vissza soha azt a régi fényt, melylyel Hollósy Kornélia ruházta föl. Ez időben Meyerbeer maga Bécsben járt s hallotta, hogy ez operájának fuvola-hármasát sehol sem adják elő oly kitünően, mint a magyar nemzeti színházban. Kívánta volna hallani, de már öreg, törődött ember volt, ki olykor a színházban is elaludt. Levélben kérte tehát föl a művésznőt, hogy nem volna-e kedve Bécsbe menni, hogy megismerkedhessenek? Mivel diadalának egy részét művésznők is e világhírű zeneköltőnek köszönhetette (sokat enekelvén elébb a *Hugenottákban* és az *Ördög Róbertben*, utóbb a *Dinorahban* is), teljesíteni kívánta a mester óhajtását s a két Doppler és Köszeghi társaságában Bécsbe utazott. Az opera főbb részleteit előadták előtte. Meyerbeert annyira elragadta a fuvola-hármas, hogy a művésznőt és a két fuvola-virtuózt megölelte s azt

mondá: «Valóban, önöknél három varázsfuvola énekli azt, a mit itt és Párisban csak három fagót». Nagyon kevés kellett volna ekkor, hogy művésznők e minden operaházban világhatalmat gyakorló zénekköltő pártfogása mellett Párisba jusson. De ez a vágy föl sem villant benne. Ő élénken érezte azt, a mit Saint Saëns közelebb így fejezett ki: «A művészetnek nem egy hazája van ugyan, de a művésznek még is csak egy van». Visszatért azzal a kielégítő örömmel, hogy Meyerbeernek gyönyörűséget szerzett.

A világművészet körében egyben egy volt a vélemény, abban tudniillik, hogy Lind Jenny, e nagy svéd énekesnő, utólérhetetlen a trillában. Pályája vége felé a pestieknek is volt alkalmuk őt hallani az új-téren állott német színházban, hol *Vielkát* énekelte, mely operát alakítá át utóbb Meyerbeer *Észak csillagának*. Akkor már nem trillázott ő oly csattogó szépen és oly hosszú kitartással, mint a mi Hollósy Kornéliánk, midőn a *Lucia* tébolyjelenését, *Rigolettóban* a Gilda álomra-vonulását, vagy az *Észak csillagában* Katalin távozását és magához térését énekelte. Ezért a Lind Jenny akkori vendégszereplése nem is gyújtotta föl annyira a pestieket, mint a művésznő világhire után ide jöttetek gondoltuk. A hanyatló nagyságnak csak romjait láttuk már, pompás romokat ugyan, de jobban élveztük a magunk fiatal énekesnőjét, ki akkor szárnyalt délpontja felé.

A kedélyes, fesztelen, mondhatni játshi természetű aszszony nagyon komolyan vette a művészetet. Folyvást tanult és gyakorolta magát. Tudta ezt mindenki s a mely nap énekelte, megkímélték a látogatók. Bármily biztos otthona lett is a szinpad: mikor rajta először énekelte új szerepet, mindig elfogódba lépett ki. Úgy volt ez Szerdahelyi Kálmánnal is, a vígjáték e könnyed mozgású és beszédű szalonművészeivel. Trémáztak minden prèmieren, s azt mondták: «Milyen jó lenne, ha minden új darab bemutatása a második előadásra kezdődhetné!» Mindamellet először is, minden elfogódásuk daczára, teljes diadalokat arattak. Nem is egyéb okból feltek, mint hogy nagyon komoly föladatnak tekintették tisztöket.

A szalon tehát, midőn új dalműre folyt az előkészület, egy lelkiismeretes tanteremmé vált, melyet megóvtak a zajtól. Néha a családtagok is magokra hagyták a készülő művésznőt.

Ilyenkor történt épen, hogy erősen csöngetett valaki.

A művészno maga sietett ajtót nyitni, s a ki belépett a hosszú-
kás előcsarnokba, az egy különös figura volt. Torzonborz arc,
kalapján nagy toll és nemzeti színű szalag, kezében is nemzeti
színre festett fokok. Így kezdte :

«Most jövök a bolondok házából !»

A művészno megriadt, de semmi sem történt vele, csak
hogy egy kis segílyt kellett adnia a nemzeti tüntetés e bolond-
jának, a kivel sokan találkozhattak akkoron, mert rendszeresen
megadóztatta az ismeretes hazafiakat és honleányokat. Min-
denütt úgy köszöntött be, hogy most jön a bolondok házából.
Pompéry azzal a föltétellel adott neki pár forintot : soha sem
csönget be többé Hollósy Kornéliához, hogy holtra riaszsza.
Mégfogadta és meg is tartotta szavát.

Sokan éltek vissza a művészno jószívúségével.

Egyszer apró gyermekek keresték föl s azt mondták
neki : «A mi apánkat Korbulynak hívják, s lehet, hogy ro-
konságban áll a nagyságos asszonylyal. Nincs mit ennie,
segítséget kér».

A művészno adott. S aztán a gyerekek gyakran bekö-
szöntgettek, mindig siralmasabb arcczal s mindig rosszabb
hírekkel. A szobalány már úgy jelentgette be őket : megint itt
vannak a holló-sarjak.

Egy nap síránkozva mondák : «A papa súlyos beteg».

A másik héten : «A papa haldoklik».

A harmadikon : «A papa meghalt».

Kaptak temetési költséget is, s midön távoztak, a mű-
vészno kilépett erkélyére körülnézni, szabad léget szívni. Ép a
ház kapujához pillantott le, midön a holló-sarjak örvendezve
adták át kopott ruhájú apjoknak az alamizsnát. A művészno
elnevette magát, a holt ember pedig kapta magát s a lehető
legnyájasabban oda köszönt neki. És a holló-sarjak nem
jelentek meg többé. Annyi becsület még is volt a vén csalóban,
hogy mikor egyszer már halottnak jelenteté be magát, ne
támadjon föl újra, mint nagy inségben élő.

Egyszer a «szalon» politikai menedékhely is lett üldö-
zöttek számára. Akkor volt ez, mikor a hatvanas évek elején,
Benedek tábornaszernagy katonás kormányzsása alatt, megpróbál-
ták az életre ébredt jogos törekvések megpuhítását. A politika,
melyet a szószékről ismét száműztek, az utczára menekült,
a hol természetesen nem a szónokok ékesszólása uralkodott,

hanem az ifjuság heve lármázott. Énekeltek a *Szózatot* a hatvani útcza torkolata előtt, szidták Schmerlinget, eltették Deákat, s füttyültek, ha a rendet csinálni érkező katonaság közeledett. Minden besötétedő este nagyobb lett a tüntető tömeg s nagyobb a föllépő katonaság is. A Benedek intő falragaszai nem használtak. Letépték és gúnyszókkal firkálták tele. A katonaságra pedig már nem csak csúfolódó hangokat, hanem innen-onnan köveket is röpítettek. Ekkor kapta meg a rendeletet a Károly-kaszárnya parancsnoka: Neuwirth tábornok, hogy ha ez még ismétlődik egyszer, szuronynyal veresse szét a tömeget. S megtörtént. A szuronyt szögező katonák üldözték az ifjakat a Zrinyi-kávéházban, a kapuk alatt, sőt a lépcsőkön is, a mint menekültek előlük. A szalon asszonya és vendégei az erkélyről fölhevülten nézték ez izgató látványt. Majd jött a cseléd jelenteni, hogy az előszobába három ifju menekült. «Rögtön be kell bocsátani a szobába és elbujtatni, a hová lehet!» mondá a ház asszonya, a ki első fölindulásában megleckéztette őket, hogy fegyvertelenül ki mernek kötni a katonasággal; azután pedig megdicsérte őket, hogy igazi magyar ifjak, kik úgy éreznek, a mint kell. A három jogász nagyon szerencésnek tartotta magát, hogy nem csak a színház karzatáról, hanem a saját szalonjában láthatja a művésznőt, ki irántok is azonnal a legszívesebb házi asszony volt, s akkor sem bocsátá ki őket, midőn az éj beálltával az utczei lárma lecsillapúlt s ők távozni akartak. «Katonai csapatok czirkálnak s befoghatják önöket.» S ott tartá őket reggelig. Másnap aztán elbeszelte látogatóinak, hogy milyen ritka éji madarak voltak nála, s szerencse, hogy hozzá röpültek be, mert különben fogoly-madarakká váltak volna.

Ez időben már Hollósy Kornélia eltökélte a visszavonulást. Részint, mert általában rég föltette magában, hogy akkor vonúl vissza, midőn még fájni fog távozása, nem akarva megismerkedni a lefelé vivő lejtőnek töviseivel; részint, mert a színház legbefolyásosabb operai embere kezdett mellőztetést tanúsítani iránta, noha mint zeneköltő is eléggé le lehetett kötelezve e művésznőnek, a kinél szebben maig sem énekelte senki dalműveinek koloratur-szerepeit. Mind a mellett, mint sokszor történt már, de mindig botoran, idegen és hamar eltávozó művésznőkkel igyekeztek csorbitgatni a művésznő baberjait. Az ily eljárásnak rendesen egy az eredménye: a pártfogolt

vendég nem marad itt s az elkedvetlenített magunk művésznője vagy felre vonul, vagy nimbusában megcsappan.

Hollósy Kornélia ez utóbbit nem kívánta megérni s a visszavonulásra határozta el magát, hogy koszorúit épen megőrizve vihesse a magán életbe.

Bücsuelőadásul az Erkel Ferencz *Bánk bánját* választotta. Soha nyáron nem telt meg nagyobb szorongással a néző tér, mint 1862 júliusának 29-én. A közönség nagy része lehangoltan ment a színházba, nagyon érezve ezúttal, hogy milyen szomorú ez a szó: «utolsó». Az opera tagjai csak a dalmű választásának örvendtek, mert annak záradéka nagy gyászjelenet s a fekete ruha rajtok ezúttal nagyon alkalomszerű volt. A ki jelen volt, aligha felelte el ma is, húsz év multán, a *Bánk bán* akkori előadásának epilógját. Melindát tapssal, kihívással, koszorúkkal halmozták el az egész este, az opera végén pedig együtt maradt az összes közönség, tudva, hogy most következik a nyilvános bücsű nagy látványa. A színház összes tagjai (drámaiak és operaiak) fekete ruhában álltak a színpadon; Szigligeti, Egressy Gábor és Erkel Ferencz az intézet részéről babérokoszorúkat nyújtottak neki, Reményi Ede a magyar művészek nevében drága karpereczet adott át, a karzatról sűrűn hulltak a bücsűző költemények. Lehetett látni a páholyokban nőket, kik keszkenőjökkel törlek szemöket. A művésznő úgy meg volt hatva, hogy nem tudott szólani. Csak néma meghajlással fejezte ki köszönetét. Annyi szeretettel halmozták el, hogy egész fájdalmat okoztak szívének. Könnyekkel távozott, még fiatalon, telve fogékonysággal, a színpadról, melyre oly édes reményekkel lépett s melyen néhány futó év minden reménységét beteljesítette. Szomorúbb, meghatóbb s egyszersmind fölemelőbb «isten hozzád» nem hangzott még elő felé a nemzeti színház falai közt. Mindenki érezte, hogy a ki most távozik, nem csupán művészetének bája, hanem magán egyénisége által is igen nagy díszére vált a színháznak. A színház zenekara az előadás után azonnal küldöttséget indított házához, Reményi vezetése alatt. Szerenád volt a szalonban, melyet mindenki elfogódott szívvel hallgatott. Ott voltak körülte házának legjobb barátai. Csak Pompéry hiányzott. Ő, mint szabadelvű cikkekért elítélt szerkesztő, a Károly-kaszárnyában ült fogva. A parancsnok: Neuwirth tábornok ép az nap is benézett hozzá, hogy vigasztalja. A fogolynak emberevő kedve

volt. A szoba nedves falainak faltjait takargatta be krajczáros szent képekkel.

«Nem tart már sokáig a fogság,» mondá vigasztalóan a tábornok, «másfél hónap az egész!»

«Ej, törődöm is én most azzal, hogy meddig tart még. Én csak a mai estét fájlatom.»

«Hát mi lesz ma este?»

«A Hollósy Kornélia utolsó föllépése. És nekem itt kell ma este is harcolnom a poloskával!»

«Az bizony baj.»

«Ereszszen ki tábornok úr ez egy este. Azt elképzelteti, hogy nem szököm meg. Arról is biztosíthatom, hogy senki sem lát meg: a Lonovics-páholy mélyéből fogom hallgatni az előadást. Ha megteszi, ez egy estéért akár egy héttel tovább ülök.»

«Lehetetlent kíván. De tudja, mit?»

«Mit?»

«Ígérem, hogy én magam elmegyek az előadásra s holnap ismét meglátogatom önt és elbeszélék mindent.»

«Köszönöm szépen.»

Arról az estéről sokat beszéltek mindenütt. Azon az estén ért véget egy dicsőségben, áldásokban gazdag közpálya. Azon az este ért véget az a derült szalon-élet is, mely annyinak képezte örömét s már-már szükségét.

A lakás még jó darabig a családé volt, de a művésznő maga már nem vala többé a fővárosé, hanem a vidéké. Eszébe jutott egy kötelesség, az adott ígéret beváltása. Mind ama városokat, hová évek óta sokszor hívták vendégszerepelni, annak előtte azzal nyugtatá meg, hogy ha majd nem sokára megvál a színpadtól, akkor megy oda énekelni. Figyelmeztették most erre több felől, s ő egy hosszú körútra határozta el magát. A hangversenyek előkészítésére, rendezésére az operai karnak egy szintén visszavonuló veteránját: Gózon Antalt kérte föl, a kinél buzgóbb, ügysebb és jártasabb embert nem is nyerhetett volna. E jó családból származott karénekes fiatalon került a színpadhoz, melyet úgy megszeretett, mintha az bokrosan termette volna számára a koszorúkat. Pedig úgy szólván csak a «közlegénységig vitte föl benne». Hórihorgas, vékony alakkal bírt, igazi «szárnyember» a férfikar élén. Nem csak az operai karokat fújta esztendőről esztendőre nagy buz-

gósággal, hanem — akkori szokás szerint — a drámában is működött apró szerepekben. Legjobb szerepe a *Lear királyban* a «fölfordított Ipsilon» volt. Különben igen értelmes és szenvedélyesen olvasó ember, ki sok pénzt adott ki könyvekre, s ha nagyúrnak születik, bizonyára neki lesz az országban a legnagyobb magán-könyvtára. Így is elég nagyot hagyott hátra. Ő is, mint a színház minden tagja, azt tartá, hogy «Hollósy Kornéliánál nincs külön asszony», s kitüntetésnek tartotta, hogy ő rendezheti utolsó hangversenyeit. Másfél évet vett igénybe a körút. Kassa, Léva, Miskolcz, Sopron, Pozsony, Kaposvár (hol Somsich Pál üdvözölte), Szekesfehérvár, Balassagyarmat, Rimaszombat, Baja, Szabadka, Nagyszombat, Köszeg, Komárom, Nyitra, Sátoralja-Újhely, Szatmár, Nagyvárad, Nagy-Kanizsa, Szamosújvár, Deés, Nagybánya stb. egymás után tapsolták a büvösen hangzó éneket. Debreczen és Kolozsvár operákban is látták föllépni. Koronként a művésznő visszatért a fővárosba, családjához, meg-megpihenni, de aztán újra szárnyra kelt. Koszorúkkal, emlékekkel tért vissza mindenünnen, mert a városok, egyletek és társulatok versenyezve úgy fogadták, mint egy fejedelemt, a ki nem csak ragyogni, hanem jót tenni is jár. Mert elhatározta előre, hogy bevételének mindenütt csak felét tartja meg, a másik felet jótékony czélokra, legtöbbször helyi közérdekek gyarapítására fordítja. A jótékonyosság számjai soha sem lehetnek szárazak s érdekes tudni, hogy az egész körút anyagi sikere ez volt: tizezer forint közczélokra, ugyanannyi önmagának. Az előkelő körök és a nővilág mindenfele gyöngéd kitüntetésekben részesíték. Mondhatni: rózsákon járt. De mert szerényen, vidáman, az emberi természet zord vonásai nélkül, elkapotottság és szeszélyek nélkül járt: a nőt ép úgy megszerették benne, mint ahogy ünnepelték a művésznőt. Az értékes emlékek, melyeket akkor kapott, dombegyházi termének ma is fő ékességeit teszik. Ott vannak a diszokiratok is ama városok zenegyleteitől, melyek őt alapító vagy díszagnak választották meg, hálás viszonzásul a javukra rendezett hangversenyekért.

Ép a körút végén, Kolozsvárt vendégszerepelt, midőn Bukarestből, az ott működő olasz daltársulattól sürgönyt kap, hogy bármily föltétel alatt menjen oda télre s «mentse meg őket». A föltételek kevésbé csábíták, mint az a gondolat, hogy pályáját alig lehetne jólesőbb erkölcsi momentummal befe-

jezni, mint ha megmentője lesz egy bajokkal küzdő társulatnak.

E gondolattal tért vissza Pestre, családjá körébe. Nem volt már akkor a színház tagja, de az intézet szegényebb tagjai mégis egyre folyamodtak hozzá segélyért. Gózon Antal ekkor azt tanácsolta neki: «Hogy e jótékonytságot tovább is gyakorolhassa, arra egy külön segélyforrásra volna szüksége. En tud nek ilyenet. Folyamodni kellene színházi nyugdíjért». A jószívű nőnek tetszett a gondolat, hogy nyugdíját szegény tagok között oszssa ki; de nem folyamodott s csak arra kérte Gózont: tudakozódjék, vajon a folyamodásnak volna-e sikere? A válasz az volt: «A szabályszerű időből hiányzik egy fel esztendő».

November végén (1863-ban) harmadizben indult Bukarestbe s ott működött a következő év áprilisáig kitünő sikerrel. Ott volt Stéger is, csengő és meleg hangjának még meglehetősen teljében, a ki sok drámai hatást ért el a színpadon és sokat viszálykodott a színpadalközt; de még e lobbanékony, könnyen ingerelhető művész is természetének mindig csak síma, nyájas oldalát mutatta, ha Hollósy Kornélia közelebe jutott. E nőnek úriasszony egyszerűsége, igénytelen, de nemes magatartása arra készítte, hogy szintén meghajoljon előtte. Általában nem sok művésznő lehetett még a világon, a ki kevesebb hódolatot követelt és többet nyert volna. Ép azért, mert nem ígylé pályatársai koszorúját, nem kívánt soha senkienek ártani, makrancz, szeszély, boszantási kedv távol állottak tőle: nem is ismerte meg ama czivakodó életet, mely a színpadi pályát gyakran még a kitünők számára is keserűvé teszi. Bukarestben működött akkor a fiatal Pandolfini is, e széles, impozáns hangú baritonista, ki évekkkel később a nemzeti színházban annyi kitüntetésben részesült.

Míg művésznők a francziáskodó oláh fővárosban teljes sikerrel énekelt, itthon az anyát érzékeny csapás fenyegette. Egyetlenegy fia, ki a kegyesrendiek tanintézetében lakott, egy lépesőiven át lebukott az emeletről és súlyos sérüléseket szenvedt. Futó tüzként terjedt el a hír, hogy a Hollósy Kornélia fiával baleset történt. Gróf Batthyány Lajosné sietett a gyöngéd tanácssal, hogy meg kell kérni a lapok szerkesztősegeit, ne írjanak a szerencsétlenségről semmit, nehogy a távol levő anya megtudja és kétségbe essék. A legtöbb szerkesztőségben azt felelték: úgy is megkímélték volna a híradás

szomorúságától. Nem is jelent meg arról egy nyomtatott sor sem. Ma, midőn az izgalmi hírek hajhászata sokkal erősebben uralkodik, mint a kímélet, ilyesmi lehetetlen volna. Hogy egy hasábon meghorzongathassák az olvasót, bizonyára tulozva írják vala le s keresnek hozzá borzadalmas czímet, nem törődve vele, hogy kétségbeejtenek egy jó anyát. De abban az időben még máskép volt: az anya csak akkor tudta meg fia balesetét, midőn a ház orvos-barátainak, Balassa tanár és dr Verzárnak fáradozása következtében, lenyeges javulás állott be a fiú állapotában. Akkor még élt az érsek nagybátyja is s minden nap bejárt a zárdába, megnézni és azzal vigasztalni a beteget, hogy édes anyja nem sokára haza jön.

Mikor haza jött, nem is volt már a bajnak semmi nyoma. Aztán a család 1864 nyarán elköltözött Csanád-megyébe, a dombegyházi birtokra — gazdálkodni. A színpadi drága öltözékeket s más kellékeket a művésznő oda adta szegény színésznőknek; a pompásabb, hímzett jelmezeket pedig átalakítá egyházi ruháknak és szegény templomokat segített velők. Nem maradt meg egyéb, mint az *Észak csillagából* a markotányosnő kis hordója, *Normából* a koszorú, *Don Juanból* az álarec s *Bánk bánból* a Melinda csipkés magyar fejkötője. Megannyi tükör, melyek — valahányszor a ház úrnője rájuk pillant — egy fényes pálya emlékeit sugarazzák vissza.

A tisztelők, a jó barátok aztán egyre azt a hirt hallák, hogy a színpad kedvence milyen kitünő falusi gazdasszony lett és milyen jó asszony maradt. A munkás nép ép úgy megszerette, mint a színház közönsége. Mindenkihez volt jó szava, mosolya, s a kinek szüksége volt rá, segíté tanácsosal, adományyal, sőt a beteget házi gyógyszertárának orvosságával is.

A mit ő a közpályán veszített, annak kárpótlását megtalálta a magán életben, hol szintén szeretet és ragaszkodás környezi. Mert a természet jó volt hozzá, s nem csak hangjának adott gyönyörködtető harmoniát, hanem női lényében is összhangoztatá az észt és szívet, a kedélyt és szellemet: élete úgy folyt le, hogy annak fényes keretéből egy boldog asszony képe mosolyog felénk.

Visszavonultságából a hatvanas években még kétszer lépett a nyilvánosság elé. Egy ízben a jótékonyág sugallatára vett részt egy aradi hangversenyben, máskor meg Liszt Ferencz

hívta meg a fővárosba, hogy a zenede századnegyedes jubileumán vele együtt működjék közre a zeneünnepen. Akkor hallotta, a redoute fényes termében, az utolsó tapsot. Úgy énekelt, hogy Liszt, Bülow, a bécsi és pesti zenekritikusok mind csodálkozva kérdezték: «Mért nem énekel tovább?» Azt felelte: «Azért, mert hátra levő egész életemmel másoknak tartozom, férjemnek, fiamnak».

Az élet aztán kiegyenlítő köztük azt az ellentétet is, hogy mellette éveken át férje — a közönség szemében — háttérben állt. A kitünő gazdát, a megye közügyei iránt buzgón érdeklődő hazafit, a múlt évben kinevezték Csanádmegye főispánjának. Mikor székfoglalási ünnepe volt, a közlakomán ellenzéki férfiak éltették pohárköszöntésükben a kormányelnököt, hogy ilyen derék főispánnal örvendeztette meg a megyét.

Házok most is a vendégszeretet, a műveltség, a hódolat hajléka, a mint volt egykor Pesten a finom és szép élet szalonja.

VADNAI KÁROLY.

PARLAMENTI REFORM ÉS ÁLLAMTANÁCS.

A polgári szabadság előfeltételeit kezelik : a parlamentnek, a választási jognak és a választási rendnek igazságos, célszerű szervezése és megállapítása. Ezt mindnyájan tudjuk, mert érezzük ; tudnók még akkor is, ha a politikai írók egész sora nem figyelmeztetne rá bennünket. A polgári szabadság érdekében cselekszünk tehát, ha amaz intézményeket, melyek mostani szervezetökben a szabadság követelményeinek sok tekintetben nem felelnek meg, módosítjuk és javítjuk akként, hogy általuk minden egyes szabadságjog a maga teljes épségében megvalósítható legyen.

És csakugyan ma már államférfiak és államtudósok, a gyakorlat és elmélet terén, részint önállóan, részint egyesületi úton igyekeznek a parlamenti reformok egész sorának eredményt szerezni. Hogy e törekvések ép azon államokban a legelénkebbek, a melyekben a parlamentarismus aránylag a legtökéletesebb formákban van kifejlődve : ez első gondolatra bármily különösnek tűnjék is föl, mégis igen természetes. A mint nem fogunk csodálkozni azon a földbirtokoson, a ki meliorationalis költségeket nem tesz addig, a míg földje per alatt áll ; hanem földjét akkor javítja, akkor míveli egész szenvedélylyel, midőn már a tulajdonjog kérdése az ő javára eldőlt : úgy igen természetesnek fogjuk találni, hogy azon nemzet, a melynek alkotmánya még kérdéses, nem az alkotmány miként való javításán, hanem azon töri a fejét, hogyan szerezzen magának alkotmányt. S hogy a hasonlatot tovább folytassuk — valamint azon földbirtokos, a ki földjébe fektetett tőkéjének kamatait bőven élvezi, nagyobb szenvedélylyel eszközli a további javításokat : úgy a nemzet is, a mely a parlamentarismus

hosszas birtoklása által annak előnyeiben bőven részesül, nagyobb ösztönt fog érezni magában ama rendszer tökéletesítésére.

A parlamentararis reform-mozgalmak Angliában, az éjszak-amerikai Egyesült Államokban és a svájci köztársaságban a legélénkebbek. Hare, Stuart Mill, Grey, Fawcett, Naville, Lieber s egész sora a tudósoknak világraszóló reformterveikkel már eddig is roppant szolgálatokat tettek a szabadság ügyének. A tudósok által megpendített reformokat az említett államokban a társadalom és a sajtó, sőt még a törvényhozás is melegen fölkarolják. Anglia és az angol gyarmatok, valamint az Egyesült Államok parlamentjeiben meg-megújulnak a viták ama reformok fölött, s e viták nagyobbára eredménynyel is végződnek, a mennyiben lépésről-lépésre előbbre viszik a parlamentararis rendszert. Svájcban pedig társadalmi úton igyekeznek előkészíteni a reformok parlamenti tárgyalását. A genfi *Association reformiste*, vagy a zürichi *Verein für Wahlreform*, a czélből alakultak, hogy a parlamentarismus alapját képező választási rend a változott politikai és társadalmi viszonyoknak megfelelőleg akként alakíttassék át, a mint azt Hare és társai ajánlják.

A parlamentarismus körébe vágó kérdések egész halmaza áll azonban még előttünk megfejtetlenül, vagy legalább a kérdések jó nagy részének megoldása nem elégíthet ki bennünket. Még a parlamentarismus alapelveivel sem vagyunk egészen tisztában, annál vitásabb természetesen ama lényegileg hibás alapelveknek miként való alkalmazása. Peldául a kisebbség arányos képviselésének elve — hogy egyebet ne is említsünk — a legtöbb író szerint az igazi parlamentarismusnak elengedhetetlen követelménye ugyan; de vannak viszont a kik vitatják, hogy homlokegyenest ellenkezik ez a parlamentararis rendszerrel. Az alatt tehát míg egy Hare, egy Borély, hatalmas szellemökkel terveket készítenek a kisebbség miként való képviseltetésére nézve: előáll a politikai íróknak egy aránylag kisebb ugyan, de szintén tekintélyes csoportja, a mely kétségbe vonja magának az elvnek jogosultságát.

A parlamentararis rendszerre vonatkozó kontroversiák közül mi ezúttal csak egy-kettővel foglalkozunk, azokkal tudniillik, melyeket Schvarcz Gyula újabban megjelent egyik monographiájában fölvet és röviden megvitat.

Schvarcz monographiája: *Versuch einer Zusammensetzung des parlamentarischen Staatsraths auf Grundlage der Fachbildung* (Budapest, Leipzig, 1879) — előfutárját képezi a demokrátiáról írt nagy munkája folytatásának. *)

A harminczhat lapra terjedő könyvecske, fő czíme után ítélve, azt gondolná az ember, hogy az államtanács képezi annak tárgyát; pedig főtárgya nem ez, hanem a parlamentaris rendszer reformja.

A parlamentaris reformot Schvarcz akként hozza kapcsolatba az államtanács eszméjével, hogy attól függeszti föl emennek a jelentőségét, vagyis az ő véleménye szerint az államtanács főképen a mai kulturális viszonyok közt bír fontossággal, s azon mértékben fog veszíteni jelentőségéből, a mily mértékben emelkedik a képviselő-testületek politikai szakterelme. Miután pedig, mint alább látni fogjuk, ama testületeket szakértő testületekké szerző akként veli átalakíthatni, hogy a szakképviselet rendszerének legridegebb alakját honosítja meg: ennél fogva a szak- vagy érdekképviselet behozatalával az államtanács fölöslegessé vagy legalább is jelentéktelenné válik.

Szerzőnek már e kiinduló pontja sem alkalmas arra, hogy megnyerje olvasóit az államtanács eszméjének. Egy intézmény, mely csak arra való, hogy egy másik intézmény hiányait takargassa és fődözze: bizony nagyon keves embert fog lelkesíteni; hanem legfőlebb arra buzdítja az embereket, hogy ama másik intézményt tökéletesítsék s annak hiányait szüntessék meg. Úgy de, ha a parlamentarismus olyatén reformálását sem tartjuk szükségesnek, a mint azt Schvarcz javasolja: akkor az államtanács eszméje is elveszti előttünk minden jogosultságát s napi rendre terünk fölötte. Mi értelme lenne annak, hogy ápoljunk egy eszmét, mely különben is csak helytelen és a gyakorlati élet követelményeivel merőben ellenkező reformoknak lenne hivatva az útját egyengetni?

A mi mégis figyelemre méltóvá teszi legalább előttünk, Schvarcznak az államtanácsra vonatkozó tervét, egyrésztől

*) J. Schvarcz: *Die Demokratie*. Leipzig, Drucker et Humblot. 1877. I. Band. XXIV+364 l. Ennek folytatását képezi még két, szintén legközelebb megjelent monographia: *Az athenei alkotmányjog történelmének korszakairól és Zur Reform des europäischen Unterrichtswesens*.

az, hogy mi nem tartjuk azt oly szorosán kapcsolatosnak a parlamentarizmus reformmal, más részről, hogy a mennyiben elismernők is bizonyos tekintetben a kettőnek kapcsolatát: Schvarcz parlamentarizmus reformjának alapeszméjét, mint szép eszményt, de végre is ez idő szerint még eszményt, bizonyos, nem lényegtelen módosítással, magunkévá tettük.

Annai tény, hogy akkor, a mikor parlamentarizmus reformról van szó, az államtanácsot számításon kívül nem hagyhatjuk. Tisztába kell jönnünk a kérdéssel, hogy az államtanács beilleszthető-e a parlamentarizmus keretébe a nélkül, hogy a parlamentarizmus sarkelvei közül egyik vagy másik, például — hogy egyebet ne említsünk — a miniszteri felelősség elve csorbát ne szenvedjen? Ennyiben van kapcsolat a parlamentarizmus reform és az államtanács között, de nem abban áll a kapcsolat, hogy az államtanács a parlamentarizmusnak az érdekképviselet alapján való reformálását volna hivatva előkészíteni.

Schvarcz nem fejtí ugyan ki elég világosan és részletesen, hogy miképen véli ő, az általa üdvösnek tartott szak- vagy érdekképviseletet, ideiglenesen a szakképzettség alapján szervezett államtanácsos helyettesíthetni; de könyvének figyelmes átolvasása után, nem lehet kétségünk a felől, hogy a helyettesítés az által történne, hogy az államtanács a társadalom különböző érdekköreinek képviseletéből alakíttatnék.

Úgyde, ha már egyszer az emberiség a politikai érettség azon magaslatát eléri, a melyen belátja az érdekképviseleti rendszer szükségét: akkor maga Schvarcz sem fogja kívánni, hogy ama rendszert az államtanács körében léptessek életbe, — mert hisz akkor már szerinte az államtanácsra nincs is többé szükség; — hanem igenis sürgetni fogná az érdekképviselet alapján magának a parlamentnek reformálását.

A fönnebbiek után mondanunk sem kell talán, hogy Schvarcz munkájának alaphibája, hogy abban két kérdés helytelenül van összeillesztve egymással. Miután azonban mindegyik kérdés egy-egy külön fejezetben (levélben), önállóan oldatik meg: mi is külön-külön vesszük szemügyre azokat; figyelmünket különösen a munkának a parlamentari reformra vonatkozó részére, mint fontosabb részre fordítván.

A parlament szervezetének és a választási rendnek reformja képezi tárgyát a mű első és nagyobb részének.

Bármily rövid es vázlatos tanulmány nyúl állunk is szem-

közt, mégis megvárjuk, hogy mielőtt annak szerzője magának a főkérdésnek tárgyalásába bocsátkoznék, igyekezzék meggyőzni olvasóit a kérdés fontossága felől. Schvarcz ezt nem teszi, vagy a mennyiben mégis úgy odavetőleg érinti, hogy miért tartja ő szükségesnek a parlamenti reformot, ez által legfőlebb kíváncsivá tesz bennünket, hogy miként fogja hát ő reformálni a parlamentet, de egyáltalában nem láttatja be velünk reformjainak szükségességét.

Nyíltan bevallja, hogy ő azon parlamentarismust, mely a speciális angol viszonyok közt fejlődött ki, a kontinentális alkotmányos országok mintájául nem akarná elfogadni, annál kevésbé, mert egész sora az európai államoknak, melyek «megbizásból készült, papiros-alkotmánynyal» bírnak, utolértek, sőt némelyek megelőzték immár Angliát. Ily körülmények közt az államtudományok terén a Gneist-féle iskola, mely az angol alkotmányt a kontinensen való kultusát ápolja, innen-onnan elszigetelve fog állani; pedig különben Gneist is a régi angol önkormányzatot dicsőíti s panaszkodik a jelenlegi angol állapotok fölött.

A mint szerző így, röviden elveri a port az angol alkotmányon, Stuart-Mill reform-tervezetének fordul*) s arra is kimondja a szigorú ítéletet, hogy hasznavehetetlen.

*) Stuart Mill reform-tervezetének alapelvei a következők: Az általános szavazatjog felel ugyan meg egyedül az igazság követelményeinek; de mivel e jog föltétele az általános műveltség, s mivel e föltétel ma még sehol sem található föl: épen a választási jog megszorítása által kell az általános szavazatjogot előkészíteni. Ki kell tudni-illik mondani, hogy tényleges választó joggal csak azok bírnak, a kik olvasni, írni s valamit számolni tudnak; tanárok, orvosok, ügyvédek, általában magasabb tudományos képzettséggel bíró választók nemcsak egy, hanem több választókerületben is föl legyenek jogosítva szavazni; ugyan ezen joggal — habár csekélyebb mérvben — fölruházandók azon választók is, a kik valami magasabb tudományos tanfolyamot nem végeztek ugyan, de foglalkozásuknál fogva — föltehetőleg — a tömeg műveltségi fokának mindennapi színvonalán fölül állanak, például a gyárvezetők, nagyobb kereskedők stb. A képviselőválasztás a Hare-féle rendszer szerint történjék, hogy így elég tétessék az igazi demokratia ama követelményének, mely szerint minden pártnak vagy osztálynak aránylagosan kell képviseltetve lennie a parlamentben. Két kamarára annyiban van szükség, a mennyiben a hatalom birtokosát — legyen az egy személy vagy egy gyűlés — elbizakodottá és erőszakoskodóvá teszi az az öntudat, hogy magán kívül senkit sem kell kérdeznie vagy

Mert hiszen szerinte a korszerű képviselőtestületek legfőbb hiánya éppen abban áll, hogy azokban a nagy-, közép- és kisbirtokosokon kívül főképen csak a jogászok, néhány hivatalnok, kereskedő, tanár és hírlapíró foglalnak helyet, nem pedig a korszerű államélet különböző ágainak képviselőiben a kiválóbb elméleti és gyakorlati szakemberek. E hiányt pedig Mill reformjai nem enyésztenék el. Mill kodifikáló bizottságának tagjait a korona akár csupa juristákból alakíthatná meg; felsőházában szintén nem lennének az egyes szakok kellőleg képviselve. Ily reformtervezet tehát nem felel meg annak, a mit egy demokratikus kultur-állam magasabb érkei megkövetelnek.

Íme, így vezeti be s indokolja Schvarcz a maga reformtervezetét. Követ vet az angol alkotmányra, elítéli Mill Stuart programját a nélkül, hogy positiv indokolásba bocsátkoznék s hogy kifejténé legalább főbb vonalaiban a mai parlamentarizmus rendszere hiányait; többira pedig annál nagyobb szükség lett volna, mivel éppen e hiányok belátásától függ az ajánlott reformok sorsa, úgy hogy — a mi természetes — mennel inkább meggyőződünk a mai parlamentarizmus rendszere tarthatatlansága felől, annál élénkebben fogjuk érezni a reformok szükségét.

De, a mi különösen rossz hatást szül az olvasóban, a helyett, hogy azt meggyőzné, az összehasonlítás Angolország alkotmánya és a papiros-alkotmányok között.

Ha azt mondja szerző, hogy az angol alkotmány nem

tekintetbe vennie, midőn valamit végre akar hajtani. Különböznél pedig, ha minden más alkotmányos kérdés helyesen van megoldva, aránylag csekély fontosságú a kérdés, hogy egy vagy két kamara legyen-e? A house of lords államférfiak házává alakítandó át, melyben a legfőbb ítélőszékek összes emeritált bírái, továbbá az érdemesült miniszterek, követek, főparancsnokok, államtitkárok s az öröklési páriek képviselői foglalnának helyet életfogytiglan. Azután államtanács állítandó föl legislativ council vagy legislativ commissió név alatt, melynek legfőbb teendője a törvények előkészítése lenne. Tagjait a korona nevezné ki, de oly számban, mely a kabinet tagjainak számát nem mólná fölül. A legislativ council lenne a szakértelem, a parlament pedig az akarat organuma. Ha pedig a parlament és az államtanács közt collisiók támadnának: ezek akként lennének megszüntethetők, hogy a parlament két házának a koronához intézendő fölrata következtében, az államtanács tagjai mandatumoktól megfosztatnának. Ezek a Mill-féle reform-tervezet főbb pontjai.

való a kontinentális államoknak : ezt értjük, habár — így, egész általánosságban mondva — alá nem írjuk is ; de hogy az angol alkotmánynak fölibe helyezi Franciaország vagy Németország papiros-alkotmányait : ezt már annyival kevésbé vagyunk képesek megérteni, mert szerzőt úgy ismerjük, mint egyikét legalaposabb és legolvasottabb politikai íróinknak, a ki államtudományi kérdések vitatásánál az inductiv módszert követi, s következtetéseit történelmi tényekből vonja le.

A Köpesdi Sándor által szerkesztett, rövid életű *Kritikai Szemle*, melyhez, a mint a közönség előtt nem csináltak titkot belőle, bizonyos gyöngéd atyai kötelekek fűzték Schvarcz Gyulát, egyik füzetében — épen az elsőben — a többi között Kautz Gyula politikai kézi könyve is bírálva van. A bírálatban a névtelen író, ki nem lehet más, mint vagy maga Schvarcz Gyula vagy legalább is Schvarcz intim tanítványa, megtámadja Kautzot, hogy reprodukálni meri egyik írónak ama nézetét, mely szerint a papiros-alkotmányok kevesebbet érnek, mint a történetiek. Papiros-alkotmányokról szólni — a névtelen író szerint — ma már nem is lehet. Effele jelszónak értelme lehetett a huszas években, midőn a lezajlott vihar után a Siéyesféle alkotmányok egymás után a romok alá temetkeztek s e romok között egyes-egyedül Anglia történelmileg fejlett alkotmánya állott ott, mint a csalódott népek bámulatának tárgya, üde erőben, érintetlenül ; de nincs e jelszónak értelme ma, midőn épen e papiros-alkotmányú államok tették a legnagyobb haladást mind a művelődés, mind a vagyonosodás terén. *)

Akár Schvarcz tollából eredtek az idézett sorok, akár nem : annyi bizonyos, hogy azokban Schvarcz nézetei jutottak kifejezésre.

Bizonyára senki sem fogja kétségbe vonni a tényt, hogy a papiros-alkotmánynyal bíró országok is eljuthatnak az anyagi és szellemi fejlődés magasabb fokára. Bizonyítják ezt Franciaország, Németország stb. példái. De ugyane példák mást is bizonyítanak, azt tudniillik, hogy még nagyobb haladást tehettek volna esetleg amaz államok, ha alkotmányaik lassu és fokozatos történelmi fejlődés útján jöttek volna létre. Kautznak igaza volna, ha azt állítaná, a mit ő maga nem állít, hogy a chartán alapuló alkotmánynak sem tekintélye, sem alapja a

*) Köpesdi: *Kritikai Lapok*. I. füzet 15. lap.

nemzeti meggyőződésben nincsen s azért minduntalan ki van az téve a fölforgatás vagy megszüntetés veszélyének, a mi természetesen kisebb vagy nagyobb eruptióval jár. Már pedig, hogy az alkotmányváltoztatással együtt járó politikai zűrzavar és bizonytalanság a nemzeteknek úgy anyagi, mint szellemi fejlődését több-kevesebb időre megakasztja, az bizonyításra nem szorúl. Franciaországnak, a szellemiekben és anyagiakban egyaránt dúsgazdag Franciaországnak még ha nem ártottak volna is az 1789 óta meg nem szűnt alkotmánykísérletek, de kétségtelenül nem is használtak.

Egyébiránt ha e papiros-alkotmányok még oly kevésbé állnának is útját a nemzetek haladásának: határozottan tiltakoznunk kell azon fölfogás ellen, mely azokat politikai tekintetben a történeti alkotmányok s különösen az angol alkotmány fölébe helyezi.

Az angol alkotmányban még mi is, kik azt csak a könyvekből ismerjük (pedig — mint Bagehot mondja *) — ez alkotmánynak a könyvekben más képe van, mint az életben), a polgári szabadságnak minden előfeltételét, minden biztosítékát föltaláljuk, s a gyakorlati életben ezek a tényezők és garantiák még sokkal hatályosabbaknak tünnek föl. Az angol nép jelleme, műveltsége megeleveníti a törvény holt betűit; szívós konservatív természete pedig megóvja az alkotmánytörvényeket a rohamos változtatásoktól.

Az angol alkotmánynak e szerint legkiválóbb előfeltétele maga az angol nép. Ez utóbbinak nemes tulajdonai teszik az angol alkotmányt azzá, a mi, tudniillik aránylag legjobb alkotmánynya. S ezért abban már némileg igazat adunk Schvarcznak, hogy az angol alkotmány nem való a kontinentális nemzeteknek; nem való annyiban, a mennyiben nem bírnának azon tulajdonokkal, a melyek föltételei amaz alkotmánynak.

Az angol alkotmánynak még ha hiányai vannak is, e hiányok legnagyobb részét öntudatosan nem szüntetik meg, azért, mert a nép élenk szabadság- és jogerzűlete fődözi azokat. Például a szabadság fogalmának meghatározását hiába keressük az angol alaptörvényekben s mégis Angliában mindenki tudja és érzi, mert az intézmények éreztetik vele, hogy mi az a sza-

*) W. Bagehot: *Englische Verfassungszustände*. Berlin, 1868. 1. lap.

badság. Vagy — természet föl — a parlamenti tárgyalások nyilvánosságára nézve semmiféle biztosíték nem található az angol törvényekben: mégis eszébe sem jutna senkinek, hogy a tárgyalások nyilvánosságát korlátozza, mert tiltakozik ez ellen az a nép, melynek a nyilvánosság immár húsává és vérévé vált.

Ép ezen és hasonló látszólagos hiányokban rejlik az angol alkotmányosság fölülmúlhatatlan ereje, kitűnősége, de egyszersmind alkalmazhatatlansága is más államokban.

Hogy miképpen hasonlíthatja ezt az alkotmányt össze Schvarcz például a német államok papiros-alkotmányával: ez — mint fentebb már kifejeztük — előttünk alig érthető. A németországi újabb politikai események, különösen a parlamentarizmus élet, minden nap újabb bizonyítékot szolgáltatnak arra nézve, hogy a német alkotmány és az igazi polgári szabadság, a helyett hogy egymáshoz közelednének, egymástól mind jobban eltávoloznak.

Hogy egyebeket ne is említsünk, ott vannak a 73-diki májusi törvények vagy a legújabb úgy nevezett szájkosár-törvény, melyek politikai szempontból bármennyire igazolhatók is, bizony legkevésbé sem alkalmasok arra, hogy ezek segítségével a jogállam eszméje diadalra jusson.

A májusi törvények a jus cavendi kifolyásának tekinthetők, e jog pedig — mint azt más helyütt már bővebben kifejtettem *) — jognak ép oly absurdum, mint a milyen absurdum például politikai tantételnek azon tétel, hogy cujus regio ejus est religio; s e jog rendőrállamban igen, de jogállamban helyet soha sem követelhet magának.

Azon legújabb törvény pedig, mely a socialisták garázdálkodásaitól van hívatva az államot és a társadalmat megóvni, a polgári szabadságnak leghatalmasabb alkatrészeit: az egyesületi és a vélemény-nyilvánítási jogokat teszi kérdésessé. S midőn mégis egy Treitschke, egy Bamberger **) e törvény védelmére kelnek s midőn a parlament azt nagy többséggel magáévá teszi: e tények bizonyítékul szolgálnak arra nézve, hogy a német népnek még csak érzéke sincs a jogállam iránt.

*) *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1878-diki évfolyam, 34. szám.

**) Treitschke: *Der Socialismus und der Meuchelmord.* Berlin, 1878. — Bamberger: *Die culturgeschichtliche Bedeutung des Socialistengesetzes.* Leipzig, 1879.

Nem hiába mondja Gneist, hogy honfitársai hiába törekednek a jogállam alapveit megtalálni*); mert maig sincsenek tisztában ez alapelvekkel. Pedig Gneist ezt akkor mondta, a mikor még sem a májusi törvények, sem a socialista-törvény nem foglaltak helyet Németország közjogában.

De még Franciaország köztársasági alkotmánya sem mérkőzhetik távolról sem az angol alkotmánynyal. A francia nép úgy van nevelve, hogy élénk érzetével bír az egyenlőségnek, a nélkül, hogy a polgári szabadság többi alkatrészeit kellőleg tudná méltányolni. Azért volt III. Napoleon demokratikus császársága is népszerű, mert a nagyeszű uralkodó, ismerve népének természetét, a suffrage universelleben megadta népének az egyenlőséget, de egyszersmind ezzel az intézménnyel szerezte meg magának a korlátlan hatalmat.

Az új francia conservatív köztársaság pedig conserválni igyekezett a napoleoni alkotmány alapveit, hogy Broglienak, Cassagnacnak és társainak annál inkább megkönnyítse kitűzött czéljaik elérését.

Különben Franciaország jelenlegi politikai viszonyai jóformán lehetlenné teszik a köztársasági alkotmány alapos bírálatát. Midőn a köztársaságot monarchikus érzelmű miniszterek vezetik s az állam élén még nem régiben egy, a bonapartismussal titkon czimboráló tábornok állott; midőn a monarchikus elemek a parlamentben úgy, mint a közigazgatási hivatalokban, daczára a Grévyék által foganatba vett epuratióknak, még folyton konspirálnak az alkotmány ellen: ily körülmények közt még a legjobb alkotmány eredményei is sokkal kétségesebbek és homályosabb alakban tűnnek föl, sem-hogy azok fölött helyes ítéletet mondhatnánk.

De áttérve már magára Schvarcz reformtervezetere, ez körülbelől a következő.

A képviselő-testület szervezésénél szerinte alapelvül kell elfogadni a szakképzettséget. Magában a foglalkozás még nem szolgálhat alapúl. Lehet valaki jó földbirtokos, a nélkül, hogy ismereteinél fogva föl tudna emelkedni valamely időszakos mezőgazdasági politika magaslatáig. Ennél fogva a földművelést csak egy oly államférfi képviselhetné sikerrel, a ki e

*) Gneist: *A jogi állam*. Fordította dr. Takács. Buda-Pest, 1875. 22. lap.

szakban úgy elméletileg, mint gyakorlatilag korszerűen ki van képezve. E képzettséget pedig nem a földbirtok biztosítja, hanem valamely magasabb földművelési tanfolyam abszolválása. Minthogy ugyanez áll a többi szakokra nézve is, ennél fogva szó sem lehet korszerű érdekképviselétről, míg az európai közoktatási rendszer megfelelő átalakuláson nem megy keresztül.

Az első kamarának szakszerűleg képzett államferfiakból kell állnia. Az első kamara tagjainak számát 120-ra téve: 15—15 tag képviselné a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, a közoktatásügyet, a pénzügyet, az ipart és kereskedelmet, a földművelést, a közlekedésügyet és a közegészségügyet.

A nyolcz osztálynak eme tagjai a következőleg választatnának:

A közigazgatási osztály tagjai közül kettő választatnék a belügyminiszterium magasabb tisztviselői által, kettő az akadémia államtudományi szakosztálya s a felsőbb iskolák azon tanárai által, a kik a politikát adják elő, négy a vidék (départemens, gouvernements, counties, megyek) képviselőtestületeinek illető szakosztályai által, négy azon állampolgárok által, a kik a politikai tudományokat valamely állami egyetemen abszolválták s doktori diplomával bírnak; a többi három az így megválasztott tizenkét tag által választatnék.

A jogi osztály tagjai közül négyet választanának az összes bíróságok, kettőt az akadémia jogtudományi szakosztálya s a jogi facultás tanárai, kettőt az igazságügyminiszterium magasabb hivatalnokai, négyet a jogtudományok doktorai, a többi három az így megválasztott tizenkettő.

A közoktatásügyi szakosztály tagjai közül egyet választanak a közoktatási politika és pædagogia egyetemi tanárai, kettőt a közoktatásminiszterium magasabb hivatalnokai, kettőt a tudományos akadémia plenuma, kettőt a vidéki képviselőtestületek illető szakosztálya, egyet az állami főiskolai tanárok, kettőt az állami középiskolai tanárok, kettőt azon állampolgárok, a kik a pædagogiai tanfolyamot valamely állami intézetben végezték s azon elemi iskolai tanítók, a kik államszolgálatban vannak; a többi három az így megválasztott tizenkettő.

A pénzügyi szakosztály tagjai közül kettőt választanának a pénzügyminiszterium magasabb rangú tisztviselői,

egyét a pénzügytan tanárai, kettőt a nemzetgazdaságtan tanárai, egyet az akadémia nemzetgazdasági szakosztálya, kettőt a nyilvános pénzügyintézetek magasabb tisztviselői, kettőt a vidék képviselő testületének illető szakosztálya, kettőt azon állampolgárok, a kik a pénzügytani és nemzetgazdaságtani tanfolyamot végezték; a többi hármat az így megválasztott tizenkettő.

Az ipari és kereskedelmi osztály tagjai közül kettőt választanának az ipar- és kereskedelmi miniszterium magasabb tisztviselői, kettőt a nemzetgazdaságtan, kereskedelmi tudományok és iparisme főiskolai tanárai, kettőt az állami bányászati akadémiák tanárai, hármat a kereskedelmi és ipari kamarák, hármat azon állampolgárok, a kik a kereskedelmi és technologiai magasabb tanfolyamot absolváltak; a többi a hármat az így megválasztott tizenkettő.

A földművelési szakosztály tagjai közül kettőt választanának a földművelési miniszterium magasabb rangú tisztviselői, kettőt az agronomia tanárai, egyet az erdészeti tudományok tanárai, hármat a vidéki képviselőtestületek illető szakosztályai, hármat azon polgárok, a kik a magasabb földművelési s egyet, a kik az erdészeti szak-tanfolyamot végezték, többi hármat az így megválasztott tizenkettő.

A közlekedési és középítési szakosztály tagjai közül kettőt választanának az illető miniszterium magasabb tisztviselői, kettőt a technikai főiskolák tanárai, négyet a vidéki szakosztályok, négyet azon állampolgárok, a kik a technikai tanfolyamot absolváltak, hármat az így megválasztott tizenkettő.

A közegészségügyi osztály tagjai közül kettőt választanának az illető miniszterium magasabb hivatalnokai, kettőt az orvosi főiskolák tanárai, négyet a vidék illető szakosztályai, négyet az orvostudorok, hármat az így megválasztott tizenkettő.

Egy ilyformán összeállított első kamara, melynek tagjai élethossziglan vagy tíz—tizenkét évre választatnának, kulturpolitikai szempontból hatalmas haladás lenne; még inkább megfelelné azonban a kultur-állam követelményeinek, ha a második kamara — a képviselők háza — szintén szakszerűleg szerveztetnék.

Ez, szerző szerint, így történnék: Ha a képviselőház

százyoleczvannégyszáz tagból állana, az egész államterület tizenegy nagy választókerületre osztatnék föl: tíz vidéki választókerületre, és egy önálló választókerületet képezne a főváros.

Választó joga csak azon állampolgárnak lenne, a ki elemi oktatásban s e mellet a hazai alkotmány elemeiben való oktatásban részesült. Választható ellenben csak azon jelölt lenne, a ki a tizenegy választókerület valamelyikében az illető választókerület szakemberei által a képviselői állásra kijelöltetnék.

A vidéki kerületek két-két képviselőt választanának a közigazgatási, a jogi, közoktatási, politikai, földművelési, a kereskedelmi és ipari, a közlekedési, a pénzügyi és a közegészségügyi szakra; a főváros pedig a nyolcz szak mindenikére három-három képviselőt választana.

A különböző szakok jelölteinek választásánál szavazásra azon állampolgárok lennének jogosítva, a kik valamely állami főiskolában az illető szaktanfolyamot elvégezték. E szerint a közigazgatási szak jelölteit azok választanák, a kik a politikai tanfolyamot, a jogi szak jelölteit azok, a kik a jogi tanfolyamot absolválták stb.

Jelölhető lenne minden feddhetlen állampolgár, még ha nem lagnék is az illető választókerületben. Minden képviselői állásra tíz jelölt állíthatnék ily módon föl. A választók a jelöltekre községenként szavaznának. A jelöltek választásánál a Hare-féle rendszert kellene követni; a képviselők választásánál ellenben a többség győzne.

A fővárosban, a hol a szakértelem jelentékenyen összpontosítva van, legalább harmincz jelölt s három képviselő választatnék minden szakra.

Ezek a Schvarcz-féle reformtervezet főbb pontjai.

A tervezet alapeszméjével, a mely különben nem új eszme, bizonyára a legtöbb gondolkozó politikus egyet fog érteni. Még azok is, a kiknek az érdek- vagy szakképviselő, mint rendszer nem kell: aligha be nem látják, hogy a parlament annál sikeresebben fogja megoldhatni a maga föladatát, mennél teljesebben vannak ott képviselve a különböző társadalmi érdekkörök. Jól mondja Bluntschli, hogy a parlamentben a népnek saját physiognomiáját kell fölismernie. *)

*) Bluntschli-Lönig: *Staatwörterbuch*. III. 896. lap.

Az már azonban más kérdés, hogy az érdekképviselet, mint önálló parlamentarizmus, életbeleptethető-e s összeegyeztethető-e a parlamentarizmus eszméjével?

A képviseleti rendszer egyik alapelve, hogy a képviselő nem egyes érdekköröket képvisel, hanem képviselője az összes érdekének. E principiummal az érdekképviseleti rendszer homlok egyenest ellenkezik. Az a képviselő ugyanis, a kit nem az összpolgárság, hanem egyes társadalmi érdekkörök vagy szakok választanak, nem lehet följosítva arra, hogy egyéb érdekkört képviseljen, mint azt, a melytől a mandatumát nyerte. E szerint tehát a jogi osztály által választott képviselő a jogászokat, a közoktatási osztály által választott képviselő a tanférfiakat képviselné, a mi azt teszi, hogy amaz nem szólhatna bele másba, mint a jogügyi kérdésekbe, ez pedig csupán a tanügyi kérdések eldöntéséhez járulhatna szavazatával. A parlament azonban ily formán megszűnván egységes nemzeti képviselet lenni, elvesztené azon hatalmát, a mely — mint Angolország példája mutatja — nemzetek nagyságának legfőbb forrását képezi; de elvesztené egyszersmind minden jelentőségét is. Hiszen ha a parlament apró érdekkörök képviseletévé torzítottatnék: akkor a társadalom mai fejlettségi fokán, midőn minden érdekkör társulati úton ügyis érvényesíti magát, nincs is szükség egy oly költséges intézményre, mint a parlament. Az ügyvédi kamarák és egyletek által, az iparos- és kereskedői osztály az ipar- és kereskedelmi kamarák és egyletek által stb.

De hiszen ily képtelenségeit magok az érdekképviseleti rendszer hívei sem akarhatnák. Egy lord Brougham vagy egy Levita, de még Schvarcz Gyula sem akarhatják a parlamentarizmust tönkretenni. Az ő törekvéseiknek célja ép ellenkezőleg az, hogy a parlamentarizmust tökéletesítsék az által, hogy a parlamentben az egyes szakoknak vagy érdekköröknek kellő képviseletet biztosítsanak.

Hibáznak azonban, midőn e nemes célt az által velük elérhetni, hogy az érdekképviselet eszméjéből rendszert faragnak s vetekednek egymással, hogy melyik képes mestersége-sebb és bonyolultabb rendszert produkálni.

E sorok írója, midőn elismeri az érdekképviseletnek, mint parlamentarizmus reformnak jogosultságát és szükségét, távol van attól, hogy az említett írók példáját kövesse.

Az érdekképviselet eszméjét maga a társadalom lesz hívatva megvalósítani, a nélkül, hogy a választási rend, a társadalom atomokra való darabolása által módosíthatnák, a nélkül, hogy a parlamentarismus alapeszméjével ellenkező választó eljárás léptetnének életbe.

Mill Stuart és a hozzá hasonló nagy szellemek jelölték ki az utat, mely a szabadsághoz és az egyenlőséghez vezet; de ugyanezen az úton juthatunk el azon parlamentaris reformhoz is, mely a különböző érdekeknek a parlamentben való arányos képviseltetését biztosítja. Ez az út a közművelődés útja.

A mire tehát törekednünk kell, az, hogy a művelődés eszközeit mindenki számára hozzáférhetőkké tegyük s a közműveltséget annyira kifejlesztjük, hogy az egyes társadalmi hivatáskörök saját érdekeikkel tisztába jöjjenek s azokat öntudatosan ápolják. Így érhetjük el azután azt, hogy a parlamenti választásoknál az egyes érdekkörök tömörülni fognak és olyan egyéneket biznak meg képviseltetésökkel, a kik erre teljesen alkalmasok. Vagyis a műveltség terjedése megteremtője lesz a valódi érdekképviseletnek. Nem kell már akkor a választásoknál mesterségesen osztályokat teremteni; létrejönnek ez osztályok önmaguktól, megteremti azokat a választóknak saját jól fölfogott érdekek.

De hogy az így önmaguktól létrejött osztályok majdan érvényesíthessék akarataikat: okvetlenül szükség lesz szerintem, a választó eljárásnak olyatén reformálására, a mint azt Hare tervezte.

Hare terve szerint, az egész ország egy közös választókerületet képez. Minden választó annyi jelöltet ír választó jegyére, a mennyi neki tetszik, csakhogy azon sorrendben írja azokat, a melyben a választásoknál őket figyelembe vétetni kívánja. Minden választó jegy azonban csak egy jelöltre nézve érvényes, s ha az elsőnek már elég szavazata van arra, hogy megválasztottnak tekintethessék, akkor a szavazat a második helyen nevezett javára, ha már ez is megválasztatott, akkor a harmadik helyen nevezett javára és így tovább, bír érvénnyel. A megválasztatáshoz szükséges szavazatmennyiséget illetőleg, miután minden választó szavazata csak egy jelölt javára számítatik: az összes választók száma a megválasztandó képviselők számával elosztandó, s akkor a hányad azon szavazat-

mennyiséget jelölendi meg, a mely megkívántatik arra, hogy valamely jelölt megválasztottnak tekintethessék. *)

Hogy e tervezet a gyakorlati életben mennyiben kivihető, ennek taglalásába a jelen értekezés keretében nem bocsátkozhatunk. Ha Stuart Mill ép oly nagy gyakorlati államférfi lett volna, mint a miő kitünő elméleti politikus volt: úgy a föntebbi kérdést egyszerűen az ő véleményére való hivatkozással dönthetnők el, a mely szerint tudniillik Hare terve a legnagyobb javaslatok közé sorozható, a melyek eddigelé a kormányzat elméletében és gyakorlatában tétettek s a mely szerint e választó rendszer teljesen és minden nehézség nélkül kivihető. **) De épen mert Stuart Mill gyakorlatiasságának nem vagyunk oly bámulói, mint tudományának: reá sem hivatkozunk.

A kérdés, a mi itt bennünket főképen érdekel, különben sem az, hogy épen Hare rendszere-e azon választó rendszer, a mely a kisebbségek képviseletét lehetővé teszi; hanem inkább az, hogy ha egyszer egy olyan választó eljárást sikerülne valakinek föltalálni, a mely által a minoritás is érvényesíthetné magát, mennyiben volna ez befolyással az érdekképviselőre?

Szerintünk a kisebbség képviseleti föltétele az igazi érdekképviselőnek. Ha az egyes társadalmi érdekkörök hivatásuk még oly magaslatán állanak is, s ha még annyira tömörülnek is a választási urnák körül, hogy érdekeiket híven és szakszerűen képviselendő egyén kezébe adják a mandatumot: czélt nem érhetnek a most dívó választó rendszer mellett.

Például a budapesti iparosok összebeszélnek és meg egyeznek, hogy az ipari ügyekhez értő s azokat szívén viselő képviselőt választanak. Úgyde minden erőlködésük hiábavaló, ha a többség ellenök van. Annak rendje és módja szerint leszavazzák őket.

Ezen a bajon nem segíthet más, mint egy új, a kisebbség jogait respektáló választó rendszer.

Ez ellen a legtöbb politikai írónak nincs és nem is lehet semmi kifogása. Egy fiatal magyar író, Schiller Zsigmond azonban megtámadta nem régiben ***) a minoritás képviselte-

*) Kautz: *A politikai tudomány kézi könyve*. 3. kiadás. 239. lap.

**) J. Stuart Mill: *A képv. kormány*. Fordította Jánosi. 143. lap.

***) *Budapesti Szemle* 1873. 5. szám.

tésenek eszméjét, több hévvel, mint szerencsével bizonyítgatván, hogy e rendszer ellenkezik a parlamentarismus lényegével. Úgyde, ha elismeri, hogy a parlamentarismus abban áll, hogy minden polgárnak befolyása legyen a közügyek vitélebe — már pedig csak annyira jutottunk az alkotmánypolitikában, hogy e tétel többé kétségbe nem vonható: akkor lehetetlen be nem látnia, hogy a polgárok e befolyása csak úgy lesz biztosítható, ha szavazatuk nem vész el a választó urnában, hanem numerál azon elv javára, a melynek képviseltetését óhajtják. Ez pedig csak a Hare-féle vagy egy ehhez hasonló választó eljárás által érhető el.

Mi tehát a kisebbség képviseltetésének elvét s az ennek megvalósítására szolgáló választási reformokat azon szempontból tesszük teljesen magunkévá, hogy ez által a különböző társadalmi hivatáskörök érdekei a parlament alsó házában megfelelő képviseltetésben részesülnek, a nélkül, hogy a parlament egysége megzavartatnék.

A főntebb mondottak természetesen a felsőházra nem vonatkozhatnak.

Mi a felsőházra nézve nem osztozunk Mill Stuart abbéli nézetében, mely szerint, ha minden egyéb alkotmányos kérdés jól meg van oldva, egészen közönyössé válik a kérdés, hogy felsőház legyen-e?

Felsőházra bizonyos államokban, például Angliában vagy Magyarországon okvetlenül szükség van; még pedig annál nagyobb szükség van rá, mennél demokratikusabban szervezzük az alsóházat. Hiába gúnyolják némelyek a Rotteck-Welcher-fele ó szabadelvű iskolának amaz alapelvét, hogy a demokratia — épen saját jól fölfogott érdekeiben — nagyon is rászorúl egy józan aristokratia által való korlátozásra: ez az alapelv igaz marad mindaddig, a míg azt tapasztaljuk, hogy a demokratikus erényekkel együtt járnak bizonyos szenvedélyek, melyek ha bármi úton-módon nem ellensúlyoztatnak és nem fekeztetnek meg, magát a demokraciát s ezzel együtt talán az államot is tönkre teszik.

Hogy azonban a felsőház valódi hivatásának képes legyen megfelelni, a mint azt Kautz igen helyesen megjegyzi, a szellemi és hivatalnok-aristokratia mellett nem szabad abból hiányoznia a nagybirtokú aristokratiának sem, már tudniillik ott, a hol egy erős, századok óta fönnálló, érdemteljes nagybir-

tokú arisztokratia tényleg létezik. Valóságos nemzeti öngyilkosság lenne például Anglia részéről, mellőzni a nagybirtokú arisztokrátiát csak azért, mert az ultra-radikálisok — az egyenlőség egyoldalú, anyagi fölfogásának hódolva — ezt így kívánják. Mintha bizony az egyenlőség abban állana, hogy mindnyájan anyagilag is egyenlők vagyunk; mintha bizony anyagi és szellemi tehetségekre nézve különbség nem lenne egyik ember és a másik, egyik társadalmi osztály és a másik között.

Az az angol arisztokratia, melyet — mint Grey írja *) — műveltség, finomság, erkölcsiség, alárendeltjeik jóléte iránti őszinte részvétel jellemez s különböztet meg a többi néposztályoktól: valósággal megkövetelheti, hogy a törvényhozásban megfelelő képviseltetésben részesüljön.

A felsőházat e szerint egészen más alapokon kell szervezni, mint az alsőházat. Amabban az arisztokratia nemesebb alakjai képviseltetnének (tehát a plutokratia nem), emebben ellenben a demokratikus elemek olyformán, a mint azt fentebb röviden kifejtettem. A felsőház legfontosabb reformja azonban szerintem abban állna, hogy úgy a születési, mint a hivatali és érdem-arisztokratia tagjai nem személyesen, hanem képviselőik által vennének részt a törvényhozásban.

De nem szándékom itt a felsőház szervezéséről tüzetesebben szólni. Hanem áttérek immár Schvarcz tervezetének bírálatára.

Schvarcz Gyula merev szakképviselési rendszere, a mint a fentebbiek után talán mondanom sem kell, ép oly kevéssé felel meg a parlamentarismus követelményeinek, a mint nem egyeztethetők össze azzal Lord Brougham, Winter, Levita, Stahl **), Grey, vagy Mohl hasonló indítványai.

Az említett írók közül kétségtelenül Stahl a legtúlzóbb, a mennyiben ő az érdekképviselést valóságos rendi képviselletté torzítja; Grey ellenben a legmérsékeltebb, a mennyiben Grey terve szerint a képviselőházban csak bizonyos számú

*) Grey: *On Parl. Government.* 64. lap.

***) Brougham: *Political Philosophy.* 1844. III. köt. — Winter: *Die Volksvertretung in Deutschlands Zukunft.* 1852. — Levita: *Volksvertretung in ihrer organischen Zusammensetzung.* 1853. — Stahl: *Staatslehre.* 1856.

hely töltendő be érdekképviselők, úgy mint egyetemek, tudományos testületek s a főbb iparágak képviselői által. Mohl, Levita és Winter vegre, a legteljesebb és legtisztább érdekképviselet szószólói.

Mohl tervezetében, a mely a másik kettő fölött messze kimagaslik, háromféle képviselőtestület szerepel; úgy mint először a különképviselet, mely hivatva van az alkotmány által jelentőségöknél fogva különösen elismert társadalmi érdekkörök jogait és érdekeit képviselni; ennek a tagjai kizárólag az illető érdekkörök tagjai közül választatnak; másodsor az összetett képviselet, mely több társadalmi osztály közös érdekeit képviseli, s melynek tagjai az érdekképviselet tagjai közül választatnak; harmadszor az összképviselet, melynek tagjai szintén az érdekképviselet megbizottai s melynek hívása az egységes nép érdekeit, tekintet nélkül a külön érdekekre, képviselni. *)

Mohl és Schvarcz tervezete közt lényeges a különbség. Amaz különbséget tesz egyes társadalmi osztályok speciális érdeke és az összérdek között s míg az elsőnek közégevé a külön- és az összetett képviseletet teszi, az összeség érdekeinek képviseletével az összképviseletet bízza meg; Schvarcz ellenben a különböző érdekkörök képviselőiből álló parlament mindazon ügyek elintézésére fölhatalmazza, a melyeket Mohl három testület között oszt meg. Mohl tervezete tehát valamivel észszerűbb és igazságosabb, Schvarczé ellenben az egységes parlament eszméjének inkább megfelelő. De sem az egyik, sem a másik nem illeszthető be az alkotmány keretébe a nélkül, hogy az igazi parlamentarismuson halálos döfés ne ejtessék.

Schvarcz választó rendszere azonban ép úgy, mint a most nevezett írók hasonló tervezetei nemcsak a parlamentarismust teszik kérdésessé az által, hogy a választásoknál az egységes nép helyett az atomokra darabolt társadalmat szerepeltetik; hanem útját állják a jogegyenlőségnek is.

Midőn Schvarcz Gyula a képviselőjelöltek választására csupán azokat jogosítja föl, a kik valamely állami főiskolában magasabb tanfolyamot végeztek, ez által az aristokrátiának egy új nemét teremti meg. Már pedig ha még annyira szüksé-

*) Mohl: *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*. I. 417. lap.

gesnek tartjuk is a tényleg létező arisztokrátiát, s ha elsőseget adunk is az arisztokratia legnemesebb és legszebb alakjának, az értelmi arisztokrátiának: ma, a jogegyenlőség korában, egy új arisztokratianak, mint önálló társadalmi osztálynak mesterseges szervezését nem tartjuk kivihetőnek.

A köznép mai napság a kenyéren kívül jogokat is követel magának, még pedig oly mértékben, hogy a válaszfal, melyet a jogok különbözősége az egyes néposztályok közé von, romba dőljön. Ily viszonyok között azok, a kik egy értelmes, józan arisztokratia létezésének szükségét belátják, méltán aggódhatnak, hogy a tömeg a maga követeléseit, ha máskep nem lehet, erőszakkal is érvényesíteni fogja, s a mint az 1789-diki események ledöntötték a bástyákat, melyek az arisztokrátiát elválasztották a polgári rendtől, úgy egy bekövetkezhető újabb forradalom a negyedik osztály és a többi néposztályok között fönnálló korlátokat pusztíthatja el. Ez pedig annál veszedelmesebb lenne, mivel a tömeg még nagyon messze áll a műveltség azon fokától, mely képessé tenné őket hatalmával okosan, akként elni, hogy a többi néposztályok érdekeit respektálja.

Ne provokáljuk tehát a tömeget a Schvarcz-fele tervezetekkel. Mert mit mondana az a követelő nép, ha őt a legfontosabb politikai jogtól megfosztanák, s az általa oly keservesen fizetett adóból főiskolákat állítván föl, ez adót arra fordítanók, hogy abból kvalifikációt szerezzünk magunknak a cselekvő és szenvedő választó jog gyakorlására?!

Igaz, hogy Schvarcz — látszólag — nem fosztja meg a népet a választás jogától; de csakis látszólag. Mert az a közvetett vagy kétfokú választás, a melyet ő ajánl, szerintünk nem egyéb, mint a választó jog kijátszása vagy legalább is tetemes megszorítása. Nem is találunk — mint Lieber, e kitünő amerikai poilitikus írja *) — két fokú választást sehol, hol a polgári szabadság megtestesült való és nem hiú káprázat. Ép ezért Angliában és Amerikában például kizárólag az egyenes választás van elfogadva. Amerikában létezik ugyan erre nézve egy kivétel, tudniillik az elnök választásánál; de miután itt is a másod fokú választók kész programmal, tudniillik az egyik

*) Lieber: *Polgári szabadság és önkormányzat*. Magyariták Scholcz és Vajda. 65. lap.

vagy másik párt elnökjelöltjének a nevével lépnek az ösválasztók elé: a nép jól tudja, hogy ha választ, melyik jelöltre adja szavazatát. És így, ha a dolgot közelebbről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy Amerikában az elnökválasztás a formára nézve ugyan két fokú, valójában azonban szintén csak közvetlen választás.

De hogy Schvarcz javaslata mennyire gyakorlatiatlan, az kitűnik onnan is, hogy e javaslat a második fokú választóktól valamely magasabb tanfolyam elvégzését, tehát a legnehezebben elérhető külső kvalifikációt kívánván, ez által ezer meg ezer értelmes ember befolyását semmisíti meg a választásoknál.

Már hiszen kívánhat valaki effele külső kvalifikációt attól az embertől, a ki valamely szakpályára lép, a ki ügyvéd, tanár vagy orvos akar lenni; de valóságos képtelenségnek, sőt az állam jól fölfogott érdekeivel ellenkezőnek tartjuk egy politikai jog gyakorlását ily nehéz föltételtől tenni függővé.

Igazán botorság a szakpályára való képesítést összezevarni a választó jogra való kvalifikációval. Az ügyvédi diplomá képesíthet valakit ügyvédkedésre; de egyáltalán nem szolgálhat biztosítékul arra, hogy az illető kellő politikai tapintattal fog bizonyos jogokat gyakorolni. Míg ellenben ezer meg ezer eset van rá, hogy az az egyszerű iparos vagy kereskedő, a ki semmifele diplomával nem dicsekedhetik, a legbölcsebben, a legtapintatosabban él választó jogával.

A politikai érettség és tapintat nem monopolum tárgyai; nem az egyetemek osztogatják azokat; hanem velünk születnek s a szabad politikai élet viharai közt fejlődnek ki bennünk. Vonjuk kétségbe e tény, akkor aztán megástuk a sírját az esküdtszégektől kezdve végig minden, a polgárok közreműködését igénylő, szabad intézménynek.

Ha pedig mégis valamikor az emberiség eljutna a műveltségnek azon fokára, hogy az egyszerű napszámostól kezdve a miniszterig mindenki abszolválna valamely magasabb tanfolyamot: akkor már Schvarcz reformjai sem elégítenék ki az embereket, hanem szánó mosolylyal olvasnák azokat, mint egy reg letűnt kor ódon eszméit. Hanem hát persze ez az állapot ép oly kevéssé fog valaha bekövetkezni, mint Fourier közboldogságának ama hőbortos kora, midőn Szibériában narancserdők illatoznak, a tengeri hajósok a halakkal conversálnak

s szegény és gazdag ember nem lesz, hanem mindenki naponként 30—40 tál étel közt válogathat.

De a Schvarev-féle szakképviselő terve inpraktikus még a tekintetben is, hogy egy csomó igen fontos szakot mellőz. Megfeledkezik például az egyházi szakról, a katonai szakról stb., a mi annál nagyobb hiba, mert az említett szakok kiváló szerepet játszanak az államéletben. Vagy talán ő e hivatási ágakat nem tartja elég fontosaknak arra, hogy önálló képviseltetésben részesüljenek? Úgyde akkor ezt okvetlenül indokolnia is kellett volna. Mert így, magyarázat nélkül nem vagyunk képesek megérteni, hogy az a katona vagy pap, a ki szintén végzett magasabb tanfolyamot, miért venné kevesebb hasznát a politikai életben a diplomájának, mint az ügyvéd vagy kereskedő; valamint nem vagyunk képesek az osztó igazsággal összeegyeztetni, hogy — tessez föl — a vérevel adózó katonai osztály miért ne érvényesíthesse specialis érdekeit a parlamentben, holott a társadalom többi osztályainak ez módjukban áll.

Hogy a különböző szakok fontossága iránt szerzőnek nincs érzéke, azt mutatja az is, hogy azoknak képviselőt egyforma arányban állapítja meg, holott például nálunk a földművelés, mint nemzeti főiparág, mindenesetre tekintélyesebb képviselőt igényelne, mint — tessez föl — a kereskedelem, vagy viszont Angliában a kereskedelemnek van több képviselőre szüksége, mint a földművelésnek. Általános semát tehát e tekintetben nem is lehet fölállítani; hanem ha már az érdekképviselőt elfogadjuk, akkor legfőlebb csak annyit mondhatunk ki, hogy a különböző érdekek — az állami és társadalmi specialis viszonyok tekintetbe vételével — különböző arányban képviselendők.

Az első kamara választóinak összeállítása ellen is többrendbeli kifogásunk van. Például nem vagyunk képesek a distinctiók azon magaslatára emelkedni, hogy belássuk, miért különbözteti meg szerző a pénzügyi szakosztályban a pénzügytan és nemzetgazdaságtan tanárait s ha ezt teszi, miért ad az utóbbiaknak több képviselőt, mint az előbbieknak. Vagy például a jogi szakosztályban mellőzi az ügyvédi és közjegyzői kamarákat, holott az ipar- és kereskedelmi szakosztályban az ipar- és kereskedelmi kamarák képviseltetéséről gondoskodik.

Különben Schvarev maga sem tulajdonít javaslatának

gyakorlati jelentőséget; sőt egyenesen kimondja, hogy egyrészt a középkor hatalmi maradványai, másrészt a gondolat-szegény plutokratizmus elzárják a korszerű államfejlődésnek általa javasolt útját. De nyomban kifejezi egyszersmind azon reményét is, hogy úgy a középkori hagyományok, mint az ó szabadelvű iskola szellemszegény alkotmánya néhány evtized alatt kétségtelenül összeomlanak, sajnos, nem annyira kulturpolitikai okok, mint inkább a tömeguralom következtében. Ha a kulturállam — folytatja tovább — az államtanács által befolyást szerez magának a tömeg gondolkozására: akkor még a tömeg győzelme esetén is biztosítva lesz a kultur-demokratikus fejlődés; ha ellenben elhanyagolják a haladás emez emeltyűjét: akkor a brutális többség győzelme az új rend megalapításánál elkerülhetetlen.

Így vezeti be Schvarcz második levelét, mely az államtanácsról szól. S e bevezetésben saját kezével halomra dönti mindazt, a mit első levelében a parlament reformjáról írt.

Ha ugyanis a tömeguralmat oly biztosnak és kikerülhetetlennek tartja: kétszeres hiba, sőt valóságos bűn azt afféle reformokkal siettetni, a minőket ő ajánl. De nemcsak hogy károsak, de teljesen fölöslegesek is e reformok, mivel azokat a tömeguralom úgyis azon mód elsöpörné.

Schvarcz Gyula egy szakszerűen szervezett parlamentarizmus államtanács eszméjét nem most pendíti meg először. 1871-től kezdve, mint országgyűlési képviselő, a magyar képviselőházban több ízben sürgette ez intézménynek a parlamentarizmus keretébe való beillesztését, sőt a múlt évben egy törvényjavaslatot is nyújtott be az államtanácsra vonatkozólag.

A törvényjavaslatot — mint a tavalyi hírlapokban olvassuk — az 1878 június 24-ki ülésben indokolta, kiemelvén a többi közt, hogy parlamentarizmus országának oly bizonytalan hatáskörű államtanácsra, a minőt az 1848-ki magyar törvényhozás contemplált, ma már szüksége nincs; de igenis föl kell azt állítani két fontos gyakorlati czél, a törvényjavaslatok előkészítése és a közigazgatási bíraskodás végzése érdekében. *)

*) Az államtanácsnak közigazgatási vitaügyekben való illetékeségéről szerző alább ismertetendő tervezetében szó sincs. Úgy látszik tehát, hogy egy év alatt lényeges változáson ment át az államtanács hatáskörére vonatkozó véleménye.

A mostani miniszterelnököt azonban Schvarcz indoklása sem térítette el abbéli meggyőződésétől, hogy az államtanács jelentősége — a mint azt Anglia példája mutatja — a parlamentarismus fejlődésével folytonosan csökken, s még azon hatáskör is, mely annak a törvényjavaslatok előkészítésére vonatkozólag adatnék, ellenkezésben állana a parlamentarismussal s a miniszteri felelősséggel.

És így Schvarcz törvényjavaslata megbukott, s legalább míg Tisza Kálmán lesz a miniszterelnök, bajosan is fog ismét a magyar törvényhozó testületben fölszínre kerülni, annál kevésbé, mert időközben a javaslat szerzője a parlamentből kimaradt.

A föntebbiek után talán mondanunk sem kell, hogy mi Schvarcz törvényjavaslatának bukása fölött egyáltalán nem búsulunk.

Mind a mellett azonban nem állhatjuk meg, hogy most, midőn Schvarcz irodalmi téren próbál szerencsét azon eszmével, a mi a parlamentben viszhangra nem talált: röviden legalább ne ismertessük azon tervezetet, melylyel szerző amaz eszmét gyakorlatilag érvényesíthetni véli. De a tervezet tüzetesebb bírálatába ezuttal annyival kevésbé bocsátkozhatunk, mert, mint föntebb kifejtők, mi a parlamenti reform és az államtanács közt nem látunk olyatén kapcsolatot, a mint azok Schvarcz jelen röpiratában egymás mellé vannak illesztve.

Az államtanács — Schvarcz terve szerint — oly formán szervezendő, mint az első kamara. De miután mégis az első kamara és az államtanács föladatai és jogköre közt lényeges különbség van: e különbséget az államtanács organisatiójánál tekintetbe kell venni.

Az államtanács a törvényhozásnak nem tényezője, hanem csak előkészítő közege. Hogy működése összhangban legyen a miniszteri felelősséggel, az elnöki és alelnöki állások betöltésénél, valamint a tanácsstagok megválasztásánál úgy az egyes szakminisztereknek, mint az egész kormánynak olyatén befolyás biztosítandó, hogy az államtanács tagjainak többsége az illető szakminiszterek politikájával, valamint a kabinet általános politikájával szemben ne ellenzékeskedhessék minden lépten-nyomon. Másrészről azonban nem felelne meg az államtanács akkor sem hivatásának, ha a kormánynak minden kérdésben térdet-fejet hajtana. Ennélfogva az államtanácsosi

állomások nem egyoldalúan, választás vagy kinevezés útján töltendők be; hanem az államfő nevezi ki a tanácsosokat az illető szakminiszter javaslatára, minden szakban azon jelöltek közül, a kiket az erre följogosított szakemberek — egyszerű szótöbbséggel — kandidálnak.

A közigazgatási, közoktatási, pénzügyi, ipari és kereskedelmi, közlekedési és közegészségügyi szakokra 21, a jogi s a földművelési, erdészeti és bányászati szakokra 27—27 jelölt választandó.

Az államtanács szervezésénél e szerint már szerző tekintettel van a különböző szakok jelentőségére, nem úgy, mint a parlament összeállításánál. Még pedig — úgy látszik — a hazai viszonyok lebegnek szemei előtt, midőn az egyes szakok képviselőinek arányát megállapítja. Csakhogy ezt vagy világosan ki kellett volna mondania, vagy pedig — a mennyiben tervezetét nem egyik-másik állam számára készítette, hanem annak általános alkalmazhatóságát óhajtja biztosítani — egyszerűen az elvet mondta volna ki, hogy a különböző szakok arányosan képviselendők, a nélkül, hogy az arány számszerű meghatározásába bele bocsájtkozott volna.

A jelöltek választásában ugyanazon egyének vesznek részt, a kik az első kamara tagjait választják.

A tanács elnökét — az összminiszterium javaslatára — az államfő nevezi ki azon három jelölt közül, a kiket a két kamara, együttes ülésében kandidál. Az alelnököt, valamint a szakelnököket szintén az államfő nevezi ki az elnök javaslatára, a miniszterelnök, illetőleg a szakminiszter meghallgatásával.

Az elnök, alelnök és a tanácsosok fizetést húznak. Az ülések, még pedig nemcsak a plenum, hanem a szakosztályok ülései is, nyilvánosak.

A tanács teendői a következők. Törvényjavaslatokat készít, még pedig vagy saját elhatározása következtében, vagy pedig a kormány vagy a parlament megbízásából; a törvényjavaslatok parlamenti tárgyalását előkészíti; az azokon tett s a képviselőház többsége által elfogadott módosításokat szakszerűen megvizsgálja, sőt még azon módosításokat is bírálat alá veszi, melyeket a kisebbség vagy egyes képviselők hoztak ajánlatba; az alsóházban megszavazott törvényjavaslatok vagy határozati javaslatok a felsőházban addig napirendre ki

nem tűzhetők, míg azokat az államtanács át nem tanulmányozza s tanulmányozásának eredményéről indokolt, nyomtatott jelentést nem terjeszt elő. Végre az államtanácsnak és nem a kormánynak volna a joga és kötelessége az is, hogy évenként beható jelentést tenne közzé az ország állapota felől; e jelentés azon adatokból állítatván össze, melyeknek hivatalos összegyűjtését, az államtanács saját közegei által eszközölné.

Az államtanács tagjainak joguk van mind a két kamarában megjelenni s ott a tanács előterjesztéseit személyesen védeni.

A tanácsosok mandatumának hosszabb időre, 10—12 évre kellene szólni. Ha azonban ez idő alatt valamely monarchiában a kabinet — mindjárt az ügyek átvételekor vagy később, a kormányzat átvétele után — czélszerűtlennek látná az aktuális államtanácscsal együtt működni: a koronához előterjesztést tehet az államtanács újjáalakítása érdekében s ha a korona az előterjesztést helyben hagyja, az újjáalakítás nyomban végrehajtandó. Ily módon a további bonyodalmaknak eleje vétetnék. Mert ha az államtanács-jelöltek választása akként üt ki, hogy a tanácsban a kormány részére a többség biztosítottatik: akkor a kormány állása a parlamentben is megszilárdul; ha ellenben a jelöltek választásánál az ellenzék jutna többségre, akkor a kabinetnek le kell mondania.

Az államtanács szervezetére nézve a fönnebbieken előadtuk röviden Schvarcz nézeteit. Egy, ily módon szervezett államtanács — az ő véleménye szerint — néhány év alatt újra alkotná nemcsak az európai képviseleti rendszert, hanem a parlamentaris pártküzdelmek szellemét is, s jelentékenyen emelné nemcsak a parlamenti vitatkozások, hanem a választási harcok niveauját is.

Legyen mindenkinek a maga hite szerint. Mi — a nélkül, hogy Schvarcz államtanácsát tüzetesebb bírálat alá venvők — őszintén megvalljuk, hogy az államtanácstól nem várunk oly csodadolgokat, mint Schvarcz Gyula, sőt ez idő szerint, határozottan veszélyesnek tartanók az alkotmányosságra nézve, az államtanácscsal való kísérletet.

Most, midőn még a parlament hatáskörével sem vagyunk teljesen tisztában, midőn monarchiákban a korona előjogai s a parlament jogköre még mindig összeütközésbe jöhetnek egy-

mással (gondoljunk csak például a külképviseleti felségjog fölött nálunk közelebb lefolyt vitára): egy új testületnek az alkotmányba való beillesztése még inkább összekusználja az alkotmányos tényezőknek egymáshoz való viszonyát.

A mi teendőnk tehát ez idő szerint, okszerű parlamentarís reformokat létesíteni, a parlament és a korona egymáshoz való viszonyát határozottan és félreérthetetlenül körvonalozni. Ezzel mindenesetre nagyobb szolgálatot teszünk a parlamentarísmusnak s közvetve a polgári szabadságnak, mint ha új intézményeken törjük a fejünket, melyek a mellett, hogy fölöslegesek, még a meglévőknek fejlődését is akadályozzák.

BALLAGI GÉZA.

A SPIRITUALISMUS TERMÉSZETTUDOMÁNYI ALAPON.

(Második és utolsó közlemény.*)

II.

A «jövő psychológiája» új alapokra akar helyezkedni. Ellhagyja a metaphysikai érvelés avúlt módszerét, a homályos abstractiókat, az öntudat kémlelését, a helyett, mint a természeti tudományok egyéb ágaiban is történik, keresi a tényeket, megfigyeli, gyűjti és rendezi az adatokat. Fölkutatja s kísérlet alá veti mind azon jelenségeket, melyek az emberi mechanismusban értelmi erők jelenlétét gyaníttatják. E nyomozásban a bizonyosság (evidentia) kellékei nem igen különböznek a törvényszéki eljárásétól. Csakhogy itt az «azt mondják»-ot, a mendemondát több figyelemre kell méltatni, s még ha a tudósító nem tudná is hitelesen igazolni minden állítását, akkor sem kell azt mindjárt igaztalannak nyilvánítani, csak félre tenni a «be nem bizonyított» adatok közé.

Különben a mi Cox szerint a psychologiai vizsgálódást leginkább megnehezíti, az nem a tárgy titokzatos volta, hanem az emberek előítélete, kiváltképen a természettudósok elfogultsága. Ez ellen újra meg újra kifakad; zsarnokibbnak, igazságtalanabbnak mondja azt a középkori theologusokénál. Pascal akár csak rólok mondhatta volna, hogy «az ember nem azt hiszi, a mi igaz, hanem a mit igaznak óhajt». Az ő örök refrainjök a szokatlanabb lelki jelenségekre ez: «az egyszerűen

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 59-ik számában.

nem lehet!» S miért nem lehet? «Mert nem lehet». Értsd tudniillik: nem lehet, mert abba az ő általok alakított természetbe ez az eset nem illik bele. De ha az az eset mégis megvan, ha ezer meg ezer s hitelesen bebizonyított adat tiltakozik a materialisticus világnézet ellen . . . ? Cox ezek sokaságával akar teoriájának érvényt szerezni. Űgyesen csoportosítja művének második részében a «tényeket» s nem késik azoknak physiologiai s psychologiai magyarázatával. Conjecturái azonban nekünk is sokszor eszünkbe hozzák Pascal szavait, melyeket ő a természettudósokra idéz. Bizonyos gondolatkörbe ő is nagyon beleélte magát; ezért lát ott is és olyant is, a hol és a milyent más avatatlan ember szemének nehéz fölfedezni.

Hogy az emberi gépezet önmozgó, vagy is hogy az az erő, mely mozgásba hozza, belülről támad: ezt senki sem vonja kétségbe. Azt is bajos volna tagadni, hogy a mozgások egy részét bizonyos értelmi tényező irányozza. Vitázni csak a fölött lehet, vajon e kormányzó hatalom maga-e az agy, vagy egy más erő, melynek az agy csupán alárendelt eszköze. Lát-szólag mindig az agy cselekszik s rendesen annyi készséggel és biztossággal, a mennyiből inkább egy gazdára, mint egy szolgára lehet következtetni. E kétséget csak úgy lehetne eloszlatni, ha rajta kapnók a plenipotentiáriust, midőn a princípálissal ellenkezésbe jön vagy emennek oly tényeit fedeznők föl, melyeket rendes közege nélkül hajt végre.

A szervezet életének tanulmányozása, sőt egy kis gondos önmegfigyelés egész sorával ismertet meg azon működéseknek, melyek — legalább egészséges állapotban — öntudatlanul hajtának végre. Ilyen automaticus működések: az emésztés, az assimilatio, a kiválasztás, a növekvés stb. Sőt az akarati vagy szándékos működésekben is alig tudunk többet a gépezetünkben végre menő folyamatról, mint néhány mozzanatot; a megszokás aztán még az ily működésekben is csaknem fölöslegessé tesz minden tudatosságot. Mi több: e működések közül igen sok egyenesen lelki működés, a nélkül, hogy a közben magunkról tudnánk. Az agy vagy talán annak egyes része gondolkozik, érez, a képzetek összekötésének s elválasztásának hosszú és bonyolult munkáját végzi, mi alatt tudatosan egyébbel foglalkozunk s csak eredményében bámuljuk amaz öntudatlan agyműködést. Majd minden nap megesik rajtunk, hogy

egy bizonyos szót, egy verssort hasztalanul törekszünk emlékezetünkbe visszaidézni, egy-két órával később, mikor már nem is gondolunk rá, hirtelen eszünkbe jut. Az iskolás gyermekek, ha este nem sikerül a leczkét megtanulni, fejük alá teszik a könyvet, s reggel elhitetik magokkal, hogy a tudomány fejükbe ment. A tervezésben kifáradt ember azzal vet véget kinlódásának: «aludjunk rá egyet!» S ennél is, amannál is az agy tovább folytatja a munkát éjjel s rendszeren sikerrel. Van elég ember, a kinek nincs szüksége a fölbresztetésre: legjobb ízű álmából azon időpontban ébred föl, mikorra lefekvéskor elhatározta a fölkelést. Mi történik ilyenkor? Magától dolgozik s számítgatja az időt az agy, vagy rendeletre? Heves érzelmek, harag, remény, félelem oly gondolatokat hajtanak a tudalomba, melyek sokszor egészen idegenek. A lázbetegnek eszébe jutnak a gyermek korában hallott idegen nyelv rég elfelejtett szavai . . .

Cox e jelenségekben mind annak bizonyítékát látja, hogy van az agytól megkülönböztethető, habár azzal kölcsönös hatásban álló erő, — nevezzük azt én-nek vagy akárminek, — melytől az agy most függésben, máskor függetlenül működhetik. Azt pedig, hogy az agy egyszerre kétfele munkát is végezhet, az agynak már említett párosságából tartja megfejtetőnek. Ilyenkor tudniillik az egyik agy heves működése magára vonja a tudatos én figyelmét, egyszersmind eltéríti azt a másik agy foglalkozásától, mire csak akkor fordul ismét vissza, midőn amannak izgatottsága szűnik. Hasonló jelenség az is, midőn tárgyakra, szavakra gondolunk, melyeknek tudalomban voltára nem vagyunk képesek visszaemlékezni; nem is voltak azok ott soha, mert noha az érzéki behatás megtörtént, a tudatos én nem ért rá figyelembe venni őket, s csak most veszi először észre, mikor a physikai folyamat rég megszűnt. Vajon testi fájdalmainkat is érezzük-e, ha nem gondolunk rájuk? Pedig azok megvannak akkor is, mikor nem tudunk rólok s ha a tudó én egy volna az agygyal, lehetne-e ignorálnia azt, a mi vele vagy benne történik?

Ama szintén nem szokatlan jelenségeket, midőn mások lelkeben olvasunk, másokkal külső jelek használata nélkül egyet gondolunk, együtt érzünk, Cox a lelki rokonszenv vagy közlekedés (*Mental sympathy and communion*) neve alá foglalja. Ilyen a rögtöni íjedtség, a lelkesedés láza, melynek indokáról a részvevők ezrei közül alig egy-kettő tud bizonyosat.

Ilyen az, midőn minden különös apropos nélkül egy barátunkra gondolunk, kivel már évek óta nem érintkezünk s meglepetésünkre egyszerre csak betoppan vagy levele érkezik. Különös véletlen! sajátosságos összetalálkozása a közel vagy távollevő emberek gondolatainak, hangulatának! — ezt szoktuk mondani, s ezzel megfajítottak hiszszük a talányt. Anynyira közönséges a szellemi közlekedésnek kizárólagos eszközül tekinteni az érzéki jeleket (mozdulat, szó, írott jegy), hogy ilyenek nélkül lehetetlennek tartunk bármi homályos sejtelmet embertársaink állapotáról. Az állatok életének megfigyelése pedig elég adatot szolgáltatna az ellenkezőre. S ha megengedi a darvinista, hogy a fejlődés alacsony fokán bírt testi sajátosságok esetleg visszatérhetnek: úgy azt is el kell fogadnia, hogy az állatoknál meglevő csodás ösztön, közérzés, jós sejtetem, mely az embernél az értelmi tehetségek által lőn helyettesítve, elvétve szintén előfordulhat. Hogyan értesíti egyik méh a másikat a virágos mező hollétéről? miként ertetik meg az ebek egymással, merre van gazdag zsákmány? micsoda jelekkel gyűjtik össze társaikat a madarak? vándorlásuk alatt hogy tudatja a vezér szándékát, tervét s a tervnek a körülmények szerinti módosítását? — Cox ama talány kulcsát a physiologia eddigi eredményeiben már megtaláltnak hiszi. Az agy millió meg millió rostjai végtelen finomságuknál és érzékenységöknél fogva egy más agy rostjainak rezgését épen úgy átveszik, mint a nyugvó hárfának húrjai egy másik zeneszer hangjait. Mit a telephon a levegő hullámaival meg tud tenni, hogy ne tehetne azt meg a sokkal finomabb szerkezetű agyinstrumentum az æther még gyorsabb, még messzebbre ható s akadálytalanul terjedő rezgéseivel? Azon ellenvetésre, hogy ilyen módon akárkinek lelkében olvashatnánk, kész a felelet Coxnál: saját agyrostjaink rezgéséből is csak keveset veszünk észre, másoknak észrevételét a magunkénak szakadatlan izgalma meg inkább megnehezíti; aztán mint a zeneszereknél az emberi agyagnál is végetlen sok fokozata van a finomságnak s jól összehangolva csak kettő is ritkán találkozik.

Hogy mily sok anyag kínálkozik a pszichologiai vizsgálódásra a mindennapi jelenségekben, melyeket nagyon is közönséges voltuk miatt észre sem szoktunk venni: példa rá az alvás és álom. E jelenségeket az újabb anthropologia sem

méltatta még megérdemelt figyelemre. Innen a határozatlan-
ság és ellenmondás az álom teoriáiban.

Valószínű, hogy az alvás a szervi szerkezet egyik követelménye, hogy minden élőnek szüksége van az alvásra, növényeknek úgy mint állatoknak. De azért az alvás nem teljes szünetelése az életműködéseknek. Bizonyos működések még élénkebben folytatódnak az alvás idején. Embernél a táplálkozás épen oly szabályosan történik ilyenkor, mint éber állapotban; s könnyű bebizonyítani, hogy az értelmi tevékenység sem szűnik meg egészen. Úgy látszik, az izomrendszernek s a mozgató idegeknek kell minden áron a nyugalom. Az érzékek is többé-kevésbé elzárulnak ugyan, de nem egy jeltől lehet gyanítani, hogy ezeknek elzárulása csak a mozgási szervek teljesebb pihenése kedvéért történik. Látszólag föl van függesztve egy időre az akarat parancsnoksága is.

Azon régiebb magyarázatot, mely szerint az alvás székelye a szív volna, ez öntené el fölös vérrel az agyat s a beállott kábultság lenne az alvás, újabban egy másik valószínűbb váltotta föl. E szerint épen megfordítva nem a vértódulás, de az agyon átömlő vér megfogyatkozása s ennek következtében az agyrostoknak összeesése idézné elő az alvást. Hirteleni fölébredéskor valóban mintha éreznők az agyrostok dagadását a rohamosan oda siető vértől. Ellenben lelki vagy testi izgatottság esetén, midőn a szív hevesen ver s az agy fokozottan dolgozik — hasztalanul törekszünk aludni.

Az álmosággal járó érzéklési csalódásokra saját életéből mindenki tud példát. A képzetek zavarosan, látszólag minden összefüggés nélkül jönnek a lélekbe; a külső tárgyak elhomályosulnak, a külvilág zaja lassanként elcsöndesül; tagjaink elnehezednek s ha ülünk vagy állunk, minden pillanatban az összerogyás fenyeget; akaratunk elveszti a tagok fölötti uralmát; már nem tudunk különbséget tenni az érzékelt dolgok közt, minden összefolyik előttünk, mintha az egész világ az enyészetbe hullana... s végre beáll a perc — de e pillanatra már nem tudunk emlékezni — mikor magunkról sem tudunk többé semmit. Mily változás egyszerre! Az állati testből növényi test lett. Az okos lény nincs többé. Akaratunk nem tud uralkodni gondolataink és érzelmeink fölött. Lelkünk, szellemünk mintha csak egy más világba léptek volna át, s elfelej-

tették volna a való világot, melyhez tartoztak. Kezdődik az álomelet.

Mi történik itt! az érzékek veszítették el érzékenységüket s szenvednek időszaki paralysist? vagy az agyfélgömbök pihennek a nap fáradalmi után?... Az érzékek csak el vannak tompulva, de nem érzéketlenek. Erős fény a behunytt szemhéjakon át is zavarja az alvást. Hallunk is, bár tökéletlenül s a hangok nagyságát hamisan ítéljük meg: néha az erős hang sem riaszt föl, máskor a susogásra fölébredünk s egy kis zöreij ágyúdőrrésként hat reánk. De az agy sem pihen, sőt gyakran élénkebben működik, mint az ébrenlétben; működése: az álmok. Legföljebb egyes részei alusznak, egészben az agy soha sem nyugszik. Valahol másutt kell tehát az alvás fészkének lenni. Abból, a mi az alvásnál legsajátságosabb, az akarat uralmának megszűnéséből, nem lehet mást következtetni, minthogy azon közeg tagadta meg a szolgálatot, mely által az akarati mozgások végrehajthatnak. Ilyen szerepet tulajdonítanak az újabb physiologiai vizsgálódások az agyféltekék alapján levő duczoknak (csíktolt testek). Az alvásnak tehát itt kell székelni. Hogy miért csak annak s a szervezet, közelebb az idegrendszer egyéb részeinek miért nincs szüksége a nyugalomra? — erre felelni nem tudunk. Kétségtelennek csak a mechanismus azon részeinek nyugalmát — alvását — mondhatjuk, melyek az akarati működésre szolgálnak.

Az álom tüneményének physiologiai magyarázatához nem elég, hogy az agy főrészeinek külön functiója legyen — nevezetesen, hogy az értelem szervei a félgömbök, az érzéklés s azzal összekötött reflex-mozgásoké a csíktolt testek legyenek: Cox a phrenologia hypothesisét is igénybe veszi, mely szerint az értelmi erők mindegyikének külön agyrész felel meg. A fogás nem rossz; az «idem per idem» falláciáját nem is lehet könnyen észrevenni. Mert az álmokképekben nincs rend, mert azoknak össze nem tartozhatóságát nem tudjuk megítélni: világos, hogy a megkülönböztetésen múlik a csalódás fölfedezése. S miért nem tudunk álmunkban a jól ismert dolgok viszonya közt különbséget tenni? Mert az a szerv, mely az összehasonlítást végzi, alszik. Quod erat demonstrandum. Az álmok különfelesége szerint ily módon el lehet altatni most az egyik, majd a másik tehetséget. Ha lesz valami okosság álmunkban, akkor az okoskodó tehetség helyett mások alusznak. Ébren-

létkor s rendes állapotban — mondja Cox — az agy minden része összhangzólag működik, az okosság kiigazítja az érzéklés tevédeseit, az érzékek a képzelődését, az értelem ellenőrzi az érzelmeket, az érzelmekek eleveenséget kölcsönöznek az akarathoz s az akarat igazgatja a test egész mechanizmusát. Alváskor a viszony egészen megváltozik: az okosság megszűnik javítgatni az érzékléseket, az érzékek a képzelődést, az érzelmekek nem képesek befolyásolni az akaratot s az akarat elveszti hatalmát test és lélek (mind) fölött. A képzetek társulásának, mely éber gondolkodásunkban is nagy szerepet játszik, most szabad lefolyás van engedve; az emlékezeti képek fölszabadulnak s a legtarkább vegyületben kergetik egymást; lehetetlenséget nem ismerünk, társalkodunk rég megholt emberekkel mint élőekkel, utazunk, repülünk; a képzetek kapcsolatában föllépnek az érzelmekek, vágyak; örülünk, szenvedünk, félünk, reménylünk, álmodott érdekeink akadályával küzdünk, vitázunk, szónokolunk, költünk, viaskodunk — s ezt mind valóságnak tartjuk. Néha az érzékeinkre történő behatások irányt adnak álomlátásainknak, néha a múlt nap eseményei szövődnek álomképeink közé, de mennyire eltérőleg a valóságtól! A valósághoz hasonlítva álmodott világunk, abban folytatott működésünk merő esztelenség. Gyermekneknél, ideges emberekneknél a phantasticus álomdrámák oly élenken játszatnak, hogy az alvók beszélnek, tagjaikat mozgatják, bizonyosságuil annak, hogy az akarati tevékenység sincs egészen megbénulva s van rá eset, hogy fölébredés után sem tudnak egyszerre szabadulni az álmok hitétől. Álmában minden ember drámaköltő, sőt több, színész és közönség is: a maga által költött jeleneteket élethűséggel játsza s publicumát a legteljesebb csalódásban tartja. Cox figyelmeztet bennünket a fölszabadult értelmi erőknél e csodás gyorsaságú s néha genialis alkotásaira. (Coleridge *Kublai Khan*-ja, az a gyönyörű költemény, egy álom másolata.) Idéz több esetet az álmok jós jelentőségére, minek magyarázatát a már említett lelki rokonszenyben találja. De mindenek fölött fontosnak tartja azt, hogy álmunkban — képzeljük bár magunkat koldusnak vagy királynak, gyermeknek vagy öregnek — soha sem tagadjuk meg én-ünket. Az a király, az a koldus mindig mi vagyunk.

A beteges lelki állapotok közül legközelebb vannak az álomhoz a delirium és téboly (insanity). A delirium, melyet

ideiglenes tébolynak nevezhetnénk, igen sok rokonságot mutat az álommal. Mint az álmodó, úgy a deliráló sem tud uralkodni lelki működései fölött; de ez nyitott szemmel álmodik s részben csinálja is azt, a mit álmodik; noha beszéde és mozdulatai csak sejtetik, a mit cselekedni vél. Az alvó, mihelyt fölébred, visszanyeri teljes öntudatát s ha ismét elalszik, rendszeren új álmokat lát; a deliráló ritkán s akkor sem egészen tér magához s szünet után ismét ugyanazon képzelt világba esik vissza. A delirium első stadiumára jellemző a lelki fölhangoltság, vígság, az összes szellemi erők fokozott tevékenysége, a képzetek sebes váltakozása, olykor exsteticus felmagasztaltság — következményei a heves vérkeringéstől előidezett agyizgalomnak. Az érzékek túlérzékenysége odáig megy, hogy a beteg a másoktól alig észrevehető szagot kiállhatatlan bűznek tartja, a legkisebb nesz mennydörgésnek tetszik előtte, az érintett tárgyak óriási mérveket nyernek képzeletében. Ezt követi a második stadium, mely épen ellenkező természetű: bizonyos kimerültség, lehangoltság vesz erőt a betegen, az érzékek eltompulnak, a beteg saját belvilágára van korlátozva s napokig küzködik állandó visiójával.

A téboly az ébrenlevőnek álmodása s állandósúlt delirium. De a tébolyultnál az érzékek és akarat teljes működésben vannak s a lelki erők közül többen szabályszerűleg működnek. A minden lelki betegség közös sajátsága; nevezetesen az agyszülte képeknek objectiv valóság gyanánt tekintése, a tébolyultnál pillanatra sem enged helyet a józan ítéletnek, az egészséges összehasonlításnak. A tébolyult úgy viseli magát, úgy cselekszik, a mint álmunkban szoktunk cselekedni vagy inkább hiszszük, hogy cselekszünk. A káprázat — hallucinatio — midőn az érzéki idegek zavara (például vértorlódás következtében) hamis észrevételekre szolgáltat alkalmat, a tébolyultnál teljes és állandó lesz. Igaznak veszi a lélek a csalárd benyomást s többi erői ahhoz képest cselekesznek. Ez a monomania psychologicuma. A szerint, a mint más és jelentékenyebb tehetségek szenvednek, a betegség alakja is változik, elkezdve a még tébolynak nem tartott «exentricitasok»-on az ész teljes megbomlásáig. — Cox a téboly sokféleségében, a mennyiben két azonos esetet soha sem észleltek még az orvosok, ismét az ő theoriájának igazolását látja az agy s így a lélek kettősségéről s a lelki erők helyzeti különbözősége-

ről. Szerinte a betegség néha csak az egyik agyra s annak is csak egy részere szoritkozik, míg a másik agy s a többi részek hibátlanul működnek; valószínűnek tartja, hogy mindkét agy minden részének betegsége soha sem fordul elő, — az már idiotaság vagy halál lenne. Másik, a mit következtetni akar (de inkább csak állít) a téboly jelenségeiből, az, hogy ez csupán az agy betegsége, nem a szellemé, a molecularis mechanizmusé, nem az inmolecularisé, melynek amaz csak organuma. «Két aggyal bizonyára azért vagyunk megajándékozva, hogy azok egyikének esetleges bajában kiségtünk magunkat a mássikkal.» (E végből talán nem lett volna fölösleges még egy harmadikról is gondoskodni.) «A tudatos ész soha sem lehet örült».

Mind ezen abnormis lelki jelenségek együtt észlelhetők a somnambulismusban egyéb különös tünetek kíséretében, melyekre Cox annál inkább fölhívja az olvasók figyelmét, mert szerinte ezek vetnek legbiztosabb világosságot az ember mechanizmusára, a szellem lételére s a szellem és test viszonyára.

A somnambulismusban — habár nevéből (alvajárás) ilyesmit lehetne következtetni — egyéb közösség nincs az alvással, minthogy a szemek itt is csukva vannak. Néha még a szemhéjak sincsenek lezárulva. A somnambula arczán ugyanaz a nyugalom ömlik el, a mely az alvóén. De a szemhéjak görcsös erélylyel vannak összehúzódnva, úgy hogy azok erőszakos fölnyitása fáradságba kerül; ezek és a szemgolyók folytonosan rángatóznak és pedig oly gyorsasággal, mit akarrattal lehetetlen volna utánozni. Jellemző még a szemgolyók fölfelé és befelé fordúltsága — mintegy fölfelé kancsalitás — mit ismét lehetetlen rendes állapotban megtenni s a mi a látást még akkor is kizárná, ha a somnambula reczehártyája fogékony volna a fénybehatásra. Egyet azonban egész bizonyossággal állíthatunk, azt, hogy a somnambulismus a lelki mechanizmusnak bizonyos egészségtelen állapota, mikor a tudatos én és a lelki mechanizmus közötti szabályos összeköttetés többé-kevésbé meg van szakadva. Ez abnormis lelki állapot fordul elő természetesen s előidézhető mesterségesen.

A természetes somnambulismus, noha elég gyakran fordul elő, kevés alkalmat nyújt a tudományos vizsgálódásra. Leginkább éjjel, ágyában lepi meg az illetőt s a rokonok, ha

észre veszik is, ritkán értenek a tudományos megfigyelés módjához s idegenek előtt titkot csinálnak a hibásan úgy ítélt «családi szerencsétlenség»-ből. Mégis fordult már elő annyi orvosilag constatált esete e betegségnek, hogy létezését senki sem vonhatja többé kétségbe, véleményeltérés csupán a baj okának találgatásában lehet. Minden gondosan megfigyelt esetben rendkívül nyugodtnak találták a somnambula rendszeren halvány arczát; a végtagok szokatlanul hidegek s ragadósak voltak, a tudóműködés szabályszerű, teljes, gyakori sóhajtástól vagy inkább mély lélekzetvételtől megszakítva, a mennyiben a lelki izgatottságnak semmi nyoma nem volt észlelhető. Az érzékek teljesen zárva. Bármily erős és rögtöni zaj sem riasztja föl a beteget. Csípésre, szúrásra érzéketlen. A legerősebb burnót sem tudja megprűszköltetni s a legundorítóbb szerek sem idéznek elő vonaglást az ajkakon. S mégis ez az érzéketlen s látszólag tehetetlen ember fölkel ágyából, könnyedén és biztosan jár-kél sötétben úgy mint világosságban, kikerüli az akadályokat, mintha látná; a legveszélyesebb helyeken, háztetők szélein, mélységek fölött vivő deszkaszálon ingadozás nélkül halad, a sötét szobában munkához fog, ír, olvas, varr, fest, farag nagyobb készséggel mint rendes állapotában tenni szokta. A léleknek tehát minden esetre ébren kell lenni, sőt a környező világról is egészen tájékozva kell lennie, nem az érzékek, hanem valami más ismeretlen közeg által. A somnambula lelke működik, mint az álmodóé, de csinálja is azt, a mit álmodik; az álmodó képzelt működésének színteret is változtatgatja, a somnambula teljes tudatával látszik bírni a külső világnak s ahhoz alkalmazza cselekményeit; az álmodó fölébredvén, vissza tud emlékezni álmokéire, míg a somnambula a paroxismus elmúltával mit sem tud a vele törtétekről — akár csak két külön életet élne!

Több érdekes esetet idéz Cox a természetes somnambulismusra, úgy a mint azok megbízható egyének — orvosok, tanárok, lelkészek — által könyvekben s folyóiratokban leíratnak. Schulz, hamburgi orvos, gyógyított egy 13 éves leánykát, ki ideggörcsökben szenvedett s közbe-közbe állapota átváltozott somnambulismusba, mikor a legkedvesebben társalgott, csukott s nagyobb bizonyosság okaért be is kötözött szemmel könnyen fölismerte a neki mutatott színeket és kártyákat, írt, rajzolt úgy, mint éber állapotban. A boroszlói orvosi tárban

egy naumburgi kötélverő esete van leírva, kit e betegség igen sokszor útközben ért utól, de a ki azért akadály nélkül folytatta útját gyalog vagy lóháton s a weimari vásártéren keresztül ment a nélkül, hogy valakibe vagy valamibe ütközött volna. Feder tanár egy tanítványán tett ilyen megfigyeléseket. Ez csukott szemmel kikereste kedvencz sonátaít s bámulatós technikával játszotta a zongorán, kifogástalanul fogalmazott leveleket s fölszólításra kikereste egy könyvből a neki leginkább tetsző helyeket. A francia encyclopædiában hasonló eset van elbeszélve egy papnövendékről, ki a somnambulismus állapotában egyházi beszédet írt, megírva átnézte s egy helyen a «ce divin enfant» jelzője helyére «adorable»-t tett s nem felejtette el a *ce*-t *cet*-re igazítani ki.

A somnambulismus mesterséges előidézésére ahhoz való egyéniség kívántatik. Mint a költőnek, a somnambulának is hívatással kell bírnia vagyis születnie kell. Tapasztalás szerint egyre-másra minden negyedik embernél meg van a fogékonyság, férfiaknál úgy mint nőknél, de gyermekeknél, ifjaknál inkább, mint felnőtteknél és öregeknél. Nincs semmi külső jel, veralkati, szervezeti sajátság, melyből a fogékonyságot kísérlet előtt meg lehetne ítélni s a kiknél megvan, azoknál is nagyon különböző. Az állati delejesség (animal magnetism) hypothesis, melyben Mesmer, bécsi orvos (innen Mesmerismus), az előidézett rendkívüli tünemények okát kereste, ma már el van ejtve. A legfinomabb instrumentum is csütörtököt mondott néha, midőn delejes állapotot akartak vele előidézni. Kevesebb félreértésre ad alkalmat a hypnotismus szó, melyet dr. Braid adott a mesterséges somnambulismusnak.

A hypnotismus előidézésére régebben, míg azt delejes állapotnak tartották, csupán a delejező kézmozdulatokat (*passes*) használták, kezdve a fejtől s folytatva a test hosszában végig — a test közvetlen érintése nélkül — míg az alvás jelei nem mutatkoztak. Később elégnék találta az «operator» ujját a «*patiens*» szeme felé tartani, fölhíván azt, hogy meressze szemeit az ő ujjahegyére. Braid még ezt sem találta szükségesnek, csak egy bizonyos tárgyra — például egy a falra ragasztott ostyara vagy a szőnyeg egy pontjára — kell függeszteni tekintetét a *patiens*nek, de összpontosult figyelemmel s 10, legföljebb 60 percz múlva lassanként lecsukódnak szempillái, a lélekzés mély és lassú lesz, a fej alácsuklik, bekövet-

kezik a látszólagos mély alvás, mely később átmege a somnambulismus már leírt állapotába. Magára hagyatva, ez állapotban marad néha hat óráig, sőt tovább is; ekkor fölrezen, fölnyitja szemeit s öntudata visszatér, de a vele törtentekre — kivéven az első félalvás jeleneteit — nem képes visszaemlékezni. Ha korábban föl akarja őt az operator kelteni, ez akaratát a patiens arca elé tartott kezének lengetésével, a homlok érintésével s a szemekbe fúvással adja tudtára s az ébredés bekövetkezik. Meglepőbbek azonban azon jelenetek, melyek bekövetkeznek, ha az operator a helyett, hogy felköltené szóval vagy illetéssel, azt kívánja tőle, hogy szedje össze magát. Úgy tetszik, mintha visszatért volna a patiens öntudata: izmai visszanyerik rendes feszültségüket, az éber munkás biztosságával végzi minden dolgát vagy a mit az operator parancsol neki.

Ilyenkor mutatkoznak azon csodás jelenségek, melyeknek kimagyarázására organismusunk még nincs eléggé ismerve. Cox nem kételkedik, hogy itt valami «érzékfölötti» tényező hat közre. Mint dr. Braid kimutatta, a hypnotismus állapotát nem a delejes ércz, nem az operator delejereje, nem is annak erősebb akarata idézi elő, hanem maga a patiens, figyelmének összpontosítása által. Hasonló módon helyezhették a delphii papnők magokat hypnotismusba s azt hitték, hogy az istenség ereje szállotta meg őket. Ha valakinél a gondolatok ideoda csaponganak, ha a külső benyomásokkal vagy visszaemlékezéseivel el van foglalva, nem hypnotisálható. Szintén ellen lehet szegülni a hypnotisálásnak igen erős akarattal. Vannak azonban egyének, kiket egy szemben ülőnek tekintete vagy kézlendítése hypnotisál. Hogy, mint állítják, az operatornak pusztá akarata, külső jelek nélkül, hypnotisálna, ezt hajlandó Cox kétségbe vonni; neki legalább az ilyen kísérlet soha sem sikerült.

A hypnoticus állapot egyik következménye az akarat felüggesztése, vagyis a tudatos énnek ideiglenes megválása a lélek materialis mechanismusától. Ennek következtében esik a mechanismus egy más személyiség akaratjának hatalmába (a ki lehet más is, nemcsak az operator). A francia nyelv e viszonyt az ismeretes rapport szóval jelezi. Cox mint szemtanú állítja, hogy igen sokszor nem is szükséges az operatornak szóval vagy más jellel tudatni akaratát, elég csak akarnia

s gondolnia, hogy a patiens azt cselekedje. Az operator például fölteszi, hogy a patiens nem tudja fél lábát fölemelni a padlóról s oda tapadva marad az; fölteszi, hogy a patiens ülőszéke tüzes s ez ijedten ugrik föl; gondolja, hogy hideg van s a patiens óvatosan vonja össze felső ruháját; gondolja, hogy csecsemő van a patiens karjai közt s ez készülődéseket tesz a szoptatásra, képzeletben bort, orvosságot itat patientsével s ez iszik az üres pohárból, jó vagy rossz képet csinálván az italhoz. Mulatságosabb látvány a sympathia, melylyel a patiens az operator érzelmeit kíséri. Csípd meg ezt s az fog rúgni, tarts ennek orra alá burnótot s az fog prüszszenteni, sügj ennek valamit s az is meg fogja hallani, sőt mindazt, a mit ez képzel, képzelni fogja amaz, mint mozgulatai bizonyítják. Nyilván való, hogy mindezt álmában csinálja. De hogy lehet valakivel valamit álmodtatni? — ez itt a kérdés.

Másik gyakran előforduló jelenség a hypnotisálnál a katalepticus állapot. Az operator parancsára összeszedi magát a beteg, karjait fölemeli s válltól le csuklóig majd az egész végtag izmai megmerevednek, mintha kövé változtak volna. Ezt lehet tenni valamennyi taggal s olyan helyzetben (péld. két szék között kifeszítve), a milyenben az operatornak tetszik. A kifeszített testtartást, sőt a felül ráhelyezett nagy súly viselését óra hosszant a fáradság vagy kín legkisebb nyoma nélkül kibírja a leggyöngébb patiens, mire a legizmosabb ember negyedóráig sem volna képes. Cox e tüneményt sem az operator végig húzott kezéből áradó delejerőnek tulajdonítja, hanem az akarat befolyásának, melynek a végig vont kéz csak kifejezője s a visszafelé tett húzás megszüntetése. A hypnotisálnál tapasztalható ezen érzéketlenség kedvéért használták dr. Esdaile és más orvosok az ily elaltatást oly betegeknel, kiken veszélyes operatiót kelle végrehajtani. Ma már az anaesthesist előidéző chloroform és más vegyi szerek kiszorították a hypnotisálást az orvosi használatból, nem azért, mert ártalmas volna a beteg idegzetének (sőt legtöbb orvos elismerése szerint jótékony hatású), de mert nem minden betegnel volt biztosan alkalmazható. Az úgynevezett delejes gyógyításoknak, midőn például a símogatásra enyhülni érezzük a fájdalmat, Cox az élet- vagy idegerő szándékos odavezetésében gyanítja a tenyleges okát. Saját akaratunknak ily hatását szervezetünkre, még a tengéleti működésekre is, gyakran tapasztaljuk. A Cox

theoriája szerint más akarata is teheti ugyanazt, vagy mint erősebb akarat még többet.

A hamisan úgy nevezett electro-biologicus productiók szintén rokonságban vannak a mesterséges somnambulismussal. Főállít az operator egy csapat embert — kik lehetnek egészen idegenek — egy emelvényre. Egyiknek valamelyiknek a kezébe egy érczkarikát helyez, meghagyván, hogy arra kell nézni folytonosan. Egy negyedóra múlva minden negyedik vagy ötödik elálmosodik s parancsszóra összeszedvén magát, noha teljesen elzárultak érzékei, mindazt csinálja, a mit az operator kíván. Ha ez egy darázs jöttére gondol, az emberek féltőkben ide s tova futkosnak, arcukat eltakarják; ha azt mondja nekik, hogy templomban vannak, hogy angyalok szállnak alá az égből, ezek imádságra kulcsolják kezeiket, térdre borúlnak s teszik mindezt az érzelem legtermészetesebb kifejezésével.

Kétségtelen, hogy itt is nem az érczdarab hatott, hanem a figyelem összpontosítása. Mindamellett elismeri Cox, hogy a somnambula feltünőleg érzékeny az ércz érintésére. Ismételt kísérletekből kitűnt, hogy az ércz a forrónak hatását gyakorolja a patiensre. — A phrenologia tanainak igazságát is be lehet szerinte bizonyítani egy somnambulának koponyáján tett kísérletekkel. Tegye ujját az operator a «vígasság» helyére s a patiens mindjárt mosolyogni fog; az «imádás» helyére s könyörögni fog; a «jóakarát» helyére s nyakába borul az operatornak. Így mint a zongora billentyűin játszhatik az operator a patiens lelkén, egyszerre több tehetséget is működtetvén, például a «vigság» és «zene» tehetségét, mikor a patiens víg nótát énekel. De, kérdezhetjük Coxtól, ugyanezen jelenségek nem épen úgy volnának magyarázhatók a «rapport»-ból?

Legkevesbbé megfoghatók a somnambulismus azon tüneményei, midőn a patienssel lelki útazást tetet az operator, leírat vele részletesen távol eső városokat, soha nem látott lakások belsejét s lakóinak cselekvéseit. Cox hypothesis erre is az, hogy a somnambula lelke nem látja magokat a tárgyakat, csak a tárgyak ideáit fogadja el az operator lelkétől, kívül «rapport»-ban van.

Physiologiai magyarázatát adni a somnambulismusnak még ma nem vagyunk képesek. Lehet, hogy az érzéki idegek

vezető képessége van paralyzáva, lehet, hogy az agy nem képes fölvenni az érzéki behatásokat; annyi áll, hogy a tudatos én uralma egy időre meg van szüntetve. A mi az ily magával tehetetlen szervezetnek engedelmeskedését illeti: Cox a következő hypothesis kockáztatja. A képzet (idea), physiologicus tekintve, nem egyéb, mint az agy egy vagy több rostjának molecularis mozgása. Az operator agyrostjainak mozgása az æther vagy más még finomabb közeg segédelmével áterjed a patiens védtelen agyrostjaira, ki aztán az így keletkezett álmod csinálja is. Az ily ætherközéget használó léleknek aztán nincs távoli, nincs sötét, átláthatatlan test. Ily módon az érzékfölötti vagy érzéknélküli észrevétel is ki volna magyarázva, például hogy a somnambula lepecsételt levelet olvas, távoli tárgyakat leír stb. Hogy katalepticus állapotban fájdalmat nem érez a patiens, ez nyilván azon föltevés mellett bizonyít, hogy nem a test, hanem az én az érző lény.

Érzékfölötti észrevételek (supersensuous perception) nemcsak a somnambuláknál fordulnak elő, nyilatkoznak azok más betegségeiben, sőt látszólag teljesen egészséges embereknél is. A nép hite az ily történetekről, valamint a jós álmokról az szokott lenni, hogy ilyenkor a szellem elhagyja a testet s úgy vesz tudomást a távoli és jövődő eseményekről. E képesség elnevezésére használják a nem egészen tárgyhu «clairvoyance» szót. Az ily, érzékek segédeme nélkül történő észrevételek följegyzett eseteiből köteteket lehetne megtölteni, melyek közül — jegyzi meg Cox — csak még sem tarthatjuk mindegyiket «csalás»-nak vagy «önámítás»-nak. Dr. Abercrombie beszélt egyebek közt bizonyos Alexisről (Exeterben), ki, noha szemei erősen be voltak kötözve, egy többszörös borítékba tett papírlap tartalmát — a betűk alakját is híven utánozva — lemásolta. Ugyanaz a könyvárústól érkezett egészen új s a vendégek előtt is ismeretlen könyvnek fölívágtatlan lapjairól biztosan olvasott, a mely lapról kívánták. — Egy katonarvos és szemtanú elbeszélése után közli Cox azon woolwichi kis leány esetét, ki játék közben egyszerre elsikoltotta magát, remülten mutatott egy pontra, hol atyját vérebén feküdni látja. Mindenki «visio»-nak hitte a gyermek látomását, utóbb maga a gyermek is megnyugodott. Hónapok múlva hozta az indiai pósta a szomorú hírt, hogy a kis leány atyja csakugyan azon a napon vérzett el egy fa alatt lövéstől kapott sebében.

Cox nem mulasztja el a fölemlítését néhány megfejtési kísérletnek, melyet a tudomány emberei, a kik t. i. nem egyszerűen tagadják az ilyen tünetenyek lehetőségét, tesznek. Így az érzékfölötti észrevételek «meséiben» is csak annyi szelintök a való, hogy nagy betegségekben az érzékek, különösen a halló érzék, szokatlanul finomak, — a többit az emberi hiszékenység toldja hozzá. Ezzel azonban, feleli Cox, csak egy-két tüneteny volna kimagyarázható s ez sem egészen, mert még mindig nincs tudva, hogy például hysteriában, lázas betegségekben honnan veszik az érzékek azt a bámulatos finomságot. Hát a több mérföld távolságból, vastag falakon át történő észrevétel titkát mi oldja meg? Pedig mert vannak ilyenek, bizonyosan van valami okuk is s ez egyike ama sok oknak, melyeknek megismerése a jövő embereinek földadata lesz. Cox meg van győződve, hogy a teljes megoldás lehetetlen egy tudatos én-nek fölvétele nélkül, ki előtt, ha csak felig-meddig szabadulhat is a test kötelékeitől, a molecularis testek megszűnnek átláthatatlanok lenni.

Ily szellemi résznek meglétét az emberben még inkább bizonyítják a magánkívüllét (trance) esetei. Ennek két formája ismeretes. Egyik az ál-halál (tetszhalál) az elettelenség minden tüneteivel. A szívverés megszűnik vagy legalább nem vehető észre; de az élet még ott lappang a testben s a ver nem aludt meg. Az ily ál-halottak — vallomásuk szerint — míg az az állapot tartott, semmit sem tudtak magokról. A másik formája e magánkívüllétnek kevésbé ismert a nagy közön-ség előtt, de a psychológiára nézve sokkal érdekesebb. Ez emlékeztet az állatok «téli álmára», a mennyiben a tengeleti szükségletek itt is úgyszólván semmire reducáltatnak. Az orvosok csakugyan az alvás egyik rendellenes alakjának tartják; pedig úgy az alvástól, mint a vele még inkább rokon somnambulismustól jól meg lehet különböztetni. Ez az állapot fokozatosan jön létre. Első tünete a szemek különös kifejezése. Ezt követi a tagoknak több vagy kevesebb ideig tartó reszketése, majd görcsös vonaglása. E paroxysmust lát-szólagos érzéketlenség váltja föl: a lélekzés nehéz és szabály-talan; az arczon a fájdalom kifejezése látható, noha a betegek egyezőleg állítják, hogy ilyenkor nem szenvednek. Lassanként beáll a nyugalom, a beteg egy csendesén alvónak képét mutatja. Aztán összeszedi magát s mint a somnambula behúnyt

szemmel járkál és beszél, de járása sajátságos elsuhanó s hangja suttogó. Bár szemei csukvák, mindent észre vesz, a mi körülte történik, ismer minden jelenlevőt s nyugodtan társalog velök. Ily állapotban végtagjai rendszeren hidegek, feje forró; ütere szabályosan ver. Lelkileg bizonyos visióval van elfoglalva, melyhez mindig visszatér s e képzelt világában magát más személynek tartja. Arcza, beszéde, gondolatai a legnagyobb lelki exaltatiót mutatják. De nincs alá vetve, mint a hypnotisált, egy más ember akaratának, saját akaratából cselekszik. Legkülönösebb az ily állapotban levő betegnek ellenállási képessége a tűz iránt. A markába vett égő parázst nemcsak hogy nem érzi, de bőre sem perzselődik meg. Cox maga többször volt tanúja ilyen kísérletnek s hitetlenségeért meg is bűnhődött, mikor a beteg kezében már sokáig tartott széndarabbal ő is próbát akart tenni. Valami okvetlen ellen áll a hő sugarainak. De mi az? Talán a dr. Richardson ideg-árama (nerve-aura) vagy inkább a psychicus erő, mely a szervezet e bomlott állapotában kilép a testből, körül özönli és védi azt? . . . S talán ennek tulajdoníthatók az ilyenkor mindig előforduló érzékfölötti észrevételek is? . . . Mindez csak találgatás — mondja Cox — de mégis észszerűbb mint a spiritisták hite, mely szerint ilyenkor a testétől megvált szellem helyét ideiglenesen egy idegen szellem szállja meg.

A részrehajlatlan olvasó, ki Cox könyvét lapozza, egy hiányt hamar észre fog venni e kétségtelenül «jóhiszemű» fejtegetésekben. A hallucinációk, illúziók, visiók csak mellesleg vannak említve, melyek pedig szerintem nemcsak érdekesek physiologusra úgy mint psychologusra, de némi világot vetnének e mysteriosus «tények»-re. Mért nem bocsátkozik Cox ezek magyarázatába? azért-e, mert nem tulajdonít nekik jelentőséget, vagy mert természetesnek tartja, hogy e tünetmények is föltételezik a szellemi erőt? Cox — ki maga is sokáig volt skeptikus — nem fogja rossz néven venni a «hívtalos okíratokkal» bizonyított «modern csodák» olvasójától, ha fejét rázza s nem akarván se ámitónak, se ámitottnak tartani annyi becsületes és értelmes embert, azt a kérdést teszi magában, vajon nem lehetséges-e több embernek egyszerre hallucinálni; az ily asztaltánczoltatás, szellemkopogás, lélekidőzés jeleneiben, hol Cox ítélete szerint is megkönnyíti

a hit a sikert s minden esetre szükséges a «mentalis harmonia», nem lehet-é a «visió» közös?

Cox megengedi, hogy conjecturái e tünemények okait illetőleg tévesek lehetnek, találjanak mások jobbat; de a tényeket nem lehet számba nem venni, azért, mert megfejtésökkel nem vagyunk megelegedve. S e tények valóságára mellett a materialisták által annyiszor hivatolt «tanúk», az érzékek, kezeskednek. Ő is a mellett van, hogy a psychologia ne legyen hit, hanem tudomány, tények kérdése legyen, ne a hivesé, az evidentia s ne a tekintély döntsön e kérdésekben. Mégis szívesen emlegeti a hírneves embereket, kik e mysticus tünemények lételet elismerték s azok vizsgálásának tudományos fontosságot tulajdonítottak. Ilyenek: De Morgan, Wallace, Crookes, Hare, Lindsay lord, Barrett, dr. Ashburner, dr. Elliotson, Zollner tanár stb.

A psychicus erőnek, melyet sehogy sem lehet azonosítani a magnetismussal, electricitással, galvanismussal, mint intelligens erőnek (mely szó nem azt akarja jelenteni, hogy okvetlen maga az erő intelligens; lehet, hogy az a lény intelligens, a mely kormányozza) létezése mellett hathatós bizonyosságot szolgáltatnak Cox szerint az asztaltánczoltatás tüneményei. Az ötvenes években mindenütt üzték ezt a mulatságot. A hányan mellé fértek, körül ültek egy asztalt, ráraakván kezeiket. Olykor egy bizonyos idő múlva el kezdett az asztal ingani, forogni, tovasíklani a pallózatán s nem ritkán oly hirtelenséggel, hogy az ülőknek föl kellett ugrálni székeikről s békét hagyni az asztalnak. A tényeket lehetetlen volt kétségbe vonni s természetes okát nem sikerült kimutatni. Faraday tanár instrumentuma, melylyel meg akarta mutatni, hogy mesterségesen eszközölt nyomás által hasonló mozgásokat lehet előidézni, mint az asztaltánczoltatók öntudatlan izomfeszítésükkal, nem sült el. A «babonás» időtöltést tovább üzték az emberek. Utóbb rájöttek, hogy a productióhoz nem is kell nagyon sok kéz, s hogy némely ember jelenléte elősegíti, másiké hátráltatja a mozgást; majd arra is, hogy a mozgások megfelelnek egy vagy több személy kifejezett akaratának s a bizonyos egyének jelenlétében hallott sajátzerű hangok (roppanások) nem pusztán mechanicusok, de bizonyos értelmi erő nyilatkozásai. Legtöbben valami supernaturalnak, elhaltak lelkeinek, szellemeknek, dæmonoknak tulajdonították e hango-

kat. A gondolkozó kísérlettevőket azon körülmény, hogy e mozgások és hangok előjövetele bizonyos személyek jelenlététől függ, egy az emberi mechanizmusban meglevő vagy legalább azzal szoros összeköttetésben álló ideg vagy eleterő hypothesisére vezette. Cox az idegerő létezését megengedi, de ebből ama tünetmények értelmi jellege nem magyarázható meg. Ő tehát egy psychicus erő fölvételét itt is kikerülhetetlennek tartja s következetesen polemizál a spiritismus és spiritisták ellen.

A «psychologiai társaság», melynek Cox jelenleg elnöke, egy bizottságot nevezett ki a tudományágak s élethívások mindenféle képviselőiből, melynek föladata volt minél több ilyen látszólag «természetellenes» tünetményeket gondos kísérlet alá vetni s esetről esetre kimutatni, nincs-e része ezekben a nézők önámításának, a «psychicus» (a spiritisták úgynevezett mediuma) csalárdságának s az akaratlan és öntudatlan izomműködésnek. Cox munkájában szóról szóra idézve van néhány a bizottság jelentéseiből; azon kívül saját külön kísérleteiből is le vannak írva az érdekesebbek. Elég lesz itt csak a következtetést summáznunk, melyet Cox a vizsgálatokból levon. Hogy az élettelen test mozgása s egy értelmes erő nyilatkozásra bírása bekövetkezzék: egy psychicusra vagy mediumra van szükség. Ilyen találkozik mindennemű, életkorú s műveltségű emberek közt. Öbéli gyermekek néha jobb psychicusok, mint a felnőttek. Téves tehát az a nézet, hogy csak «professionatus» mediumok léteznek. Igen sok ember bírhat ezzel a képességgel, kinek azt nem volt alkalmá fölfedezni. Ez erő bírásáról az illető épen nem tehet, valamint nem arról, hogy jelenlétében nehéz testek látható eszköz alkalmazása nélkül fölemelkednek. A vizsgált esetek tanúsága szerint a psychicuson kívül valakinek másnak is kell még jelen lenni, hogy az erő hatásában nyilatkoztassa magát. A jelenlevő személyeknek egy többé-kevésbé szoros lánczolatot kell képezni akár a kezek érintkezése, akár a köztük levő s mindegyiktől érintett szilárd test által. Az erő nyilatkozása befolyásolva van a psychicus egészségi állapotától, hangulatától s a külső körülményektől is. Hideg és nedvesség gyöngíteni, melegség növelni szokta. Az erő hatása fokozódik a jelenlevők lelki harmoniája által; ezért a kísérletet megelőző zene, imádság, fölolvasás, élénk és együttes társalgás kedvező dispositiót

nyújt. A hallgatás kedvezőtlen, bizonyosan azért, mert ilyenkor mindenkinek lelke mással van elfoglalva s így az agy molecularis működése disharmonicus. Kedvező még a fényhomály. Az asztal és környező bútorok mozdulataiból s a belőlök hangzó kopogásokból egyelőre megállapított jelbeszéd (péld. egyszeri kopogás: tagadás; kétszeri: kétkedés; háromszori: igenlés) szerint értelmes feleleteket lehet nyerni; de ezek épen nem mutatnak magasabb értelmiségre, mint a milyennel legtöbb ember bír. Figyelemre méltó, hogy sem e jelbeszéd, sem az írás, melyeket a hypnotisálódott medium hihetetlen gyorsasággal papírra tesz, nem múlja felül a psychicus értelmi műveltségét, sőt rendszeren annak a nyelvét használja, idegenét csak annyiban, a mennyiben a psychicus is tud azon beszélni, még a tájszólás sajátágaiban s az orthographiai hibákban is követi a psychicust. A feleletek a legérdekesebb kérdésekben csak hozzátételek; a tudomány körét egy problema megoldásával sem tudták még gazdagítani e titkos erő megkérdezésével; a síron túli életről kért leírások s theologiai fölvilágosítások egészen megfelelnek a psychicus észjárásának, korának, felekezeti hitének s dogmatikai álláspontjának.

Ez észleletek mind ellene bizonyítanak azon nézetnek, hogy ilyenkor valósággal az elhaltak szellemei jelennének meg s azok nyilatkoznának a «medium» által. Még akkor is, midőn valakinek kérdésére a psychicus által nem tudható felelet jön, ráismerünk abban valamelyik jelenlevőnek, rendszeren magának a kérdezőnek, tudomására, sejtelmére, hitére. Egy szóval a feleletben mindig a jelenlevők valamelyikének lelke beszél. Cox hivatkozva arra, hogy a psychicus csakugyan hypnoticus, sőt néha magánkívüli (in the condition of trance) állapotban van, annak feleletét öntudatlan agyműködésnek tartja, azért a psychicus ugyanazt cselekszi, a mit minden álmodó tesz: személyiségeket költ phantasiájával s azokat szerepelteti, a nélkül, hogy ő maga tudná, mi történik vele.

Mesterségesebb hypothesishez kell folyamodnia Coxnak azon még csodásabb tünemények kimagyarázására, melyek inkább a spiritisták hitének látszanak igazat adni. Ily tüneményeknek ő maga többször volt szem- és fültanúja s hasonlókat nagy számmal közöltek vele megbízható tudósítói. Míg a psychicus önkívületi állapotban nyugszik, sőt székére erősen le van kötözve, a jelenlevők éreznek bizonyos újj-érintést,

látnak néha kezét is; mely leszámítva halott-halványságát, a hús és csontból való kéz alakjával, puhaságával s melegségével bír. E kéz működésének a legerősebb ember sem tud ellenszegülni; ez a kéz csenget, ír, zongorán játszik, a jelenlevők arczát czirógatja s haját simogatja... Megjegyezvén, hogy ily «productiók»-nál ő is fedezett már föl csalásokat, több elbeszélte esetben valónak tapasztalta a látomást; világos nappal látta a kezét ködbe vesző karjával s hallotta annak zenejátékát. Az a tény, hogy ilyenkor mindig volt jelen zeneértő ember s a «medium» is tudott zongorázni, valószínűvé teszi a századok óta fennálló néphitet, hogy az ember megkettőződhetik (the double; Doppelgänger); szelleme bizonyos abnormis állapotban elhagyhatja a testet s mégis testi formájában mutathatja magát az emberi érzékeknek. Ennél azonban valószínűbb megfejtésnek tartja Cox, hogy — a mi a természet egész rendszeréből úgy is következik — az atomok sajátos combinációjából még igen sok osztálya létezik a lényeknek, kik előttünk észrevehetetlenek, de a kik rendkívüli körülmények közt molecularis lénynyé tömörülhetnek, mint a hogy a láthatatlan párákból a szél látható felhőket grújt össze.

* * *

Nincs miért tovább kísérnünk Coxot okoskodásaiban, például abban, hogy az ő theoriájából hogyan következik a holtak szellemeinek visszaemlékezése testi állapotaikra. Ez okoskodások sem a materialistát, sem a spiritualistát nem elégítenék ki. Cox megmenti a szellemiség elvét, de csak azon nagy áron, hogy előbb materialisálja. Egy-két lépést kellett vala még tennie s eljutott volna a «lelkes atomok»-hoz. Ez az ő szelleme kevéssel finomabb a stoikusokénál s a Telesiusénál. Cox könyvét érdekessé nem a nagy és új igazságok teszik; ilyeneket ő maga sem ígér. De érdekessé teszi azon az angol sajtó által is méltatott komolyság, alaposág, melylyel a szerző ez eddig inkább babonás hit s szemfényvesztő ámitás tárgyait a vizsgálódás körébe bevonta s egyéb a tudomány által is elismert s magyarázott abnormis lelki jelenségekkel összehasonlítva, egy rendszerbe foglalni megkísérelte. Lenne bár merő eszelősség és hóbort, a mi ezer meg ezer ember hitét képezi, még akkor is a kor ismeretéhez tartoznék tudni, mit

álmodnak, miről ábrándoznak annyian s hol van ennek a jelenségnek tulajdonképeni oka. Annyit mégis sikerült szerintem a Cox munkájának bizonyítani, hogy itt nem csupán az emberiség pathologiai élettüneményeiről van szó, de oly problémákról, melyek megérdemlik, hogy a tudomány emberei által elfogulatlan s az eddiginél gondosabb vizsgálódás tárgyává tétessenek.

BIHARI PÉTER.

STEPHENSON GYÖRGY.

Épen száz év tölt el az óta, hogy a Jyne melletti Newcastle közeleiben egy szegény napszámos kunyhójában született az a kised, a ki merőben megváltoztatta a világ arczatát. Semmi festői sincs ama nagyon is szegényes lak külsején, a mely ma is ott áll a Newcastleból Hexhambe vezető országút mellett, néhány száz ölnyire egy bányász kis falutól, Wylamtól, a mely ez esemény nélkül kétség kívül a legkevésbé ismert helysége lett volna az egész northumberlandi grófságnak. E házikó, melyet akkor is és most is «High Street House»-nak hívtak, egyike azon négy szobás, emeletes, szűk és csaknem szurtos külsejű épületeknek, melyek menhelyül szolgálnak a munkás ember családjának. A nyugotra eső földszinti két szoba volt színhelye ez előtt egy századdal, annak az eseménynek, a mely a szegényes lakot most búcsújáró helylyé tette. Falai mai napig vakolatlanok, padlózata az Isten adta föld, padlósa gerendás. Környékét kőszénpor, salak és hamu borítja, s ajtajából nagyon tisztán hallszik a szomszédos aknában éjjelnappal dolgozó szivattyúzós gépek lármája.

Itt született 1781-ben június 9-dikén Stephenson Róbertnek, a kit közönségesen «öreg Bob»-nak hívtak, nejétől Carr Mabeltől, egy ovinghami ruhafestő leányától, hat gyermeke közül a második. Róbert eredetileg Skóczyiából származott be mint urasági cseled, s már házassága előtt napszámosná súlyodt. Hetenként a legjobb esetben sem tudván többet szerezni tizenkét shillingnél, e nyomorult jövedelemből kelle fölnevelni két fiúból és négy leányból álló családját. Az öreg Bob egész életében nagyon közepszerű tehetségű, merőben tanulatlan ember és neje szintolyan mindennapi asszony volt, s mégis ők lettek

szülői azon kitünő férfiak egyikének, a kikhez hasonlót csak századok állítanak elő. Ha elgondoljuk, minő csodaszzerű változást idézett elő az öreg Bob második fia, Stephenson György — a vasútak apja és a gőzmozdony tökéletesítője — és óriási műveit szembe tesszük azzal a nyomorú kis fészekkel, a melyből elővergődött: úgy tetszik nekünk, mintha egy cserepedényből egy más szintoly hatalmas de amannál végetlenül jótékonyabb szellem szabadult volna ki, mint a mely a nagy Salamon pecsétje feltörése után emelkedett ki abból az ércfazékból, melyet az arab halász a tenger mélységéből halászott volt ki.

Az öreg Stephenson annyira el volt süllyedve a szegénységbe, hogy magzatának egyáltalában semmi nevelést sem adhatott. György csak is tizennyolcz éves esetlen kamasz korában mehetett annyira, hogy tanulhasson valamit; értve ez alatt a betűk ismeretét és az amolyan szarkaláb-szerű írást; ekkor is teljesen saját akaratából és költségén tette, fizetvén érte keserves keresményéből hetenként tizennégy pennit. Élete első nyolcz évében ő volt a kis háznép küldöncze, jött, ment, kis testvéreit dajkálta, s délben az apja ebédjét, egy csomagba kötve, vitte a munkába. E csecsemői korszak vége felé első alkalmazása egy szomszéd özvegy asszonytól, tehenei pásztorlásáért, naponként két pennit hajtott; a gyermek üres óráiban már is azzal mulatta magát, hogy agyagból gépeket rakott s Deweleyben — a hová költözött volt a család Wylamból — fából kicsi vízi malmokat épített egy patakra. A kilencz éves György napi bére már négy pennire emelkedett, a miért most az eke elé fogott lovakat vezette, majd répát kapálgatott. Mint kenyérkeresőnek bevételei legközelebről hat penni napszámra növekedtek, miért a jó köszönet kellett a kövek és salak közül kiszedegetnie. Tizennégy éves korában már egy shillingre hágott napi bére, mint gépfűtő segédnek apja mellett, a ki ekkor a Lewley Burn kőszénbányában gépfűtő volt. Ámbár György ez után csak hamar erős testalkatúvá fejlett, ekkor még oly alacsony termetű volt, hogy a tulajdonosok elől mindig elbujt, mikor ott mentek el, attól feltében, hogy majd igen kicsinynek tartják arra a nagy fizetésre.

Innen egy más bányához s ettől viszont csak hamar a Mid Mill Winninhez ment át önálló fűtőnek, itt két egész évig munkált. Mind ez idő alatt vágyainak az volt a netovábbja,

hogy valaha gépészségig vihesse; e nem fölötte magas aspirációja valósításának reményében a legszorgalmasabban dolgozott kora reggeltől késő estig. György még csak tizenhét éves fiú volt, mikor kitartását, az ő rendkívüli öröme, azzal jutalmazták, hogy heti bérét tizenkét shillingre emelték és forma szerint kinevezték arra az állomásra, a mely után rég sovárgott: gépészségre. Ekkor fölkiáltott: «Most már egész életemre meg vagyok teremtve!» Ez időtől kezdve rendkívüli buzgalommal szentelte magát hivatása kötelességeinek. Rá nézve az ő gépje mintha élő teremtmény lett volna; kegyenczévé és barátjává vált; darabokra szedte, hogy annál inkább megérthesse bonyolult szervezete szövevényeit. S miután minden egyes darabját úgy megtakarította és megcsiszolta, hogy az aczél és réz alkatrészek úgy tündököltek, mint az ezüst és arany, — a gépet megint összerakta s több ízben így aprójára kezelvén a gépet, oly tökéletesen megismerkedett annak minden részletével, hogy kellő idő múlva, mind a mellett, hogy semmi tudományos ismerete sem volt, a felül nyomó rendszert a tökéletesség legnagyobb fokára emelte.

A gőzgép megalkotása körül csoportosult számos csodák között nem a legjelentékenyebb az, hogy tökéletesedésében sokkal többet köszönhet a tanulatlan, műveletlen embereknek, mint az elvont tudomány férfainak. Ennek bebizonyítására elég egy perczre azon tényre irányozni figyelmünket, hogy a legkezdetlegesebb gőzgépek egyikét, melyet Newcomen Tamás kovácmester készített volt, önszabályozóvá, úgy szólva automatá egy Potter Humphrey nevű gyerkőcz tette; ez a fiú, a kit akkor csap-fiúnak (cock-boy) hívtak, mert a gőzt és vizet vezető csapokat kellett váltogatva kinyitnia és bezárnia, megútván ily pusztán gépies munkáért mind egyre felbehagyni játékát, komolyan kezdé megfigyelni a gép mozdulatait. Ha teendőit elhanyagolja, a Newcomen elmesen összeállított gépje tüstént elárulja, mert megáll. Kényszerülve lön hát élesebben vizsgálni a feje fölötti gerenda ingásait, a melynek mozdulatai szerint kelle neki a csapokat forgatni, s legott megvillant agyában, hogy ha a gép egyik-másik részét zsinetekkel összeköti, a nagy fontosságú emeltyüket attól a percztől kezdve nem az ő keze, hanem maga a gép forgatja, mind addig, míg csak a tűz ég s az üst hevül, hibátlan pontossággal váltogatva kinyitván a gőz-szellentyút, s bezárván a vizet befecskendőt.

E percztől fogva a gőzgép önszabályzó — mondhatni — akarrattal fölruházott lett.

Stephenson György nem bújt ki a kötelesség alól, sőt ellenben a kezére bízott munkát szerette s abban mindig gyönyörűségét találta; tizennyolcz éves korában munkától üres idejét komolyan önművelésére fordította; tanult olvasni, írni, előbb egy szegény falusi tanítótól, később egy ügyesebb, de mégis olesőbb rendtől: Robertson Andrástól. Tizenkilencz éves korában pajtása: Coe Bill segélyével megtanulta a fékezés mesterségét, és így mikor éppen húsz éves lett — 1801-ben — elfogadhatta Black Collertonban a Dolly-aknánál a fékezői állomást. Az ő bére itt tizenhét shilling hat pennyről csakhamar hetenként egy fontra emelkedett; ez a jövedelem, előbbi szűkös körülményeihez mérve, az ő szemében csaknem túlságos bőség volt.

A fiatal fékező-mester szemében jövedelme gyarapodásával szebb színben tűnván föl az élet, ekkor kezdte nagy szemérmesen szépelegni azon leány körül, a ki később neje lett és a kit Henderson Fannynak hívtak. Kiválóan jellemzi e férfi szilárd és komoly természetét, hogy ez időtájt pénzt akarván gyűjteni, hogy elvehesse kedvesét, nagy szorgalommal foltozgatott lábbeliket az esti késő órákban. Azt mondják, hogy kedvese számára — nem pénzért, hanem szerelemből — talpalt és sarkalt egy pár czipő annyira megnyerte a Stephenson megelégedését, hogy meg nem állhatta, hogy ismerőseinek meg ne mutassa. Miután árjával és kaptájával mint czipő-foltozó megtakarította életében birtokába jutott első aranyát, s ez után néhány hónap múlva teljes korúvá lett, nagyon szerényen berendezte jövedő lakát Willington mellett Ballast Hill-en; György és fiatal jegyese 1802 november 28-dikán esküdött meg a newburni templomban.

1803 október 16-án Willington mellett született a Dolly-akna még mindig névtelen fékező-mesterének egyetlen fia: Róbert, a kit később vele szorosán összefoglalt a hír, és a ki nagy mérvben osztozott művei nagyszerűségében.

György Willingtonban páratlan szorgalommal és takarékossgal élve, három évig szaporította csekély jövedelmét, nem csak czipő-foltozással, hanem egész új készítésével is, s ezen kívül a közvetlen szomszédság fali és zseb-óráit javítgatta. Elmejének komoly hajlama kitűnt a gépek körüli számos és

sajátságos kísérleteiből; hogy ezek nagy része nem sikerült, az nem volt baj, mert leghathatósabbán iskolázták ritka tehetségeit a tapasztalat élesítő befolyása által. A György élete történetében korszakot alkotott az ő átköltözése a Killingworth közelében levő westmoori szénbányához. Itt vesztette el 1806-ban gyöngéden szeretett fiatal nejét. Csecsemő fiát biztos gondviselés alá adta, s a bánattól lesújtott özvegy ember hátára csatolta batyúját es útnak indult; elgyalogolt Skóceziába, Montroseba. Itt kemény munkával huszonnyolcz fontot gyűjtött és visszagyalogolt Killingworthba, hol atyját tönkrejutva s egy véletlen eset miatt megvakulva találta. Ez történt 1807-ben; György kifizette az apja adósságait és ettől fogva mindig gondoskodott élelméről, viszont elfoglalta előbbi állomását, azaz fékező-mester lett a westmoori szénbányánál. Hogy fia neveltetésére költséget szerezzen, üres óráiban még nagyobb eréllyel folytatta az órás mesterséget, s e rendkívüli foglalkozását még azzal is megtoldotta, hogy a cipészek számára kaptákat faragott. A gépészetben legelső sikere, első valódi találmánya volt a westmoori akna szájánál működő gép esigasorának és kötelzetének újabb berendezése. Ezzel a bányatulajdonosoknak tetemes megtakarítást biztosított, mert a köteleknek surlódás miatti kopása és szakadása megkevesbedett. Ámbár e találmányával gazdáinak nagy hasznot szerzett, elmes és teljesen gyakorlatias utasításáért mindössze hét shillinget nyert jutalmul.

E közben a György képességének nagyobb próbája állott elő. A dolog így történt: Killingworth közelében a westmooritól mintegy fél mérföldnyire, nem sokkal előbb új aknát kezdettek; mind a kettő ugyanazon tulajdonos, a «nagy társulat» (Grand Allies) sajátja volt. Az új aknára már tetemes összeget költöttek, vagy is, mint látszék, dobtak volt sárba; mert az akna szájához fölállított gép nem bírta kiszivattyúzni a vizet, s attól kellett tartani, hogy az egész munka és költség hiábavaló. Az akna szájánál alkalmazott egyik munkás, Heppel Kit egy alkalommal észre vette, hogy Stephenson nagy figyelemmel vizsgálja a hibás gépet. «Nos, György,» kérde amaz, «mi tevő lenne vele?» «Meg tudnám igazítani, hogy húzza a vizet,» lön a rögtöni nyugodt válasz, «mához egy hétre az akna fenekén dolgozhatnak». Ezt meghallotta Dodds Ralph, a fő felügyelő, a ki már nem tudva, mi tevő legyen, a kétségbe

esés szelén állott, eltökélte, hogy alkalmat nyújt e köztudomásúlag tanulatlan munkásnak, szava beváltására. «No, György,» mondá Dodds legközelebbi találkozásukkor, «minket bizony merőben kiöntöttek, mint az ürgét, s tovább egy lépést sem tehetünk. A környék mérnökeinek megállt az eszök, s ha ön végre tudja hajtani azt, a mit ők nem bírnak, higye meg nekem, hogy egész életére lábra állítom». Stephenson legott elvállalta, csak azt kötötte ki, hogy tetszése szerint választhassa munkásait. A gépet szétszedte, szervezetén itt is, amott is módosított, s viszont összerakván, mindenki előtt bebizonyította, hogy sikere nemcsak teljes, hanem diadalmas. A György ügyességének e tanúbizonysága az egész környék bámulatának tárgya lett. Ezen kívül elmés fölfedezéséért tíz font sterling jutalmat kapván, az eddiginél nagyobb fizetéssel ki-neveztek Killingworthba gépésznek.

Ez után kevéssel a longbentoni kőbányában hasonló módon felbe szakasztotta a víz befakadása a munkálatokat; Stephensonnak értesére esvén, hogy a vizet nem bírják kiszivattyúzni, egész nyugodtsággal megjegyezte: fogadja, hogy fölállít oda egy káposztás fazéknál nem nagyobb gépet, s egy hét alatt a bányát megszabadítja a beléje fakadt víztől. Szaván fogták, s ő meg is tartotta szavát. Ekkor György az egész vidék beszéd-tágyává lett. Igénytelen lakása ebben az időben egy egyszerű kunyhóska, az úgy nevezett «három ház» (Three Houses) volt a killingworthi országút és a vasut között, melyet ma már nagy érdekléssel fürkészt át minden utazó, a ki Northumberland e részén megfordul. A ház belseje es főként a lakó szoba, mely azonban inkább konyhához, mint nappali szobához hasonlított, e század első felében tele volt minden nemű gépek, szivattyúk mintáival; a házon kívül a mellette fekvő kertben, melyben Stephenson nagy kedvteléssel óriási káposztákat és brobdingnagi kártifiolokat termesztett, találekonyosságának újabb bizonyítéka volt az a sajtáságos madárijesztő, mely mikor a szél forgatta, hosszú ujjú karjait úgy lebegtette, mint valamely álarczos báli Pierrot.

Habár a természetes gépész pajtásai előtt ismeretes volt is atletikai ügyességeiről, nehéz súlyok fölemelésében, birkózásban, ugrásban, pöröly-dobásban erejéről és ügyességéről, György annyira szomjúhozta az ismeretet, hogy mind ez idő alatt nem restelte az esteli órákban palatáblája fölött görnyedni

és tanulni Wigham Jánostól a számtan elemi szabályait, mint ha csak amolyan kezdő iskolás gyerek volna.

A High-pit gépkovácsának 1812-ben történt halálával Stephensont nevezték ki helyébe száz font évi fizetéssel, e nagy felelősséggel járó állomásra. Ekkor a nagy társulat minden gépeit az ő igazgatása alá adták, a tulajdonosok egy Squire nevű izmos ír lovat bocsátottak rendelkezése alá, s e lovon könnyen bejárhatta a blackfell-i és brackenbeds-i távolabb eső szénbányákat is. Ekkor állította föl első emelő gépjét a leg-tökéletesebb sikerrel, s tervezte és végre is hajtotta az egész vidék csodálkozására, az első önszabályzó lejtőt, a melynek azon környékben soha még hírét sem hallották volt. Az ő igazgatása alatt a killingworthi bánya művei olyan jól megfontolt és bánulatos újításokkal rendeztetek be, hogy az ott alkalmazott lovak számát százzól tizenhatra szállította. A lóerő használata gyors apadásnak volt indulóban, mert a Stephenson figyelmét ekkor kezdette elfoglalni a helyt álló gőzgépnek gőzmozdonyná átalakítása.

Lelkében teljesen meg levén arról győződve, hogy ez létesíthető, eltökélte, hogy olyan gőzgépet készít, a mely ide s tova járhasson és parancsainak oly föltétlenül engedelmessédjék, mint a római százados szolgája az evangéliomban. E merész föladatának létesítésére szentelte nagy és találékony elméje bőséges tehetségeit.

E célra szükséges könyveket és eszközöket rendelkezésére bocsátott Turner Vilmos, newcastlei lelkész. Stephenson oly hálás érzellemmel volt e lelkész kellő időben nyújtott segédlemeért, hogy egyszer megindúlva így kiáltott föl: «Halálom napjáig el nem feledhetem azt a nagy szívességet, melylyel az én tisztelt barátom lekötölezett!» Mind az által fő segítsége inkább az ő hatalmas és tiszta esze, élénk és mindent megfigyelő szemei, s jobbjának finom és erélyes fogása volt, mint akármely könyvtár vagy laboratorium.

Ámbár gondolatait merőben elfoglalta az a csaknem folytonosan jelen levő érzelem, hogy közel az idő, a melyben képes lesz megoldani a gőzmozdony eddig kifürkészhetetlen föladatát, az ő természete annyira lényegesen férfias volt, hogy soha sem merült el álmodásaiba, hanem rokonszenvei bármely perczen mindig szolgálatára állottak az őt környező

azon népség fiatalabbjai, szegényebbjei és gyöngébbjeinek, a melyből való volt őnmaga is.

Mikor a killingworthi szénbányában 1814-ben tűz támadt és a bányában levő munkások nejei, húgai, nénejei és gyermekei a szorongás miatt félőrülten tolultak az akna szájához, Stephenson volt az egyedüli, a ki rögtön lebocsáttatta magát az aknába. Itt, mihelyt leért, ezek valának biztató szavai: «Van-e közöttetek hat embernek elég bátorsága, hogy engem kövessen? Ha van, gyerünk, s rajta, oltuk ki a tüzet!» Mivel emberöket ismerték, s teljesen bíztak benne, legott rendelkezése alá adták magokat, és egy gyorsan rögtönzött fallal kizárván a leget, az égés megszűnt, a bányászok élete megmentetett, és a bánya a György gyors kezének közbevetése által rövid időn megóvatott az elpusztulástól.

Ez után kevés idővel találta föl Stephenson a György-lámpát, melyre az első gondolat e rémes esemény borzadályai között szülemlett meg. Habár a pályázat bezártával az államdíjat, két ezer fontot, Sir Humphry nyerte is el a Dawy-lámpáért, jól esik tudnunk, hogy az aláírás útján gyűlt ezer fontot a killingworthi szerény pályázó kapta. Azonban ez után rögtön egy egész más nemű versenybe kelle Stephenson Györgynek föllépni, a melyből — nemcsak önmagának, hanem az egész emberiségnek szerencséjére — győzelmesen vala kijövendő. Mikor e versenyre — a gőzmozdony fölötti csatára — föllépett, csaknem tisztában volt ennek csodás eredményeivel. «Idő telve teszek valamit», mondá, «a min egész Anglia elbámul». Ez után több évvel megkérdezték, mit jósolt e szavaival. «Azt értettem alatta», mondá, «hogy meg nem halok addig, míg London és Edinburg között gőzmozdonnyal nem viszem a postát, és», hozzá tevő egy önelégült sóhajjal, «meg is tettem». Szint így mikor még vállalata nem volt befejezve, és a mikor szavait, természetesen, vad túlzásnak vették, azt mondta: «Az útasok vacsorálnak Londonban és reggelizni fognak Edinburgban». A vas sarkányt épen ezen idő tájt szerszámozták Killingworthban.

György külsejéről ítélve, öltözetére, szokásaira és környezetére nézve, csak amolyan közönséges munkás volt; de azért megtörhetetlen kitartással és az útjába ötlő számtalan akadályok miatt legkevésbé sem csüggedve törekedett kedvencz eszméje megvalósítására. Neje halála után leánytestvére

Elinor volt gazdasszonya, de miután ez is férjhez ment Liddeb Istvánhoz, egy feltört kezű és teljesen tanulatlan szénbányászhoz, a kinek háza oly igen szegényes volt, hogy csak egyetlen ablakkal dicsekedhetett: György másodsor lépett házasságra egy kisebb farmer leányával, Hindmarch Erzsébettel, 1820-ban tizennégy évi özvegység után. Már ezelőtt sokkal, mintha a kezében lett volna, oly biztosnak tartotta azt a pályabért, a mely után évek folytán törekedett.

Az 1814-dik év nyaráig a Stephenson eszméi a gőzmozdony szervezete felől, mondhatni, csak elméletiek voltak; ekkor végre, nagy örömeire, a báró Ravensworth bőkezűsége és Györgyünkbe vetett bizalma ez eszméket a gyakorlat terére vitte, mert a báró a Stephenson szabad rendelkezésére annyi pénzt bocsátott, a mennyi e kísérletre kellett. Ez év július huszonötödikén a Stephensontól tervezett és tíz hó óta munkában levő gőzmozdonyt, az ő közvetlen fölügyelete alatt a killingworthi szénbánya lóvonatú vasútjára helyezték. E mozdonyt hálából pártfogója iránt, a kinek pénze segítette létrejövését, *My Lord*nak nevezte; egyéb sajátságai mellett abban különbözött az eddig tervezettektől, hogy hajtó kerekei nem fogasak, hanem símák voltak, óránként három (angol) mérföldet haladt.

De mindez még csak merő kísérlet vala, a gőzmozdony létrejöttének első éve azonos az I. Napoleon bukásának esztendejével. Alkotójok, tán hogy megörökítse e két nevezetes esemény összeesését, első két mozdonyát a waterlooi két hős nevére nevezte el, egyiket *Blücher*nek, a másikat *Wellington*nak. Elmés javításai következtében ezek mozgó ereje már két akkora volt, mint a *My Lord*. Ez után folyvást újabb meg újabb javításokkal tökélyesbítette és tette használhatóbbá találmányát. Föltaláló és alkotó tehetsége mind szélesebb-szélesebb körökben kezdte magára vonni a figyelmet, mígnem Anglia legnevesebb tudósai is meghajlottak kétségbe vonhatatlan érdemei előtt.

Ez az idő gyorsan közelgetett; azonban az első közlismerésben — saját nem kis meglepetésére — mérnöki tehetsége részesült. Ez történt akkor, mikor a hettoni köszöntársulat, minden ajánlkozása nélkül, csupán saját ötletéből, ki-nevezte Stephenson Györgyöt a bányáihoz építendő vasút felügyelőjévé. Jegyezzük meg, hogy a György által épített ez első

vasút megnyitásával már oly nagyban elterjedtek volt az ő cyklopsi művei, hogy ötvenkilencz, részint helyt álló, részint mozgó gőzgépe munkált a kőszénbányáknál és hordta az aknák szájától a kőszent a különböző lerakodó helyekre.

Negyvennél több év tölt volt el e rendkívüli becsével és ritka lelki adományokkal kitünő életből, melyet a nagyobb rész szemei elől mindeddig eltakart a szegénység és alacsony környezet, mikor a kitüntetések, jutalmazások — melyek nyomában jöttek később: a nagy gazdagság és a jó barátok serege — végre megtalálták Stephenson Györgyöt.

Az 1823-dik év volt bizonyos értelemben az ő Hegirája, a mennyiben tudniillik új és nagyszerű kiindulás pontja lön. Ugyanis ebben az esztendőben alkalmazták Györgyöt a Stocktont Darlingtonnal közvetlenül összekötő vasút építéséhez fő mérnöknek évi háromszáz font mérsékelt fizetéssel. Ez a vasút volt az első ilyenmü merénylet Angliában, mert ez már nem csak teher-, hanem személy-szállításra vala berendezendő. Stephenson oly buzgalommal járult a reá bízott vállalat létesítéséhez, hogy a huszonöt mérföldnyi vasútból minden lábnyit ő maga rakott le; meg is nyílt két év múlva 1825 szeptember 25-dikén. Október 10-dikén vette kezdetét a személyszállítás a Stephensontól rögtönzött kocsikban egy shillingért személyenkint. Az önjerején kiemelkedett mérnök évi jövedelme még 1825-ben háromszáz fontról ezer fontra emelkedett, a Liverpool és Manchester között tervbe vett vasút-vonal fő szervezőjévé kineveztetésével.

E vasút-vonal létesülése tömérdek akadályba ütközött; ugyanis a terv szerint egy tizenkét négyszög mérföld területű és megmérhetetlen mély lápon, az úgynevezett Chatmosson, kellett keresztül vinni. E vállalatot pedig a legtapasztaltabb mérnökök teljesen lehetetlennek mondták. A képviselőház bizottsága előtt szegény Stephensonnak hírneves, tekintélyes egyének nem mindig udvarias támadásait kellett kiállania. Csak is 1826-ban mehetett keresztül a bill a parlamentben; az ekkor nyert engedély huszonhétézer font előleges költségbe került. De a szám nélküli akadályokon teljesen diadalmaskodott a Stephenson geniusa; a sokaktól lehetetlennek, képzelenségnek nyilvánított vasút 1830 újév napjára elkészült.

A hírledt lóp nem hogy elnyelte volna — a jóslat szerint — mérnökét és örült vállalatát, nemesak könnyen át lett

hidalva, hanem egyszersmind legolcsóbb részlete volt a Liverpool és Manchester közötti egész vonalnak. A helyett, hogy a Giles becslése szerint, százhetvenezer fontot költöttek volna rá, mind össze sem került többbe, huszonnyolcezer fontnál. E harmincz mérföldnyi vonalnak annyi országútat, folyót kelle átmetnszeni, hogy nem kevesebb, mint hatvanhárom hídatt kellett építeni, részint a vasút alá, részint fölébe; a tenger felőli végén másfél mérföld hosszú alagútat kelle fúrni és Olive hegyén szilárd kősziklába két mérföld hosszú és száz lábnaál mélyebb bevágást készíteni. A Stephenson geniusának egy másik óriási műve a Sankey fölötti viaduct, a mely kőburkolattal, téglából épülve, ötven láb szélességű kilencz ívből áll, és oly magasba emelkedik, hogy a karzat párkánya nem kevesebb, mint hetven láb magasan áll azon völgy fölszíné fölött, melyben foly mind a Sankey, mind a csatorna; ez a nagyszerű építmény negyvenötezer font sterlingbe került. Azon tömérdek munkán kívül, melybe ez előzményekkel nem bíró és rendkívül nagy tervek létesítése járt, ne feledjük, hogy Stephensonnak egyidejűleg, a vasúti munkások ez első nagy hadtestét szerveznie s őket nem csak foglalkoztatnia, hanem biztatnia, lelkesítenie kellett. E vonalon oly hídakat állított föl, a minők-ről az előtt nem is álmodtak; ő használta legelőbb az az előtt ismeretlen vas gerendákat; ő tervezte e vasúthoz a személyszállító, teherhordó kocsikat, váltókat, kocszi-fordítókat és mind azokat a mellékes kellékeket, melyek ma már általánosan ismerttek, de az előtt senkinek esze ágában sem fordultak meg. Mind ez nem volt elég neki, hanem ily végetlen elfoglaltatása, súlyos felelőssége között is talált időt arra, hogy a gőzmozdony előállításában mindegyik vetélytársát legyőzze.

A Liverpool és manchesteri vasút igazgatói ötszáz font jutalmat tűztek ki egy meghatározott idő alatt előállítandó oly vasúti mozdonyra, melynek legnagyobb sebessége egy óra alatt tíz mérföld legyen. 1829 október 14-dikén valamennyi pályázó fölött a Stephenson *Röppentyűje* nyerte el a díjat, mert egy óra alatt nem tíz, hanem harmincz mérföld sebességgel haladott. Épen ez a *Röppentyű*, mint drága ereklye, ma a dél-kensingtoni múzeumban látható. E diadal után tizenhat évvel, 1845-ben, ennek a *Röppentyűnek* mintájára ismert a földalálója a tiszteletére Brüsszelben adott banketten a terem egyéb díszítményei között; itt, a történelmi nevezetességű

városház termében, állott egy emelvényen az akkoriban világhírű mérnök márvány mellszobra babérral koszorúzva.

1830 január 1-jén vonta az első kísérleti vonatot Chatmosson keresztül a *Röppentyű*; a harmincz mérföldnyi egész vonalon Liverpool és Manchester között az első kirándulás azon évi június 14-dikén ment végbe, a vonatot a «nyíl» vitte, a mely mozdonyban a Stephenson minden újabb javításai összpontosítva voltak. Három hónap múlva, a vonalon minden teljesen be lévén rendezve, szeptember 15-dikén 1830-ban nyitották meg a Liverpool és Manchester közötti vonalat ily fontos eseményhez méltó teljes ünnepélyességgel. A kormány kitünőbb férfiai közül jelen voltak: herczeg Wellington, akkori miniszterelnök és Sir Peel Róbert belügyi államtitkár. A vállalat főbb pártolói és igazgatói közül volt-miniszter Huskisson parlamenti tag. Stephensonnak nyolcz mozdonya működött, mindegyikhez hatszáz útassal terhelt egy-egy vonat volt akasztva. E vonatok elsőjét a *Northumberland* vitte, mozdonyvezetője maga a nagy mérnök volt, a kocsikban az ünnepélyben részt vett kitünőbb egyének ültek. A többi vonat kellő időközökben és távolban követte, e hét vonatot a *Phoenix*, éjszakai csillag, röppentyű, hajtó dárda, üstökös, nyíl és meteor nevű mozdonyok vonták. Liverpoolból kiindulva, az első vonat áthaladott tizenhét mérföldet s megállott Parkside-n, hogy vizet vegyen. Itt a *Northumberlandot* egy más, párhuzamos vonalra vitték át, hogy a miniszterelnök maga előtt, mint szemlén, lássa elhaladni a többi vonatot és mozdonyt. E szerencsétlen intézkedés következtében történt néhány percz múlva az a gyászos esély, a mely a Huskisson életének oly kínos és kora végét okozta.

Huskisson, mihelyt a *Northumberland* vonatát új helyére állították, kiszállott s azon négy lábnyi közön álldogált, mely azon sínek között volt, a melyeken némi távolban a *Röppentyű* meglehetősen gyorsan érkezett. A herczeg a kocsi ablakán kitekintve, megpillantotta Huskissont s semmi veszélyt sem gyanítva, kinyújtotta feléje a kezét, — a megismerés e jele annál nagyobb szívesség volt a miniszterelnöktől, mivel a legközelebbi politikai események némi idegenkedést szültek volt kettőjük között. Ily őszinte előzékenység természetesen ellentállhatatlan vala: a két férfi barátságosan kezét szorított, azonban még el sem bocsátották egymás kezét, midőn a körül

állók rémes kiáltásba törtek ki. A másik perczben Huskissont elgázoló a *Röppentyű*; egyik lába a sínen keresztül esett s a nehéz mozdony kereke reménytelenül összeroncolt. Mikor fölverték Huskisson azt mondta: «végem van», s azon este meg is halt az ecclesi paplakban. Megjegyezték azon nap csodái között, hogy a sebesült államférfit Stephenson a *Northumberland*dal huszonöt percz alatt vitte tizenöt mérföldre, a mi harminczhat mérföldnyi sebesség lett volna egy óra alatt, ez a sebesség akkor még hallatlan volt, mivel hozzá hasonlóra példát nem tudtak.

Másnap, szeptember tizenhatodikán, a rendes közlekedés számára megnyílt a vonat. Kezdetől fogva az útasok száma átlagosan ezerkétszázra ment naponként, s nem tölt bele öt esztendő, és a vonaton megfordultak száma megközelítette az ötszázezetet. Egy darabig a Stephenson gyárából kikerült mindegyik új mozdony újabb meg újabb javításokat tartalmazott, s oly teljesen meg volt győződve arról, hogy az ő mozdonyai minden más vetélytársaiét messze fölülmúlják, hogy mikor a vasút igazgatói szóba hozták a más gyárosok mozdonyait, s azt állították, hogy előnyösebbek volnának az övéinél, Stephenson azt válaszolta: «Nem bánom, én nem ellenzem; de előbb tegyünk próbát. Kössük össze a más mozdonyát az enyémmel hátulról, aztán indítsuk meg, a melyik elhúzza a másikat — az legyen a győztes!»

A Liverpool és manchesteri vonal megnyitására következő tizenöt év alatt annyira elpárolgott a vasútak iránt még Angliában is mutatkozó hatalmas ellenszenv, hogy 1845-ben az egész országot valóságos vasútépítési láz vagy helyesebben őrjöngés fogta el. Ez évben ugyanis az üzérkedési szellem annyira hágott volt, hogy a parlament Nagy-Britania területén nem kevesebb, mint kétezer-nyolczszáz-nyolczvanhárom mérföld vasútra adott engedélyt, a mi negyvennégy millió fontba került volna.

1846-ban még ennél is tovább ment a törvényhozás, mert mikor a krach bekövetkezett, négyezer-hétszáz-kilenczven mérföld vasút volt engedélyezve, százhusz millió font költséggel. E mozgalom előidézője azonban oly csöndes vérmérsékű, és oly józan ítélő tehetségű volt, hogy a vasúti mámor tetőpontján sem fordult meg kezén egyetlen egy üzérkedési részvény is. Csupán tisztességes és becsületes vállalataival szerezte fejedelmi

vagyonát; szokása és ízlése mindvégig egyszerű maradt, még akkor is, mikor csöndesen élvezte napjait fényes lakában, Japson Hall-ban, mely Derbyshireben egy erdős magaslaton Chesterfield fölött fénylett kilenczven ablakával. Itt az ő ananászos, szőlős üvegházai, és a dinnyék s más ízletes gyümölcsök számára készített tíz más tenyésző háza között soha sem volt kedvesebb eledele, mint reggelire a zablisztból készült pép, melyet leginkább saját kezeivel szeretett megkészíteni. Az egykori kőszénbányász-gyerek és disznópásztor hírneve és jöléte tetőpontján 1838-ban a British Association Jyne melletti Newcastleben tartott gyűlésén a mechanikai tudományok szakosztályának alelnöke volt, s mint ilyen a gyűlés alatt meglátogatván a szomszéd Killingworth falut, szerény dicsekvéssel hívta föl a körülötte álló tudósok figyelmét arra a napórára, melyet az előtt húsz évvel, akkor még iskolás gyerek fiával Róberttel készített lakháza ajtaja fölébe. Ez a napóra ma is látható, alatta meglehetősen gyakorlatlan kézzel vésvé: «Augusztus 11-én, MDCCCXVI».

A mindeddig erőteljes testalkatú nagy mérnököt 1848 nyarán támadta meg hirtelen oly betegség, a mely okozta halálát. Közhelyen utoljára július 26-dikán jelent meg, a mikor Birminghamben a gép-mérnökök intézetében (Istitute of Mechanical Engineers) tartott fölolvasást. Ez után mintegy tizen-negy nappal némi könnyű lázt kapott, a mely tíz napig tartott, erre nagy vérhányás következett, a mely elvitte 1848 augusztus 12-dikén hatvannyolczadik évében. Második neje az előtt három évvel halt meg. Halála előtt épen hat hóval harmadszor is megnősült, elvett egy nőt, a ki az előtt gazdasszonya volt. A szentháromság templomába (Trinity Church) temették el, szemben utolsó és kedvelt lakásával. Emlékét Chesterfieldben egy hatalmas építvényvel örökítették meg, melynek alapkövét 1877 október 17-kén Hartington marquis tette le. A Stephenson György életnagyságú szobrát már ez előtt fölállították volt a Szent-György teremben Liverpoolban; egy másikat az Euston squarei indóházban levőt, ismeri minden, a ki csak megfordult Londonban. Ez utóbbi arról nevezetes, hogy a költség reá háromezer-százötven munkás két-két shillinges aláírásából gyűlt. Stephenson Györgynek hasonlíthatatlanul legjelesebb képmása az az egyszerű, de hősiesszobor, melyet Lough János készített Tyne melletti Newcastleben. Egész éven át reggel,

délben, este, dologba menve és dologból jöve egy sereg munkás halad el e szobor mellett, épen abból az osztályból, a melyből a nagy mérnök felküzdötte magát. A szobor hozzá illő helyen, az irodalmi és philosophiai intézettel (Literary and Philosphic Institut) csaknem átellenben, azon nagy gőzmozdony-öntő közelében áll, melyet a *Röppentyü* gyártója alapított és azon gépészeti remek magas híd árnyékában, melyet a fia, Stephenson Róbert, épített.

a—f.

KOZSBOR MÁRTON.

Eredeti beszély.

Második és utolsó közlemény. *)

Más nap estvére már híret vettük a veszített csatának, reggelre a sereg nagy része itthon volt, mint a vert had, Judit asszonynak a György útján meg volt az az öröme, hogy nemcsak hírt vehessen kedves magzatáról, hanem nyakába borúlva örmökönyűket hullasson a csatából bár nem győztesen, de épen megjött harczi keblén. Oh az édes anya! ez az Isten legnagyobb áldása, melyet annak, a kitől ez megtagadtatott, ki nem pótolhat a föld minden öröme, kincse!

A szamosújvári csatát csakhamar követte a hasonló szerencsével vívott szamosfalvi, melynek a magyar sereg és saját kivonulásom lett eredménye; ezután a Márton gazda háznépének sorsáról csak egy pár levél által volt némi vázlatos tudomásom, melyeknek hű másolatát mellékelem.

1849 január 25.

Édes János!

Ama szomorú novemberi estén, melyen ön, mint keserű humorral mondá, «világútjára indult», megigérttem volt, hogy mihelyt biztos tudomásom lesz az ön megállapodási helyéről, és alkalom nyílik, részletesen fogom értesíteni állapotunkról.

Mindenek előtt azonban örömet kell nyilvánítanom az ön szerencséjén és gratulálnom, hogy oly állomásra tett szert, melyen ha nem is harcolhat a haza szabadságáért,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 59-dik számában.

de anyagot ad a harcosoknak az ellenség legyőzésére, mint egyik alfölügyelő a nagyváradi tüzérségi laboratóriumban. De édes János, ha az ön sorsában nagy fordulat állott be ama novemberi est óta, bizony a mienkben sem kisebb: annyira, hogy ha nálunk megfordulna, ránk sem ismerne, a milyen komor volt nekünk a múlt nyár, olyan vidám ez a tél, s ha szegény Lajos körünkben volna, egyéb kívánni valónk sem maradna annál, a mi minden bizonynyal be fog következni: tudniillik fegyvereink győzelme.

Tudom, hogy ön nagy szemeket mereszt ez utolsó pár szó olvasásánál s fölveti magában e kérdést: vajon minő fegyverek, a magyar vagy német fegyverek győzelmét tartja bizonyosnak és kívánatosnak Zsuzsika? Édes János, hát ugyan minő fegyverek győzelméért imádkozhatna egy honvéd . . . testvére: de nem előlegezek, hanem az események rendjében igyekszem elbeszélni a történeteket.

A magyar sereg kivonulása előtt György módját találta annak, hogy anyám és én elbúcsuzhassunk Lajostól: miért próbáljam leírni e keserves jelenetet, szegény anyám kétségbeeséssel határos bánatját, az én könnyűim árját, mely az ön gúnyos megjegyzése szerint, elhajthatott volna egy fölül csapó malomkereket. Elég az hozzája, keserű óra volt biz' a, sírásban tölt el utána az egész éjszaka; apám jól tudta, hogy búcsutalálkozásunk volt, de tette magát, mintha észre nem venné, pedig ő is álmatlanul forgott ágyában. Másnap kitűzték a város kapuira a fekete-sárga lobogót és követség ment a diadalmas Urbánhoz, a ki győzelmi mámorában Szamosfalvától Válasz-utig vonúlt volt vissza, és harmad napra bejött a győzedelmes tábor, melynek számát senki sem tudhatta, mert egész nap hordozták századonkint a katonaságot egyik utcán föl, a másikon le. Másnap megkezdődtek a beszállásolások, azaz hogy elindult egy-egy csapat oláh határőr s a hová kedve tartotta hatáival, nyolezával, tízével beszállásolta magát, aztán megkezdődtek a sarczolások, követelések, ételt italt parancsoltak magoknak, s amúgy turkáltak válogattak benne, mintha Isten tudja minő nagy úri ház gyermekei volnának. A hol bezárták előttök az útca-ajtót, ott erőszakkal betörték s még garázdábbak voltak. Hozzánk is berontott egyszerre hét, mentek egyenesen az első szobába, bornyújakat ledobták az ágyakra, puskáikat föltámogatták melléje, székeket raktak a ház köze-

peben levő nagy asztal körül, pipára gyűjtottak, azaz meglátták az apám pipáit a fogason, mind elszedték, dohányából megtöltöttek s bort parancsoltak. Apám előállott s magyarázni próbálta nekik, hogy ő mindig a császár híve volt, nemzetörséget nem viselt. Azt felelték: «ha a császár híve vagy, lásd jó szívvel a császár vitézeit». Egyik elordította magát: «kutya magyar! bort, vagy mindjárt keresztül megyek a lelkedem!» s ezzel kirántva szuronyát, apámnak rohant; anyám sikoltva vetette közbe magát s ígért mindent, csak legyenek csendesen. Volt aztán ivás, lerészegedtek, dajnaráztak, ágyainkba vetették magokat s ott nyomta el az álom; mi a műhely-szobába vontuk meg magunkat s ott töltöttük felelem és rebegés között az éjtszakát. Szürkületben lármadobot vertek, a mi vendégeink fölczeptelődtek s eltávoztak. Bátorságot vettünk magunknak, benéztünk az első szobába: Istenem, minő látvány! A padlózaton bortócsákban üvegdarabok, az ágyak fölzúzva, a szekrények fölszaggatva, a fehéreneműek egy része a földön szetszórva; nyilván pénzt kerestek, de nem találtak, mert néhány forintocskánkat anyám a kebelibe, ezüst kanalainkat pedig a pinczébe rejtette volt, csak az apám pipaszerei és egy pár inge hiányzott, meg a két ablak közötti drága nagy tükör volt ketté repesztve. Apám elment panaszra, mi meg neki fogtunk a szoba rendezéséhez, tisztításához; ezzel tölt el a délelőtt, dél tájt apám is előkerült, rendkívül lehangolva, boszúsan. Kérdősködéseinkre végre előadta, hogy a polgármester a térparancsnokhoz, ez viszont máshoz útasította, míg végre egy őrnagy nagy kegyesen kihallgatta s azt válaszolta: Édes jó emberem, mit akarsz? a várost fegyverrel vettük be, a legénység nagyon föl van böszülve a rebellesek ellen, a hadjáratban kifáradva, megkívánja a jó ellátást, a hol nem adnak önkényt, ott vesz: légy szíves gazda és találni fogsz nyájas vendégeket; köszönjétek meg, hogy a mire jogunk lett volna, szabad rablást nem engedtünk. Hiába, a háború így megy. Búsan, leverve költöttük el száraz ebédünket, mert a főzésre időnk sem volt, kedvünk sem. Még az asztalnál ültünk, mikor négy katona jött be s ebédet követelt. Anyám hasztalan mentegődözött, hogy nem volt megrendelve, semmit sem használt, elő kelle szedni, a mit csak kaphattunk a ház körül s hogy a száraz étellel megelégedjenek, bőven kellett őket traktálni borral. Ezek nyakunkon ültek három napig, azután elmentek; pár nap

múlva jött helyettök más rendbeli, ezek is ültek, dőzsöltek két-három napig, azután elmentek, hogy másoknak adjanak helyet és így tovább; mindegyik távozó annyira meg tudott vagyonszánkból szeretni egyet-mást, hogy el nem válhatott tőle, még a pléhkanalak is kedvet találtak egy némelyiknél. Mi a konyhában főzéssel és vendégeink után takarítással voltunk elfoglalva, apám rendszerint közöttük ült, hogy jelenléte kapzsiságukat korlátolja, egy némelyikre volt is némi hatása, de akadt oly szemtelen is, a ki szemébe mondta: «na gazda, ezt viszem!» Ellentállásra gondolni sem lehetett. Bár nagyon keveset jártunk ki, de hír dolgában soha sem szükölködtünk: a katonának hús kellett, húsért a mészárszékbe kellett mennünk, ott pedig mindent meghall az ember, a mi csak történt vagy történhetett volna; ha én lapszerkesztő volnék, újdonságírómnak minden reggel meg kellene fordulni a mészárszékben, akkor tudom nem szorulnék meg «apró hírek» dolgában. Egyszer elterjedt a híre, hogy az oláh tábort behozzák a városba s két órai szabad rablást engednek nekik; ki is kaptuk rendeletben, hogy minden ház tűzze ki a fekete-sárga lobogót, különben biztosságáról nem fognak felelni. Bezzeg volt lobogó-varrás, és az értékesebb holminknak elrejtése. Mi elbontottuk a Lajos sárga nánkin nadrágát, összevarrtuk az anyám kis fekete szőrkendőjével s olyan feketesárga lobogó lengett a kefeseprő nyelén, hogy helybe! Apám nagyon megrestelte ezt az ostromállapotot, mind egyre sóhajtozott, fohászzkodott magában s egyszer épen azt véltem hallani, mintha magában ilyen formát morgott volna: «uram Isten szabadíts meg a némettől!» Oka volt is reá bőven, szállóink mindegyre jöttek-mentek, napról napra követelőbbek, gorombábbak lettek; szidták a magyar kutyákat; ebből is sejtenünk lehetett volna, hogy szénájok nincs rendén; de a hír hozta a magyar sereg diadalait, persze nagyítva, s a városban mindenki leste, várta, remélte, hogy az osztrákok egyszer csak fölpakolnak s ott hagynak minket, mint szent Pál az oláhokat. Apám eleinte hallani sem akart ezekről, de napról napra kíváncsibbá lön s arca a jó hírre láthatólag földerült. Anyám egy reggel, mikor csak ketten voltunk, sügva azt mondá nekem: «Te Zsuzsika, apád úgy várja a honvédeket, mint a zsidók a Messiást!» «Ne mondja anyám», válaszolám nem egészen őszinte csodálkozással. «De úgy van», felelt anyám, «tegnap este azt kérdezte

tőlem : mi újság ? én mondtam, hogy Makóné komámasszony a mézsárszékben azt súgta nekem : komámasszony nem telik bele két hét s a honvédek számára visszűk a húst. Hozza Isten őket minél hamarább, fölsohajtott apád.»

Karácson hetében egy nem igen szép reggel, vendégeink szokás szerint minden szó nélkül fölszedték magokat s búcsut vettek a kapufélfától. Mint a futó tűz elterjedt a városban, hogy töltött káposzta legyen karácsonra, mert kedves vendégeink érkeznek. Örömet elhittük, mégis féltünk, hogy az egész csak álhir. Félve-remélve vártuk az ünnepet, engem biztatott az, hogy nem kaptunk új szállókat; de azért az utcán kisebb-nagyobb csapatokban jöttek-mentek. Ünnep első napján délelőtt azonban az ágyúk, podgyászszekerek, a városban volt gyalogság és a főparancsnok elindultak Fehérvár felé, csak kevés lovasság maradt itt. Képzelteti, édes János, mekkora feszültséggel vártuk a bekövetkezendőket; örülni nem mertünk, mert az a hír terjedt volt el, hogy az oláhság megrohanja a várost és kirabol mindent. Hittük is, nem is, apám elővette a favágó fejszét, s fogadkozott, hogy utolsó csepp vérig védni fogja tulajdonát; nekünk azt az utasítást adta, hogy az első lármára vonuljunk a kerti filagoriába s ott pisszenni se merjünk; eleintén azon volt, hogy mi menjünk be ejtszakára a városba valamelyik ismerősünkhöz; anyám ennek kereken ellene szegült: «Nem, Márton, megesküdtem hogy el nem hagylak holtomiglan, holtodiglan; oldalad mellett éltem, oldalad mellett akarok meghalni.» Ezzel elővette szegény a nagy konyhakést s hatalmasan fenni kezdte. Egész éjjel le sem vetkeztünk, hanem talpon álltunk, minden zajra meg-megrezzenve és a gyertyát elolttva. Végre megvirradt, a város csendes volt, később az utcák megteltek jövőkkel menőkkel, ácsorgókkal; a nagyobb rész bizonyosra erősítette, hogy még ma megjön a magyar tábor. Várakozásunk minden percczel feszültebb lett, anyám mindegyre futkosott a konyhából az utcaajtóba meg vissza: Lajost várta szívszakadva, s épen azért az ebéd készítését nem akarta rám bízni, pedig ha én ott nem vagyok a konyhában, tudom bizony minden elég s megközmásodik; az én szívem hangosan dobogott, minden neszre összerenzen-tem, most forróságom volt, majd a hideg borzogatott, minden ajtócsapást ágyúlövésnek képzeltem: apám el-elment hazulról s majd visszajött, újabb meg újabb hírekkel. Eljött a dél,

elütötte az eget, a kettőt, de az ebédre senki sem gondolt. Végre mikor épen déleesti templomra harangoztak, apám bejött lehangolva: «Ma már nem jönnek. Judit ne várd a fiadat, hanem együnk.» Ez volt az első jele az apám kiengesztelődésének; anyám apámhoz közeledett, kezét a karjára tette: «Isten áldjon meg érette, édes Mártonom», így szólt könnyes szemekkel, «ennél nagyobb örömet nem adhattál volna nekem!»

Teljesen letettünk volt a reményről, hogy az nap megláthassuk a magyarokat, mikor este felé egyszerre csak megzendült az útcán az «éljen!», egy percz alatt mindnyájan az útcán termettünk, s nagy örömünkre láttuk a Vilmos-huszárokat. Én anyámmal egymás nyakába borúltunk s úgy sírtunk mint a záporosó; most tudom már, mi az az örömkönnnyű! Oly leírhatatlan jól esik, minden cseppjével egy-egy kő esik le az ember szíveről. Apám végre megsokalta sirásunkat s ránk kiáltott: «Elég lesz már ni! utoljára még azt kell hinnem, hogy az osztrákok után sírtok.» Szívszakadva vártuk Lajost, még apám is kifakadt végre: «Jöhetne már a rossz fiú». «Igen, ha merne», válaszolá anyám, «hisz örökre eltiltottad a háztól». «Nem örökre, csak egy időre», igazítá ki apám, «s már az reg eltölt». «De hát ő honnan tudhatja?» kérdé anyám. «Mindjárt megizenjük neki», felelt apám s egy épen arra tartó honvédtiszt eleibe indult. Vitéz hadnagy úr», szólítá meg, «de . . . ni . . . ni . . . hisz ez György!» fölkiálta közelebb lépve, «Isten hozta édes György! tessék bejönni! mit tud Lajosról?» A tiszt, a ki csakugyan György volt, mindnyájunkkal melegen kezét szorítva, így szólt: «épen azért siettem mindenek előtt ide, hogy meghozzam a Lajos szíves köszöntését s nevében bocsánatot kérjek az édes apjától». «Azt már rég megadtam.» válaszolt Márton — «legyen oly jó, tudassa a rossz fiúval s hozza el magával egy kis szegényes vacsorára». Örömet elhoznám», monda György, «de Lajos nincs itt; Somlyón maradt». «Az Istenért», fölkiálta anyám, «tán csak nem beteg?» Ez alatt beérkeztünk a szobába. «Hogy épen beteg volna, azt nem mondhatom», felelé György megnyugtatólag; «de még nem egészen van rendben, azonban legfőlebb egy pár hét múlva közöttünk lesz; legjobban megmondja ő maga, itt a levele» s ezzel egy kis levélkét nyújtott át anyámnak. «Olvasd Zsuzsika, olvasd!» kiáltá apám és anyám egyhangon. Lajos levelében

alázatos hangon bocsánatot kért apámtól, hogy ellenére beállott honvédnek, de szent kötelességének ismerte, midőn a haza veszélyben forog, félre nem állani. Azután elmondta, hogy a vérkeresztséget már kiállotta; a zsidói ütközetben egy golyó bal karját horzsolta; a seb nem veszélyes, de a hideg megcsípte s e miatt kénytelen volt kórházba menni, már egészen behegedt, de orvosa nem bocsátja még, nehogy kiújulva, veszélyessé válhasson; reméli, hogy legkésőbbre egy pár hét alatt közöttünk lehet, s mint a megtért tékozló fiú kezét csókolhat az engedetlenségét megbocsátó szeretett édes apjának. Anyám s apám ellágyulva hallgatták a Lajos sorait, s nekem kötelességemmé tették más nap reggel levélben megírnom a teljes bocsánatot, a levél elküldését és kézhez juttatását György magára vállalta. Nincs miért mondanom, hogy nagyon vígan vacsoráltunk. György is velünk maradt, a hadjárat rá csak jó hatással volt, megférőfiásodott, nagyon szép ember vált belőle. De már bezárom rendkívül hosszúra nyúlt leveletem, melyet egy hét óta naponkint írogatok, mert György, a ki nálunk van szálláson és épen az ön szobáját lakja — bejött s azt mondá, hogy szaporán végezzem be azt a Szent Iván énekét, mert transport indul Nagy-Váradra történekekért, az biztosan megadja leveletem. György most a térparancsnokság mellett van alkalmazva; annyi dolga van szegénynek, hogy alig győzi. Édes János, mihelyt teheti ránduljon el hozzánk, a ki velünk volt szomorú napjainkban, lásson akkor is, mikor más nap süt az égen. Isten áldja!

Zsuzsika.

U. i. Írhatnék még engem nagyon közelről érdeklő dologról, de ez a rossz György nem hagy békét, majd megírja Lajos.

A másik levél Lajostól márczius 20-dikáról így szól:

Édes Pajtás!

Miért is ne lehetnének pajtások a golyót kilövő és a golyócsináló? Azért hogy én csak baka-tizedes, te pedig miniszteri hivatalnok és alfölgyelő vagy, nincs miért oly magasan hordd az orrodát; lehet belőlem még tábornak is, akkor majd hivatalosan összeszedlak, hogy oly szűkmarkú vagy a történekekkel. Tréfán kívül, édes János, ti ott a vár falai között nem is kép-

zelitek, milyen rosszul érzi magát a szegény baka a csatateren, mikor nincs honnan megtöltsek kiürült táskáját, mert mindig szuronyra csak nem mehetünk, mihelyt pedig megszününk szorgalmasan ropogtatni, az osztrákok bátorsága mindjárt éledez s a futásnak indúlt csapatok sorakozni kezdenek.

De nem azért mártottam tintába az újjamat, hogy a hadtudományból — mihez Isten bizony nem sokat értek — tartsak fölolvast: hanem azért, hogy legközelebbi leveledre válaszolva, kívánságod szerint, állapotunkról és házi viselt dolgainkról tudósítsalak. Legelsőben is magamon kezdem, hisz amo incipit ab ego; hát biz' én pajtás, megint maródi vagyok, a hadjárattal járó strapa nagyon megviselt, úgy hogy századosom, Pelsőczy György a Szeben bevétele után beinduló legelső transporttal, haza parancsolt, hogy kipihenjem magamat és üdüljek. Nem jó szívvel maradtam el a győzelmes hadseregtől, de az a fatalis subordináció, kivált mikor az ember századosa épen sógora talál lenni; mert tudnod kell, hogy a György huzamosabb beszállásoltságának az lett az eredménye, hogy beállott sógoromnak és Zsuzsika most nagyságos századosné asszony. Mikor a dolog ide lyukadt, az az a szerelmes pár nagy pirulás között apám eleibe lépett s beleegyezését áldását kérte, a pater azt követelte, hogy a György apja kérje meg Zsuzsikát, mert — úgy monda — nem akarja leányát e háborúságos füst alatt (Pázmán Péterrel szólva) becsempészni, hogy majd a nemes családban lenézzék a polgárleányt. De a két szerelmes két oldalról (s nagy gyanúm van, hogy mama a harmadikról) addig ostromolta öregemet, míg beleegyezett abba, hogy jegyet váltsanak, de a menyegző a háború bevezédesére maradjon. Mind hiába! e sáncból is kiszorították és a lakodalom nagy esendben végbe ment. Rossz előjelnek tartom, hogy a György szülői semmi tudomást sem vettek róla; irt ugyan az ifjú pár egy igen, igen szép levelet; de választ reá nem kaptak. Elég az hozzá, factum infatum fieri nequit. Szegény Zsuzsika aligha boldogabb nagyságos kapitányne korában, mint volt mikor még csak a Kozsbor Márton asztalos mester leányának titulálták. Nem mintha az ifjú pár legkevesebbé is elhült volna egymás iránt; de lehet-e nyugodt percze egy melegen szerető nőnek, míg férjét az ellenség golyóinak, a háború veszélyeinek kitéve tudja? Epedő szemei, lázas pirral égő arca elárulják szegény hűgom lelki állapotát, csak

akkor boldog, mikor level érkezik a táborból; de panasz nem jön ajkaira.

Beszéljünk vígabb dolgokról, tehát az én öregem valóságos Pál-fordulásán ment keresztül, s most már nem elégszik meg azzal, hogy a fia és a veje is honvéd, hanem beíratta magát a nemzetőrségbe, s a legbuzgóbb tagja ez intézménynek; annyira hogy nagy szaporán fölvitte tízedességig. Anyám nem igen örvend az öreg úr e hazafias buzgalmának, mert mint mondja: a hivatalért teljesen elhanyagolja a mesterséget, pedig ez hozna még egy kis pénzt a házhoz, míg amaz csak viszen. Aztán, gyakorlatról hazajövet esténként apám kelleltinél pirosabb szokott lenni, egy párszor még mintha tántorgott is volna; alkalmasint minden gyakorlat a koresmában végződik. Szegény anyám, mind csak azon sopánkodik, hogy az öreg nemcsak elszokik a munkától, hanem megszokja az italt. Én vígasztalom, biztatom, hogy ma-holnap kiverjük a németet, aztán békesség lesz s minden a régi mederbe tér vissza, kivéve azt, hogy nem a német, hanem mi leszünk az urak az országban. Anyám erre nagyot sóhajt: «Adná az Isten!» s tütje még gyorsabban halad varrójában; mert tudnod kell, hogy míg az apa és fia katonáskodik, addig az anya és leánya majd megöli magát a dologgal.

Egészségem már csaknem teljesen helyreállt, így remelem, rövid időn vége lesz e vacationak, melyet bár nem jó szántomból kezdtem; de a melyre, mi túrés tagadás, nagy szükségem volt. Mindnyájan köszöntünk, alig várjuk hogy láthassuk mennyire fogta meg a lőpor pofáidat. Győzelem velünk!!
barátod

Lajos.

E két levélnél többet nem vettem; bár írtam egy párszor, de válasz nem jött soraimra; megeshetik az is, hogy leveleim, melyek Lajoshoz voltak czimezve, kézhez nem jutottak, vagy a táborban nem volt idő és mód a levélíráshoz. Mert az események jöttek rohamosan: a függetlenségi nyilatkozat, fegyvereink diadalma, Buda visszavétele, muszka interventio és Világos.

Én is hontalanná lettem, átéltem a száműzöttség minden keserveit, szenvedéseit; összeköttetésem nem lévén, semmi hírt sem vehettem Márton gazdáról és családjáról; az általános

gyászban gondolt is valaki a szegény asztalosmesterre. Végre a királyi kegyelem megnyitotta előttem is az útát hazámba. Nagy bajjal elvergődtem Pestig, itt néhány nagylelkű pártfogóm fölruházott s befolyásával kenyérhez juttatott, szüköshez az igaz, de megmentett a koldulás szegényétől. Megtelepedésem után legelső gondom volt ajánlott levelet küldeni Kozsbor Márton úrnak; levelem három hét múlva fölbontatlan érkezett vissza e postai hátírral: «nichts gefunden». Nem tudtam mire vélni a dolgot, erdélyi kevés ismerőseimnél tudakozódtam utána; de ezek, a forradalom végével menekülvén ide, semmi fölvilágosítást sem tudtak adni. Az alkotmány és miniszterium helyreállításával számomra is szebb idők következtek: alkalmazást nyertem tisztességes fizetéssel és kilátással az előléptetésre. Legelső hat heti szabadságidőmet arra használtam föl, hogy leránduljak Kolozsvárra. A postakocsis éjfel tájt döcögött be a kavicskövekkel kirakott utcán a postaház udvarára, így kénytelen valék fölfedezési útamát más napra halasztani.

Reggel első dolgom volt az ismerős utcza felé indulni: az idő október vége felé járt, a szőlőhegyekben a szüret már lejárt, a zsindeves házak födelein dér fehérlett, melyet az őszi nap próbált, de nem bírt még teljesen fölolvasztani, a hegyek tetején köd ült, csipős keleti szél facsart könnyűt szemeimből. Kettőzött léptekkel siettem ama két ablakú kis ház felé, melynek lakói sorsa annyira szívemen feküdt; de helyén nagyobb-szerű új épületet találtam. Megálltam, néztem föl és alá vajon nem tévesztettem-e el az utcát, a helyet? Nem! biztos tájékoztatóul szolgált a szomszédház, mely most is azon állapotjában volt, a minőben 48-ban hagytam. Ennek az új háznak a helyén állott a Kozsbor Márton uramé, kétség nem férhet hozzá. Benyitottam az utcza-ajtón, hangosan szólalt meg az ajtó fölötti csengetyű, szavára egy szolgáló jött ki a házból: «Kit tetszik keresni?» kérdé nagy begyesen. «Itt lakik-e Kozsbor Márton asztalosmester?» kérdem. «Itt semmiféle asztalos sem lakik, nem jó helyt jár az úr», lön a válasz. «Kincsekém», szólék, «ez előtt húsz esztendővel e helyen egy más ház állott, akkori birtokosáról szeretnék valami bizonyost hallani». «Hogy ezelőtt húsz esztendővel mi történt, hogyan tudhatnám én: hisz akkor még a világon sem voltam; de azt tudom, hogy ezt a házat Hurut László nagyságos úr építtette a maga számára s az óta itt lakik». E közben megnyílt a

szoba ajtaja s küszöbén megjelent egy perjébe esett hervatag szépség, nem nagyon ízletes pongyolában: «Mi baj?» kérdé nem a legzengzetesebb hangon. «Bocsánat nagyságos asszonyom», ezt a titulaturát a szolgáltól profitiroztam, «engem közlelről érdekel egy becsületes polgár sorsa, ki a forradalom alatt e háznak, vagy helyesebben e helyen akkor állott háznak tulajdonosa volt. Húsz éve nem voltam e városban, most is csak e becsületes ember fölkeresésére jöttem; ha nagyságod oly kegyes volna s útba igazítana, legmélyebb hálára kötelezettnek érzeném magam». «Hogy hitták azt a becsületes embert?» kérdé a nagysám, udvarias szavaimra láthatólag megszeliidülve. «Kozsbor Mártonnak», felelém, «asztalosmester volt.» «Úgy hát nem az a kit gondoltam», lön a válasz, «mert férjem árverésen vette e telket, az előbbi birtokosa Smilesz Jakab izraelita volt; de tessék beljebb jönni férjem — ha itthon volna — tán bővebb értesítéssel szolgálhatna.» Ó nagysága szívességét szépen megköszöntem, ügyeim sürgősségével mentve magamat, megfordultam s kiléptem az útcza-ajtón, a csengetyű még hosszasan zakatolt utánam.

Bementem a szomszéd házhoz, mely most is a forradalom alatti állapotjában látszott lenni; de csak kívülről, mert belseje merőben megváltozott; ez a telek is más birtokos kezére jutott. Tulajdonosa, egy középkorú eszmadiamester, szívesen fogadott, bevezetett a szegényesen bútorozott szobába s míg helyet nem foglaltam, szóhoz sem engedett. Előadásomat figyelemmel végig hallgatta; de csak annyi fölvilágosítást tudott adni, hogy Smilesz Jakab, csödbe jutott üzérnek, mindenét elárvereztek, ő maga pedig elpárolgott a városból. Kozsbor Mártonnak híret sem hallotta, hisz ő is csak tizenkét éve lakik e házban, a szomszéd akkor a Smilesz Jakabé volt. Megköszöntem a mester szívességét s lesütött fölvel indultam be a városba, egyenesen a rendőrséghez mentem; de itt sem tudtak semmit Kozsbor Márton asztalosmesterről. Hova forduljak már? kérdezém magamban; az csak nem lehet, hogy mindnyáját elnyelte légyen a föld; az sem lehet, hogy húsz év alatt egyetlen ismerősöm sem maradt volna oly városban, a melyben születtem s töltöttem el gyermekkoromat és első ifjúságomat. Minden bizonynyal lenni kell, de hol találkozhatnám velök. E tépelődéseim közben, a mint lassan ballagtam az utcán, egy sajátságos koldús vonta magára

figyelmemet; öltözéke föltünőleg elütött a koldusok megszo-
kott viseletétől: szűk nadrág, hosszú szárú csizma, szárközépig
érő szederjes kabát, a hosszas szolgálat föltünő nyomaival és
a foltok nagy számával, fejében csákó tetejű kopott kalap,
melyet minden tisztességesebb öltözetű ember előtt, leemelt
egész a térdéig, míg mélyen meghajolva kéréleg — mint lát-
szék — szótlanul emelte szemeit a mellette elmenőre, arczát
csaknem egészen benötte volt a hófehér szakál és bajusz erdeje,
hosszú és meggyérült fürtéit az őszi szél zavarta s gyakran
szemei közé csapta. Koldúsom a járda mellett állt, vagy is
inkább lassan léptetett velem ellenkező irányban; a járó-kelők
némelyike vetett valamit a feleje nyújtott kalapba, mások pedig
a kérére ügyet sem vetve, haladtak tovább; mikor közelébe
érkeztem az öreg felém is nyújtotta kalapját, megálltam, zse-
bembe nyultam egy pár krajczár után, de mire szerény ado-
mányomat át akarám nyújtani, a csak imént lassan czammogó
vén ember, hirtelen sarkán fordúlt s csaknem szaladásba át-
menő gyorsasággal tovább lódult. Egy perczig megütközve
álltam e sajátságos jeleneten, azonban egy gondolat villant
meg agyamban, s tölem telhető gyorsan utána eredtem a már
jó messzire haladott koldúsnak. Minden erőfeszítése daczára
ő vén, én meg férfikorom legjobb éveiben levén, a távolság
közöttünk gyorsan fogyott, s már-már elérem a lankadó erővel
haladót, midőn egyszerre csak előmbe veti magát s így útamat
állja egy göndör fürtözetű, alacsony termetű emberke: «Ni,
ni! hisz ez Bársony János! A biz' a! Hozott Isten János!
ugyan minő szél hajtott ide hozzánk? de rég láttalak!» Az
alkalmatlan interveniálóban rögtön fölismertem Vári Miklós
pajtásomat a nagyváradai tüzérségi laboratoriumból. Íme a sors
ironiája! Csak imént vágytam vagy egy ismerősömmel talál-
kozni; most betölt kívánságom, mikor ott szeretném őt, a
hol a hors terem. Mit vala tennem, az üldözéssel félbehagyva,
örömet nyilvánítani e véletlen találkozáson. Ez öröm meg-
vallom, nem a legőszintébb volt, de biztatott az a remény,
hogy Miklóstól nyerek némi fölvilágosítást ama különös kol-
dúsról, a ki azonban, mikor utána szétekintettem, már eltűnt
volt a láthatárról, alkalmasint valamelyik mellékútczába csa-
pott be, vagy magán házhoz menekült. Reményemben azon-
ban csalódtam, mert Miklós ismerte ugyan látásból az öreg
koldúst, de róla bővebb fölvilágosítást nem adhatott, miután

ő is csak négy-öt éve lakik e városban. A fölfrissített pajtáságot közös ebéddel ünnepeltük meg, fűszerezve viszontagságaink kölcsönös elbeszélésével; de az öreg koldúst csak nem tudtam kivetni fejemből.

Delután lábaim önkénytelenül az ismert úteza felé vittek; szembe találtam egész raját a különböző modorban, de egyaránt szegényesen öltözött nőknek, életkoruk negyvenöt és tizenhárom év között változott, arcza mindegyiknek sápadt, néhány cipészinas ingerkedve prüszszögött körülöttük, mire nem ízletes kifakadások s néhány ködöbálás volt a válasz a nők részéről. A dohánygyári munkások voltak; a járdát csaknem egészen elfogták; félre álltam figyelmesen szemlélve a szembe jövők arczát. Míg mások a könyveket bújják, én az emberi arczokat szeretem vizsgálni; némelyike az igaz fehér lap, de viszont másokból sok mindenfélét: elviharzott szenvedélyeket, a gond tompító nyomását, az aggodalom nyugtalanságát, bánatos epedést, a vágy mohóságát, szóval egy tragédiára elég anyagot vélek kiolvasni; csak az fáj nekem, hogy kivéve a gyermekeket, derült, elégült, ártatlan arczot vajmi ritkán találok. Sok üres arcz vonult el mellettem, míg végre egy magánosan haladó alak vonta magára figyelmemet; fekete köntösben, fején hasonló szőr nagy kendővel szem-lesütve lépdelt, közelemben azonban önkénytelenül fölemelte fejét s felém fordítá arczát, de rögtön elfordult. Egy pillantás azonban elég volt arra, hogy a rég nem látottra ismerjek. «Szent Isten! hisz' ez Zsuzsika!» szólék magamban, s megfordulva hozzá akartam közeledni; az alak észrevette-e vagy csak sejtette mozdulatomat, gyorsított léptekkel társai közé vegyült s közöttök próbált elrejtőzni előlem. Már számat föltátva, kiáltani akarám: «Én vagyok, Zsuzsika, én vagyok János!» de még jókor eszembe ötlött: ily társaságban nem esoda, ha kerüli a viszont találkozást. Megálltam hát egy kissé, magam előtt elhaladni engedve a tömeget, melyből azon rész, a mely hirtelen megfordulásomat látta, már gúnyos megjegyzéseket kezdett tenni; távolból tartottam szemmel és kísértem a fekete öltözekével a többi közül messzire kitünő alakot. A tömeg minden mellékütczán jobbra-balra ágakat bocsátott magából, a mint az arra lakók kiváltak belőle, ennek következtében mind vékonyabb-vekonyabb lett, s így kevesbült az az eshetőség, hogy a gyorsan haladó fekete alakot elveszítssem szemeim elől,

míg a mind inkább boruló alkony engem a fölfedezettéstől védett, még abban az esetben is, ha kísérésem tárgya vissza talál fordúlni, a mit ő azonban nem tett, hanem minden erejét összeszedve sietett. Hosszasan kísértem keresztül a városon, ki egyik külvárosba, míg majd nem a mező szélén egy mellék-útczában csak ketten valánk; ekkor eljöttek láttam az időt, hogy megszólítsam; gyorsan közeledve hozzá: «Zsuzsika!» kiálték, «álljon meg, hisz én vagyok, János!» A megszólított előbb futni próbált, de csak hamar megállt, s zokogásba tört ki. «Oh, Istenem!» sóhajtá, mikor hozzá közeledtem, «minő viszontlátás!» «Édes Zsuzsika, én csak tegnap éjjel érkeztem, első dolgom volt önök fölkeresésére indúlni, hisz' csak is azért tettem ezt az útat, hogy önökről tudjak valamit».

«A mit tudni fog, az nem nagy öröme lesz», lön a válasz, «előre meg kell mondanom, ha útját azért tette, hogy rajtunk tartozásunkat fölvegye, hiába fáradozott, mi nem tudunk fizetni. Nekünk semmink épen semmink sincs, kivéve azt a néhány darab rongyot, melylyel meztelenségünket fedezzük, s egy pár korhadt bútor-darabot, ezeket elárvereztetheti.

«Úgyan Zsuzsika!» fölkiálték méltatlankodva, «így ismer engem? mivel érdemeltem meg ezt a fogadtatást? Vagy azt hiszi, feledni tudtam gyermek- és ifjúkori boldog napjaimat szülőinek irányomban tanúsított jóságát, hogy mint egy kőszívű uzorás az utolsó falatot is kivegyem a sorstól sujtottak szájából? Ez fáj, keservesen fáj!»

«Édes János!» szólt Zsuzsika nyájasan, kezét vállamra téve, «megbocsásson, sérteni nem akartam; de lássa, a kiket annyi csapás sujtott, a kik annyi jó emberökben csalódtak, azok nem csoda, ha elvesztik bizalmokat az emberek iránt; aztán szegény apám, világos perceiben, főleg azért háborog, hogy a szegény árvának — így nevezi önt — kezei közé teljes bizalommal helyezett minden vagyona, mi nálunk semmivé lett».

«Azért egy hajszálok se öszüljön meg; ha elveszett, Isten neki! Most igazán elmondhatjuk: több is vezett Buda alatt! Van nekem tisztességes állomásom, Isten után erőm, egészségem. Nem azért jöttem, hogy vegyek, hanem azért, hogy ha kell és lehet, tölem telhetőleg segítsek. — De hát Lajos, hát György hol vannak?»

Felelet helyett Zsuzsika szemére nyomta zsebkendőjét s zokogásba tört ki. Megértettem a szomorú választ, s hallgatva törültem le egy pár könnyet szememről. Végre magán erőt véve, Zsuzsika így szólt: «Ön, látom, még a régi maradt, Isten áldja meg érette; sorsunk érdeklí, ám tudjon meg mindent, de itt az útczán már sötét is van, hűvös is, szívesen látom valóban szegény, nagyon szegény hajlékunkban».

«Menjünk!» felelém. Nem messze a vesszőből font sövénykerítés mögött egy alacsony szalmás kis ház guggolt, Zsuzsika ennek tartott, s midőn a fakilincsen kívül más zárt nem ismerő útczaajtón az udvarra értünk, így szólt: «Itt várjon meg, míg bemegyek s gyertyát gyújtok, a sötétben könnyen megüthetné magát». Engedelmeskedtem; Zsuzsika a pítvar ajtaját fölnyitotta, mire az első szobából egy éles hang hallatszott: «Ki az?» «Én vagyok Zsófi néni!» lőn a válasz; kevés idő múlva a pítvarajtóban megjelent Zsuzsika, kezében gyertyával: «Most már tessék, kérem», szólt, «de vigyázzon úgy a fejére, mint a lábára; a ki szegény emberekhez leereszkedik, az legyen alázatos, ne hordja fenn a fejét». Ez intés daczára is, habár követni igyekeztem, kevésben múlt, hogy fejem az alacsony ajtó szemöldökébe nem ütöttem, míg lábam a magas küszöbön megbotlott. Egy pítvarban valánk, a tűz nélküli magas tűzhelylyel, alatta a sütő kemenczével, fölötte pedig a kormos sövény-kémény sátorával; a pítvarból két ajtó nyílt, egyik az útcza, másik az udvar felőli szobába. Zsuzsika ez utóbbiba vezetett, melynek alacsony ajtaján szerencsésen begyúrtam magamat, s egy harmadfél negyszög ölnyi kis lyukban valék, padlózatja az Isten adta föld, mennyezete füsttől fekete padlás, közepén egy ív papír nagyságú ablak, előtte egy hajdan vörös asztal, két fa-székkal, a szoba egyik végén egy ágyfa, föltünően csekély ágybelivel, másíkan néhány gyalulatlan ócska deszkából avaték téglákkal fölpeczkelt nyugágy-forma, párnául egy rongyba csomagolt zsúp szalmával s takaróul egy viseltes köpenyeggel, a nyugágy fölött a falba vert néhány szegen a ruhatár; ennyi volt az egész fölszerelés, a mint a cserép-gyertyatartóba helyezett fagygyú gyertya pislogó fényénél kivehettem, de a szobácska tiszta, s az ablakba helyezett cserép rezeda illatától kellemes levegőjű volt. Zsuzsika a gyertyát az asztalra helyezte, s az egyik széket kissé kijebb húzva: «Tessék leülni nálunk», szólt, «Isten hozta szegény, szegény hajlékunkban».

«De Zsuzsika, az Istenért, miért lakik ön itt, s miért egyedül?» kérdém mély fölindulással.

«Itt azért lakom, mert ennek is alig bírom fizetni a bérét, és nem egyedül, hanem apámmal, a ki reméllem, nem sokára itthon lesz; ez» az ágyra mutatva «az én, amaz pedig» a deszkákból összetákolt nyugágyra «az apám fekhelye, a ki makacsul megtagadta a csere iránti ajánlatomat; itt esőtől, széltől védve vagyunk, szépen megferünk, úgy is csak hálni jövünk haza; kemény télben pedig Zsófi néni amott az első szobában szívesen lát fütözni, sőt a múlt évben, mikor apám beteg volt, egy egész hétig ingyen szállást adott neki».

«De hát . . . ?»

«De hát» szavamba vága Zsuzsika, «mikép jutottunk ennyire? azt akarná ön kérdezni? Elmondom; keserűséggel tölt szívemnek könnyebbülés kiönteni bánatját egy meleg, résztvevő jó barát előtt, a milyennek önt hiszem, tudom», itt kezét nyújtá, melyet én megszorítottam. «S ha elbeszélésemet olykor könnyeim megszakasztják, ne higye, hogy miattok a hegedő sebek fölújulnak; a nyomasztó szegénység rég elfásított már, húsz év alatt begyepesedtek a névtelen sírok, s ha föl- említésökre szemeim még is harmatoznak, az csak a hosszas megszokás eredménye».

Szótlánul vártam elbeszélését.

«Azt tudja», kezdé Zsuzsika, «hogy én a György neje lettem; hozzá kell vala tennem: boldog neje; de e boldogság olyan volt, mint a villám vakító fénye, mely egy szempillantásig tart s utána még sötétebb a komor éj. Apám nem szegült ellene, de nem is helyeselte szövetségünket, azt akarta volna minden áron, hogy György előzetesen nyerje ki apja beleegyezését; György ez ellenében úgy okoskodott, hogy ez a mennyegző után úgy is meglesz, mihelyt apjának tudomására jut a megmásíthatatlan tény, s főleg mihelyt az öreg úr bájos — nem én mondom, György mondta — menyét megismeri. Meglehetős gyöngye érv mostani szemeimben, de akkor hatalmasnak látszott, és anyámat segítségül megnyerve, egyesült erővel megostromoltuk apámat, kinek ellentálló képességét az Urbán katonái meglehetősen összerombolták volt, ezen kívül — az igazat megvallva — az öreg hiúságának hízelgett, hogy leánya egy honvéd százados neje legyen. Mézes heteink nagyon rövidre voltak szabva. Györgynek a táborba kellett mennie;

de előbb mindketten lehető legszebb levélben esedeztünk az öreg Pelsőczinél bocsánatért. Az én levelemre rövid időn megjött a válasz; dobogó szívvel s remegő kezekkel bontottam föl a borítékot s belőle saját fölbontatlan levelem hullott ki!» Itt Zsuzsika mélyen sóhajtott s kendőjét szemére nyomta.

Míg szólt, szorosabban szemügyre vettem őt; épen szemközt ültem vele s a fagygyú gyertya halvány világa a képére vetődött: az egykor fehér-piros arcz sáppadt volt és beesett, a derült homlokba ránczok vésődtek, az ajkak körül, melyek csodásan megtartották élénk pírjokat, nem játszott mosoly, mint hajdanában, hanem koronként némi görcsös vonaglás lebbent el, mintha a kitörő félben levő zokogást akarná elfojtani: a merengő, álmodozó és sokszor mégis csintalan tekintet nyomott lett és bánatos, a hosszú szempillák alól olykor kicsillámló szemfény a szomorú füz lecsüngő galyain keresztül látszó fölleggel fátyolozott holdat juttatta eszembe; és még is arczán, vonásain elömlött némi megnevezhetetlen báj, mely vonzóbbá tette az egykori Zsuzsikánál, és a melyet a nagy lélekkel hordozott szenvedés nemes levelének ismertem föl.

«Minek fáraszszam önt», folytatá Zsuzsika kevés szünet után, «azon aggodalmak és szorongások leírásával, melyeket a férjét gyöngéden szerető nőnek kellett kiállani, míg szerelme tárgyát az ellenség golyóinak kiteve tudta. Folytonos remegésben tölték napjaim, éjjel a tünődés üzte el pilláimról az álmot, a mely, ha elnyomta is kimerült idegeimet, de álomlátásaim csak a nappal gondjait fűzték tovább, s állították előmbe oly alakokban, hogy többször sikoltva rettentem föl álmamból. György, mikor csak lehetett, szorgalmatosan írt; de levelei csak pillanatra nyugtattak meg. Mindig az a gondolat gyötört: mikor e sorokat írta, akkor ép volt és egészséges, de hát az óta?»

«Ápril közepe táján level jött férjemtől, melyben tudatta, hogy az ország az ellenségtől tiszta, ő ideiglenesen a nagy-szebeni térparancsnokságnál alkalmazva, kényelmes, szép szállása, jó fizetése van; csak egy hiányzik boldogságából: fiatal neje, a ki azonban, hiszi, e hiányt ki fogja pótolni, s sietve repül szerető férje karjaiba. A levéllel bőséges úti költség is érkezett, s én késedelem nélkül férjemmel termettem. Elválásunkkor anyám sírva borúlt nyakamba s zokogástól fuldokolva rebegte: «Jaj! már nekem egy gyermekem sem marad!»

Végasztaltam, hogy csak rövid látogatásra távozom, oh, akkor nem is sejtettem, milyen igazat mondok! Szegény anyámnak nagy oka volt a szomorkodásra, mert velem nem csak melegen szeretett leánya, hanem segítő társa is távozott. Apám, mióta a magyar ügynek meg lett nyerve, egyedül a politikának és a nemzetörségnek élt, nem csak semmit sem keresett a házhoz, hanem inkább fogyasztott; anyámmal együtt varrótűnkkel szereztük be a napi szükségre valókat; de e mellett kevés vagyonkánk napról-napra fogyott, ezüst kanalaink már zálogban voltak. Úti költségemből, a mit elszakaszthattam, anyámra erőltettem; teljességgel nem akarta elfogadni szegény; de utóvégre is győzött a szükség parancsoló szava.

«A Györggyel töltött néhány hét életem legszebb szaka: boldogok voltunk, oly boldogok, hogy sokszor gondoltam magamban ez nem tarthat mindig így! Szebenben a honvédtiszti kar élete a lehető legvigább, mondhatni folytonos ünnep volt, kirándulás, estély, bál, egymást váltották, egymásra következtek; pénzünk volt bőven, s én anyámékról sem feledkeztem meg. Pár napra Lajos is vendégünk volt, mint alhadnagy, új méltóságában azonban nem volt meg a régi kedve, a háború viszontagságai, úgy látszott, nagyon megviselték. Eleget faggattam, nincs-e valami baja? nem volna-e szüksége pár heti pihenésre? De Lajos égett a dicsvágytól, arról hogy, bár rövid időre, beteglétszámba tetesse magát, hallani sem akart. Dévára rendelték, búcsuzásakor nagyon meglátszott rajta, hogy erőlteti magát. Szegény Lajos! mintha előre érezte volna, hogy utoljára látjuk egymást! Pár hét múlva, meghalt Deván, kolerában!»

Itt Zsuzsika megállapodott, a zsebkendő viszont igénybe lett véve; én ki csak most értesültem Lajos elhunytáról, akaratom ellen fölsóhajtottam: «szegény Lajos! ezért nem válaszolt hát hozzá intézett több levelemre!»

«Július elején egy delben György nagyon kedvetlenül jött haza az irodából. Kérdeztem: «mi baj?» «Semmi, semmi!» válaszolt, «egy katonának sokféle kellemetlensége lehet; de ez nem ok arra, hogy téged is megszorítsalak.» «György!» fölkiálték, nyakát átkarolva, «nem arra esküdtem-e meg, hogy híven osztozom örömdben bánatodban; hivatali ügyekkel nekem nincs közöm, de téged valami egyéb bánt; ki vele, őszintén, minden leplezés nélkül, mint egy nejét szerető,

benne bízó jó férj.» György megcsókolta homlokomat s meghatottan így szólt: «Édesem, lelkemnek jobb fele, azt tudhatod, még gondolataim is tárt könyvként állnak előtted, de vannak hivatali titkok, a melyek nem levén sajátjaim, fölöttük nem rendelkezhetem.» Lehangoltan ültünk ebédhez, melynek vége felé György egyszerre e kérdéssel szegte meg a hallgatást: «Zsuzsikám, nem volna-e kedved meglátogatni anyádat?» «Meguntál?» kérdem megütődve. «Te mondhat-sz-e ilyet?» viszontkérdé szemrehányó tekintettel. Felszöktem székemről, nyakába borúltam «nem, nem, edes Györgyöm, megbocsáss e kiszalasztott szóért, melyet ha hinnék, bizonyára ki nem mondtam volna. De ládd, mi oly boldogok voltunk, oly boldogok vagyunk, miért szakasztanók meg ok nélkül?»

«Nem ok nélkül,» viszonzá György szelíden, «hanem kényszerüségből. Már ha emyiben van a dolog, tudj meg mindent, a mit veled tudathatok: a körülmények úgy alakultak, hogy nekem néhány nap múlva — holnap vagy holnapután nem tudom — a táborba kell mennem, s magadra itt nem hagyhatlak, ez ellenséges érzelmű városban. Azért hát édes egyetlenem, el kell válnunk, ha szintén — mint remélem is — csak rövid időre!»

«Teljesen átláttam, hogy így kell lennie; de engem akaratom ellenere a szomorúság oly nagy árja rohant meg, hogy alatta összerogytam. György fölemelt, ápolt, édesgetett, vigasztalni, okoskodni próbált, mind hasztalan; végre könnyűim megeredtek s hoztak némi könnyebbülést. — A minék meg kell lenni, meglesz; azt hittem, szívem megszakad bele; de megbirta s megbirt még többet is. Elég az hozzá egy hét múlva megint otthon voltam, s ekkor tudtam már elválásunk okát is: a muszkák betörnek az országba. Az én lelkemben a reménynek még szikrája sem volt, előre özvegynek éreztem magam s rövid időn az is lettem: György elesett Temesvár alatt!»

Itt viszont szünet állt be: mindketten sokkal inkább meg voltunk hatva, mintsem szólhattunk volna. Zsuzsika földre szegezte szemeit, arcán csendesesen szivárogtak le a meleg könnyük, ajka vonaglott, de zokogásba nem tört ki. Végre egy mély sóhaj emelkedett ki kebléből, s azután így folytatá:

«Mihelyt magamhoz térhettem e megrázó csapás okozta bódultságból, kötelességemnek ismertem írni a György apjá-

nak, a kit ipamnak nevezni alig mertem. Nehéz kötelesség volt ez, nem is magamért tettem, hanem azon lény érdekében, a kinek — ha megél — joga lett volna az öreg Pelsőczi nagypapjának szólítani; ezt a tényt tudattam levelemben a György apjával.

«Néhány nap múlva, egy előttem ismeretlen egyén kopogtatott be szobánkba s Kozsbor Zsuzsánna asszony után tudakozódott. A vér elfutotta arcomat, fölálltam varróm mellől s önérzetesen így szóltam: «Pelsőczi György honvéd-százados özvegye született Kozsbor Zsuzsánna én vagyok, miben lehetek uraságod szolgálatára?» «Bocsánatot kérek,» felelt a megszólított, «én tekintetes Pelsőczi István úr megbízásából jövök, mint hites ügyvéde, azzal a kéréssel, hogy kegyeskedjék asszonyaságod mindennemű követeléseivel, megbízóm kikerülésével egyenesen hozzám fordulni, a ki ez ügyben teljesen föl vagyok hatalmazva,» ezzel névjegyet letette a szoba közepén levő nagy asztalra s magát meghajtva távozott.

«A gög és szívtelenség e nyilvánulásán megdermedve, álltam egy darabig azon helyben, a melyben az ügyvéd elhagyott. Ajkam már-már átkozódásra nyílt e természetellenes apára, kinek szívét még egyetlen fiának halála sem lágyíthatta meg. Hogy rólam tudni sem akart, hagyján! de hogy születendő unokáját, korán elhunyt fiának ez egyetlen maradvékát előre megveti s csak ügyvédét küldi nyakamra, hogy alkudozzék velem a gyermektartási járandóságért, ez hallatlan, ez szörnyű volt! Végre könnyeim megeredtek, térdre estem s a mindenütt jelenvaló Isten színe előtt felfogadtam, hogy inkább éhen veszek el gyermekemmel együtt, mint sem rászorúljak a tekintetes Pelsőczi István úr alamizsnájára.

«Nem is kellett rászorúlnom. Apámat egy zsidó cselészövénye megfosztotta házatól, mi csak felkelhetőinkkel maradtunk, anyám az egymásra tornyosuló csapások alatt összerokkadt, ágyba esett s pár hónapi senyvedés után kikísértük oda, a hol nincs bú, bánat, nyomor. Az ápolásban és nélkülözésben kimerülve, én is leestem a lábamról, a halál révére jutottam és halottat hoztam a világra. Betegségünk mindenünkből kifosztott; apám megkísérlette más mestereknél segédi minőségben dolgozni; de a ki meg volt szokva a parancsoláshoz, nem tudott megtanulni engedelmeskedni; ezen kívül a forradalom alatti húzamos munkátlanság, tán még inkább a lassankint szenved-

délylyé fokozódott szeretete az italmak, összeférhetlenné tette; előbb-hátrább mindegyik mesterével összevesztett, míg végre egyik műhelybe sem akarták befogadni. Hogy szegény apám törekszik menekülni múltja emlékeiről és az őt folytonosan kínzó önvádtól, hogy szerencsétlenségünknek az ő előre nem látása az oka, azon nem csodálkozom, hisz tán én is azt tenném, ha csak egyedül állnék e világban. Betegségem hosszas volt, hogy étlen nem veszttem, azt főleg jószívű szomszédainknak köszönhetem; mikor az ágyat elhagyhatám már távazodott; legott varrótűmet vettem elő, de kétségbeesve kelle letennem, szemeim annyira meggyöngültek, hogy minden összefutott előtök, helyesen egy öltést sem tudtam tenni. Eljött Szentgyörgy napja, házigazdánk a fizetetlen lakbérben megmaradt csekély vagyonkánkat is lefoglalta s mi a hátunkon levő öltöző ruhánkon kívül semmi nélkül az utcára voltunk kitéve.

«Apám megfogta a kezemet: »Jer kedves leányom,» mondá, meneküljünk, hagyjuk itt ezt a sok nyomorúságot!» «De hova meneküljünk?» kérdém. «A halálba, jerünk a nagy zúgóhoz!» sugá. «Apám, az istenért!» sikolték, «mit gondol? Hát így bízik a jó Istenben. Ő meglátogatott minket, kezembe adta az özvegység keserű kenyerét, elvette jó anyámat, gyermekemet, en magamat elvitt a halál árnyékáig és visszahozott, de nem azért, hogy en kezemet emeljem föl saját életem ellen, hanem hogy csendes megadással hordozzam keresztemet; én bizom benne, ő nem hagy el!» «Én is biztam,» felelt apám, «s mégis elhagyott. Azt véled, hogy e gondolat csak most született elmémbe? Oh rég barátkozom vele, mikor anyád halva feküdt, mikor te olyan veszélyes beteg voltál, a mint ott sétáltam a Szamos partján, több versen elgondoltam, de hát miért is élek én? a ki csak bajt, nyomorúságot hoztam a nyakatokra, a ki csak teher vagyok és szegyen, egy ugrás megszabadíthat titeket tőlem s engem is attól a maró fájdalomtól, hogy nyomorúságomat, nyomorúságtokat az én önfejtőségem, az én együgyűségem okozta; aztán a ki mindig szomjuhozom, legalább iva mulok ki ez árnyék világból. Meg-megálltam, néztem a vizet, oly igézően csillogott szemembe, halkán sulanó hullámai, mintha ezt susogták volna: «siess! siess!» Egyszer az igézetnek ellent nem állhatva, már kalapomat le is tettem volt a földre s épen bele akartam ugrani, mikor egy ismerős hang megszólított: «Mit akar Márton gazda?» «Imi

akarok!» válaszám megrezzenve. «Oh annál jobb lesz egy poharacska bor; jerünk velem!» s karon fogva elvitt. Menyus volt, az én régi jó pajtásom, a nemzetőrségi időkből.»

«E nyilatkozaton annyira megrémültem, hogy szólni sem tudtam: hát apám ily gondolatokat táplál lelkeben? Mi lesz ennek a vége? Tépelődésem közepett szemközt jött velünk Zsófi néni, az az özvegy asszony, a ki boldog napjainkban tejet szokott volt hordani a házunkhoz. «Hova, hova Márton gazda?» szolítá meg apámat. «A világra!» lön a felelet. E válaszra új kérdés, a kérdésre új meg új felelet következett, míg nem Zsófi néni értesülve helyzetünkről így szolt: «Jöjjenek hozzám, a hátulsó szobám ugy is üresen áll, szivesen átadom. Kicsinyke az igaz, aztán meg szegényes is, de kettecskén elférhetnek benne; a házbér iránt majd megegyezünk nem veszünk össze fölötte.» És ide jöttünk és azóta itt lakunk. Nekem életmód után kellett látnom, a varrást szemeim nem bírták, szolgálatba nem állhattam, mert apámat el nem hagyhattam, nem volt más menedek, beálltam munkásnak a dohánygyárba; sem a társaság sem a munka nem kellemes, de a szegény nem válogathat. Keresetem nem sok, eltengünk belőle, csak az fáj, hogy apámat itthon tartani nem tudom; szerencsétlen szenvedélyét egy vagy más módon ki kell elégítenie; ha van egy pár megtakarított krajezárom, addig nem nyugszik, míg kezei közé nem kaparitja, ennek hiányában koldulni sem átalja. Ime János, ez a mi életünk szomorú története!»

«Nagyon szomorú biz' az!» sóhajték megindulva. «De mondja csak meg, minő cselszövény által forgatták ki Márton bácsit a házából? Hátha még lehetne belőle valamit visszaszerezni.»

Még szoltam, mikor a pitvar ajtaja megnyílott, léptek hallszottak s egy rekedtes hang így szolt: «Zsuzsika! kivel beszelsz?»

Zsuzsika gyorsan fölkelt székéről, az ajtót megnyitá, hogy a pitvarba világot boesásson: «Jánossal, édes apám!»

«Jánossal?» fölkiáltott a hang, melynek tulajdonosában a mint a gyertyával eleibe siettem, a reggeli sajtáságos koldúsra ismerem, a ki mihelyt engem megpillantott, megütközve állva maradt. «Megmondhattad volna neki, hogy semmink, de

épen semmink sincs ! Elismerem, hogy adósa vagyok ; ha neki is úgy tetszik, ám zárasson el.»

«Édes Márton bácsi !» szoltam, eleibe lépve és jobbját megragadva, «hogyan tehet föl rólam olyan szívtelességet ? ! Hisz azzal a pár száz forinttal, a mit Márton bácsi kezéhez vett, miként törleszthettem volna nagy tartozásomat ? Ugyan mi lett volna belőlem, ha házához nem fogad, gondomat nem viseli, a mindenkitől elhagyott árvának ! Nem, nem Márton bácsi nekem, hanem én vagyok adósa Márton bácsinak !»

«János !» szolt az öreg elérzékenyülve, «te mindig jó fiú voltál, mindig szerettelek, nem is csalódtam benned. Értelek, köszönöm, de ne képzeld, hogy ne fájna nekem itt benn, hogy apai örökségednek az én kezem között utolsó fillérig el kellett veszni. Ha ezt a nagy terhet le tudnám rázni magamról, oh akkor kibékülnék sorsommal !»

«Édes Márton bácsi,» felelém, az öreget, ki ez alatt belépett volt a szobába, székenre erőltetve s magam a deszka-ágyra telepedve ; «ha csak ennyi volna a baj, ugy az egész említést sem érdemelne. Nem azért jöttem én, hogy legkisebb kellemetlenséget okozzak magoknak, hanem azért, hogy valahára tudjak valamit arról a családról, a melynek annyit köszönhetek. Nagy megilletődéssel értesültem Zsuzsikától a Márton bácsiékat sujtott csapásokról, terhes veszteségekről ; most épen azt kérdeztem volt tőle : mi módon került idegen kézre a házuk ? nem újságvágyból, hanem azért, vajon nem lehetne-e valamit visszaszerezni belőle ? De most ne beszéljünk erről, hála Istennek, hogy önökre találhattam, jerünk üljük meg a viszontlátás ünnepét, menjünk el valamelyik közel eső vendéglőbe, Márton bácsit és Zsuzsikát tisztelettel meghívom ezennel mint gazda, aztán evés közben vagy után Márton bácsi majd elbeszéli az egész históriát.»

«Elbeszélni,» felelt Márton, «azt örömet megteszem ; de vendéglőbe menni, azt nem. Nem olyan ember vagyok én, a kivel tiszteséges ember közhelyen egy asztalhoz ülhessen. Aztán nem sokat csinálok én az ételből, nekem kevés kell ; hanem ha már okvetlen meg akarsz traktálni, nem vetem meg szivességedet : hozass egy pár porció pálinkát, úgy is száraz a torkom ; Zsuzsika elhozza, hisz csak itt van a szomszédban.»

«Édes Márton bácsi,» mondek, «ha maga nem is ehet-

nék; de Zsuzsika meg én, más-kent érezünk. Azt sem bánom, ha nem megyünk vendéglőbe; de a vacsorának meg kell lenni; lesz itt a szomszédságban szatócs-bolt, majd meglátom, mit kaphatok benne, az italt sem feledem el, de azt mondhatom, hogy bort iszunk, nem pálinkát.»

Ezzel Zsuzsikához fordultam, kérve, utasítson, hol szerezhetem be a szükségeseket. Zsuzsikának teljességgel nem volt nyére a tervezett lakoma; annak pedig, hogy én menjek bevásárolni, határozottan ellene szegült, Márton bácsi — szerencsémre — a vacsora-párthoz csatlakozott, s e szerint el kelle törpülnie a minoritásnak, azt mégis kiküzdötte Zsuzsika, hogy a kellekeket ő szerzi be az én költségemen; mert hisz — úgy mondá — az asszonyfélé mégis csak jobban ért ehez, mint mi férfiakul.

Mihelyt Zsuzsika távozott, elővette kurtaszáru pipáját s rá akart gyújtani, de meggondolkozott, visszadugta a zsebébe; «nem, nem,» morgá magában, «megígértem a leánynomnak, hogy ezt a kis szobát nem töltöm meg fenéig pipafüsttel, úgy is van szegénynek elég része a dohány illatjában, hogy még a lelke is keserű tőle». Ezzel hozzám fordult s így folytatá: *Lelkemből köszönöm János fiam, hogy nagylelkűen nem követeled örökségedet; tudom Zsuzsikát sem fogod háborgatni érte, hisz ő szegény úgy sem örököl tőlem egyebet koldusbotnál. Nagy kő esett le ezzel a szívről, kibekültem az élettel. Isten áldjon meg érte!*» ezzel kezét nyújtá, «az mégis fáj, hogy az én esztelenségem miatt szükségem kellett látnod, s kell tán még ezután is.»

«Soh' se fájjon, édes jó öregem!» szólék a nyújtott jobbot elfogadva és megszorítva, «hogy szükségem szenvedtem, az most, miután Isten kegyelméből szerencsésen túlestem rajta, oly jól esik mint a katonának a nehezen kiküzdött győzelemre való emlékezés; jelenben semmiben sem szűkölködöm, van tisztességes állásom és fizetésem, a jövőre pedig még többet remélek. Legjobb, felejtjük el az egészet!»

«Felejteni! oh ha tudnék!» fölkiálta az öreg, «de nem tudok, pedig az italban is azt keresem. Felejthetem-e, hogy tisztességes háztűz-tartó polgár voltam, megáldva Istentől egy angyali jó feleséggel, szép reményű gyermekekkel; hogy magam becsületéből és munkám után meg tudtam élni és most koldus vagyok, ha szerencsétlenné lett leányom nem volna, a

kert alatt pusztulnék el éhen, szomjan ; hogy e szegény gyermek keserves keresményén úgy élődöm, mint egy here, elfelejthetem-e ezt? Nem, édes fiam, ezt csak a halál felejtetheti el velem !»

«Hagyjuk el ezt Márton bácsi,» szólék csillapítólag, mert az öreg rendkívül neki hevült volt, «a mi volt, az elmúlt, most azon törjük a fejünket, miként javíthassunk sorsunkon, azért szerettem volna részletesen megtudni, hogy minő úton módon veszett el a ház ; de jobb lesz ezt is máskorra halasztanunk, elég időnk lesz rá.»

«Időd, édes fiam,» szól az öreg, «neked lehet sok, adjon is az Isten, még pedig boldog időket ; de nekem nagyon kevés, ez is igen sok már. Nem halasztom hát holnapra, most mondok el mindent, a mint történt, mintha pópista volnék s halálos ágyamban gyómnám.

«Azt tudod, hogy a forradalom alatt a mesterség nem ment, nekem sem sok kedvem volt hozzá, elgondoltam : a leányom századosné, a fiam meg hadnagy, ezek már megélnék, nem szorulnak rám ; Judit meg én pedig elesikorgunk valahogy, nekünk úgy is kevés kell ; behúzzuk magunkat a hátulsó szobába, a többit meg kiadjuk bérbé. Mi türes-tagadás, meguntam a sok güzslödást, jól esett a könnyű élet, biztattak is, hogy kapok majd egy kis hívatalt, délelőtt politizáltunk, délután pityizáltunk, nagy hazafiak voltunk. Ehhez mégis kellett egy kis pénz, nem lévén jövedelmem, kölcsönkéréshez folyamodtam. Jó pajtásom volt elég, kölcsönöztem kitől öt, kitől tíz forintot, vígan eltünk. Egyszer azonban június vége fele egy esős délután otthon maradtam, unalmamban számba vettem apró adósságaimat, s nagy rémuléssel láttam, hogy többre mennek két száz forintnál. Hitelezőim közül már egyik s másik kezdett emlékeztetni, hogy a fizetési határnap rég eltölt ; ezen kívül még a koresmában is voltnevem után fehér krétával fölírva, s ha hitelbe kértem, nem igen örömost adtak. Gondolkozóba estem, mi tevő legyek? Ha hiteletem, becsületemem fenn akarom tartani, okvetlenül fizetnem kell. De hát miből? Sok tünődés után abban állítottam meg az eszemet, hogy kölcsönt veszek a házamra, amnyit, a mennyiből adósságaimat kifizethessem s még maradjon is valami a mindennapi szükségre.

«Több helyre bekopogtattam, mindenuitt üres kosarat

kaptam; egyik ismerősöm, Moni Elek ügyvédhez utasított, a ki tud segíteni, ha neki nincs, kerít mástól. Elmentem hozzá, elmondtam, mi járatban vagyok, ő azt felelte, hogy neki ugyan nincs pénze, de megpróbálja hátha tudna szerezni, menjek vissza, egy hét múlva. Ő maga azonban eljött, megjárta a telkemet, a szobákat; Judit kérdezte, mi oka e látogatásnak, de én elütöttem-vétettem a dolgot, igazi okát nem mertem megmondani. A megrendelt időben elmentem az ügyvédhez, azzal fogadott, hogy ily háborús időkben pénzt kölcsön nem adnak, hanem akadt olyan emberre, a ki hajlandó volna megvenni a házat s rögtön ki is fizeti az árát kézpénzzel. Erről én hallani sem akartam; de az ügyvéd figyelmeztetett, hogy nem tanácsos elszalasztani ily jó alkalmat, a vásárló beleszeretett a telekbe, s mint pénzes ember, jól megfizeti az árát, azon a pénzen vehetek a belvárosban házat, mesterembernek pedig nagy különbség vajon a bel- vagy a külvárosban van-e a lakása; ha nem akarom folytatni mesterségemet, bérbe adhatom a ház egy részét, a házbér a belvárosban sokkal magasabb, mint a külsőben. Én határozottan visszautasítottam az ajánlatot; de az ügyvéd nem tágitott; nagy bizodalmasan azt is megsűgta, hogy a vásárló keményítő-gyárt akar fölállítani, mivel pedig a kertem végében a malomárokra könnyen állíthat be vízi kereket, azért óhajtáná a telkemet, s mikor a gazdag ember valamire vágyik, annak jól is megfizeti az árát. Én fejemet ráztam; az ügyvéd sajnálkozását jelentette ki, ő segíteni akart rajtam, de erőszakot nem teszen, ám lássam; gondolkozzam meg, egy hétig még kezén tartja a vásárlót; legyek bizonyos benne, hogy ő csak érettem teszi. Azzal váltunk el, hogy meggondolkozom. Meg is gondolkoztam, de nem jól. A hét vége felé elmentem az ügyvédhez s azt kérdeztem, mit ad hát a házamért. Ő viszont azt kérdezte, hát én mit kérek? A sok szónak az lett a vége, hogy megegyeztünk háromezer pengő forintban. A telek nagyon jól meg volt fizetve. Pár nap múlva titok pecsétje alatt értesített az ügyvéd, hogy a vásári szerződvényt az ő nevére fegjük írni, de azért ő csak névleges, valódi birtokos Smilesz Jakab lesz, minthogy ekkor zsidónak nem volt szabad ingatlant vásárolni, ő aztán harmincz esztendőre kiadja névlegesen haszonbérbe Jakabnak, harmincz esztendő alatt pedig okvetlen kell történni valaminek; egyszersmind azt is tudatta, hogy a vásári szerződvényt a feleségemnek is alá kell írni.

Ez nagy szeget ütött a fejembe, s ha háromszáz forintot előpénz gyanánt rám nem erőltetett volna, az egész vásártól visszaleptem volna; de mihelyt az előpénzt kezemhez kaptam, apró adósságaim, korcsmai számláim kifizetéséhez láttam, úgy hogy mikor az ügyvéd ama föltételt tudtomra adta, alig volt a zsebemben hatvan-hetven forint.

«Isten a megmondhatója, mennyi bajomba került, míg Juditot rá tudtam venni, hogy beleegyezzék a ház eladásába. Hasztalan erősítettem, hogy házunk túlságosan meg van fizetve, árával sokkal különbet vehetünk a belvárosban, ott aztán a mesterség is jobban fog menni. Judit makacsúl állott a mellett, hogy az apját ebből a házból temettek el, ő is ebben akar meghalni. Nem vala mit tennem, őszintén megvallottam, hogy én már előpénzt is vettem reá, nemcsak, hanem legnagyobb részét el is költöttem; ha már a vásárt megmástitjuk, az előpénzt természetesen vissza kell fizetnem, de a föld fenekéből pénzt nem szerezhettek, az ügyvéd hát bizonyosan pört akaszt a nyakamba mint csalónak, a becsületem is elvész, házunk is dobra kerül s eladják a mint veszik. Erre szegény Juditom a nyakamba borult, sírva fakadt s azt mondta, hogy becsületem megmentéseért kész mindent föláldozni, ha mindjárt koldusbotra marad is. Szegény feje, milyen jól érezte a jövendőt!

«Keserves egy nap volt nekem a szerződvény aláírása, Judit szó nélkül teljesítette ígéretét, de azután egész nap és éjjel egyre zokogott; nekem sem volt legkisebb kedvem is; a szobában, az udvaron, kertben, minden szebbnek tetszett, mióta megszűnt az enyém lenni, mint azelőtt. Nagyon megbántam a vásárt, de már késő volt. A pénzt pontosan kifizették, magyar bankókban; kaptam huszonhét darab százast! Soha mig a világ, nem volt emnyi pénzem! még sem tudtam örülni neki, látva a Judit nagy bánatját.

«Másnap rögtön utána láttam, hogy házat vegyek; az eladó házak vagy nem voltak kedvem szerintiek, vagy sokkal magasabb árt kérnek, mint a mennyi penzem volt. Így telt egyik nap a másik után. Judit minden este kerdezte: van-e már házunk? Minden reggel biztattam.

«E közben augusztus 25-én bejöttek a muszkák, a magyar bankót nem vették el se a piaczon, se a mézárszékekben. Tüstént az ügyvéd úrhoz siettem, kértem váltsa föl a 27

magyar százast osztrák bankóval. Az ügyvéd azt felelte, hogy neki is csak magyar pénze van; de azért egy hajszála sem öszül meg, mihelyt ennek a muszka világnak vége lesz, a magyar bankó járni fog, hisz maga a koronás király engedte meg a kibocsátását. Nagy megnyugvással tértem haza, egyúttal kettőzött buzgósággal láttam a házvásár után, föltettem magamban, hogy kissé alább hagyok válogatóságomból. Végre találtam is egy olyanra, a mely tetszett s ára sem volt túlságos; de mikor alkudozásba akartam bocsátkozni, a tulajdonos előre kikötötte, hogy magyar bankót nem fogad el, hasztalan hoztam föl az ügyvéd szavait, a ház gazdája maradt föltétele mellett.

«Lélek-szakadtában futottam az ügyvédhez, ez most már nem annyira biztatott, mint inkább Pilátus-módra mosta kezeit; mindössze is azt tanácsolta, hogy várjak békevel. Ekkor arra kértem, várjon hát ő is: engedje meg, hogy maradjak a házban míg ez a dolog eldől, persze bérfizetés mellett. Az ügyvéd azt felelte: szívesen megtette volna, ha előbb szölok, de most már nem lehet, a ház ki van adva, Szt-Mihály napkor ki kell ürítnem a lakást. Mennykőcsapás volt ez nekem; házamat eladtam a fejem felől, a mi pénzt érte kaptam, borstakarónak sem való, így hát családommal az utcán maradtam semmi nélkül! Kértem, könyörögtem, hagyjon meg a házban bárcsak egy fél esztendeig; télvíz idejére ne dobjon ki belőle. Az ügyvéd szíve nem lágyult, azzal mentette magát, hogy a bérszerződényt annál kevésbé bonthatja föl, mert Szt-Mihálynapja már az ajtó előtt áll. Ekkor fölforrott bennem a méreg, haragomban jóformán azt sem tudom, mit mondtam, elég az hozzá az ügyvéd hidegen ajtót mutatott, azt mondta, hogy ha szép szerivel el nem kotródom, rendőrség után küld. Erre tele torokkal tolvajnak, csalónak, mindennek össze szidtam, a mi csak számra jött s rárohantam, hogy összetörjem, az ügyvéd kisiklott kezeim közül s elszaladt. Egyedül maradtam a szobában, hevem csilapult, meggondolkoztam, megfordultam és kimentem az utcára. Lábaim tántorogtak, fejem szédült, az útea házai keringőt jártak, nem tudtam haladni egy lépést is, hanem oda támaszkodtam a falhoz. Meddig tartott ez a kellemetlen érzés, nem tudom; végre látásom tisztulni kezdett, megállhattam támaszkodás nélkül; de magamat tájékozni nem bírtam, néztem az utcán föl és le, nem tudtam, merre

vegyem az útamat; a járó-kelők csak néztek s nevettek, azt hitték, hogy részeg vagyok. Végre megindultam nagy lassan; alig tettem néhány lépést, egy rendőrszolga megszólított, hogy a főkapitány hívat. Készségesen engedelmeskedtem, hisz a mint a fejem tisztulni kezdett, magam is abban állapodtam meg, hogy panaszra megyek.

«A rendőrségnél, nem kis csodálkozásomra, az en peresztőmet láttam, a ki már bepanaszolt volt, hogy saját házában meg akartam verni, becsületsértő elnevezésekkel illettem. És is elpanaszoltam, hogyan fosztottak ki mindenemből, elcsalták házamat s adtak árában olyan pénzt, a mi most a kutyának sem kell. Az ügyvéd erre előmutatta a vásári szerződvényt, a főkapitány elolvasta s azt kérdezte: magaménak ismerem-e az aláírást? Magaménak felelém. Kényszerített-e valaki arra, hogy nevémet oda írjam? Nem! Tudtam-e hogy házam örök vásárjáról van szó ez iratban? Tudtam! Hát a feleségem nevét ki írta alá? Be kelle vallanom, hogy maga. Kifizették-e a vásári összeget? Kifizették, úgy mondek, de magyar bankóban. Járt-e akkor a magyar bankó? Ezt nem tagadhattam. A főkapitány azt mondta: ha tetszik, perelhetek; de oly vásárért, a mely a maga rendén történt, melyet szabad elhatározásomból kötöttem, a melyért a kiegyezett összeget kezemhez vettem, senkit sem szabad rágalmaznom, annál kevésbbé megbecstelemtő kifejezésekkel illetnem; mivel ezt tettem, keményen meg kellene büntetnie, de tekintetbe veszi nagy károsodásomat, a melyen való fölindulásomban úgy hiszi, hogy magam sem tudtam, mit szólok, kéri azért a tisztelt ügyvéd urat, bocsásson meg nekem most az egyszer s elégedjék meg azzal, hogy magamviseleteért ez úttal komolyan megfedd s arra int, hogy ilyszerű kitöréstől annál inkább óvakoljam, mivel jövőben hasonló elnézésre nem számíthatok. Az igenlőleg hajtotta meg a fejét, a főkapitány elbocsátott bennünket.

«Együttjöttünk ki a rendőrségről s nagy megeröltetésembe került, hogy rá nem rohantam s földre nem tepertem a semmirekellő gazembert; alkalmasint ő is sejtette, hogy mi forr bennem, mert mihelyt látta, merre indulok, ellenkező irányba fordult s szó nélkül kerekét oldott. Nem elég hát, hogy koldusbotra jutottam, még hivatalosan meg is pirongattak! Nekem volt igaz okom panaszra s engem panaszoltak be! Nincs igazság e földön!

«Most már hogy menjek haza; micsoda orezával mondtam meg Juditnak, hogy koldusok vagyunk; sem ház, sem pénz! Kimentem a mezőre, ott bódorogtam, mint egy eszeveszett. Sok mindenféle gondolat fordult meg a fejemben; egyszer az ötlött eszembe: hát ha elveszteném magamat? De hogyan? Az erőszakos halál minden nemét megforgattam elmémben. Utoljára elhatároztam, hogy vízbe ugrom. Szerencsére messzi voltam a folyótól, megindultam feléje; de útközben elgondoltam, ha megölöm magamat, igaz, hogy én megszabadulok minden bajtól; de mi lesz gyámoltalan özvegyemből, leányomból, minden hajlék, menedék, pártfogó nélkül; nem elég bánatjok van most Lajos és György után, még én is tetézzem? Nem, fölkiálték, nem hagyom el szegény Juditomat: ha bajba hoztam, lakoljak is, vele együtt fogok szenvedni. Megcsendesedtem. Hátha — gondolám — hátha mégis igaza lesz az ügyvédnek: mihelyt a dolgok rendbe jönnek, a magyar bankó is járni fog, vagy beváltják. Azt csak nem tehetik, hogy annyi milliót egyszerre kivegyenek a nép kezéből. Azt mondják, fegyverrel hódított ország vagyunk, de hát a meghódított ország uralkodójának mi haszna benne, ha népei földönfutókká lesznek? Úgy kell lenni, minden bizonynal beváltják a magyar pénzt, ha levonnak is valamit belőle, de legalább nem maradunk üres kézzel. E vígasztaló gondolathoz úgy ragaszkodtam, mint a vízbe haló a szalmaszállhoz; mert erősen óhajtottam, hogy úgy legyen, hittem is, hogy úgy leszen. Megkönnyebbülve tértem haza, kimaradásomat azzal mentettem, hogy sürgős dolgom akadt.

«Másnap szállás után néztem; a nagyszerű házvásár egy félreeső útezácskában olyan kis bérszobává zsugorodott, ja melybe ritkán kaptak lakót; de nem válogathattam, mert az időből kifogytam volt, aztán azt sem tudtam, [hogy ennek bérét honnan fizetem meg; hisz az előpénzt is csak úgy tehettem le, hogy zsebórámat elzalogosítottam. Műhelyemet mesterségemhez való szerszámaimat potom árron elvesztegettem, az új szálláson nem férhettek volna meg, aztán pénz kellett. Judit szó nélkül nézte mindezeket, alkalmasint sejtette végromlásunkat, de a drága lélek szemrehányásra nem emelte volna száját; elég szemrehányás volt nekem az ő bánatos arcza! Zsuzsikát bánatja férje után annyira leverte volt, hogy jó formán világ ügyebe sem tudott, nem gondolt semmivel, nem

vett számba semmit is. Képzelheted milyen volt az én életem!

«Házankint eljártatták, hogy a kinek magyar bankója van, adja be a városházához, különben hadi törvényszék elé állítják. Megdöböntem; de mégis meggondolkoztam; ha teljesen meg akarnák semmisíteni, ugy csak ki kellene hirdettetni, hogy nem pénz és senki sem venné el; bizonyosan azért kérik be, hogy beváltsák, s a ki a megszabott határnap alatt be nem adja, az semmit sem kap. Nem késtem hát; az én huszonhét darab százasomat fölvittem a város házához; kérdezősködtem, mit kapok érte? Azt felelték: nyugtát, ez megnyugtató; reszkető kezekkel számláltam le mind a huszonhét darabot, és sóhajtva elmondtam, hogy ez minden vagyonom; az átvevő hivatalnok szánakozva tekintett reám, a nyugtát pontosan kiállította s szó nélkül átnyújtotta. Nagy gondosan elolvastam, szépen összehajtottam, betakartam egy más papírba s eltettem az oldalzsebembe. Istenem, milyen kiesi helyre elfért most a házam! A nyugta most is itt van a zsebemben, ha meghalok, tegyék mellém, hogy bemutathassam az igaz bírónak.»

Az öreg Márton elhallgatott, melyen sóhajtott, szemeit törle, egy kis szünet múlva következőleg folytatá:

«Nem sok van már hátra, mindjárt bevégzem. Több nap vártam szívszakadva, a magyar bankók beváltásáról szóló hirdetést; de csak nem jött; azonban elterjedt a hír, hogy egy bizonyos napon a magyar bankókat elégetik a város háza előtt. Mikor először hallottam, nagyot kaczagtam rajta; teljességgel nem akartam hinni; de mikor mindenki beszélte, megrémültem. Hogy megbizonyosodjam, a jelzett napon elmentem, hadd lássam; a népség gyülekezett, mindenki csak suttogva beszélt, mint a hallokó betegágya körül; minden arczon bánat és feszült várakozás volt festve. Egyszer csak megnyíltak a városház eddig bezárt kapui, egy csapat katonaság jött ki feltűzött szüronnyal; a kapu előtt kört alakított, úgy hogy a kapuhoz senki se férhessen a nép közül; fegyvereiket keresztbe tették, nehogy a tömegből valaki a körbe hatolhasson, mögöttük pedig folytonosan járkáltak a sűrűn fölállított örök. A körtől csekély távolságban két század katonaság állott fel, a parancsnok mindnyájunk szeme láttára fegyvert töltetett. A városház erkélyén megjelent egy hivatalnok s fölhívta a polgárságot, hogy csen-

desen viselje magát, mert a katonaságnak az a parancsolatja, hogy a legkisebb zavarra a tömegbe lőjön. Ez után a szolgák szenelőt és fenyőforgácsokat hoztak, tüzet gerjesztettek, ekkor saroglyákon hozták a töméntelen magyar bankót és katona- s polgári tisztek jelenlétében részletenként dobták a tűzbe. A láng hatalmasan lobogott, a tűz lebe olykor fölkapott egy-egy égő bankót s magasan fölvitte a levegőbe; «panaszra megy az úristenhez!» sugá fülembe egy hang. Én szótlan álltam, csak néztem s láttam a tűzben házam égését, feleségem, gyermekem pusztulását, a harapódzó lángokban a minket emésztő szükségét, nyomorúságot, míg utoljára a máglya, a katonaság, a népség, a sürgő-forgó szolgák, hivatalnokok, az égő bankók összefutottak szemem előtt s én világ ügyebe nem tudva, rogytam össze. . . .

«Három hétig nyomtam az ágyat, mikor fölkeltem, a feleségem feküdt le s föl sem kelt többé, azután Zsuzsika. . . .

«Csoda-e már, ha minden áron igyekszem felejteni, és ragaszkodom ahhoz, a mi legalább egy időre kitorli elméméből azt a sok vesztest, csapást, a mi ebben a nyomorúságos életben reám omlott? Nem az a csoda, János fiam, hanem az, hogy még élek, húzom ezt a nehéz igát.»

Felelniakartam, de a pitvar ajtaja megnyílt és Zsuzsika kiáltá: «János, legyen olyan jó, nyissa ki az ajtót, hogy lássak!» Fölpattanva szekemről, a legnagyobb készséggel engedtem ez épen jókor jött fölhívásra. Zsuzsika megrakodva, mint egy meli s egészen fölvidulva lépett be.

«Nó János,» szólt enyelegve, «én ugyancsak bevásároltam, pénzből egy kis krajezárt sem hoztam vissza; de miért is tett kecskét kertésznek: haragszik úgy-e?»

«Már bizony,» válaszolám hasonló modorban, «káros uram bánkódjék.»

«Lássa,» folytatá Zsuzsika, «elgondoltam, hogy ha már vendégeskedünk, vendéget is kell hívunk; ez pedig nem lehet más, mint a jó Zsófi néni, kinek annyi szívességével éltünk, s a ki, ha egy pár széket nem kölcsönözne, tisztességesen még asztalhoz sem ülhetnénk.»

«Nagyon jól gondolta, édes Zsuzsika, vegye is azonnal teljesezésbe,» szólek, mi közben Zsuzsika kezdte a hozottakat lerakni.

«Jól van, jól,» szólt Márton, «de hát a bort nem felejtetted-e el?»

«Dehogy felejtettem, hisz nem akartam édes apámat megbúsítani.»

«Ide hát vele, hadd kóstolom meg.»

«Nem jobb volna-e előbb falni egyet-kettőt?» kérdém közbevetőleg.

«Appetitorium is kell,» menté magát az öreg; Zsuzsika poharat vett elő és töltött, Márton bácsi pedig nagy mohón egy huzomban megitta. Az asztalt kihuztuk a szoba közepére; Zsófi néni is megjelent egy pár székkal, késekkel, villákkal, leültünk s jóízűen falatoztunk. Az öreg azonban csak ámo-lyogva evett, inkább az italhoz látott, a mi rövid időn fogyatekjára jutott. Indítványoztam, hogy újrázzuk a bort, de indítványomnak épen az öreg szegült ellene, Zsuzsika képzelhetőleg pártolta az apját, Zsófi néni nem szavazott, s így az indítvány elesett. Derült kedélyben folyt le az étkezés, azután még hosszasan elbeszélgettünk; az öreg emigránságomról, Zsuzsika a fővárosi dolgokról kérdezősködtek. Az előző szomorú emlékek s az általuk fölköltött izgultság és megindulás után az a gyorsan bekövetkezett vidámság úgy jött nekem, mint a nyári viharok után gyorsan földerült égről a napfény, melynek sugarai a leveleken rezgő esőcseppekben törődnek meg.

Kilencz óra elmúlt, Zsófi néni nagyokat ásított; fölálltam, mindnyájuknak jó éjt kívántam; ekkor Márton bácsi hozzám jött, megfogta a kezemet s elérzékenyülve így szólt: «János fiam, annyi keserves esztendő után, ezt az egyetlen kellemetes estét neked köszönöm. Isten megáldjon érte! Nem azért, hogy jól tartottál bennünket, hanem hogy levettél szívemről azt a nagy tehert, a mely úgy nyomta, mint egy malomkő: megbocsátottad hibámat, gondatlanságomat. Lásd, mindennemet elvesztettem, csak becsületemet nem; ez a te kezdedben volt, mert ha bepanaszolsz a törvénynek, hogy én gyámod, a pénzedet lére hajtottam, nagy gyalázat ér. A jó Isten sokszorosán pótolja ki neked azt a kárt, a mit az én nyomorú fejem okozott! Még egy kérésem van hozzád: ha kimúlok ez árnyék világból, ne hagyd el az árvámat, a kit én juttattam nyomorúságra, a kin nem hogy segítettem volna, hanem csak nyűg voltam. Ígérd meg ezt, édes fiam, hadd hallhassak meg nyu-

godt lélekkel. Ígérd meg, mert hiszem, ha megígéred, meg is tartod!»

«Hogy is tudná azt rólam föltenni, édes Márton bácsi, hogy én nemcsak Zsuzsikát, hanem magát is elhagyjam!» válaszolám.

«Én már nem számítok», szolt az öreg; «rólam ne beszéljünk, hanem Zsuzsikát, úgy-e nem hagyod el? Ezt ígérd meg; — ígéred?»

«Ígérem!» felelém.

«Áldjon meg az Isten érette, édes fiam; nem csak téged, hanem maradékaidat is, ezer iziglen!» ezzel nyakamba borult és sírva fakadt.

Csakhamar azonban erőt vett magán, kikisért az utczaajtóig, itt még egyszer megszorította a kezemet s ezt sügta a fülembé: «megígérted; el ne felejtsd!»

Szállásomra menet azon törtem a fejemet, miként segíthetnék ez elesett családon, nemcsak amügy pillanatra, hanem gyökeresen; sokféle terv fordult meg agyamban, de mindegyike kivitelének útjában ott állt Márton bácsi az ő szerencsétlen szenvedélyével. A tervszövést még lefekvés után is hosszasan folytattam, de kellő megoldásra nem tudtam találni; végre elszenderedtem. Nagyon nyugtalan éjszakám volt, tele a múlt nap eseményeiből szótt zavart álmokkal. Későre ébredtem, hatalmas fő-fájással, tagjaimban mintha ólom lett volna; megerőtetésembe került a fölkelés, nagy lassan öltözködtem; végre kiindultam remélve, hogy a friss lég eloszlatja kábultságomat. Alig tettem néhány lépést az utczaán, Zsuzsika jött velem szemközt, arczaán az aggodalom, remegés és nyugtalanság kinyomatával.

«Zsuzsika!» megszólítám, «az Istenért, mi baj?»

«Beh jó hogy találkoznak!» felelt Zsuzsika lelkendezve. «Apámat keresem — nem tudom hova lett. Az este nagyon csodálatosan viselte magát — hogy ön elment s magunkra maradtunk — sírva fakadt — kért mindenre a mi szent — bocsássak meg neki — tudja, megvallja — hogy ő okozta nyomorúságomat. Kértem, ne izgassa föl magát, ne gyötörje ok nélkül — tölem nincs miért bocsánatot kérjen — a mi minket ért, azt az Isten rendelte úgy — ad is erőt, hogy elhordozhassuk. Reám borult, össze-vissza csókolt és áldott. Azt hittem hogy e fölindulást a szokatlan boros vacsora

okozza; kértem, feküdjünk le, úgy is már késő az idő; apám engedett, lefeküdt én is. Sokáig nem tudtam elaludni, feszült figyelemmel hallgatództam — apám eleinte sóhajtozott, hánykolódott; de lassankint elcsendesült és szuszogásából hallottam, hogy mélyen alszik: erre megnyugodtam s engem is elnyomott az álom; reggel, mikor fölébredtem, apám nem volt a szobában; de ezen nem ütköztem meg. Felöltöztem, — vártam — apám nem jött; kimentem az udvarra, kerestem mindenütt; sehol sincs! Elmentem azokhoz a házakhoz, a melyekbe olykor-olykor be szokott tekinteni — nem volt ott! — azóta járok-kelek az utcákon ész nélkül; apámat sehol sem találom. Az Istenért, segítsen rajtam, keressük föl szegényt!»

Az öreg Márton múlt esti különös magaviselete és a Zsuzsika elbeszélése rosszat sejtetett. «Menjünk», szólék kevés gondolkodás után, «egyenesen a rendőrségre, hátha történetesen nyerünk valami útbaigazítást. Vagy tán jobb volna,» igazítám ki, «ha ön itt a sarkon várna rám, míg én utána nézek a dolognak.»

«Nem, nem!» kiáltott nagy lévvel, «én is megyek; tudni akarok mindent; megöl a nyugtalanság!»

Nem volt mit tennem, engedtem; együtt indultunk a város háza felé: a kapuban népesoportot találtunk. «Mi dolog?» kérdém egy ott állótól. «Épen most hoztak be», felelé, «egy vízbefült öreg embert, a molnárok fogták ki.» Zsuzsika e szavakra, mielőtt megakadályozhattam volna, nyíl-sebesen áttört a tömegben; teljes erőmből igyekeztem utána, de csak bajjal hatolhattam elebb; e közben sikoltás és e fölkiáltás hallszott: «Édes apám!»

A hordályon az öreg Márton holttestét s ráborulva leányát láttam.

* * *

Márton bácsinak adott ígéretemet megtartottam: Zsuzsikát el nem hagytam. Meg is fogott az ő áldása: mert három kis Bársony játszik íróasztalam körül, és hova kell nagyobb áldás, mint egy jó feleség!

TAVASZI REGGEL.

A bérezet már a hajnal aranyozza,
A völgy virágit gyöngygel harmatozza,
És fü-fa lombján hűs szellő legyint át,
Ébresztgeti a lepkét és pacsirtát.

A sullogó patak mintegy megbátrul,
Vadrózsa bokra ég a napsugártul;
Fény mindenütt, víg zaj minden zugolyban,
Az ég mosolyján a föld szíve dobban.

Oh fény és dal! Tavasznak enyhe napja!
Elvesztett fényét lelkem visszakupja,
Szívem megárad ifju érzelemben,
S ajkamra ismét víg dal hangja lebben!

GYULAI PAL.

A R E G G E L.

(Természetrájz. *)

Földünk mind hegyesebb szög alatt fordítja keletnek
A pontot, hol az én pusztai kis lakom áll.
Szöke világát már az egen terjeszti előre
A Nap s jelzi mikép fordulok arra felé.

*) Gáncsolják a költöket, hogy a természetet még mindig a régi tudatlan módon írják le, nem úgy, mint a tudomány haladása kíváná. Ehol egy kísérlet

Majd pirosabb színt vált, megtörvén fénye a földi
 Fennlebegő párák ködszerű cseppjeiben ;
 És, mint nagy gömböt, veti a horizonra csalárdúl
 A levegő-réteg vérpirosan hüvelyét. *)
 Ez még nem Nap — ihol szemmel nézhetni beléje ;
 Ám, ha derékszög alatt dől zenithemre a fény :
 Égő gáztakarója körét meglátom a Napnak,
 Mely a mi Földünknel (szám ide!)-szorta nagyobb ;
 Hogy kicsinek látszik, nagy távolléte okozza,
 Oly keskeny szög alatt éri sugára szemem.
 Már körül a gyárok kéményeiből viszi nagy fel
 Könnyű korom-terhét a neki fült levegő.
 Vas sinen a gőzkép nagy terhet vonva közelget,
 Mert a súrlódás nem köti meg kerekét.
 Mily szép most minden, kezdik kilehelni a fák is
 Élénköket, — s széngázt színi be lombjaikon.
 A levegő-réteg, mely Földünket beborítja,
 Kékszínű tömegén játszva eget mutogat.
 Ah de mi ez ? Hőség megritkította köröttem
 A levegőt s felszáll, váltja rohanva hideg.
 Kepződnek szaporán s gyülekeznek vízi parányok
 S összeverődve, legitt földre csapódnak alá.
 Testem is a hóányt likacsin már veszteni kezdi,
 Adieu természet ! Vissza lakomba megyek.

HAJNAL PÉTER.

*) Hiba, mert a Napnak nincs hüvelye. — Szerk.

AZ IPARFELÜGYELŐI INTÉZMÉNY NÉMET-ORSZÁGBAN. *)

Az iparüzés módjának korlátlan szabadságát az újabb korban az állam, legalább elvileg, sohasem ismerte el. A kézműipar korszakában részint a céhek, részint a kormány alkottak technikai rendszabályokat, a melyekhez az iparüzőknek alkalmazkodniok kellett. E rendszabályok célja volt a fogyasztó közönséget biztosítani az áruk jó minőségéről s e céljoknak azon időben, midőn az iparban szabad versenyről szó sem lehetett, nagyrészt meg is feleltek. Az ipar sorsát szívökön viselő kormányok által kibocsátva, e műszaki rendeletek egyúttal a kis-ipar nevelőjéül szolgáltak, különösen Colbert rendeletei Franciaországban. Az újabb korban, az iparszabadság s a szabad verseny elvének elismerésével és a gyáripar kifejlődésével más célból s más módon korlátozzák az iparüzés szabadságát. Az államhatalomban mindinkább megerősödött azon kötelességének tudata, hogy a létért való küzdelemben védnie kell a természettől gyöngét az erős ellen, támogatnia kell a munkások méltányos követeléseit a túlerejű gyárosok ellenében. Az iparüzés módja korlátozásának célja most megvédeni a munkás osztályt a gyárosok ellen, biztosítani a munkások életét, szellemi és testi épségét azon bajok ellen, a melyek a rossz helyiség, veszélyes eszközök, túlesigázott munka következményei. Az állam gondoskodásának tárgyát első sorban a gyermek-

*) Alphons Thun: *Die Fabrikinspektoren in Deutschland.* A Schmoller-féle *Jahrbücher für Volkswirtschaft* etc. 1880 első kötetében.

munkások képezték, legelőször az ezek alkalmazása körül létező visszaélések ellen kelt ki. A mint az állam a közgazdaság körül teljesítendő kötelességének mind jobban öntudatára jutott, figyelmét kiterjesztette a női munkások és általában a munkások sorsára. Kötelező üzlet-szabályokat alkotott, a melyeknek megtartását a gyárosoknak súlyos büntetés terhe alatt megparancsolta. Az állam ily irányú beavatkozását az iparba több oldalról megtámadták, különösen elvi okokból és az egyéni érdekek miatt a versenyszabadság túlzó hívei, sőt a socialdemokraták is, kiknek agitationális érdekét e rendszabályok fenyegették. E támadásoknak azonban nem volt jelentékenyebb gyakorlati eredménye, ellenkezőleg az állam mindig nagyobb s nagyobb gondot fordít a munkaügyre. Legjobban van ez ügy rendezve Angliában, hol már a század elején törvényhozásilag korlátozták a gyermekeknek munkára való használatát. Ma a continentálissal szemben Anglia munkatörvényei, melyek organicus fejlődés s nem rögtönzött alkotás eredményei, mintaserüeknek mondhatók; végrehajtásukra kitünően fizetett, képzett és megvesztegethetetlen iparfelügyelők ügyelnek föl.

Németországban az iparfelügyelői intézmény újabb keletű. A porosz kormány ugyan már a század harmadik tizedétől kezdve ügyelt az iparüzésre vonatkozó törvények és rendeletek végrehajtására, a gyakorlatban azonban nem sok sikert mutathatott föl. Az 1839-ik évi szabályrendelet a gyárak felügyeletét a helyi hatóságokra bízta, a gyárosok befolyása alatt álló hatóságok azonban nem éltek e jogosítvánnyal. Több meghiusult kísérlet után 1849-ben a munka-törvények végrehajtásának ellenőrzésére a választás útján szervezett iparfelügyelői intézményt hozta be a kormány, de ezzel sem érte el célját. Lassankint belátta a kormány, hogy ha eredményeket akar fölmutatni, a gyártörvény végrehajtásának ellenőrzésére külön hivatalnokokat kell alkalmaznia, a kiknek e tisztség képezze egyedüli föladatát. Ezért 1853-ban a düsseldorffi, aacheni és arnsbergi kormánykerületekben három iparfelügyelő (gyárfelügyelő) neveztetett ki. Ez iparfelügyelők tiszte volt a gyermek-munkások foglalkoztatására felügyelni s ellenőrizni azt, vajon megtartatnak-e a munkások erkölcsiségére, szellemi s testi épségére vonatkozó szabályok; három évben legalább egyszor meg kellett látogatniok minden gyártelepet

s tapasztalataikról jelentést kellett tenniök. A valóságban tehát az iparfelügyelők rendőri tisztviselők voltak, kik a gyermekek foglalkoztatására ügyeltek föl, írásos rendeletek kiadására azonban nem volt joguk.

A kerületi kormányok, melyekhez az iparfelügyelők beosztattak, nem szándékoztak a gyártörvényt szigorúan végrehajtani, politikai okok miatt kímélni akarták a nagyiparosokat. Ehhez képest az iparfelügyelők az első évben nagyobb tevékenységet nem fejtettek ki. Az országos kormány tagjai, különösen a kereskedelmi miniszter, von der Heydt, azonban más-ként gondolkoztak, mint a kerületi hatóságok; az iparfelügyelők utasítást nyertek, hogy tisztökben szigorúan járjanak el. Mi-helyest az iparfelügyelők tudták, hogy fölülről támogatásra találnak, komolyan léptek föl. Csak ki kellett szemöket nyitniok és észrevehettek a visszaéléseket, a melyeket a nagy-gyárosok, a kereskedelmi tanácsosok, kereskedelmi kamarák elnökei elkövettek; egymásután jelentették föl azokat, kik a törvényt áthágták. A miniszter megdicsérte buzgalmokért a három iparfelügyelőt s utasította őket, hogy a jövőben is hasonlóképen járjanak el. Von der Heydt miniszter utóda gróf Itzenplitz azonban már nem sokat törődött a gyártörvény végrehajtásával, pártja politikailag úgy is küzdött a Rajna melléki nagy-iparosokkal, nem akarta azokat gazdasági okok miatt is ellenségeivé tenni. A kormány nézetének változásával megváltozott az iparfelügyelők magatartása is; az előbbi szigorúságot, mely megfélemlítette a gyárosokat, lanyhaság követte. Így a düs-seldorfi felügyelő 1855-ben nyolczszázkilenczvennégy visszaélést jelentett föl, 1866-ban csak huszonnyolczat. Az ipartörvénynek a gyármunkára vonatkozó fejezetei a gyakorlatban tehát nem hajtottak végre s haladt minden a régi kerékvágásban. A gyermekmunka kizsárolásának e szomorú korszakában csak az iskola küzdött a gyárosok önzése ellen; az iskola maga azonban, mert a közigazgatási hivatalnokok nem támogatták, nem sokat tehetett.

Az ipartörvény tárgyalásakor 1869-ben az éjszak-német Bund gyűlésén a conservatív párt vezérferfiái és a socialdemokraták erőlesen követelték, hogy az óriási visszaélések elbárítása végett hajtassanak végre a gyármunkára vonatkozó szabályzatok. Indítványozták, hogy az érvényes és a még ezután alkotandó szigorúbb szabályok végrehajtásának ellenőrzését

külön hivatalnokokra, az iparfelügyelőkre bizzák. A national-liberálisok részéről Braun-Wiesbaden, Schulze-Delitzsch s többen ellenezték az indítványt; Braun ily kifogásokat hozott föl az indítvány ellen: ha az állam az iparüzést zavarja, akkor magára kell vennie annak kockázatát is, a mit nem tehet; a házjog megóvandó stb. A ház azonban elfogadta az indítványt s így keletkezett az 1869-diki ipartörvény 132. §-a, mely a gyermek-munkásokra vonatkozó szabályzatok keresztülvitelét külön hivatalnokokra bizza. E hivatalnokok tisztokban való eljárásukkor a helyi rendőri hatóság jogait gyakorolhatják és a gyárakat minden időben — éjjel is — megvizsgálhatják. Sajnos azonban, hogy a törvény e rendelkezése is csak évek múlva nyert a gyakorlatban életet, mert a kormány csak hosszú idő után alkalmazott új iparfelügyelőket.

Az iparnak a hetvenes évek elején beállott föllendülése következtében újra nagyobb mértékben alkalmazták a gyermekeket és nőket a gyárakban és ezzel napról-napra szaporodtak a visszaélések, a melyek ekkor már a nagy közönség figyelmét is fölkellették. Minden oldalról panaszkodtak, hogy visszaélnék a gyermekek munkájával, a birodalmi gyűléshez egyre érkeztek az orvoslást sürgető kérvények, a socialdemokraták agitatioikkal kiaknázták ez ügyet, a social-politikai egylet, melynek tagjai voltak Németország legkiválóbb nemzetgazdái, az angol minta szerinti iparfelügyelet életbeléptetését követelte. E törekvések nem voltak eredménytelenek, a közvélemény nyomásának hatása alatt a kormány is belátta, hogy a bajok orvoslására tennie kell valamit. Legelőször lépett a cselekvés terére a porosz kormány, mely 1874-ben két új iparfelügyelőt nevezett ki, az egyiket Berlin városára, a másikat Szilézia számára. Az iparfelügyelőknek az 1874-dik évben kifejtett működéséről szóló jelentésben elismeri a porosz kormány, hogy az ipartörvény szóban forgó szabályzatainak végrehajtása csak is külön iparfelügyelők által biztosítható. A kormány a következő években csakugyan több iparfelügyelőt alkalmazott.

Az ipartörvény novellájának készítésénél a porosz kormány indítványozta, hogy az iparfelügyelői intézmény hozasék be kötelezőleg egész Németországban. Az eredeti tervezet ehhez képest nagy hatáskört biztosított az iparfelügyelőknek, reájok bizza az engedélytől függő ipartelepek és a gyermek-

munkások foglalkoztatása fölött a felügyeletet s a munkások életére és épségére vonatkozó szabályzatok végrehajtását. A sajtó útján közzétett ipartörvény tervezetét a nagy-iparosok hevesen megtámadták, a minek következtében a védvamos nagy iparosokkal kaczerkódó kormány a birodalmi gyűléshez benyújtott törvényjavaslatba az eredeti tervezet ide vágó fejezeteit nem vette föl s az 1869-ki törvény 132. §-át lényegében változatlanul hagyta. A birodalmi gyűlés azon bizottsága azonban, melyhez a törvényjavaslat előzetes tárgyalás végett utasítottatott, újra fölvette az említett fejezeteket s elfogadásukat ajánlotta a háznak. A birodalmi gyűlés elfogadta a bizottság indítványát, még pedig majdnem egyhangúlag, így jöttek létre az 1878. év július 17-dikén kelt törvénynek az iparfelügyeletre vonatkozó rendelkezései. E törvény kötelezőleg behozta az iparfelügyeletet egész Németországban. A gyermek és női munkások foglalkoztatása fölötti felügyeletet, a munkások életének és egészségének oltalmazására vonatkozó szabályzatok végrehajtását az országos kormányok által kinevezett külön hivatalnokokra, az iparfelügyelőkre bízta. E hivatalnokok a helyi rendőri hatóság jogaival bírnak, a gyárat bármely időben s a nap minden szakában meglátogathatják, kötelesek azonban a tudomásukra jutott üzleti titkokat megőrizni. Felügyeletök alatt állanak a munkaadók s munkások oly műhelyekben, a melyekben a gőzerőt rendesen használják ezen kívül minden nemű bányatelepek.

A poroszországi iparfelügyeletre nézve behatóbb utasításokat tartalmaz az 1879-ik év május 24-én kelt szolgálati utasítás. Az iparfelügyelők hivatalos neve a törvényben Fabrik-inspector, a szolgálati utasítás «ipartanácsos»-nak (Gewerbe-rath) nevezi őket (ki képzel előkelőbb német hivatalnokot, a ki nem volna valamiféle Rath?), e névváltoztatást a gyakorlat igényei követelték, mert a gyárfelügyelő név miatt sok zavar fordult elő. Fizetésök 2400 — 4800 márka, megfelelő lakáspénz, utazások alkalmával napi díj és útiköltség. Az iparfelügyelőknek nem az a föladatuk, hogy a rendes rendőri hatóságot pótolják, ellenkezőleg ezek működését kell kiegészíteniök, szakértő tanácssal kell támogatniök azon kerületi kormányt, a melyhez beosztják, hogy így az ipartörvény helyes és egységes keresztülvitele biztosíttassék. Úgy a munkások mint a munkaadókkal szemben bizalmi állás kivívására kell törekedniök.

A birodalmi törvény értelmében a helyi rendőri hatóság jogai-
val bírnak, de az utasítás szerint nem szabad kényszerrel
végrehajtandó rendeleteket kibocsátaniok. Az észlelt törvény-
telenségeken jóakarátú figyelmeztetések s tanácsokkal kell
megkísérteniök segíteni, ha ezek nem vezetnek célhoz, akkor
jelentést kell tenniök a fölöttes hatóságnak, ez rendszerint a
kerületi kormány, mely a saját hatáskörében intézkedik.
Az iparfelügyelők a kerületi kormányoknak vannak alárendelve
s így nem tagjai a végrehajtást elrendelő hatóságnak, némelyik
kerületi kormány azonban azon helyes intézményt léptette
életbe, hogy az iparfelügyeletre vonatkozó ügyek előadásával az
iparfelügyelőt bízta meg, a mi nagyban elősegíti az ipar-
felügyelet sikerességét. A szolgálati szabályzat tehát, a mint
látható, nem mert addig menni, mint a meddig a törvény
elment s ezért sok tekintetben bajos az iparfelügyelők állása,
nagyon sok kötelességgel és igen kevés joggal bírnak.

Az iparfelügyelők tiszte első sorban a gyermek-munkások
foglalkoztatását ellenőrizni. Nagyobb kerületekben azonban
nem győzik a munkát vagy csak hiányosan felelnek meg
föladatuknak; ritkán látogathatják meg a gyárat s a gyárosok
könnyen kijátszhatják őket. Ennek daczára üdvösnek bizonyult
ez irányú működésök, sok visszaélést jelentettek föl — bü-
ntetettek meg, ezért a gyárosok félnek s nem merik többé oly
mértékben üzni visszaéléseiket. Sokkal háladosabb tere
működésöknek, különösen a munkaadók elismerését tekintve,
a munkások életének és egészségének oltalmazására való fel-
ügyelet. A gyárosok szívesen fogadják tanácsaikat és végre-
hajtják intézkedéseiket, mert ez által saját, úgy anyagi mint
szellemi felelősségüket csökkentik. A balesetekről azonban
hívtalosan nem értesítik az iparfelügyelőket s így azok csak
elvétve jutnak tudomásukra. Az iparfelügyelők föladata még
az engedélytől függő ipartelepek felügyelete. E czélből lajstro-
mot kell vezetniök, a melyből kitűnik, mily jogaupon kelet-
keztek az engedélytől függő ipartelepek, nem mentek-e túl az
engedélyen, megtartatnak-e az engedélyben kikötött föltételek.
Szászországban az iparfelügyelők tiszte egyúttal a gőzkazánok
fölvizsgálása is. S ez a gyakorlatban rendkívül helyes intéz-
ménynek bizonyult. Az iparfelügyelők magok ugyan nem
győznek a munkát, de segítők vannak mellejök rendelve; így
nagyon a felügyelő hívtalnokok száma, többször nyílik alkal-

muk a gyárakat meglátogatni s megvizsgálni, a felügyelet ez által alaposabbá és sokoldalúbbá válik.

Poroszországban húsz iparfelügyelő van alkalmazva, az állam nagyságához és az ipar fejlettségéhez képest csekély szám. A többi német államokban viszonylag több iparfelügyelő van: Szászországban öt, Bajorországban három, Württembergben kettő, a többi államokban tizenkilencz, az egész német birodalomban negyvenkilencz. A poroszokat kivéve az iparfelügyelők legnagyobb részét az 1879-ik évben alkalmazták. A németországi összes iparfelügyelők fölött nem áll egy központi hatóság, a törvény keretében mindegyik állam önjogúlag adja ki a szolgálati szabályzatot, sőt az egyes államok összes iparfelügyelői sincsenek egy központ alá rendelve. Poroszországban az iparfelügyelők időközönként tanácskozársra hívatnak össze. E tanácskozások célja az iparfelügyelők működésébe egységet hozni be, de eddig valami figyelemre méltó eredményök nem volt. A központ hiánya pedig már érezhető az iparfelügyelők eltérő rendelkezéseiben.

Az iparfelügyelők évenként jelentést tesznek a kormánynak működésükröl. A porosz kormány e jelentéseket az 1874. év óta évenként közzéteszi, egész Németországra vonatkozólag még csak az 1879. évröl jelent meg jelentés. E jelentések rendkívül tanulságosak s idővel az egész német gyáripar beható leírását fogják nyújtani. Mindegyik jelentés öt részre oszlik. Az első részben működéséről ad számot az iparfelügyelő, némelyik a jelentékenyebb iparágakat le is írja s iparstatistikát nyújt. A második rész a női munkásokról és a gyermekmunkásokról szól részletesen. A statistika mellett e rész foglalja magában az 1878-ik év július 17-én kelt törvény végrehajtásáról szóló jelentéseket, a melyekből mindenkinek azon meggyőződést kell meríteni, hogy a törvény végrehajtása iparfelügyelet nélkül nem is képzelhető. A harmadik rész a munkásoknak veszélyek ellen való oltalmazásáról, a negyedik az engedélytől függő ipartelepekröl, az ötödik a munkásviszonyokról szól. E jelentések valódi kincsét képeznek a német ipari viszonyok tanulmányozójára, mivel az idevágó kérdések leg-hívatottabb és legpártatlanabb megítélői az iparfelügyelők. Alaki tekintetben szükséges volna, hogy valamennyi iparfelügyelő egyenlő alapra fektesse jelentését, mert most nagyon nehéz a különböző adatokat összevetni, a mi megnehezíti a

tanulmányozást. Anyagukra nézve idővel bizonyára bővülni fognak e jelentések, ha az új hivatalnokok otthonosabbak és jártasabbak lesznek hivatásukban s az iparfelügyeleti intézmény megerősödik.

HELTAI FERENCZ.

ÉRTESITŐ.

Költemények. Írta Bartók Lajos. Kialja a Petőfi-Társaság. Buda-Pest. Aigner Lajos.

E kötetben a szerző nem suhogtatja satírája csatabárdját, a helyett szerelmi lantot penget, a természet változásain mereng s csak néhány békétlen honfi ódája emlékeztet a daliás időkre. De ha satíráját nem vezérli az igazság szenvedélye, lyráját sem hevíti a szenvedély igazsága. Kötetében hívatottság nyilatkozik erőlködéssel vegvest s a múzsa, kit ő is per te szólít, csak futó betekintések emlékének köszöni e baráti czímet.

A részletek bírálata bővebbet szól erről.

Kezelve a kezdetén a *Praeludium*ban előre veti árnyékát a költő sarkalatos hibája. Szíve — úgy mond — megdermedt, mint a szikla, melyet a szenvedélyek villáma meg nem lepett, az érzelem szelíd holdvilága föl nem derített, csak a múlt emlékei, a barna felhők könyzapporral fehérre mosták, hogy annál kövültebb legyen. Eddig csak halad az allegoria, de most meredekhez ért. A költő szíve nem marad örökre fűsűltnak; egy szó, az ő neve, új életre ébreszti. Honnan vegyen most már az ő nevére illő gyöngéd s mégis oly súlyos metaphorát, hogy tőle egy bérczi kőszál meginduljon? Istentől a segítség:

S ím a langy déli szél szárnyain
Támadt egy hang s megütközék a sziklán,
Sohajtott szó, rezgő hullámival
A sziklát, mint a tenger, elborítván.

Megvan a segítség, de a mi köszönet benne? Nem is bolygatjuk a csodát, hogy egy langy déli szél sóhajtottá szónak, mint tengernek annyi rezgő hulláma van, de az bizonyos, hogy bármint bánthatták is a sziklát a villámok, a holdfény, a felhők zápora, a szóhoz, a fogalomjelentő szóhoz néki sziklaemberséggel nincs köze. Ez csak a szívet illetheti, itt a szikla szerepe fogása a költőnek, ki metaphoráiból nem tud kibonyolodni. Azontúl nem is töri magát fogásokon, a szikláról mindig olyat állít, mit csak a szívéről mondhat s végül olyat, mi sziklára, szívre egyaránt nem illik. Mert ama szó fölhangozván, a sziklának — úgy mond — minden kőparánya egy szájja lett, mely zúgóbban az Echónál, «a dörgő égi háború világrendítő

harsonájaként» nem szünve zúgja a szélvész és vihar forgóiba s felzúgja az égnek ezt :

Orkán, szelek, felhő, madár e szót,
Az ő nevét világgá hirdessétek.

Így végez költőnk, mint a rossz színész, ki jelenete végén jól odakiált a közönségnek. De ugyan mi rettenetes volt abban a langy déli szél sóhajtotta szóban, hogy a szikla ily szörnyeket csattogtató? Vagy miféle szív az, mely az ő szent nevének malasztjától ihtetve ily éktelenül harsogja el boldogságát? Mily érzékeny szívű szikla, mily sziklazord indulatú szív! Kinek tetszik ez a játék? Kinek ez az itt feselt, ott lyukas metaphora-köpönyeg, mely az érzés és phantasia szegénységét oly rosszul takarja.

S e költemény nem áll egyedül. A szikla változik, de a modor megmarad. Mindig ugyanaz a hiánya a valódiságnak, akár tájképi mezbe öltözteti szerelmi búját, akár Petrarca Himfy modorában faggatózik Ámorral, vagy épen Heine gúnyjának szikraözönéből elkapdos néhány sziporkát. Méltó-e ily szerep ahhoz, ki magát «a múlt kísértetének» hirdeti s százados diófák éjjelén megzendítvén tárogatóját, addig fújja, míg fegyverre kelnek az elhúnyt apák, hogy megvédjék e hont, mely veszendőben van a gyáva magzatok kezében. És fölhangzik sokszor e tárogató: mert költőnket a szabadság ügye általában s a haza mai nyomorúsága különösen ép úgy gyöttrik, mint annak idejében Petőfit. Nem azt akarjuk mondani, hogy Bartók a haza ügyét csak oly komolyan veszi, mint a Zulejkákat, Emmákat, meg Dórákat. De ki világos nappal rémeket lát, arról méltán kétségben lehetünk, vajon szeme egészségét, vagy jóhiszemét kell e tagadnunk? Maradjon ez nyílt kérdésnek, mi még csak azt hozzuk föl, hogy a ki gróf Teleki Sándort Nagy Sándorral hasonlítja össze, ki Arany Jánost szélső baloldali honfivá szeretné fölkenni a *Toldi Szerelmének* oly sorai alapján, melyeket a kiegyezés előtt írt, az sokszor vesz olyat tollára, mit maga sem hisz egészen.

Máskor meg olyat ír, mit nem gondolt el világosan. Respice finem: ez elv mellőzését hirdetik hosszabb költeményei, melyek szakaszai vagy széjjelhullanak, vagy ismétlésekben egymásra tapadnak, de nem törnek célra folytonos fokozatban. Különösen a csodás világában egészen eltéved képzelete. A *Kárpáti Emlékek* című cycilus III. számában, kedvesével együtt van a költő egy kárpáti fenyvesben. Ábrándokba merül s nem tudja vajon kedvese, vagy a hableány kezét szorongatja-e? A hableány, ha jól értettük, az érzéki szerelem dæmona. Fjijel kel ki tavából s kit csak ér, annak kiszívja ajka tüzét, lelkét meg összeégeti. A költő fél tőle s ezt értjük, hisz másfele szerelemnek él, de most jó az érthetetlen :

A hableány szerelmével megöl,
S én hova tűnjek bosszújok elől?
Ah, mert e rengeteg tündérit én,
Az erdön érted bolygva, megvetém.

Az «érted» a szemközt ülő kedvesre illik. De miért *egy* habléány s mégis *bosszújok*? Vagy tán a bosszú a rengeteg tündéréiből jönne? De ha tudjuk is hazájokat, kik ők s mit képviselnek? A költő ismétli, hogy folyvást leselgenek rá, míg kedvesét ölelve tartja s így végez:

Csak arra várnak, míg elfordulok,
Akkor hízelgéssel mind közre fog,
Magok közé csábít a *habléány*,
S te elhagysz, mint egy tündérlátomány!

Megint a habléány, mint többes számú fogalom. S mily viszonyban van az erdei tündérekkel? S mi történik a költővel, meg kedvesével, kiket ily rejtélyes lények társaságában csak aggódva hagyhatunk?

Mindamellett vannak költőnknek jól átgondolt s mindenben sikerült költeményei is. Például a *Kárpáti Emlékek* I. és III. száma a kedély és természet kölcsönhatását jól fejezi ki. S némely tisztességesebben enyelgő költeményei között is van egy pár, melyek nem mindennapi tehetséget tanúsítanak. Több elszórt szép részleten kívül figyelmet érdemel a költő nyelve is, mely könnyen száll az élez röptében s olykor hévben árad. De ritkán olvasunk tőle oly költeményt, melyben a gondolat a külső formával hű szövetségben s egymást emelve ostromolják az emlékezetet. a—d.

A magyar irodalom története. Középkorok, tanítóképzők és felsőbb leányintézetek számára. Írta dr. Tóth Sándor. Schmiedicke A. kiadása. Nagy-Szeben, 1881.

E könyv írója igen nagy hangon kezdi. Előbeszédében pálczát tör egy rövid lélegzettel valamennyi elődje, kollégája és versenytársa fölé. Szép tőle, hogy nem marad a terméketlen tagadás terén, s ha rombolt, alkot is. Megírta a magyar irodalom történetét, melynek módszere egyedül az igazi. Sőt többet tett: hagyományos fölfogásunkat irodalmunk múltjáról, nevezetesebb termékeiről és jelesebb alakjairól tökéletesen átalakította. «A maga részéről beismeri, hogy körülményeihez képest az újabb irodalmi kutatások eredményét lelkiismerettel fölhasználta.» Egy sorral előbb azt «ismeri be», hogy magvas és magyaros előadásra törekedett. A stíl magvasságának és magyarosságának idéztük kis bizonyosságához hasonló meggyőző erővel tanúskodik az egész könyv a fölfogás eredetisége és mélysége mellett. Egy szóval: reformátor áll előttünk, ki a nagyszabeni katedrára dobtatva, önézettel mondja magáról: itt állok s más-kép nem tehetek!

Könyve különben mindenestre a legrosszabbak közé tartozik, melyeket tárgyáról írtak. Jól tudjuk, hogy ezzel az ítélettel igen sok van mondva, midőn perspektívát nyit a silány munkák egész sorozatára. Közülök némelyek, zavaros nézeteikkel és emésztetlen olvasmányaikkal, régi íróink ellen intéznek merényleteket; mások a tanuló természetes esze, józan fölfogása és ízlése ellen támadnak

ismét mások, s ezek vannak legnagyobb számmal, az írói jog durva sértésével férczelik össze Toldyból munkáikat. Ilyen vezetők mellett egészen természetesnek tűnhetik fel előttünk a magyar irodalmi oktatás csekély eredménye középiskoláinkban, a mint azt egy nemrég közzétett miniszteri biztosi jelentés hangoztatta is. Sajátságos a találkozás a kifogások közt, melyeket a tanférfiak az oktatás menete és eredménye ellen, s a kritikusok az iskolakönyvek módszere és tartalmatlansága ellen tesznek. Amazok panaszainak főbb pontjai: hogy a növendékek nem olvasnak, ennél fogva a gondolkodásra nincs sem anyaguk sem gyakorlatuk s csupán értetlen ítéleteket magolnak be. Hát a kritika nyomósabb kifogásai melyek az irodalomtörténeti tankönyvek ellen? Mindenek előtt, hogy íróik nem olvasnak, hanem könyvekből írnak könyveket; innen aztán nem is sokat gondolkodnak a maguk fejével, mikor a másé már elvégezte helyettök, hanem leírják jól-rosszul azt, a mit elődeiknél találnak. Íme egy disciplinának erendő bűne. Az írók vétke megszüli a tanárokét, a tanároké a tanítványokét.

Az új irodalomtörténet írója, dr. Tóth Sándor, mutat bizonyos önállóságot, mely azonban igen sajátos. Azon kívül, hogy helylyelközzel nagyon jól össze látszik férti régibb keletű s általánosan elterjedt vélemények, megjegyzések, kifejezések hí ismétlésével, a hol ezeket kerüli, ott valóban nincs közönet ebben az önállóságban. Egy felől ugyanis, a mi könyvének tényeket tartalmazó részét illeti, a vitás kérdésekre nézve minden kételkedés nélkül már szent igazságok gyanánt ad elő némely újabb néz-teket, melyekre nézve a tudomány pörében még mindenesetre távol van az utolsó ítélet. Szerinte már a hún-magyar rokonság tisztán hamis nézet; a hún-mondák nemcsak német eredetűek, hanem nála már nem is mondák. Könyvét jellemző következetességgel azt írja róluk: «E történelmi képeket újabban is még mondáknak tartották sokan. A monda elnevezést egyébkint megérdemli, bár az Attila-harczok és székely mondák későbbi toldalékok.» Hát ha egykorúak lennének a többivel, nem lenne már monda? Vagy a toldalék egyáltalában nem lehet az? Pompásan kinyílt stíl- virág. A honfoglalás és a királyok mondái szerinte nem bírnak a monda természetével, minthogy egyenesen az Anonymusból és Thuróciból «lettek összeállítva». E magvas magyarsággal kifejezett tagadás azt látszik bizonyítani, hogy az író nem sokat hallott a jokulátorokról. A Toldi-mondát is, először csak csinján, de utóbb egész határozottsággal idegennek állítja. Mit is mondott közelebbről egy német tudós a tanár szabadságáról és kötelességéről a tudományos hypothesisekkel szemben?

A mi meg a véleményekre vonatkozó önállóságát illeti, az új irodalomtörténet önérzetes szerzője, úgy látszik, annál jobban kapott egy-egy újnak tetsző nézetet, melyet valahol hallott vagy olvasott, minél képtelenebb, különösebb vagy hóbortosabb volt az. Számatalan példát lehetne idéznünk; de elég, ha az olvasót a Csokonairól és Aranyról szóló fejezetekre utaljuk. Amott egész megrágtatlanul és emésztetlenül ismételt bizonyos állításokat, melyekkel a debreczeni költőnek egy fiatal életírója, czikornyás szellemességben

és fitogatott olvasottságban tetszelegve, egy vastag könyvet töltött meg. Az eredeti is érthetetlen. a másolat meg épen komikus. Csak egy rövid mondatát írjuk ki: «Csokonai dalköltő nem volt, a mint e korban hiányzik is a dal teljesen; s ha kísérlet történik a meghonosítása körül, technikai szempontok alá esik rögtön, s pótlásként terem elő helyette az anakreontismus». Arany *Toldijának* megírtélésénél azoknak a nézeteknek hirdetője, melyeket nemrég valamelyik élczlapunk elég jól kitréfált. Általában bizonyos nyugalmat és hidegséget szeneleg legnagyobb költőinkkel szemben is. Petőfi és Arany költészetére alig van elismerő szava; amazt csak a «tapasztalás», ezt meg a «hosszas tanulmány» tette nagygyá. Íme önállósága inkább csak az újságon való kapkodás, mint eredetiség.

Eleinte azt voltunk hajlandók hinni, hogy e munkát szerzője korán írta meg. Az anyagot még nem dolgozhatta át, sok mindenbe bele sem tekinthetett, gondolkodni pedig semmin sem gondolkozhatott. Lépten-nyomon vastag botlásokra akadunk. Mindjárt a bevezetésben a magyar nyelv történetének korszakait Erdősínél, Otrokocsinál és Révaynál szabja ki. Tollhibának sem tarthatjuk e fogalomzavart, mert azon a helyen világosan a nyelv fejlődéséről és nem a *nyelvrészetről* beszél. Korábban meg a ragozó nyelveket így sorolja föl: *ugor*, finn, osztják stb. Sejtelve nincs róla, hogy az ugor talán gyűjtőnév. Ugyancsak a régi nyelvfejlődés jellemzésére fordította egyik legtündöklőbb gondolatát; azt írja, hogy a magyar nyelv a középkor folytán «változásaiban csupa öntudatlan, ösztönszerű alakulásra mutat, legalább szabályokhoz czélzatosan nem köté magát». A magyar nyelvnek ezen kényelmes eljárása látszott példáulúl lebegni az író előtt is, ki, főleg a régiebb irodalmi korszakok ismertetésénél, nemcsak szabályokhoz, hanem adatokhoz sem köté magát s munkája, berendezésre nézve is, mintegy öntudatlan alakulásra mutat. Így nála az istenítéletek (ordalia) magyar pogánykori vallásos szokás voltak; a Pannonia megvételeéről szóló ének *nehány* regét tartott fenn (megkülönböztetve a fehér ló, arany nyereg és fék regéje); a középkori mondák közt szépen elválasztva szerepelnek Tóth Lőrincz pokoljárata és Tar Lőrincz álma. Megismerkedünk az 1483-diki, legrégebb magyar nyomtatvánnyal is, melyet oly rég keresünk; most tudjuk meg, hogy az nem más, mint Komjáti bibliafordítása. Íme a magyar szellem dicsősége: mi már protestans könyveket nyomattunk Luther előtt harmincz évvel. Nem kevésbbé meglepő szerzőnek az a fölfedezése, hogy Apáczai Magyarországon «félszázaddal a németek előtt» teremt philosophiai tudományt. Ha nem félreértés ez a jeles tétel, (hogy tán Apáczai *magyarul* írt előbb philosophiát, mint szomszédaink *németül*), akkor igazán derék dolog. Azt is jó tudnunk, hogy a virág-énekek onnan vették nevöket, mert bennök «az érző szívek virág-név alá rejtőzködnek». Eddig azt hittük, hogy inkább egymást illették virágnevekkel s most íme kiszűlvén, hogy a *rózsa*, *viola*, *gyöngyvirág* nem a kedves, hanem maga a költő, az egész magyar lyra új megírtélés alá esik. Sajnálattal tapasztaljuk, hogy az újabb kutatás minden eredménye kárba veszett, mert a *Balassa-komédiát* mégis csak vándorszínész írta. Meggyőződünk

arról is, hogy Arany szellemes megjegyzéséhez Gyöngyösi *Patindiját* illetőleg nem kellett valami finom megfigyelés, hiszen az öreg poéta mind «visszavonta kinyomatásakor a kéziratban Eszterházira terjesztett magasztalásokat».

Ez apróságok csak innen-onnan vannak kikapkodva, bizonyoságára, hogy az író készülete fogyatékos. Az a kifejezés azonban, hogy munkáját korán írta meg, még sem lenne alkalmas. Nem. ha a tömérdek logikai képtelenséget, éretlenséget, badarságot elgondoljuk, melyektől minden lap hemzseg s melyeknek forrását bizony nem igen dughatja be az irodalomtörténeti adatoknak bármily szorgalmas búvárlása és tanulása sem. E részben annyi a czifránál czifrább példa (stiliztikai gyom: mint a németek nevezni szokták), hogy csak a legmulattatóbbak bemutatására is sokkal több hely lenne szükséges, mint a mennyi rendelkezésünkre áll. Kisfaludy Károly költői fejlődését ily velős rövidséggel ismerteti: «A sok tapasztalás, keserűség és csalódások kijózanították a költőt, hogy épen idején szerencsés visszahatást keltsen a beteges idealizmussal szemben; e szerint az érzelmek tisztább formáját kevésbé használja föl.» Ki nem látja e sorok mögött a szerencsétlen deakot verejtékező homlokkal könyökölni? Ugyancsak Kisfaludy Károly «vigjátékai a mindennapi élet fonákságait állítják pelengerre: komikuma tehát mindig a helyzetből foly». Azonban ne keseregjünk tovább a szegény deakon. Higyük el a szerzőnek, hogy Kölcsey «elke komolyságát a sors mostohasága épen nem oszlatta szét,» s hogy Tompa «hazafias költészete egy fájdalmas lélek jelképpé merevült könyve». Csak a legszebb fejtegetést igtassuk még ide, azt, mely Arany *Toldijáról* szól: «A hős maga, mint a többi is, többé-kevésbé rokonszenves alak, (ne örüljünk korán a szigorú kritikus kegyes elnézésének!) bár a második rész jeleneteinél érezzük már, hogy a kalandok és küzdelmek kora iránt kevés a fogékonyságunk s Toldinak dőreségei (milyen mély lenézés!) nem érdekelnek. A harmadik részben már zsörtölődő vén ember a hős, szemben az udvar finomságával. Ezért segít humorával a költő, (no csak hogy mégis segít). De mégse érik föl utóbbi darabjai az elsőt. *Toldi Szerelmében* a hőst háttérbe szorítják a körülmények, de az érdeket mégis megőrzi maga iránt szerelme által (mi az? hát a dőreségek mégis érdekesek?) E részben a harcok fárasztó képei közé legtöbb színárnyalatát festette a költő az érzelmeknek, hogy legalább általok gerjeszsen érdeket.» Valóban nehézne érezzük fejünket e mondatok után: érdekes-e már most *Toldi*, az Isten szerelmeért, vagy nem?

Bármily gyöngye lábon álljon e munkának bizonyító ereje, egyet sikerült bebizonyítania. Azt ugyanis, hogy a mennyire célirányos az új középiskolai tantervnek az az intézkedése, mely a magyar irodalmat és a logikát együttesen rendeli taníttatni. Mily kár, hogy e rendelkezésnek nincsen visszaható ereje!

Budapest fővárosa az 1881. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Írta Körösi József. Buda-Pesten, 1881. Ráth Mór bizománya.

Fentírt fűzet a fővárosi statisztikai hivatal által az 1881. év első napján eszközölt népszámlálás eredményeit feltüntető munkálatnak első része. A mennyire a részből az egészet megítélhetjük, e mű méltán sorakozik a fővárosi statiszt. hivatal kiadványainak legjelesebbjei mellé s újabb statisztikai irodalmunknak kétségkívül egyik kiváló terméke. A megjelent első rész két szakaszra oszlik, melyek közül az első a városrészek, utczák épületek és lakások részletes leírását nyújtja, a második pedig a lakviszonyokkal foglalkozik behatóbban.

Az első szakaszban különösen nagyvérdékű azon rész, mely fővárosunk fokozatos s valóban ritka gyorsaságú emelkedését tünteti fel. Kitűnik abból, hogy 1720-ban Budának 8500, Pestnek csak 2600 lakója volt. A jelen század elején azonban Pest lakossága már túlszárnyalta Budáét, amott mintegy 30,000, itt 25,000 lakós számíttatván. Ez időtől fogva a főváros népességének jelen magasságáig a szaporodás többre megy 300,000 léleknél, mi évi 6% emelkedésnek felel meg. Az utcástatistikára vonatkozó adatokból legfontosabb az utcák osztályozása vagyonsági fokok szerint, mely fölösztás a közséigi igazgatásra, közegészségügyre vonatkozólag valóban nélkülözhetetlen. A csoportosításnál a személyes szolgálatra alkalmazott cselédek utcánkénti eloszlása volt irányadó, mint a vagyonság fokának biztos mérője. Ily eljárás azon utcáktól kezdve, hol átlag minden két lakóra egy cseléd jut, le egészen olyanokig, hol 150—200 egyénre számíthatni illet, a vagyonsági állapotok rendkívül gazdag változatait mutatja föl.

Az épületek statistikája igen világosan bizonyítja, hogy fővárosunkban az összes épületek túlnyomó nagy része 79% földszinti épületekre esik, ezek száma azonban folytonos apadásban van, míg az emeletes házak szaporodnak. Ez épületek lakottsági viszonyainak feltüntetésénél Körösi nem a lakóházak, hanem «a beépített telkek» számából indul ki, miáltal jóval pontosabb eredményeket érhetni el. Tett pedig az összes beépített telkek száma 1881. január hó elsején 10,748-at. Hogy e telkek lakottsági viszonyait csak általános vonásokban is föltüntetnünk kell az épületek szaporodásának, szobák szerinti felosztásának, magasságának, vízvezetéki s csatornázási viszonyainak magokban véve nagy érdekű fejezeteit. A lakásviszonyok statistikájából, a fűzet második szakaszából is csak a legfontosabb momentumot, a szobák lakottsági viszonyait akarjuk kiragadni, mivel teljes fölvilágosítást a lakosság tömörsége s ebből folyólag vagyoni s egészségi viszonyai felől egyedül ez adhat. Budapestben egy-egy szobára körülbelül három lakó jut, e közép-számtól azonban városrészenként, valamint ugyanazon városrészben emeletenként igen nagy eltérések mutatkoznak. Az átlagon alul és az átlagos sűrűség határáig a 118,000 szobából mintegy 82,000, a 342,000 lakóból pedig mintegy 140,000 található.

Azaz az összlakosságnak két ötödrésze az összes szobaszám-
nak majdnem $\frac{4}{5}$ részét lakja, míg a népesség többi 3 ötöde a leg-
szűkebb lakásviszonyok között él. A túlnépes lakásokban, a testi és
lelki nyomor e legveszedelmesebb tanyáiban, több mint 146,000
ember kénytelen nyomorogni. A túlnépes helyiségben lakók száma
az utóbbi évtizedben, alkalmasint a nagymérvű új építkezések foly-
tán viszonylag ugyan örvendetesen csökkent, összes számuk azonban
nagy mértékben növekedett. Legszomorítóbb mindebben még min-
dig igen nagy száma a csak egy lakható részből álló túltömött laká-
soknak, melyekben minden korú s nemű családtagok és idegenek
együtt lakozni kénytelenek. A népszámlálás alkalmával oly lakások-
ban, melyekben a család mindkét nembeli egyénekből áll, 2800 idegen
férfi s mintegy 2200 idegen nő tartózkodott.

E számok megdöbbentő társadalmi viszonyok fennállására
engednek következtetni a budapesti alsóbb népesség körében s egy-
szerre teljes világot vetnek fővárosunk csaknem példátlanul magas
halálózási viszonyainak okaira. A keresethiány a népesség alsó réte-
geinél, dúszazdag emberbarátok hiánya a magasabb osztályokban s
az egész közületnek, viszonyítva más fővárosokhoz, csekély vagyonos-
sága, kétségkívül még sokáig akadályozni fogják e pusztító társa-
dalmi betegség orvoslását. Pedig e baj eltávolítását emberiességi
tekintetek, az összes társadalmi osztályok jól fölfogott érdeke és a
közület gyors fejlődhetése egyaránt parancsolólag követelik.

Vajha a számos akadály, mely e téren az előhaladás útjába
gördül, a helyett, hogy csüggesztené azokat, kiknek kezébe le van
tété a segélytelenekről való gondoskodás, megkettőzné buzgalmu-
kat s megacélozná erejüket; akkor talán rövid időn, ha nem is
gyökeres orvoslásnak, de legalább a javulás biztos jeleinek örvend-
hetnénk.

E. L.

